ALİ KÖSE

DİNİN GELECEĞİ

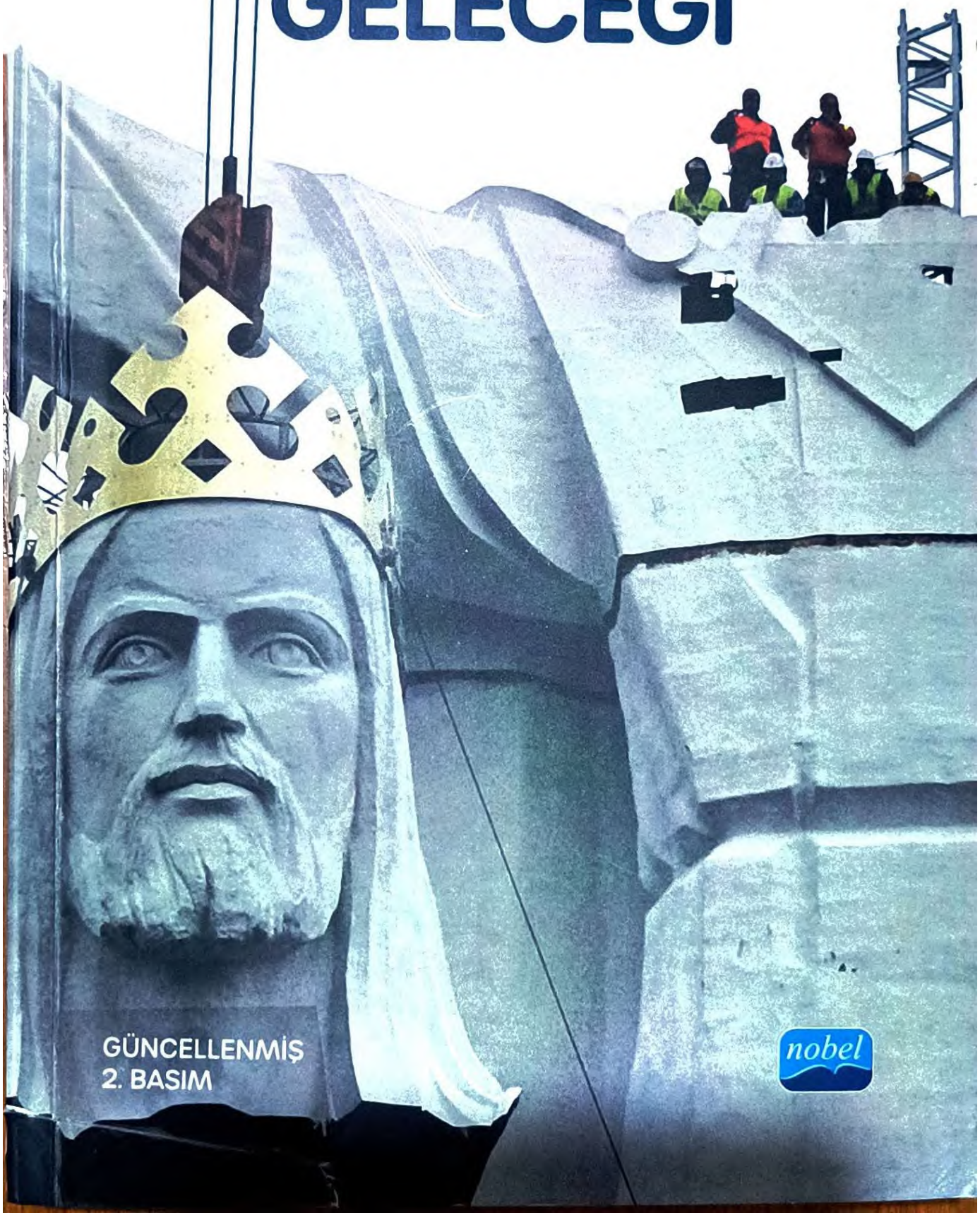

GÜNCELLENMİŞ
2. BASIM

nobel

Güncellenmiş 2. Basım

DİNİN GELECEĞİ

Prof. Dr. Ali Köse

nobel
40. yıl

DİNİN GELECEĞİ

Prof. Dr. Ali Köse

Yayın No.: 4876
Beşeri Bilimler/Sosyoloji No.: 212
ISBN: 978-625-397-339-1
E-ISBN: 978-625-397-340-7
Basım Sayısı: Güncellenmiş 2. Basım , Nisan 2025

© Copyright 2025, NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ. SERTİFİKA NO.: 40340
Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.ne aittir.
Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik
ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Genel Yayın Yönetmeni: Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-
Genel Yayın Koordinatörü: Gülfem Dursun -gulfem@nobelyayin.com-

Sayfa Tasarım: Furkan Mülaylm -furkan@nobelyayin.com-
Redaksiyon: Selma Günaydın -selma@nobelyayin.com-
Kapak Tasarım: Mervin Selda Adal -mervin@nobelyayin.com-
Görsel Tasarım Uzmanı: Mehtap Yürümez -mehtap@nobelyayin.com-

Kütüphane Bilgi Kartı

Köse, Ali.

Dinin Geleceği / Ali Köse
Güncellenmiş 2. Basım , XII + 330 s., 13,5x21,5 cm. Kaynakça var, dizin yok.
ISBN: 978-625-397-339-1
E-ISBN: 978-625-397-340-7
1. Dinin Geleceği 2. Yeni Nesil ve Din 3. Transhümanizm

Genel Dağıtım

ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.
Adres: Bahçekapı Mh. 2465 Sk. Oto Sanayi Sitesi No:7 Bodrum Kat, Şaşmaz/ANKARA
Telefon: +90 312 278 50 77 - **Sipariş:** siparis@nobelyayin.com
E-Satış: www.nobelkitap.com - esatis@nobelkitap.com www.atlaskitap.com - info@atlaskitap.com

Dağıtım ve Satış Noktaları: Alfa, Kırmızı Kedi, Arkadaş, D&R, Dost, Kika, Kitapsan,
Nezih, Odak, Pandora, Prefix, Remzi Kitabevleri, Yeryüzü Dağıtım

Baskı ve Cilt: İlksan Matbaası Ltd. Şti. İvedik Org. San. Bölgesi Ağaç İşleri 1377. Sk. No: 35
Sertifika No: 47073

Bu kitap, 21. yüzyıl din olgusunu Batı ülkeleri ekseninde incelemektedir. Batı'nın din serencamını sosyal, kültürel ve tarihsel bağlamda değerlendirerek geleceğe yönelik projeksiyonlarda bulunmaktadır. Referanslar, alıntılar ve diğer veriler Batı menşelidir. Yorumlar, analizler Batı eksenlidir. Bununla birlikte, zaman zaman Batı tecrübesinin diğer coğrafyalara nüfuz eden yönlerini de dikkate almaktadır. Alıntılar, yazarlarla kaimdir.

Kapak resmi: *Polonya'nın Swiebodzin kasabasında 2010 yılında inşa edilen dünyanın en yüksek Hz. İsa heykeli. Heykel, 33 metre olup Hz. İsa'nın yaşını temsil etmektedir; kaidesiyle birlikte 52 metredir.*

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER v
ÖN SÖZ vii
YENİ DÜNYA / DİN NEREYE? 1
DİNİN DÜŞÜŞÜ / BÜYÜK KOPUŞ 9
BİLİM DİNİN ELİNDEN NELERİ ALDI? 31
KÜLTÜREL EVRİM / BÜYÜ BOZUMU 51
Güvenli Ortam, Dini Zayıflatıyor mu? 65
Bireyselliğin Yükselişi 69
Otoriter Ahlak Yeni Nesle Uygun Değil mi? 79
Kadın Doğurganlığı / Cinsellik 83
ZAMANIN RUHU / DİN NEREDE? 95
Önce Ahlak Vardı 108
Konfor / Bize Tanrı Yeter 125
Elverişli Bir Çatışma Aracı 132
Politikaya Eklemlenme 141
Tarihsel Bagaj / Yükler 152
YENİ NESİL VE DİN 183
YENİ DİN / NO RELIGION 203
Apateistler / Apateizm 208
İlgisizler / Indifferents 211
Ladinîler / Religious Nones 213
BİLİM, TEKNOLOJİ VE DİN 239

TRANSHÜMANİZM / YARIN ELBET BİZİM! 249
ÜÇ KİTABIN MANASI 271
Tanrı Yanılgısı / Richard Dawkins 272
Homo Deus / Yuval Harari 282
İnsanlık 2.0 / Ray Kurzweil 294
SON SÖZ 303
KAYNAKÇA 309
ÖZ GEÇMİŞ 329

ÖN SÖZ

"Eğer bu satırları okuyorsanız, köklü kültürel değişimler yaşayan bir neslin üyesisiniz demektir. Mesela çoğunluğun Hristiyan olduğu bir ülkede doğmuşsunuzdur ama artık böyle bir ülkede ölmeyeceksiniz. Çünkü ülkenizde, "Dininiz nedir?" sorusuna, "Dinim yok/No religion" diyenler artık çoğunluktadır. Bu ülkenin adı, İngiltere'dir". İngiliz sosyolog Linda Woodhead, 2016 yılında yazdığı makaleye bu sözlerle başlar. Makalenin başlığı ise 21. yüzyılda Batı ülkelerinin geldiği noktayı anlatır: "No Religion is the New Religion/Dinsizlik Yeni Dindir" (Woodhead 2016).

Zuckerman ve arkadaşları, *The Nonreligious (Ladinîler)* adlı kitaplarında Jeremy ve Leslie isimli iki lise öğrencisinin hikâyesini anlatırlar. Jeremy ve Leslie, liseden arkadaştır. Bir gün Jeremy'nin ailesi, Leslie'yi Stanford ve UCLA arasındaki maça davet eder. Maç arasında müzik şöleni vardır. Stanford takımının müzik bandosu, içinde Adem ve Havva kelimelerinin geçtiği hicivli bir şarkı çalar. Leslie, hicvi anlar ve güler ama Jeremy gülmez ve yanındaki babasına, "Adem ve Havva nedir?" diye sorar. Babası, "önemli bir şey değil!" diyerek soruyu geçiştirir. Ama Leslie duramaz ve arkadaşına, "İncil'de geçiyor ya hani!" der. Jeremy yine anlamadığını söyler. Leslie bu cevaba şaşırır. "Nasıl olur da Adem ve Havva'yı bilmez?" diye kendi kendine söylenir. Aradan yıllar geçer; Leslie, Jeremy'nin babasına rastlar ve bu olayı bir hatıra olarak anlatır. Babasının sözleri ilginçtir: "Eşim ve ben, çocuklarımızı bilerek dinsiz yetiştirdik!" Leslie, yıllar sonra Jeremy'yi Facebook'ta bulur ve tahmin ettiği gibi Jeremy'nin sağlam bir seküler kimliğe sahip olduğunu görür (Zuckerman ve arkadaşları 2016: 89).

Steve Bruce, 2014 yılında yazdığı "Late Secularisation" başlıklı makalede, son 50 yılda değişimin hangi boyutta seyrettiğini üniversite hocalığı tecrübesinden hareketle anlatır: "1970'lerin sonlarında öğrencilere, Weber'in, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* kitabını anlatırdım. O yıllarda kapitalizmin ruhunun ne olduğunu anlatmak için çokça vakit harcardım. Ama şimdi Protestanlığın en basit prensiplerini anlatmak için vakit harcıyorum; öğrenciler artık Protestanlığı bilmiyorlar. Aziz Pavlus'un Yahudilikten

Hristiyanlığa nasıl geçtiğini anlatıyorum, "Pavlus kim?" diye soruyorlar... İngiltere veya Batı Avrupa'da din artık yaşlı kadınlara, kırsal kesime, Polonyalı, Afrikalı ve Asyalı göçmenlere kalmış vaziyette" (Bruce 2014: 14, 17).

Steve Bruce'un bu tespitleri, başta İngiltere olmak üzere Avrupa ve Amerika verilerine dayanıyor. Ama dünyanın diğer bölgelerindeki veriler de, aynı hız ve yaygınlıkta olmasa da, tüm dünyada dine yönelik ilgisiz bir tavrın varlığına işaret ediyor. Pew 2025 raporuna göre dünya genelinde her beş kişiden biri çocukluk dinini terk ediyor (Lesage ve arkadaşları 2025). Her nesil bir öncekine göre dinî kültüre bir kat daha yabancılaşıyor. Dinin dilde, sanatta ve diğer kültürel ögelerdeki toplumsal etkisi her geçen gün biraz daha azalıyor. Her nesil, dinden entelektüel, sosyal ve duygusal anlamda biraz daha uzaklaşıyor: Entelektüel anlamda inanmıyor, sosyal anlamda dinî oluşumlarla bağını koparıyor, din cenahında gördüğü olumsuz eylem ve söylemlerden dolayı psikolojik anlamda soğuyor.

21. yüzyıl nesli yoğun bir toplumsal, kültürel ve teknolojik değişim sürecinden geçiyor. Bu yüzyılın çocuklarına bir isim koyulacaksa eğer bunun adı, "doğuştan dijital" olmalı. Değişkenliğin ve dinamizmin hâkim olduğu bu neslin en önemli özelliği; sabırsız, tahammülsüz ve anlık bellek sahibi olmaları. Dijital çağ, onların sorularına ya da tatmin arayışlarına anlık karşılık bulmalarını sağladı. Eski neslin günlerce peşinden koştuğu bilgiler, duygular, tatminler şimdi anında önlerinde. Kim bilir, belki de "âşık olmak, sevdaya tutulmak" gibi kavramlar, bir sonraki neslin lügatinde olmayacak. 21. yüzyıl çocukları, kendilerini enformasyon çağına ait görüyorlar. Her konuya, her bilgiye ulaşabilmeleri, onlara "bilgili oldukları" hissini veriyor. İçine kapanıp kalan getto din anlayışıyla el ele tutuşabileceklerini hayal edemiyorlar. Dinin, yeni nesli dış dünyanın kültüründen korumacı tavrını kabullenmiyorlar. Kültürden kaçan değil, kültürü oluşturan olmak istiyorlar. Böyle olunca da dinin "ya o ya bu" şeklindeki otoriter tavrını, "ya bendensin, ya değilsin" tutumunu kabullenmek istemiyorlar.

Yeni nesli, eski nesillerden ayıran temel noktalardan biri, eski neslin aklından dahi geçirmediği soruları, sorgulamaları, eleştirileri büyük bir öz güvenle gündeme getirmeleridir. Kutsal kitaplarda yer alan ve rasyonel gözükmeyen anlatılardan vahyin mahiyetine, peygamberlerin konumlarından yaratılışın şekline kadar birçok radikal sorgulamayla ya da tüm bunları dikkate almayan umursamaz bir tavırla din cenahının karşısına çıkabilmektedir-

ler. Ancak bu tavırları sadece dine yönelik bir tavır değildir. Dünyayı, daha önceki nesillerden çok farklı bir yerden değerlendirmektedirler. Çünkü yaşam biçimi, aile, eğitim, kariyer, değerler açısından çok hızlı bir değişimin eseridirler. Kurulu düzen kalıplarına, alışılmışlıklara uymayan bireysel bir hayat arzusundadırlar. Mutluluğu, kendilerine sunulanda değil, kendi tercihlerinde aramaktadırlar. Kendilerini alternatifler içinde yüzer hissetmekte, mutlu olmadıkları bir konumdan mutluluk sunacak bir başka konuma geçme serbestisini kendilerinde görmektedirler. Hayatın geneli ile ilgili bu tavırları, din algılarını da etkilemektedir. Din ile uyuşmazlığın ardında, temelde bu nokta vardır. Çünkü din; tertip ve düzeni, emir ve nehiyleri, bulunulan hâle rıza göstermeyi, bağlanmayı, itaat etmeyi gerektirmektedir.

Tim Urban, insanoğlunun kültürel gelişimini incelediği *What's Our Problem* başlıklı eserinde, dünya tarihini 1000 sayfalık bir kitaba benzetir. Her sayfa, 250 yıllıktır. Son sayfada, 999 sayfanın toplamından çok daha fazla değişim ve ilerleme vardır. Çünkü son sayfa, teknolojinin sayfasıdır; her satır yeni bir mecradır. Son satır ise pandoranın kutusunun 1001. sayfada açılacağının habercisidir (Urban 2023: 15).

Modern dönemlerle eski çağlar arasındaki en temel fark, modern çağlarda çok değişken ve dinamik bir hayatın yaşanıyor olmasıdır. Bu değişkenlik, 21. yüzyılda artık günlerle ölçülür hâle geldi. Zamanın ruhu, eskiden asırlarla belirlenirken şimdi anlara düştü. Eskiden yüzyılda bir yenilik, bir değişim olurken şimdi, her an olmakta. Bu yeni hayat tarzı, insanoğlunun zihinsel ve eylemsel karakterini etkiledi. Bilim ve teknolojinin getirdiği yenilikler, kültürel bir evrim yaratıyor. Zihnimiz, beynimiz, gönlümüz, huyumuz, suyumuz değişiyor. Bu yeni zihinsel yapı, din olgusuna karşı da yeni bir tavır geliştiriyor. Bu belki üç yüz yıllık bir süreç. Ama bu süreç, 21. yüzyılda artık zaman, mekân tanımıyor. Eski zamanlarda belki insanların bin günü değişimden hiç nasiplenmiyordu. Ama şimdi değişimden nasiplenmeyen gün yok gibi. Dahası, eskiden değişim, bir şekilde tepkiselliğe neden oluyordu. Bunun bir nedeni, aniden ortaya çıkması ve hariçten gelmesiydi. Ama şimdi değişim, her an gerçekleşen ve içeriden gelen doğal bir sürecin adı. Din algısı da bundan vareste kalamadı. Yeni nesillerin artık kutsal üretimlerin sunduğu sabit bilgi ve kuralları dinamik hayatın akışıyla bağdaştırabilmeleri pek mümkün gözükmüyor. Eski çağlarda her yeni nesil, dini,

gerekçelendirmeden öğrenirdi. Bir öğretinin akıl dışı olması, onu sorgulamayı gerektirmezdi. Dinî inançlar, rasyonel tartışmaların menzili dışındaydı. Dinî olan herhangi bir şeyi sorgulamak, tabuya dokunmaktı. Ama artık öğrenme biçimleri, zihinler, algılar değişti. Zihinler, hayatın tüm alanlarında gerekçeli, kanıtlı ve rasyonel inanmaya alıştırıldı. Din artık bu yeni zihinle muhatap olacak, kendini bu yeni zihne kabul ettirmeye çalışacak. İnsanların her şeyi sorguladığı, eleştirdiği bir çağda din, bundan müstesna kalamayacak.

İnsanoğlu üzerinde tahakküm gücü olan otorite, haricî bir güçtü; bu güç Tanrı'ydı, kutsal kitaptı, din adamıydı. Yakın çağlara kadar eğitim sistemleri hep bunu salık verdi. Ama artık bilimle özdeşleşen hümanist eğitim sisteminin etkin olduğu bir dünya var. Hümanist sistem, otoritenin, hariçten gelen ilahi bir kaynak olmadığını, insanların kendi iç sesleri, kendi duygu ve düşünceleri olduğunu öğretti. Bu öğreti de insanoğlunun özgür iradeli, özgür tercih sahibi bir varlık olması gerektiği felsefesine dayandı. Hatta şimdilerde hümanist dünya görüşünün de sonunu getirecek olan ve transhümanizme doğru kayan bir dünya ile karşı karşıyayız. Artık insanoğlunun otorite algısı, zihinsel imgeleri, kullandığı araçlar ve sosyal yapısı kutsal kitapların indirildiği dönemlerden çok farklı. Ya da 16. asırda Tanrı'ya inanmakla 21. asırda Tanrı'ya inanmanın mahiyeti aynı değil. Bu sadece din ya da Tanrı inancıyla ilgili değil, başka herhangi bir olgu için de geçerli bir durum.

Dinin kendini hep karşısında konumlandırdığı çağdaş siyasal, toplumsal, finansal sistemler, sürekli bir gelişim ve devinim kabiliyetine sahipler. Bu kabiliyet, zamanın ruhunu her geçen gün daha fazla belirliyor. 21. yüzyılın büyük sorunlarıyla yüzleşirken bu çağdaş sistemler her ne kadar kendileri de sorun üretseler de çözüm merkezinde yine onlar var. Din temsilcileri, kendi öğretileri dışındaki tüm sistemlerin eksik yönlerini sürekli eleştiriyor hatta şeytan ilan ediyorlar. Çarenin kendilerinde olduğunu söylüyor ama hep imkânsızı vadediyorlar. Tek bir hareketle tüm dünyayı kurtaracaklarmış gibi Olimpos Dağı'ndan haykırıyorlar. Çözüm önerileri hep havada kalıyor, uygulama alanı bulamıyor. Uygulama alanı bulanlar da eleştirdikleri sistemleri birkaç şekilsel değişiklikle devam ettirmenin, kılıfına uydurmanın ötesine geçemiyor. Günün sonunda kendileri de eksiksiz bir sistem ortaya koyamıyor ve protest kimlikleriyle baş başa kalıyorlar. Böyle olunca da "dinler, insanlığın bu çağda karşılaştığı sorunların çözümüne ne katkıda bulunabilir, hayata ne sunabilir?"

sorgulaması gündeme geliyor. Sonuçta din, gerçekte hiçbir şeye hükmedemeyen ülkesiz bir kral görüntüsü veriyor.

2010'lardan sonra dinî inanç ve pratikler için yeni bir evre başladı. Dünya görüşlerinin, yaşam biçimlerinin hızla değiştiği küresel bir ortam oluştu. Dünya yeni bir kültüre, yeni bir nesle uyandı. Görünen o ki her geçen gün daha az insan inanıyor, ibadethanelere daha az insan gidiyor. Veriler, hayatın her alanında öyle ya da böyle bir dönüşüm olduğunu gösteriyor. Siyasetten hukuka, evlilikten sanata, eğitimden müziğe kadar sosyokültürel anlamda hayat dinin etkisinden sıyrılıyor. Bunun adı sekülerleşme hatta daha ötesi. Polonya'daki çiftçi Jakub da Çin'deki yapay bebek üreten bilim insanı Jiankui da bu gidişattan nasibini alıyor. Artık bilim ve teknolojinin yörüngesine giren bir dünyanın ortasında kalmış bir din var. Gidişatın sadece dini değil modernitenin bizzat yarattığı ideolojileri bile örselediği bir zaman var. Dinin baş düşman ilan ettiği evrimi bile sollayan bir devirdeyiz artık. "İnsanoğlunu doğal seleksiyonun Rus ruletine terk edemeyiz!" diyen, "Yarın elbet bizimdir!" naraları atan transhümanistler var. "Olsun varsın, transhumanizm de izmlerden bir izm, onlar da bir şey söylüyor, biz de bir şey söylüyoruz" diyerek görmezlikten gelinemeyecek bir durum var ortada. Çünkü transhümanizmin arkasında hayatın anahtarlarını elinde tutan bilim ve teknoloji var. Bu gücün sahipleri, teknolojinin inançlara galip geleceğine ve gelecek nesillerin kendilerini "hayalî tanrılar"dan daha güçlü hissedeceklerine inanıyor.

Elinizdeki kitap, işte bu hızlı ve etkili değişimin dine olan tesirini dün, bugün, yarın ekseninde inceliyor. Kitabın başlığı bu nedenle, "Dinin Geleceği". Dünyanın genel gidişatını ele almakla birlikte veriler, gözlemler ve araştırmalar, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin daha üst düzeyde yaşandığı Batı ülkelerinden hareket ediyor. Bunun nedeni belli: Batı'nın yaşadığını dünyanın geri kalanı, zaman farkıyla yaşıyor. Peki Batı'da neler oluyor? Buna tek bir veri ile cevap vermek mümkün: Son yıllara kadar Amerika, dindarlık skalasında üst sıralarda yer alırdı. Bu veri, sekülerleşme tezinin bir istisnasıydı. Ama 21. yüzyılla birlikte Amerika, dindarlıkta 32. sıraya düştü. 1990'da "dinim yok" diyenler %5'ti, 2023'te %30 (Gençlerde oran daha da yüksek). "Dinim yok" diyenler, 2009-2019 arasında 30 milyon artmış. "Din çok önemlidir" diyenler 1998'de %69'du; 2023'te %39. Görünen o ki özellikle gelişmiş ülkelerde halkın çoğunun seküler hedefleri kanıksadığı "din sonrası" bir toplum var. Her şeyi kapsadığı iddiasında olan eski

tarz dinler/ideolojiler artık birer ideal olmaktan çıkıyor. İnanç krallığına dönmek isteyenlerin sayısı her geçen gün azalıyor. Geleneksel dinî yapılarla özel ya da kamusal alanın idare edilebileceği yönündeki kanaatler her geçen gün zayıflıyor (Inglehart 2021: 1, 4, 15; Smith 2021; Movsesian 2023).

21. yüzyılda dinin geleceğini belirleyecek temel nokta kültürü ne kadar etkilediğiyle, geleneksel sembolleri ne kadar canlı tutabildiğiyle doğru orantılı olacak. "Gelenek sadece külleri savurmak değil, ateşi canlı tutmaktır." Ateşi canlı tutmak da öyle görünüyor ki zamanın ruhunu yakalayabilmekle, dinin tarihsel formlarını yenide yaşatabilmenin yollarını bulmakla mümkün. Aksi takdirde din, post-tarihsel bir görüntü sergileyen 21. yüzyıla yabancılaşma ve marjinalleşme kaderini yaşamaktan kurtulamayacak.

"Her din, her mezhep farklı doğrular öne sürüyor, hangisine uyacağız?" sorunsalı ise ayrı bir dünya. Her din, her mezhep bir kısmını kendilerinin yarattığı kadim bilgileri güncel bir dünya görüşüne dönüştürmek yerine eski anlatıları tekrarlamayı yeğliyor. Kendilerinin yeni dünyaya değil, yeni dünyanın kendilerine dönmesini istiyorlar. Eskiye sünger çekemiyorlar. Engel olamadıkları her yeni senaryo karşısında önce panikliyor; sonra kıyamet senaryolarına, apokaliptik söylemlere sığınıyorlar. "Bize yaramayan dünyaya kıyamet haktır!" diyorlar. Oysa görünen o ki önümüzdeki yıllarda teknoloji katlanarak ilerleyecek ve insanoğlunun hem günlük hayatını hem de zihinsel ve bedensel yapısını umulmadık şekilde değiştirecek. Dinlerin değerini; teknolojik gelişmeleri nasıl anladıkları, gerçeğe ne kadar yaslandıkları belirleyecek. Gerçeği göremedikleri müddetçe de güçten düşecekler.

Dünya yeni bir evreye giriyor. Gelecekte neler olur bilemeyiz. Ama bilebileceğimiz tek bir şey varsa o da dinin önündeki uçurumun giderek derinleşeceği. Her hâlükârda dünya, bir daha aynı dünya olmayacak; insan, aynı insan kalmayacak. Yeni dünya, eski olan her şeye dokunacak. Dokunacakları arasında belki de en başta din olacak. Bu kitapta, deizm kelimesi pek geçmiyor. Çünkü deizm, din dairesinin içinde bir yerde. Görünen o ki dinin geleceğinde deizm, din adına hatırı sayılır bir olgu olacak, belki de bir dindarlık mertebesi sayılacak.

Ali Köse

Nisan 2025 / Üsküdar

YENİ DÜNYA / DİN NEREYE?

1990'lı yılların sonunda *Sekülerizm Sorgulanıyor* başlıklı edit bir kitap çalışması yaptım. Kendi makalelerimin yanı sıra Peter Berger'den David Martin'e, Rodney Stark'tan Daniel Bell'e kadar çağdaş dönem sosyologların makalelerini Türkçeye çevirerek yayımladım. 18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar dünyanın gidişatını sekülerleşmeye yoran güçlü ve geniş cepheye karşı dinin gücünü hâlâ muhafaza ettiğini savunan bu isimlere ben de katılmıştım. Hatta kitabın kapak resmini, Amerika'da muhtemelen Evanjeliklerin otobüs duraklarına astıkları sözlü bir resim süslemişti: "Do you have any idea where you are going?" (Nereye gittiğini biliyor musun?) yazıyordu. Altında da "God/Tanrı" imzası vardı. Bu söz sanki Tekvir suresinin 26. ayetiydi.

Hemen ardından, kutsalın kaybetmediğini hatta laik olanı bile etkilediğini iddia etmek adına *Laik Ama Kutsal* başlıklı yeni bir kitap yayımladım. Şahsıma ait makalelerden biri, "Sekülerden Kutsala Yolculuk" başlığını taşıyordu. Bir vakit sonra bu iki kitaba başka makaleler ekleyerek *Kutsalın Dönüşü* adlı yeni bir çalışmaya imza attım. Amacımız, "sekülerleşme tezi"nin geçerli olmadığını ve dünyanın kutsaldan uzaklaşmadığını ortaya koymaktı. Kurumsal, toplumsal ve bireysel olmak üzere dini üç cepheden değerlendiriyorduk. İlk iki cephe, sekülerleşmeye teslim olduysa bile bireysel cephenin dimdik ayakta olduğunu, kutsalın insanoğlunun bilincindeki yerini hâlâ koruduğunu savunuyorduk. Sekülerleşme teorisyenlerine, ilerlemeci düşünürlere, belki de aydınlanmacı zihinlere karşı durmamızın en temel nedeni şuydu: Sekülerleşme taraftarları, din olgusunu geri dönülemez bir evrim gibi düşünüyorlardı.

Dinin gidişatını din istasyonundan çıkan bir trene benzetirsek, tren her istasyona vardığında biraz daha dinden uzaklaşmış olacak ve son durakta dinden eser kalmayacaktı. Bu, dinin istikbaline racon kesen bir bakış açısıydı; sekülerleşme teorisyenleri, ideolojik davranıyorlardı ve biz bunun doğru olmadığını söylemeliydik (Köse 2014a: 7).

Bize göre 90'lı yıllar dinin yükseliş yıllarıydı. Bunu desteklemek için delillerimiz vardı. Mesela dinsizliği bir devlet politikası olarak empoze eden Sovyetler'de komünist rejim çökmüş, kapatılan kiliseler bir bir açılmıştı. Hatta komünist dönemde ateizm kütüphanesi yapılan St. Petersburg'daki Aziz Vlademir Kilisesi tekrar açılmış ve bu durum, "Aziz Vlademir, Karl Marx'ı yendi" şeklinde esprili bir ifadeyle bile dillendirilmişti. Hatta ben de bu kiliseyi yeni hâliyle görmüş, tarihe tanıklık etmiştim.

1990'larda dünya politikalarının oluşumunda, uluslararası ilişkilerin belirlenmesinde din hâlâ öncü kuvvet rolünü üstleniyordu. Bilimin, teknolojinin, modernitenin zirve yaptığı ülkelerde yeni dinî/spiritüel hareketler ortaya çıkıyordu. Endüstrileşmeyi en üst düzeyde yaşayan Amerika, dindar bir görüntü sergiliyordu. Gallup'un 1940'lardan beri araştırmalar yaptığı Amerika'da Tanrı inancı %90'ın altına düşmüyordu; %75 ölümden sonra hayata inanıyordu; haftada bir kiliseye gitme oranı %40'tı (Swatos-Christiano 2002: 105). Avrupa'da %70 Tanrı'ya; %43 ölümden sonra hayata inanıyordu; haftada bir kiliseye gitme oranı %29'du (Davie 2000: 10-11). Amerika; bilim, teknoloji ve endüstride Avrupa'dan daha üstündü ama Avrupa'dan daha dindardı.

Sekülerliği en üst düzeyde yaşayan İskandinav ülkelerinde dahi insanların metafizik âlem algısının devam ettiğine, mesela ruhun ölümsüzlüğüne inandıklarına işaret ediyorduk kendi tezimizi savunmak adına. Sekülerleşme tezini savunanların, bu verileri görmek istemediklerini düşünüyorduk. Bize göre onlar ideolojikti. Biz haklıydık ve gelecek yıllar, haklılığımızı ortaya çıkaracaktı.

Peki öyle mi oldu? Tüm bunlar 1980'lerde 90'larda gerçekleşti. O yıllarda kütüphanelerin, kitabevlerinin rafları *The Future of Religion (Dinin Geleceği)* başlıklı kitaplardan geçilmiyordu. Afganistan'da cihat (1979), İran'da devrim (1979), İngiltere'de *Şeytan Ayetleri* (1989), Berlin'de yıkılan duvar (1989), Komünist Blok'ta çöken sistem (1989), Körfez'de savaş (1991), Bosna'da katliam (1992) vardı. Amerika'da Evanjelizm, Hindistan'da fundamentalizm yükselişteydi. İnsanların dinin gündem olmadığı bir sabaha uyandıkları gün yok gibiydi. Peter Berger'in 1996'da *National Interest* dergisinde yayımlanan makalesi, "Secularism in Retreat" (Sekülerizmin Gerilemesi) başlığını taşıyordu. Makaleyi Türkçeye çeviren de bendim. Rodney Stark 1999'da, "Secularization: Rest in Peace" başlıklı bir makale yayımlamıştı. Stark'ın makalesini de "Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme" başlığıyla Türkçeye çevirmiştim. Ama aynı cenahtan Ronald Inglehart, Berger'den 25 yıl sonra *Foreign Affairs* dergisinde 2020 yılında yayımladığı makalesine tam tersi bir başlık koyuyordu: "Giving Up On God: The Global Decline of Religion" (Tanrı'dan Vazgeçiş: Dinin Küresel Düşüşü). 25 yıl önceki "Kutsalın Dönüşü" şimdi "Küresel Düşüşü" olmuştu.

Inglehart bir yıl sonra 2021'de bu kez bir kitapla karşımıza çıktı: *Religion's Sudden Decline (Dinin Ani Düşüşü)*. Kitap Amerikan kamuoyunda ses getirdi. Fareed Zakaria, 8 Mayıs 2022 tarihli CNN programında Inglehart'ın son kitabını gündeme aldı. Programın alt yazısı, mevzuyu espirili bir dille anlatıyordu: "In God we trust less!" Pew 2019 raporu Amerika'da Hristiyanların oranının son 10 yılda %12 gerilediğini gösteriyordu. Araştırma, kamuoyuna, "Amerika'da Hristiyanlık Hızla Düşüyor" başlığıyla ilan ediliyordu. Gallup 2022 araştırması da Tanrı inancının son beş yılda %6 azaldığını belirliyordu. Pew 2022 araştırması ise birkaç 10 yıl içinde Amerika'da Hristiyanların %50'nin altında kalacağını, 2070 yılında da "dinim yok" diyenlerin, Amerika'nın en büyük grubu olacağını öngörüyordu (Pew 2022, Modeling the Future of Religion in America). Gallup'un

2001-2023 yıllarını kapsayan boylamsal araştırması daha da ilginçti: "Amerika'da gerek metafizik inançlar (Tanrı, cennet, cehennem, melek, şeytan, ruh) gerekse kiliseye katılımlar (ayin, nikah, vaftiz) 2000'lerden itibaren hızla gerilemiş ve 2023'te tarihin en düşük seviyesini görmüştü" (Zuckerman 2023).

Tüm bunlar, ben yaşarken oldu. Şimdi 2020'lerde görüntü bu. Artık 1990'lı yıllardaki gibi dinin yükselişini gösteren veriler yok elimizde. Çok farklı bir gidişat var. Gelecekte neler olur bilinmez. Tarihte ilk defa, çok yemekten ölen insan sayısı, gıdasızlıktan ölen insan sayısından fazla. Bir iki asır önce böyle bir devir akla gelmezdi. 2020'de küresel bir pandemi olacağı, tüm dünyanın karantinaya gireceği, beklenilen bir durum değildi. Belki yakın zamanda daha büyük bir pandemi olur, insanlar kayıpları neticesinde dine dönüş eğilimine girerler, bunu bilemeyiz. Ama 2020'den itibaren yaklaşık iki yıl süren pandeminin insanları dine yönelttiğini ya da sekülerleşmeyi ters yüz ettiğini gösteren bir veri ortaya çıkmadı. 2020 pandemisi 1920'de yaşansaydı herhâlde durum farklı olur, din hanesi pandemiden epey nasiplenirdi. Ama 2020 pandemi verileri, böyle bir durumun yaşanmadığını gösteriyor. Araştırmalar ve kamuoyu yoklamaları, dine ilgisizliğin devam ettiğine işaret ediyor. Dinden uzaklaşanların, "Herhangi bir dine bağlı değilim, dinim yok" diyenlerin sayısı hızla artıyor. Genetik, nanoteknolojik ve robotik devrimler son sürat devam ediyor. İnsanın transhüman adı verilen bir düzleme geçeceği ve dinin tümüyle arkaik kalacağı bir dünya vaadi var önümüzde.

2000'li yılların başında, spiritüel akımların yükselişine tanık olduk. İnsanlar, kurumsal dinden uzaklaşsalar bile manevi serüveni devam ettiriyorlardı. Din yoktu ama inanç vardı; kilise yoktu ama ritüel vardı. Robert Fuller 2001 yılında yazdığı kitabına *Spiritual But Not Religious (Spiritüel Ama Dindar Değil)* başlığını koymuştu. Ama 2010'lardan itibaren spiritüel arayışı da geride bırakan internet neslinin yeni hâllerine tanık oluyoruz. Artık spiritüellik varsa bile

bu, doğaüstü ya da metafiziksel bir mahiyet yerine doğaya yönelik hürmetkâr bir natüralizmin, çevre dostluğunun, insanlara yararlı olmanın, sevginin, saygının, kısacası evrensel iyiliğin adı (Wilkins-Laflamme 2022; Baggett 2019: 139-140). Yani ortada sanki beyzboldan sıkılan Amerikalıların futbola ilgi duymaya başlamaları gibi, tutucu kurumsal dinden soğuyanların esnek spiritüel dine yöneldikleri bir durum yok. Bu, aslında beklenen bir sonuç çünkü dinin doğaüstü boyutu, her geçen gün ufukta biraz daha kayboluyor.

Pew 2018 raporu, 15 Batı Avrupa ülkesini kapsayan verilerde "Ne dindarım ne de spiritüel!" diyenlerin oranını %53 buldu. Artık hem işlerinde hem gönüllerinde dinden bütünüyle kopanların sayısı artıyor. Dahası, kopuşun sebebi, önceki nesillerde olduğu gibi yalnızca kurumsal dine duyulan güvensizlikten ya da geleneklerden kaynaklanmıyor. Jean Twenge'in i-Nesli diye isimlendirdiği bu internet kuşağının çok daha farklı nedenleri var. Richard Dawkins 1976'da yazdığı *Gen Bencildir* kitabında, "mem" kavramını kullandı. Bu kavramla, biyolojik içeriğin DNA yoluyla aktarılması gibi, fikir, düşünce ve davranışların yani sosyal genlerin insandan insana kültürel olarak yayılmasını, beyinden beyine sıçramasını kastetti (Dawkins 1976/2001). 21. yüzyılda, internet çağında bu yayılım; ışık hızında, moda tabirle viral olarak gerçekleşti. Araçlar, kurallar, alanlar tümüyle değişti ve bu alanlara uyum sağlayamayanların arkaik kalacağı bir dönem başladı. Modadan mimariye, sanattan siyasete her şey yeni bir kültürel hegemonyanın kanatları altına girdi. Her şeyin yeri ve şekli değişti. Bütün bunlar olurken din de artık eski yerinde değildi.

Birkaç yüzyıl önce dinsiz bir dünya düşünmek mümkün değildi. Toplumsal kuralların, yasaların belirleyicisi hep din idi. Din, dünyanın -deyim yerindeyse- büyüsüydü. İnsanoğluna doğaüstü alana yaslanmayı ve o alanın kötü güçlerine karşı iyi güçlerin yardımını talep etmeyi öğretmişti. Bu güçler sadece doğaüstünün değil, doğanın da hâkimiydi. İlahi düzen hem doğanın hem de doğaüstünün

sahibiydi. Zaten iki alan birbirinden ayrı düşünülemezdi. Ama bilimsel keşiflerle birlikte, kozmosu yöneten ilahi düzen hissi giderek zayıfladı; düzenin doğaüstü ayağı yara almaya başladı. Kötü ruhlardan etkilenme, Tanrı'nın lanetine uğrama, tabiatın kör güçlerinden korkma hissi artık kayboluyordu. Alman zoolog Ernst Haeckel'in 1899 tarihli *The Riddle of the Universe (Evrenin Gizemi)* başlıklı kitabının uluslararası bestseller olması, bu gidişatın habercisiydi. Haeckel, dinin doğaüstü anlatısının yerini bilimin aldığını söylüyordu. Dünyayı anlamanın anahtarı, bilimin elindeydi. Dünyanın yeni guruları, bilim adamlarıydı. Güven duygusu artık doğaüstünde değil, doğanın kâşifi olan bilimde aranıyordu (Haeckel 1899/2016: 5, 88; McLeod 2007: 24).

Birkaç yüzyıl önce inançsız bir toplum düşüncesi de akıllara düşen bir şey değildi. Dinsiz bir toplum düşünülemezdi. İnanç ve toplum, iki ayrı şey olamazdı. İnanç, toplumun özdeşiydi. Zaten tarih boyu hep böyle olmuştu. Din insanoğlunun bir parçasıydı, etnografik ve arkeolojik bulgular hep bir tür din formuna işaret ediyordu. Dahası, dindar toplumlar seküler toplumlardan daha büyük ve daha uzun ömürlü oluyordu (Dunbar 2022a: xi, 69). Ama zamanla çok şey hatta her şey değişti. Büyü bozuldu. Yüzyıllara dayalı değişim süreci, toplumları "Tanrı'ya ya da doğaüstü alana inanmamanın pek mümkün olmadığı" bir noktadan alıp, "inanmadan da olabilir" noktasına getirdi. Hatta inanmamak sıradanlaştı, seçeneklerden bir seçenek hâline geldi. İnsanmerkezci hümanist düşünceyle birlikte kutsal kitapların sosyal hayatı düzenleme rolü azalmaya başladı. İnsanoğlu, toplumsal yasaları Tanrı'nın hukukuyla değil, doğal hukukla yapabileceği öz güvenine ulaştı. Doğal hukuk hem rasyoneldi hem de sosyal yapıya uygulanabilir formdaydı. Rasyonel olmak; kurallara uymayı, ilkeleri gözetmeyi, karşılıklı çıkar ilişkileri çerçevesinde birlikte yaşamayı gerektiriyordu. Yasaların, kuralların, ilkelerin bağlayıcılığı akıl temelliydi. Din de benzer kuralları emirler ve nehiyler çerçevesinde ortaya koymuştu. Tanrı, kendi yaratığı olan kulları için kurallar

belirlemişti; yaratıklarının birbirlerinin haklarını gözetmelerini ilahi yasalara bağlamıştı. Yasalar, Tanrı'nın emriydi ve bağlayıcıydı. Temel tez aynıydı. Ama doğal hukuk, bu yasaları bilmek veya gerekliliğini anlamak için Tanrı'ya ihtiyaç olmadığını, bireyin ve toplumun bunları akledecek erk sahibi olduğunu savunuyordu. Zaman içinde doğal hukuk dinin hükümranlığını devraldı. Sonuçta insanoğlu hem kozmosu algılarken hem de toplumsal düzeni yönetirken eskiden olduğu kadar kuvvetli bir şekilde ilahi güce tutunma ihtiyacını duymamaya başladı. Din, toplumsallıktan bireyselliğe geriledi; sosyal ağlardaki nüfuzunu kaybetti. En güçlü olduğu ve kendisine kayıtlı gördüğü ahlak alanının yönetimini bile elinden kaçırdı. "Ahlak için din şart mıdır?" sorusunun dillendirilmesi dahi kaybedişin ilan cümlesi gibiydi. Kısacası, inancın tadını çıkararak yaşayan bir toplumsal düzen modeli hayallerde kaldı. Din olmadan da ahlaklı ve anlamlı bir hayat yaşanabileceği düşüncesi akıllara düşmeye başladı.

Dinin boşalttığı duygu ve düşünce alanını şiir, müzik, resim ve diğer sanat dalları doldurdu. Bunlar, duygu ve düşünceyi dinden, maneviyattan bağımsız bir şekilde dile getirmeye başladılar. Böylece inançsızlığın geniş evreni oluşmuş, inançsızlığa geniş bir hareket alanı açılmış oldu. Neticede Charles Taylor'ın "büyük kopuş" dediği şey gerçekleşti. Bu yeni alan artık doğaüstünün değil, doğanın, insanın, hümanist düşüncenin eseriydi. Doğanın sırlarının ve insanoğlunun gizeminin ardında artık tanrısal öze tutunma hissi yoktu: "Gizem denilen derinlik, tamamen antropolojik olabilirdi. Ateistler, hümanistler konserlere, operalara giderken büyük edebî eserleri okurken bu antropolojik gizeme tutunurlardı" (Taylor 2014: 152-4, 175, 421).

Bugüne kadar hiçbir toplum, tümüyle dindar veya tümüyle seküler olmadı. En dindar toplumlarda bile seküler bireyler bulundu. Ama görüntü oydu ki dindarlık asıl, sekülerlik marjinaldi. Ancak tarihin modern diye adlandırılan döneminde, konumlar yer değiştirdi. İskoçya'dan Güney Kore'ye, Hollanda'dan Japonya'ya,

İsveç'ten Avustralya'ya seküler toplumlar oluştu; seküler kültür marjinallikten dominantlığa yükseldi (Zuckerman ve arkadaşları 2016: 87). Zuckerman, İsveç ve Danimarka üzerine yaptığı araştırmada artık inanmanın değil, inanmamanın norm olduğu bir toplumsal yapıyla karşı karşıya olduğumuzu anlatır: "Dinin bir birey tarafından reddinin her toplumda farklı dinamikleri, farklı süreçleri, farklı sebep ve sonuçları olabilir. Bazı toplumlarda dinsizlik, bir sapkınlık olarak görülebilir ve dinsiz olmak, iş hayatından sosyal yaşantıya kadar çeşitli riskleri barındırır. Ama bazılarında sıradan bir iştir hatta sosyal yapı, dinsizliği gerektirir. Mesela benim araştırma yaptığım İsveç ve Danimarka'da durum böyledir. Konuştuğum, görüştüğüm dinsizlerin hatırlarında, dinden vazgeçtikleri bir anları ya da dramatik bir anıları yoktur. Çünkü onlar için hep böyle olagelmiştir. Din, hayatlarında hiç yer edinmemiştir" (Zuckerman 2009).

Peki, bütün bunlar neden ve nasıl oldu, dinsizlik nasıl norm olmaya başladı, bundan sonra ne olacak, din nereye gidecek, dini nasıl bir gelecek bekliyor? Haydi hep birlikte okuyalım.

DİNİN DÜŞÜŞÜ / BÜYÜK KOPUŞ

Batı diye nitelendirilen coğrafyada 18. yüzyıldan itibaren endüstri devrimi, aydınlanma, modernleşme, sekülerleşme, pozitivizm, materyalizm, akıl, bilim ve teknoloji kavramları ekseninde sadece Batı'yı değil, tüm dünyayı etkileyecek gelişmeler oldu. Bu sürecin temelinde, din-bilim karşılaşması vardı. Zihinlere öyle nakşolundu ki din duraklamayı; bilim ilerlemeyi; din geleneği; bilim moderni savunuyordu. Çağdaşlıkla muhafazakârlık, modernlikle dindarlık ayrı kutupları temsil ediyordu. Bu görüntü ister istemez bir ayrışma idi. Ayrışmanın temel unsurları fizik-metafizik alan ayırımını kapsıyordu. Din eskiden bu iki alanın da mutlak hâkimiydi. Ama bilimin ilerlemesiyle fizik alan yavaş yavaş dinin elinden çıktı. Din; varlığı, evreni, tabiatı açıklama vazifesini bilime kaptırdı. 19. yüzyıl, fiziksel keşiflerin çağıydı ve bu keşifler hep bilimin hanesine yazılıyordu. Keşifler aynı zamanda ekonomik büyüme ve refah seviyesinin yükselmesi demekti ve bu, bilimin sayesinde gerçekleşmekteydi. 19. yüzyıl siyasetçisinin refah vaadi "her tencereye bir tavuk" iken 20. yüzyıl siyasetçisinin vaadi "her eve bir araba" oldu. Sonuçta sosyopolitik ve kültürel (d)evrim gerçekleşti. (D)evrim yeni düzen demekti. Yeninin temsilcisi bilim, eskinin temsilcisi din idi. İkisi arasında çatışma kaçınılmazdı. Çatışmada kaybeden 'eski' oldu. Dinin açıklama, anlam sunma, sosyal kontrol ve belirsiz durumlarla başa çıkma işlevleri yara aldı. Artık kuvvetli olmanın sırrı, dogmatik inançta değil; anlamada yani bilmedeydi. 'Eski'nin temsilcisi olan 'tutucu din', kaybetmeye mahkûmdu. Sorgusuz sadakatin sonu gelmişti. Kutsal metinler belki eski çağlarda anlam sunuyordu ama şimdi biyomühendislik, sibernetik, yapay zekâ çağında insanlara nasıl yol gösterecekti?

Bütün bunlar, Batı coğrafyasında olup bitmekteydi ve bu coğrafyada dinin, inancın temsilcisi Hristiyanlıktı. Hristiyanlığın başarısız olması hâlinde ahlak erki de elinden kayıp gidecekti çünkü ahlak prensiplerinin belirleyicisi din idi. Sonuçta Hristiyanlık başarısız oldu ve dinin hükmünü icra ettiği ahlaki kontrol, yerini mekanik ve bürokratik araçlara bıraktı. Hristiyanlığın başarısızlığı nihayette dinin başarısızlığıydı ve bu cendereden diğer dinler ve coğrafyalar da geçeceklerdi. Çünkü bir sonraki devir, seküler Batı'nın tahakküm edeceği küreselleşme devri olacaktı. "Din evrenseldir" önermesi, "Sekülerleşme evrenseldir" şekline dönüşecekti.

Conrad Oswalt *Seküler Çan Kuleleri* başlıklı eserinde bunu eski ve yeni manastır tasviriyle anlatır: "Yaşlı bir rahip düşünün. Elinde bir elyazması metin, masasında bir mum, yanında kuş tüyü bir kalem. Elyazmasının üzerine eğilmekten kamburu çıkmış, elleri kalem tutmaktan nasırlaşmış. Belki de hayatı boyunca üzerinde çalıştığı bu metin onun için kutsal. Bu metni korumak için de kendisine ilahi bir enerjinin, ilahi bir azmin verildiğini hissediyor. Bu manzarayı günümüz manastırlarıyla karşılaştırın. Elektronik ortamı sağlayan bir yazıhane.. Başköşede bir bilgisayar. Loş mum ışığının yerini alan mavimsi ekran parıltısı. Elyazmaları üzerine bükülmüş, kutsal kelimeler yazan rahiplerin yerinde klavye tuşlayan, web sayfaları hazırlayan, internet vasıtasıyla dünyevi işleri gören rahipler. Artık kutsal görevin şekli değişmiş, teknolojinin en gelişmiş araçları kullanılır olmuş, ıssız ve münzevi manastırın yerini, kapısını internetle dünyaya açan manastır almış" (Oswalt 2014: 186).

Peter Berger "Küreselleşmenin Dört Yüzü" başlıklı makalesinde, Uzak Doğu'dan benzer gözlemler aktarır: "Bazı olguların gerçekliğinde şüphe yok. Mesela Afrika'da kızılderili çadırında CNN seyredilmekte. Alman iş adamları Çinli komünistlerle İngilizce konuşmakta. Perulu sosyal hizmet görevlileri Amerikan feministlerin söylemlerini heyecanla tekrarlamakta. Protestan papazlar Hindistan'da misyonerlik yapmakta... Hong Kong ziyaretimde rastgele bir Budist mabedine girmiştim. Mabette fotoğraflık bir görüntü vardı.

Büyük bir Buda heykeline bakan sunağın önünde siyah iş elbisesi giymiş orta yaşlı bir adam oturuyordu. Adam bir taraftan tütsü yakıyor, diğer taraftan cep telefonuyla konuşuyordu... Yine birkaç yıl önce Tokyo'da Meiji isimli büyük bir Şinto mabedini ziyaret ediyordum. Beni misafir eden Japonlarla birlikteydim. Yanımdakiler epey dindar insanlardı. Mabede girerken biraz tedirgin bir şekilde bana sordular: "Biz biraz İmparator Meiji'ye tapınsak, size karşı saygısızlık etmiş olur muyuz?" dediler. Ben de "Hayır, ne münasebet!" dedim. Hatta ben de biraz biraz katıldım. Onlarla birlikte oturdum, ellerimde tütsü çubukları vardı. Tapınmayı gerektiren hareketleri onlarla birlikte yaptım. Arkamızda Şinto keşişleri kulakları sağır edercesine trampet çalıyordu. Kendimi biraz afallamış hissettim. Çünkü ölü bir Japon kralına tapınmıştık. Mabetten çıkarken hemen yandaki parkta yüzlerce gencin toplandığını gördüm. Teyplerden yükselen rock müziği eşliğinde dans ediyorlardı. Mabetten çıkan gençlerden de onlara katılanlar vardı. Bana mihmandarlık eden dindar Japonlara, mabedin içinde olup bitenle buradakiler arasında bir çelişki olup olmadığını sordum. Sorum onları şaşırtmıştı. Biraz duraksadıktan sonra cevap verdiler: "Hayır! Japon kültürü dışarıdan gelen unsurları kaynaştırmada hep başarılı olmuştur" (Berger 2014c: 243, 247, 252).

Bryan Appleyard 1992 tarihli *Understanding the Present: Science and the Soul of Modern Man (Bugünü Anlamak: Bilim ve Modern İnsanın Ruhu)* adlı eserinde şunları yazdı: "Batı Avrupa'da dinî inancın gerek rakamsal gerekse etkisel düzeyde gerilediği ortadadır. Ama Amerika'da ve Doğu Avrupa'da inanç, gücünü hâlâ korumaktadır. Doğu Avrupa'da din duygusu komünizmi devirmede önemli bir görev üstlendi" (Appleyard 1992: 10). Grace Davie 2002 yılında yazdığı *Europe: The Exceptional Case (Avrupa: İstisnaî Vaka)* başlıklı kitabında, bugün Avrupa'nın, dünyanın genelinden daha fazla sekülerleştiğini; Latin Amerika'da, Afrika'da hatta ABD'de modernleşme olduğunu ama dikkate alınacak düzeyde bir sekülerleşmenin gerçekleşmediğini, Avrupa'nın kendine mahsus din anlayışının bir ihraç malzemesi olamadığını savundu (Davie 2002/2014). Gerek App-

leyard'ın 1992'de gerekse Davie'nin 2002'de yazdıklarının üzerinden 20-30 yıl geçti. Zaten Davie, yıllar sonra 2021'de tüm modern toplumların sekülerleştiğini ve sekülerleşmenin modernliğin doğal ve evrensel bir parçası olarak kendini kabul ettirdiğini yazdı (Davie 2021: 268, 282). Din sosyolojisinin çağdaş dönem duayenlerinden olan ve öteden beri sekülerleşme tezine ihtiyatla yaklaşan Charles Taylor, *Seküler Çağ* kitabında, "son yarım yüzyılda yeni bir dünya ile karşı karşıya olduğumuzu ve bu dünyada eski bağlantıların neredeyse tümüyle hükümsüz hâle geldiğini" söyler (Taylor 2014: 494).

Şimdi artık yepyeni bir dünya var. Avustralya, Kanada, Amerika gibi Avrupa dışındaki post-endüstriyel ülkelerde de dinin düşüşe geçtiği, araştırmaların gösterdiği bir durum. Artık ayin yerine rock konserleri düzenleyerek cazibe arayan mega kiliseler bile üye kaybından dert yanmakta (Petrillo 2012: 37). Amerika bu konuda bir istisna idi ve modernleşmenin mutlak surette sekülerleşmeye neden olmayacağına delil olarak kullanılırdı. Çünkü Amerika en modern ülkeydi. Robert Fuller'in daha 2001 yılında yayımladığı *Spiritual But Not Religious (Spiritüel Ama Dindar Değil)* başlıklı eserinin temel bulgusu, Amerika'da kurumsal dinden uzaklaşanların çoğunun spiritüel bir arayışa girdiği, insanların maneviyattan ya da kutsal duygusundan kopmadıkları yönündeydi. Ama Fuller'in verdiği bir istatistik ilginçti: Amerikalıların %21'inin kiliseyle hiç alakası yoktu (Fuller 2001: 1, 4). Daha sonraki yıllarda, "dinim yok" diyecek olan ve "religious nones" diye tabir edilen yeni neslin ayak sesleri, Fuller'in 2001 tarihli bu kitabında görülüyordu. Fuller'in "spiritüellik" ve Davie'nin "ait olmadan inanma" tanımlamasının bir benzeri Mikhail Epstein'den geldi. Epstein, Komünizm sonrası Rusya'yı incelediği araştırmasında "minimal din" kavramını kullandı. Epstein'e göre post-ateizm evresinde insanlar, din ile irtibat kurdular ama bunu minimal seviyede tuttular. Kutsallık duygularını mabetlerde, kurumlarda, dinî cemaatlerde değil, kendi bireysel hayatlarında, aile ve yakın çevrelerinde yaşamayı tercih ettiler. Disiplin ve otorite heveslisi olan kurumsal dinden ve dogmalardan uzak durdular. Ayinlerin, kutsal metinlerin, belirli ritüellerin peşinde koşmadılar. Epstein'in aktardığı

2012 yılı istatistiklerine göre minimal din kategorisine girenlerin oranı %25'ti. Bu oran, %41'i oluşturan Ortodokslardan sonraki ikinci büyük grubu oluşturuyordu. Bu insanlar Tanrı'ya inanıyor ama kendilerini bir inanç sistemine ait hissetmiyorlardı. Kısacası minimal din mensupları, zayıf inançlılar ve az ibadetlilerden oluşuyordu (Epstein 2019: 74, 78).

21. yüzyıla gelinceye kadar hep Avrupa, Amerika karşılaştırması yapılır ve "dindar Amerika, seküler Avrupa" tezi kabul görürdü. Ama güncel veriler, Amerika'nın hızlı bir sekülerleşmeye evrildiğini, Avrupa'nın yoluna girdiğini gösteriyor. 2018 tarihli *Cultural Evolution (Kültürel Evrim)* ve 2021 tarihli *Religion's Sudden Decline (Dinin Ani Düşüşü)* başlıklı eserlerinde Ronald Inglehart, 100'den fazla ülkenin verilerini tahlil etti. Bu ülkelerin son yıllarda en fazla sekülerleşeni Amerika'ydı. 1990'lara kadar dünyanın "en dindarları" listesinin üst sıralarında yer alan Amerika, 2007-2020 tarihlerinde dindarlıkta 32. sıraya düştü; "en sekülerler" listesinde 12. sıraya yükseldi (Inglehart 2021: 1, 4, 15). 2012 tarihli bir başka veri de Amerika'da %20'nin hiçbir dini tercih etmediğini göstermişti. Oysa bu rakam, bu tarihten 25 yıl önce 1987'de %7 idi. 25 yılda din aleyhine %13'lük bir kayıp vardı (Hout-Fischer 2014: 423). Pew 2021 araştırması da dinin düşüş eğiliminin giderek hızlandığını gösteriyordu: Son 10 yılda kendisini Hristiyan olarak görenler %75'ten %63'e geriledi; haftada bir kiliseye gidenler %40'tan %25'e düştü; herhangi bir dine bağlı olmadığını söyleyenler %16'dan %29'a yükseldi (Smith 2021). Jim Davis ve Michael Graham, *The Great Dechurching* (Kilise'den Büyük Kopuş) başlıklı eserlerinde, kiliseden uzaklaşmanın sanki bir salgına dönüştüğünü, eskiden ayda bir kiliseye giden 40 milyon Amerikalının şimdi yılda bir kere bile gitmediğini ve bunları artık "kilisesiz Hristiyan" diye nitelemek gerektiğini yazdılar. Bunların önemli bir kısmı aşırı dindarlıklarıyla tanınan Evanjeliklerdi ve bunlar da artık "eski evanjelikler" (exvangelicals) diye tanımlanabilirdi. Tüm bunlar son 25 yılda olmuştu (Davis-Graham 2023: 20, 30, 72, 99). Böylece hem dünyanın en zengini, en gelişmişi, en moderni olup hem de en dindarı olunabileceği efsanesi yıkılmış

oldu. Zaten Pew 2020 raporuna göre Amerikan halkının %53'ü, dinin toplumsal etkisinin azaldığı ve mevcut kültürle dinî inançlar arasında bir gerginlik yaşandığı kanaatindeydi.

Amerika'da 1982-2017 arası dinin düşüş oranları (35 yıl)
(WVS 1982 - Pew 2018 - Inglehart 2021: 83, 87)

Yıllar	Hayatımda Tanrı'nın önemli bir yeri var %	Dindar bir insanım %	Kiliseye hiç gitmiyorum %	Dinî kurumlara çok fazla güveniyorum %	Tanrı'ya inanmıyorum %
1982	52	83	16	46	2
2017	23	55	35	12	22

Amerika'da 35 yıl arayla, "Hayatımda Tanrı'nın önemli bir yeri var" diyenler yarı yarıya düşmüş, "dindarım" diyenler üçte bir azalmış, "kiliseye hiç gitmiyorum" diyenler iki kat artmış, dinî kurumlar dörtte üç güven kaybı yaşamış, neredeyse her dört kişiden biri Tanrı'ya inanmaz olmuştu. Ama dikkat çeken nokta, düşüşün 2010'lardan sonra çok daha hızlanmasıydı. Tanrı'ya inanmayanların oranı 2011'de %11 iken 2017'de %22 olmuştu (Inglehart 2021: 83, 87). Voas ve Chaves, Amerika'nın "sekülerleşme istisnası" bir ülke olup olmadığını araştırdıkları 2016 tarihli makalelerinde sonucu ilan etmişlerdi: "Dindar ülkeler listesinde artık Amerika'nın adı yok" (Voas-Chaves 2016: 1521).

21. yüzyıl verileri, Amerika'nın diğer gelişmiş ülkelerden, özellikle de Avrupa'dan farklı olmadığını, yeni neslin bir öncekinden daha fazla sekülerleştiğini gösteriyor. Her nesil, çocuklarını kendilerinden daha az dindar yetiştiriyor. Toplum yeni nesilleri seküler eğitim, ekonomi ve tüketim gibi yeni süreçlerin içine atıyor. Neredeyse tüm teknolojik ve kültürel oluşumlar, sekülerleşmenin lehinde gelişiyor. Sekülerleşme kendini besleyen, güçlendiren bir süreci hep arkasında buluyor. Gelecekte bu sürecin daha da hızlanması bekleniyor çünkü her nesil bir öncekine göre daha az dindar bir ortamda yetişiyor. Her nesil dinî inanç ve kültürü bir sonraki nesle aktarmakta daha başarısız oluyor (Brauer 2018: 3).

Mark Chaves 2011'de yayımladığı *American Religion* başlıklı kitabında, Amerika'daki verilere dayanarak sekülerleşme eğilimini abartmamak gerektiğini söylemişti ama 2017'de aynı kitabın ikinci baskısında, "Evet, artık Amerika da sekülerleşiyor" diyerek altı yıl içinde görüşünü değiştirmişti. Chaves ilk baskıda 1988-2008 yıllarını incelemiş ve mevcut değişimleri sekülerleşmeye yoracak kadar anlamlı bulmamıştı. Ama ikinci baskıda, "2010'lu yıllardan itibaren dinin gerilediğini ve sekülerleşme lehine bir değişimin gözlendiğini" söyledi. Hatta verilerin daha farklı olduğunu, mesela kiliseye gitme oranının anketlerdekinden daha düşük olduğunu belirtti (Chaves 2011/2017: 11, 19). David Voas da 2015 yılında Exeter Üniversitesindeki TED konuşmasına "No Way Back for Religion in the West" (Batı'da Dinin Geri Dönüşü Yok) başlığını koymuştu. Bu iddialı çıkışa temel teşkil eden en önemli veri, "yeni neslin giderek dinden daha fazla kopmasıydı". 2000'li yıllarda farklı ülkelerdeki veriler, genelde bu yöndeydi. Voas ve Chaves Amerika, Kanada, İngiltere, Avustralya ve Yeni Zelanda'ya ait verileri incelediklerinde özellikle 1990 sonrası neslin hızlı bir şekilde dinden koptuğunu gördü. Bu ülkeler arasında en önemli veri, dünyanın en dindar ülkelerinden olan Amerika'dan gelmişti. Voas ve Chaves "Acaba insanlar yaşlandıkça değişirler, dine dönerler mi?" sorusuna cevap aramak için önceki nesilleri incelemişti. Ama verilerde böyle bir dönüş yoktu. Dolayısıyla yeni neslin gidişatı geçici bir durum değildi. Amerika'da Tanrı inancı 1970 doğumlularda %60 iken 1990 doğumlularda %43'e düşmüştü. Yeni Zelanda'da "dinim yok" diyenler, 1991'de %20 iken 2013'te %42'ye yükseldi. Geri dönüşün pek mümkün olmadığını gösteren gerekçe şuydu: "İnsanlar eğer dini aile ortamında öğrenmemişlerse, daha doğrusu ailede din görmemişlerse, o insanların dine dönüş ihtimali pek yoktur. Her geçen gün de aileden din öğrenme ihtimali azalmaktadır. Bu nedenle bu gidişattan din lehine olumlu bir değişim beklemek mümkün gözükmemektedir. Çünkü her yeni neslin ebeveyni, bir önceki neslin ebeveyninden daha dinsiz hâle gelmektedir" (Voas-Chaves 2016: 1535). Denver ve Philadelp-

hia başpiskoposluğu yapan Katolik rahip Charles Chaput, 2017 tarihli *Strangers in a Strange Land (Yabancı bir Ülkede Yabancılar)* başlıklı kitabında nesiller arası farkı çarpıcı bir dille anlatır: "Biz artık Amerika'da post-Hristiyan bir ülkede yaşayan Katolikleriz. Kendi ülkemizde yabancılar gibiyiz. Ülkenin yeni sahipleri dinsiz çocuklarımız ve torunlarımız. Artık onlar yerli, biz yabancıyız" (Chaput 2017: 14).

Yeni nesillerle birlikte değişimin dozunu gösteren bir başka veri yine Amerika'ya aittir. 1998-2008 yıllarında Amerika'da 30 eyalette eşcinsel evlilikler için yapılan referandumların tamamından yasak kararı çıkmıştı. 2012'de beş eyalette daha referandum yapıldı. Bu kez beş eyaletin dördünde onay çıktı. Temyiz mahkemeleri eşcinsel evliliklerin önündeki engelleri kaldırdı. 2015'te de Yüksek Mahkeme bu evliliklerin bir hak olduğuna hükmetti. Mahkemenin yaşlı üyeleri bile lehte oy kullanırken, "Çok önemli sosyal değişimlerin yaşandığı bir devirdeyiz, böyle bir devirde tarihin doğru tarafında olmak istiyoruz" şeklinde beyanat verdiler. Bu sözler sosyokültürel değişimin kurumlar üzerindeki etkisinin açık bir deliliydi (Inglehart 2018: 96). Başkan Obama, Yüksek Mahkemenin kararını, "Amerika için bir zafer" sözleriyle yorumladı (Neuman 2015). Gallup 2021 verileri ülke çapında eşcinsel evliliklere verilen desteği %70 buldu. 2004 yılında destek oranı %31'di. Kamuoyu desteği, 17 yılda iki katından fazla arttı. Pew 2022 verilerine göre 50 yaş üzerinin bile desteği %52 oldu (Perper-Snodgrass 2022; Borelli 2022). Eşcinsel evliliklerin 2014'ten bu yana tanındığı İngiltere'de ise eşcinselliğe yönelik kamuoyu desteği, Pew 2019 verilerine göre %86'ydı. Dahası, ayda en az bir kere kiliseye gidenlerin destek oranı, Pew 2017 verilerine göre %63'tü. Pew 2019 raporunda yer alan 34 ülkede, eşcinselliğe destek ortalaması %52'ydi. Birçok ülkede destek oranı son 20 yılda hızla yükselmişti (Poushter-Kent 2020).

2022 yılının sonlarında ABD Senatosu ve Temsilciler Meclisi, eşcinsel evlilikleri yasal güvence altına alan "Evliliğe Saygı Yasası"nı kabul etti, Başkan Biden yasayı jet hızıyla onayladı. Biden onay imzasını Beyaz Saray'ın önünde toplanan binlerce kişi eşliğinde büyük

bir şölenle attı. Oysa Biden 1996'da Senato'da aleyhte oy kullanmıştı. Ama 2012'de başkan yardımcısıyken bir televizyon programında sürpriz bir açıklamayla eşcinsel evliliklere destek vermişti (Lee ve arkadaşları 2022). Amerika'da eşcinsel evliliklere zaten 2015 tarihli Yüksek Mahkeme kararından itibaren izin verilmekteydi. Ancak Yüksek Mahkeme kürtajı anayasal hak gören 1973 tarihli yarım asırlık kendi kararını 2022'de iptal edince (Totenberg-McCammon 2022), eşcinsellik kararını da iptal edebilir gerekçesiyle Demokrat Parti eşcinsel evlilikleri eyaletlerin insiyatifine bırakmayacak şekilde federal yasa ile güvence altına almak için yasa teklifi sundu ve başarılı oldu. Amerikan Nüfus İdaresinin rakamlarına göre 2022 yılı itibarıyla ülkede 568 bin çift eşcinsel evlilik yapmıştır (Karni 2022; Warburton 2022). Gallup 2022 verilerine göre Amerika'da eşcinsellerin %10'u hemcinsleriyle evlidir; bu oran genel nüfusun %1'inden daha azdır. Amerika'da eşcinsellere yönelik kamuoyu desteğinin yükselişini gösteren bir başka veri de başkanlık seçimleriyle ilgili bir araştırmadan geldi. Gallup 2015 raporuna göre Amerikalıların %74'ü eşcinsel bir başkan adayına oy vereceklerini söylüyorlardı. Bu oran, 2007 yılında %55'ti (Saad 2015). 2022 itibarıyla dünyada eşcinsel evlilikleri onaylayan ülke sayısı 32'idi. Bunların 23'ünde kanun çıkarıldı; yedisinde mahkeme kararına bağlandı; ikisinde ise mahkeme emirlerini takiben yasalaştırıldı (Livesay 2022). 2024 yılı başlarında dünyada eşcinsel evlilikleri kabul eden ülke sayısı 36'ya yükseldi. Bunlar arasında en dikkat çekeni Yunanistan'dı. Yunanistan eşcinsel evliliği kabul eden ilk Ortodoks ülke olarak tarihe geçti. Yunanistanla birlikte 27 Avrupa Birliği ülkesinin 16'sında eşcinsel evlilik onaylanmış oldu (Gregory 2024). Yine 2024 başlarında Fransa eşcinsel evliliği anayasaya koyan dünyanın ilk ülkesi oldu (Syed 2024). 12 Asya ülkesini kapsayan 2023 verilerine göre de eşcinsel evliliklerin tanınmasını isteyenler %49'a yükselmişti (Gubbala-Miner 2023).

Amerika dünyanın en zengini, en güçlüsü, en moderni idi. İnsanlar dünyanın modernleştiğinden bahsederken aynı zamanda dünyanın Amerikanlaşmasını kastederlerdi. Ama şimdi kültürel ola-

rak dünyanın kaydığı yer, artık bir Amerikan modeli değil. Artık Amerika da başka bir yere kayıyor. Dünyanın en seküler kültürü olan İskandinav ülkelerini; İsveç, Norveç, Danimarka, Finlandiya ve Hollanda'yı takip ediyor. Kısacası Amerika İskandinavyalılaşıyor, hızla sekülerleşiyor. Bu ülkeler geleneksel "dinî ahlak" yerine "seküler ahlakı" yaşayan, halkının yarısı Tanrı'ya inanmayan, dinî kurumlara güvenin %8'e düştüğü ülkelerdir (Inglehart 2021: 104, 108, 110). Norveç Kilisesi 2017 yılında eşcinsel çiftlere uygun yeni bir nikâh seremonisi belirledi. Ama Norveç kilisesinin bu noktaya gelmesi, 60 yıllık tarihsel süreçte benzer kararların zamana yayılmasının sonucuydu. Norveç'te ilk kadın papaz 1961'de; ilk kadın piskopos 1993'te atanmıştı. İlk eşcinsel evlilik yapan papaz 1999'da evlenmişti. Kilise kapısının hemen dışında ilk eşcinsel evlilik 2012'de; kilise içinde ilk eşcinsel evlilik 2017'de gerçekleşti. 2020'li yıllarda papazların üçte birinden fazlası (%36) ve üst yönetiminin yarısı kadınlardan oluşmaktadır (Henriksen-Repstad 2023: 16-7, 101). Başpiskoposları da kadındır. İsveç Protestan kilisesinde ilk kadın başpiskopos olma unvanını taşıyan Antje Jackelen, 2013 yılında devraldığı başpiskoposluk görevini 2022'de emekli olarak tamamladı. 2016'da Papa Francis ile Jackelen, bir toplantıda bir araya geldiler. Bunun üzerine gazeteciler Papa'ya, "Önümüzdeki 10 yıl içinde Katolik kilisesinde de kadınların papaz olmasını düşünmek gerçekçi olur mu?" sorusunu yönelttiler. Papa'nın cevabı netti: "Papa II. Jean Paul'ün kadınların papaz olmasına kapıyı tamamen kapattığı 1994 deklarasyonu kesindir, hâlâ geçerlidir ve ebedîdir; Katolik kilisesinde kadınlar asla papaz olamayacaklardır" (Pullella 2016).

Phil Zuckerman 2008 yılında yayımladığı *Society without God (Tanrısız Toplum)* başlıklı kitabında, bizzat yaşayarak incelediği dünyanın en seküler bilinen iki ülkesi olan İsveç ve Danimarka üzerine gözlemlerini aktarır. Zuckerman bu kitabında, 150 kişi ile gerçekleştirdiği mülakatlardan elde ettiği sonuçları değerlendirir. Bu iki ülkede cehennemin varlığına inananların oranı %10'dur. Bu oran dünyanın en düşüğüdür. Yine dünyada kiliseye gitme oranı

en düşük iki ülke, İsveç ve Danimarka'dır. Araştırmaya katılanların hiçbiri, İncil'in Tanrı'dan mülhem olduğuna inanmamaktadır (Zuckerman 2008: 6).

Zuckerman ve arkadaşları *The Nonreligious (Ladinîler)* adlı kitaplarında, Jeremy ve Leslie isimli iki lise öğrencisinin hikâyesini anlatır. Jeremy ve Leslie liseden arkadaştır. Bir gün Jeremy'nin ailesi, Leslie'yi Stanford ve UCLA arasındaki futbol maçına davet eder. Maç arasında müzik şöleni vardır. Stanford takımının müzik bandosu, içinde Adem ve Havva kelimelerinin geçtiği hicivli bir şarkı çalar. Leslie hicvi anlar ve güler ama Jeremy gülmez ve yanındaki babasına, "Adem ve Havva nedir?" diye sorar. Babası, "Önemli bir şey değil!" diyerek soruyu geçiştirir. Ama Leslie duramaz ve arkadaşına, "İncil'de geçiyor ya hani!" der. Jeremy yine anlamadığını söyler. Leslie bu cevaba şaşırır. "Nasıl olur da Adem ve Havva'yı bilmez?" diye kendi kendine söylenir. Aradan yıllar geçer; Leslie, Jeremy'nin babasına rastlar ve bu olayı bir hatıra olarak anlatır. Babasının sözleri ilginçtir: "Eşim ve ben, çocuklarımızı bilerek dinsiz yetiştirdik!" Leslie yıllar sonra Jeremy'yi Facebook'ta bulur ve tahmin ettiği gibi Jeremy'nin sağlam bir seküler kimliğe sahip olduğunu görür (Zuckerman ve arkadaşları 2016: 89).

Nasıl ki küresel ısınmanın birçok nedeni var ve her veri küresel ısınmaya işaret ediyorsa dinin gerilemesinin de birçok nedeni bulunmakta ve eldeki her veri, düşüşe işaret etmektedir (Voas-Chaves 2016: 1527). En önemli veri de "kendini bir dine bağlı hissetmeme" olgusunun hızla yükselmesidir. Dindarlık düzeyleri düşük olanlar bir kademe daha ilerleyerek din bağını kaybetmekte ve bu yeni durumu, "Dinim yok/No religion" şeklinde tanımlamaktadırlar. Bu durum, sıradan bir sekülerleşme olgusu değil, büyük bir kopuştur ve bu kopuş, Jeremy'nin hikâyesinde olduğu gibi aynı zamanda kültüreldir.

Modern dünya artık seküler zamanda gömülü bir hayat yaşamaktadır. Her ne kadar spiritüalist eğilimler ortaya çıksa da Evanjelik hareketler devam etse de hac merkezlerine ziyaretler sürse de genel görüntü dinin gerilediğine işaret etmektedir. Eskiden sekülerleşmenin

Avrupa'nın Protestan bölgelerinde olduğu, Katolik ülkeleri kapsamadığı yönünde veriler söz konusuydu, bugün artık Katolik bölgelerin de gidişata dâhil olduğu gözlenmektedir. Mesela İtalyan gençler için dinî tecrübe yabancı bir olgu hâline gelmiştir. Tanrı'ya inanma, kiliseye gitme, ibadet etme, kendini Katolik olarak görme oranları her nesilde daha da azalmaktadır. Hatta İtalyan-Katolik özdeşleşmesi artık bir anlam taşımamaktadır (Eberstadt 2013: 14, 17, 18, 47, 50).

21. yüzyılla birlikte sekülerleşmenin dünyanın birçok bölgesinde 20. yüzyıldaki hızını daha da arttırdığını gösteren veriler ortaya çıktı. Bunlardan en yenisi, Ronald Inglehart'ın 2021 tarihli *Religion's Sudden Decline (Dinin Ani Düşüşü)* isimli araştırmasıdır. Inglehart din ve sekülerleşmenin seyrini 1980'lerden itibaren takip eden bir sosyolog. Pippa Norris ile birlikte 2011'de yayımladıkları *Sacred and Secular (Kutsal ve Seküler)* başlıklı kitapta, 1981-2007 yıllarını din ve değerler açısından araştırmışlardı; kapsamlarında dünya nüfusunun %60'ına tekabül eden 49 ülke vardı. Araştırma, dinin dramatik düşüşüne dair bir veri ortaya koymamış hatta 49 ülkenin 33'ünde bu yıllar arasında dinin daha önemli hâle geldiğini belirlemişti. Eski komünist ülkelerde; Brezilya, Çin, Meksika ve Güney Afrika gibi ülkelerde inanç artış göstermişti. Hatta birkaç gelişmiş ülkede dindarlaşma belirtileri vardı. 15 eski komünist ülkeden 13'ünde dindarlık yükselişteydi. Çünkü bu ülkelerde hâlâ varoluşsal endişeler, ekonomik gerileme, fiziksel ve psikolojik güvensizlik ortamı mevcuttu (Norris-Inglehart 2004/2011: 14). Komünizmin çöküşüyle oluşan boşluğu geçici olarak din doldurmuştu. Tabii 70 yıllık yasağın ardından insanların dine nostaljik bir meyil göstereceğini de unutmamak gerekir. İnancın yükselişte olduğu ülkelerden biri de Hindistan'dı. Bu ülkede iktidarın sahibi, Milliyetçi Parti olarak bilinen BJP (Bharatiye Janata Party) idi. Bu parti, ulusal kimlikle dinî kimliği özdeşleştiren din milliyetçisi bir politikayı ülkeye sindirmişti (Inglehart 2020: 3; Jurgensmeyer 2002: 235). Bunu da Hindistan'ın en büyük

azınlık gruplarıyla çatışmayı sürekli dinamik tutarak başarmıştı. Böyle bir çatışmanın dinî duyguları diri tutacağında şüphe yoktu.

Inglehart'ın 2021 tarihli son eseri, 2007-2020 yıllarını ele aldı. Kapsam bu defa, dünya nüfusunun %90'ına tekabül eden 112 ülkeydi. 2011 tarihli araştırma ile 2021 tarihli araştırma, 423 adet boylamsal inceleme yapan European Values Study (EVS) ve World Values Survey (WVS) verilerine dayanmaktaydı. 10 yıl arayla gerçekleştirilen bu iki araştırmanın sonuçları şaşırtıcı derecede farklıydı. Ortada tam tersi bir durum vardı; din düşüşe geçmişti. Inglehart yeni kitabına bu nedenle *Religion's Sudden Decline (Dinin Ani Düşüşü)* başlığını koymuştu. Çünkü ilk araştırmada incelenen 49 ülkenin bu defa sadece altısında din yükselişini sürdürmüş, bir tanesinde eski düzeyini korumuş, 42 ülkede ise gerilemişti. Hem eski komünist ülkelerde hem de gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde aynı durum söz konusuydu. İbre tersine dönmüştü. Bu 49 ülkede, 1981-2007 arası %69 din istikametinde ilerlerken %31 seküler yöndeydi. 2007-2020 arasında ise din istikametinde ilerleyenler %13'e düşerken seküler yöndekiler %87'ye yükselmişti (Inglehart 2021: ix, 1, 14, 80-1).

Sosyal refahın artması, bilim ve teknolojinin yaygınlaşması, bireyselliğin yükselmesi ve daha da önemlisi, internetle birlikte sekülerleşme ilerlemiş, din gerilemişti. Aslında Kuzey ülkeleri, özellikle de İskandinav ülkeleri bu gidişatın habercisiydi. Bu ülkeler sosyal güvenlik açısından dünyanın en üst sıralarında yer alan seküler refah ülkeleriydi. Buralarda önceleri Protestanlık hâkimdi. Ama sosyoekonomik refaha ulaşan güvenli toplum yapısı, dine olan ihtiyacı azalttı. Neticede doğal bir sekülerleşme gerçekleşti. Acaba diğer ülkeler de sosyoekonomik refahla birlikte sekülerleşecekler miydi? Inglehart'ın 2007-2020 yıllarını kapsayan ve bu yılları daha önceki çeyrek yüzyılla (1981-2007) karşılaştıran *Religion's Sudden Decline* başlıklı araştırması, bu soruya "evet" cevabını veriyordu: Görüntü, küresel bir sekülerleşmeye işaret ediyordu.

Amerika'da 1990-2008 yıllarını kapsayan American Religious Identification Survey (ARIS), tüm dinî grupların toplumsal tabanlarını kaybetmeye başladığını ortaya koymuştu. Araştırmanın

sonuç cümleleri şöyleydi: "Amerika gibi Hristiyan bir ülkeye tehdit dışarıdan değil, içeriden geliyor. Bir zamanların Hristiyanları artık sadece Hristiyanlığı değil, tüm dinî formları reddediyorlar" (Grossman 2009). İnançsızların sayısal yükselişi siyasetin en üst seviyesinde de karşılık buluyordu. Barack Obama 2009'da iki milyon kişi önünde ilk başkanlık konuşmasını yaparken dinî gruplarla birlikte "inanmayanlar"ı da anan ilk Amerikan başkanı olarak tarihe geçiyordu. Başkanın bu tavrı sadece sayısal yükselişin değil, aynı zamanda toplumsal kabullenişin de göstergesiydi (Phillips 2009; Zuckerman 2012: 174).

Deseret-Marist 2022 yılı araştırmasına göre İncil'de anlatıldığı şekliyle Tanrı'ya inanan Amerikalıların oranı %54'e düştü. Tanrı'ya değil ama manevi bir güce inananların oranı %15 oldu. Tanrı'nın varlığından şüphe duyanların, ahlaklı olmak için dine gerek olmadığını düşünenlerin oranı yükseldi. Çocuklarına din öğretenlerin ve ateistlere olumsuz bakanların oranı düştü. Her üç genç Amerikalıdan biri, "Dininiz nedir?" sorusuna, "dinim yok" cevabını verdi. Kilise üyeliği tarihte ilk kez %50'nin altına indi. 18-29 yaş aralığındaki genç yetişkinlerin %70'i İncil'de anlatılan Tanrı'ya inanmadıklarını söyledi. Araştırmanın şu tespiti belki de gelecek yansımasının özetiydi: "Gençler arasında inanç ve ibadetler düşüşte; ne kadar gençseniz, Tanrı'ya inanma veya düzenli olarak ibadet etme ihtimaliniz o kadar az. Ne kadar gençseniz kendinizi spiritüel olarak tanımlama ihtimaliniz o kadar az. Şimdiye kadar Amerika sekülerlik konusunda Avrupa kadar meşhur değildi ama artık Avrupa ile yarışmakta" (Dallas 2022; Graham 2022). Hatta bazı konularda Avrupa'dan daha seküler hâle geldi. Mesela evlenmeden çocuk sahibi olma oranı, Avrupa'dan daha yüksek (Eberstadt 2013: 175).

Simon Brauer, Amerika'nın dindarlık verilerini 21 Avrupa ülkesi ile karşılaştırır. Amerika 1990'lı yıllarda Avrupa ülkelerinden çok daha dindar iken 2000'li yıllarda 10. sıraya düşmüştür. Brauer, Amerika'da dinin gerilemesini sürpriz olarak niteler ve bu eğilimin devam etmesi hâlinde 21. yüzyılın sonunda Amerika'nın bu 21 Avrupa ülkesinin tamamından daha seküler olacağını yazar (Brauer 2018: 11, 20).

Zuckerman, *Faith No More: Why People Reject Religion (İnanca Son: İnsanlar Dini Neden Reddediyorlar)* başlıklı eserine şu cümlelerle başlar: "Seküler rüzgâr Amerika'yı vuruyor. Bu rüzgârın gidişatını kimse hesap edemez. Gelecek yıllarda hızlanacak mı yoksa durulacak mı bilemeyiz. Ama şimdilik çok sert ve istikrarlı estiği kesin. Dinsizlik her geçen gün artıyor. Amerikalılar daha önce görülmemiş şekilde dinden el etek çekiyor. Sam Harris'in, *The End of Faith (İnancın Sonu)*; Christopher Hitchens'ın *God is Not Great (Tanrı Büyük Değildir);* Richard Dawkins'in *God Delusion (Tanrı Yanılgısı)* kitaplarının bestseller olması bunun en büyük delili. Freedom From Religion Foundation (Dinden Özgürlük Vakfı) isimli kuruluşun üye sayısı, sadece 2006 yılında %25 arttı. Üniversitelerde Seküler Öğrenci Birliğinin (The Secular Student Alliance) 2003 yılında 42 olan şube sayısı, 2012'de 200'e yükseldi. 'Dinim yok' diyen Amerikalıların oranı %30-40'lar civarında. Dinsizlik gençler arasında füze gibi yükseliyor. Yakınlarda yapılan bir araştırmaya göre 1981 sonrası doğanlarda 'dinim yok' diyenlerin oranı %53" (Zuckerman 2012: 3-4). Bu gidişat kiliseyi de içeriden vuruyor. İnançsız papazların sayısı her geçen gün artıyor. Papazlar inançsız olduklarını bir noktada açıklayıp kiliseden ayrılıyorlar ve görev yaptıkları dönemlerde de gizli inançsız olduklarını, görevdeki birçok arkadaşlarının aynı durumda olduğunu, inanmadıkları hâlde vaaz ettiklerini söylüyorlar (Dennett-LaScola 2010: 122, 144).

ABD'de 2001/2021 inançsızlık rakamları (20 yıl) / Gallup 2021

	2001	2021
Hayatımda dinin pek önemi yok	%14	%25
Hiçbir dinî tercihim yok	%8	%21
Kiliseye hiç üye olmadım	%34	%53
Geçen hafta kiliseye gitmedim	%59	%70
Hiç kiliseye gitmem	%15	%31
Kiliseye pek güvenmem	%13	%26
Din geçmişte kalmıştır, bugünün sorunlarına cevap veremez	%22	%35

Amerika dünyada en fazla Hristiyanı barındıran ülkedir. Ama sayı giderek azalmaktadır. 2007'de %78 olan Hristiyan oranı, 2022'de %63'e düşmüştür. 2007'de "dinim yok" diyenlerin oranı %16 iken 2022'de %30'a yükselmiştir. 2020 verilerine göre Amerikalıların %38'i dinin toplumsal problemleri çözmek yerine problemlere neden olduğunu düşünmektedir. Ahlaklı olmak için Tanrı'ya inanmaya gerek olmadığını söyleyenlerin oranı 2016'da %50 iken 2020'de %60'tır (Public Religion Research Institution-PRRI 2020; Bullivant 2022: 16; Jones 2022; Cooperman 2022).

Amerikan gençleri üzerinde boylamsal araştırmalarıyla tanınan Jean Twenge, 1995 sonrası doğan ve 2010'lu yıllarda gençlik dönemini yaşayan yeni nesli incelediği *i-Nesli* kitabında, Inglehart'ın "dinin ani düşüşü" tezini fazlasıyla destekleyen sonuçlar ortaya koyar. Twenge daha önce 2000'li yıllarda yazdığı *Ben Nesli* kitabında, 1970-1990 arasında doğan bir önceki nesli incelemişti. 2010'larda gençlik dönemini yaşayan ve "İnternet Nesli" diye isimlendirilen bu son neslin daha öncekilerden çok farklı olduğunu, inanç konusunda da büyük bir düşüşün yaşandığını tespit etti. 11 milyon genci kapsayan kamuoyu araştırmalarına dayalı tahlilleri Twenge'i şu sonuca götürdü: "Genel olarak, i-Nesli'nin ABD tarihinin dindarlık düzeyi en düşük kuşağı olduğunu söyleyebiliriz." Twenge, belki de kitabın özeti olabilecek bir ifadeyi Timothy isimli 23 yaşındaki bir gençten aktarır: "Din, en azından benim yaşımdakiler için geçmişte kaldı" (Twenge 2018: 178, 190).

How the West Really Lost God (Batı Tanrı'yı Nasıl Kaybetti) başlıklı araştırmasında Mary Eberstadt, "Post-Hristiyan" diye nitelediği Avrupa'da anti-Hristiyan hatta Hristiyanfobik agresif ateistlerin oluştuğunu söyler. Eberstadt, yakın zamana kadar Batı'da Hristiyanların ekseriyetinin en azından "Tanrı'nın dünyayı yarattığına, insanoğlunun kaderini elinde tuttuğuna ve kendisine itaat edenlere ebedî mutluluk vadettiğine" inandığını ama artık bu ekseriyetin kaybolduğunu belirtir. Giderek daha fazla Avrupalı doğum, ölüm,

evlenme gibi hayat döngülerinde dinî ritüelleri tercih etmemektedir. Vaftiz olmayan, evlenmeden çocuk yapan, kilisede nikâh kıydırmayan, cenazeyi Hristiyan âdetlerine göre defnetmek yerine yakıp küllerini savuran Avrupalıların sayısı her geçen gün artmaktadır. Oysa eskiden Avrupa'da kiliseye gitmek, yemek yemekten daha önemliydi. Çünkü kilise, fâni bedenin değil, ebedî ruhun gözeticisiydi (Eberstadt 2013: 7, 12, 54). Eberstadt'ın tespitlerinin sonucu nettir: Batı modernitesi, çok boyutlu bir şekilde dini olumsuz etkilemiştir. Artık eski dinî yaşam formları önemini yitirmiş, sürdürülemez hâle gelmiştir. Avrupa'da dinin zemin kaybettiğini belirleyen şu üç madde, genel kabul gören bir bulgudur: 1. Din, eskiden olduğu kadar yaygın değildir. 2. Din, eskiden olduğu kadar kişisel anlam taşımamaktadır. 3. Din, eskiden olduğu kadar toplumsal anlama sahip değildir (Voas-Crockett 2005: 25). *God's Continent (Tanrı'nın Kıtası)* isimli eserinde Philip Jenkins, Avrupa'da Hristiyanların temel inançları dahi bilmemelerinin yaygın bir durum olduğunu söyler, İngiltere'den ilginç bir kamuoyu araştırması paylaşır: "İngilizlerin %40'tan fazlası Easter'ı neden kutladıklarını bilmezler" (Jenkins 2007: 51). Çekya'da bir sanat galerisinde, Hz. İsa'nın çarmıhlı resminin önünde yaşanan şu sahne ilginçtir: Bir öğrenci resme bakarken, "Bunu İsa'ya kim yaptı ki?" diye mırıldanır. Yanındaki arkadaşı seslenir: "Komünistler!" (Fleishman 2003: 1).

David Kinnaman, *UnChristian (Hristiyan Olmayan)* isimli eserde, Amerika'da bir kitabevinde tanık olduğu şu olayı hayretle anlatır: "Birkaç ay önce bir kitabevinin din kitapları satan bölümünde raflara bakıyordum. Aynı bölüme 20 yaşlarında üç genç geldi. İkisi erkek, biri kızdı. Anladığım kadarıyla kitap falan aradıkları yoktu. Kendi aralarında havadan sudan konuşuyorlardı. Konuştuklarına pek takılmamıştım. Ta ki erkeklerden biri şu sözlerle seslendi: "Aaa bakın burada ne var! Metal kaplı bir İncil." Kız arkadaşı hayretle sordu: "Ne diyorsun? O nasıl bir şey öyle!" Erkek cevap verdi: "Evet, metal kılıfla kaplamışlar!" Kız tekrar sordu: "Neden yaparlar ki böyle bir şeyi?"

Erkek cevap verdi: "Nereden bileyim. Ama belki de zarar görmesin diye yapmışlardır... Aaa! Dur bakalım zarar görecek mi?" Erkek bunları söyledi ve İncil'i yere attı. "Evet zarar görüyormuş!" dedi. Gülüştüler, sonra İncil'i yerden alıp rafa koydular ve başka bir konuda konuşmaya başlayarak kitabevinin diğer bölümüne doğru ilerlediler" (Kinnaman-Lyons 2007: 21).

Kendisi de bir Katolik teoloğu olan George Weigel, *The Cube and the Cathedral* isimli eserinde, Avrupa medeniyetinin manevi dinamiklerinin çöküşte olduğunu, Avrupa'nın artık seküler bir politik ortamda yaşadığını, dinin etkin bir sosyopolitik rolünün kalmadığını ileri sürer. Dahası Weigel, "Christophobia" kavramını kullanarak Avrupa'nın gidişatını belirleyen elit kesimin "Hristiyanfobik" olduğunu söyler. Bu elit kesime göre Hristiyanlık; sosyal ilerlemeye, insan haklarının gelişimine engeldir ve artık mevzu dışı kalmalıdır. Weigel, Avrupa'nın ruhunu yok eden bu gidişatın sadece Avrupa'yı değil, Amerika da dâhil tüm Batı medeniyetini olumsuz etkileyeceğini savunur (Weigel 2005: 59, 123; Jenkins 2007: 53). Charles Taylor da "büyük kopuş" olarak nitelendirdiği sekülerleşmenin, elitlerin bir eseri olduğunu ifade eder: "Latin Hristiyanlık dünyasının önde gelen elitleri arasında, sihirli kozmostan etkilenmeyen tamponlanmış bir kimlik gelişti. Bu kimlik, düşünce ve davranış disiplinlerini hem canlandırdı hem de onlar tarafından pekiştirildi" (Taylor 2014: 175).

Pew 2018 raporu, 15 Batı Avrupa ülkesini kapsayan araştırmada, doğaüstü bir güce ve ahirete inanç konusunda önemli bir düşüş olduğunu ortaya koyar: %40 ahirete inanmaz. %48 evrende spiritüel bir güç olduğuna inanmaz. Kutsal kitapta anlatıldığı şekliyle Tanrı'ya inananlar %27'dir. Ateist, agnostik veya herhangi bir dine inanmayanlar %28'dir. İnançsızlar; İtalya, Portekiz, İrlanda gibi Katolik ülkelerde %15 civarındayken Protestan Hollanda'da %48, Norveç'te %42'dir.

21 Avrupa ülkesini kapsayan European Social Survey verilerini yıllara göre değerlendiren David Voas; Batı dünyasında, özellikle de

Avrupa'da, artık her yeni neslin bir önceki nesilden daha az dindar olduğunu belirler. Voas, bu gidişatın seyrinin ülkelere göre değiştiğini ama Avrupa'nın her ülkesinde sekülerleşme eğiliminin görüldüğünü söyler. Araştırma, 1921 doğumlulardan başlayıp 1980 doğumlulara kadar her beş yıl aralığını inceler. İlginç tespitlerden biri de son yıllarda dindar Katolik ülkelerde düşüşün daha fazla olduğudur. Voas'ın "kesin sonuç" diye nitelediği tespit ilginçtir: "Avrupa'da dinî aidiyet, inanç ve ibadet gibi alanlarda farklı ülkelerde farklı mezheplerde değişkenlikler olabilir. Ama kesin bir şey vardır ki o da dinin her yerde ve her alanda düşüşte olduğu ve her neslin bir öncekinden daha fazla sekülerleştiğidir" (Voas 2009: 159 167). Voas'ın ulaştığı sonuçlardan belki de en önemlisi, artık dine bağlılıkların net değil, bulanık olduğudur. İnsanlar dine bağlılarsa bile, bu öylesine bir bağlılıktır. Voas bu durumu, "fuzzy fidelity" (belirsiz bağlılık) diye tanımlar. Avrupa'da insanların din ile dinsizlik arasında ortada bir yerlerde konuşlandıklarını ifade etmek için de "fuzzy middle" kavramını kullanır. Nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan bu kesimin genel eğilimi şöyledir: Dine yönelik tavır bir reddetme veya düşman olma tavrı değildir. Ne dindar ne de dinsiz diyebileceğimiz bu kesim, bir dine aidiyet hisseder; Tanrı'nın veya yüce bir gücün varlığına inanmaya açıktır; vaftiz, nikâh vb. törenler için kiliseye gidebilir, arada bir dua edebilir ama net olan bir şey var ki o da dinin hayatlarında çok az rol oynadığıdır. İleride tümüyle sekülerleşecek olanlar, bu kesimden çıkar. Çünkü dindarlar, doğrudan sekülerleşip diğer uca geçmezler; önce "belirsiz bağlılık" denilen bu orta noktaya gelir, daha sonra sekülerleşirler (Voas 2009: 164).

Robert Fuller, 2001'de yayımladığı *Spiritual But Not Religious (Spiritüel Ama Dindar Değil)* başlıklı kitapta, insanlar dinden uzaklaşsalar bile, manevi arayışlarının devam ettiğini belirlemiş ve bu olguyu, "kilisesiz maneviyat" (unchurched spirituality) diye isimlendirmişti (Fuller 2001: 1). Fuller'in incelediği dönem için bu geçerliydi. Bu görüşü destekleyen başka araştırmalar da vardı.

Mark Chaves, *American Religion* adlı eserinde insanların kurumsal dinden ayrıldıklarını, mabetlerdeki ayinlere katılımların azaldığını, kutsal kitabın tümüyle yanılmaz olduğu inancının zayıfladığını ama doğaüstüne ve ölümden sonra hayata inancın devam ettiğini ortaya koydu (Chaves 2011: 38). Fakat bugün Z-Nesli veya i-Nesli dediğimiz son nesil için manevi arayışlar da düşüşte. Bu nesilde spiritüellik yaygın bir olgu değil. Jean Twenge, *i-Nesli* kitabında bunu çok net dile getirir: "Spiritüellik belki bir zamanlar revaçtaydı ama artık değil. i-Nesli hem dinden hem maneviyattan uzaklaşıyor. Gençlerin son yıllarda dinden uzaklaştığı ama maneviyata yaklaştığı görüşü tutarlı değil, daha büyük yaştakilere göre maneviyata daha uzaklar. Gençler arasında dinin yerini maneviyat almadı. Manşetler ve makaleler 20 yıl boyunca "Evet, bir dine bağlı Amerikalıların sayısı azaldı ama dua edenler ve Tanrı'ya inananlar azalmadı; Amerikalılar eskisinden daha az dindar değil, yalnızca toplu ibadetlere daha az katılıyorlar" dedi. Birkaç on yıl için bu doğruydu. 1989-2000 yılları arasında Tanrı'ya inanan genç yetişkinlerin oranında az bir değişiklik olmuştu. Ama sonra büyük bir düşüş yaşandı. 2016 yılında 18-24 yaşındaki her üç kişiden biri, Tanrı'ya inanmadığını söyledi. Kutsal kitabın bir vahiy değil, insanların yazdığı masallardan, efsanelerden, tarihî hikâyelerden ve ahlak kurallarından ibaret eski bir kitap olduğunu düşünenlerin sayısı arttı. Öyleyse Amerikalıların özel hayatlarında dindar olduğu doğru değil. Hem kamusal alanda hem özel hayatlarında dinden uzaklaşan Y Nesli ve i-Nesli üyelerinin sayısı gitgide çoğalıyor. Özel hayattaki dinsel inançların zayıflaması, genç kuşakların dinden uzaklaşmasının yalnızca kurumlara duydukları güvensizlikten kaynaklanmadığı anlamına geliyor; dinden hem evlerinde hem kalplerinde bütünüyle kopanların sayısı artıyor" (Twenge 2018: 175, 180). Charles Taylor bu durumu inancın erozyonu, modernitenin kazancı ve bilimsel aklın zaferi olarak özetler: "Moderniteyle birlikte, bir açıdan bakıldığında insanlık birçok sahte mitten kurtulmuştur. Bir başka açıdan bakıldığındaysa

can alıcı tinsel gerçekliklerle bağını koparmıştır. Ama her hâlükârda değişim, inancın yitirilmesi olarak görülür" (Taylor 2014: 668).

18. yüzyılda kültürel elitler arasında başlayan sekülerleşme eğilimi, Andrew Wilson'ın *God's Funeral* kitabında işaret ettiği gibi, sonraki yüzyıllarda sanata, akademiye ve diğer kurumlara sirayetle yoluna devam etti (Wilson 1999: 284). Sonuçta bugün 21. yüzyılda daha da yaygınlaşarak dinden uzaklaşmaya, inanç ve ibadetlerde gerilemeye neden oldu. Dahası din, binlerce yıla dayanan dokunulmazlık zırhını kaybetti. Oysa daha birkaç yüzyıl öncesine kadar Avrupa'da yerel yönetimler, kilisenin denetiminde bulunan idari birimlerdi. Charles Taylor'un tanımıyla Avrupa toplumlarında "herhangi bir kamusal faaliyeti Tanrı'yla karşılaşmadan yürütmeniz mümkün değildi. Günümüzde durum tamamen farklı hâle geldi. Modernlik öncesi tüm toplumların siyasi örgütlenmesi, Tanrı'ya ya da 'mutlak varlık' kavramına duyulan inançla ilişkiliyken modern Batı devleti bu ilişkiyi kopardı. Kiliseler artık siyasi yapılardan ayrıldı. Din veya dinsizlik büyük ölçüde kişisel bir mesele hâline geldi. Politik toplum artık hem inançlılardan (her çeşidinden) hem de inançsızlardan oluştu" (Taylor 2014: 3).

BİLİM DİNİN ELİNDEN NELERİ ALDI?

Dinin eski zamanlardan bu yana yaygın olmasının belki de en başta gelen nedeni; insanlara paylaşmayı, yardımlaşmayı telkin etmesi, böylece insanoğlunun kendini güvende hissetmesini sağlamasıydı. Dinin bu fonksiyonu, şimdiki sosyal güvenlik sistemlerinin işlevini görmekteydi. Bir doğal afet zamanında, bir sağlık problemi anında kişinin bu yardımlaşmadan ne kadar yararlandığı, çevresindekilerin dinin yardımlaşma çağrısına ne kadar kulak verdiğiyle doğru orantılıydı. Modern dönemde ekonomik gelişmeyle birlikte güvenlik düzeyinin yükselmesi ve sosyal devlet güvencesinin olması, bireyin dine olan duygusal ihtiyacını azalttı.

Eski zamanlarda dinin yaygın olmasının bir diğer nedeni ise şiddeti kontrol altında tutan, kurallara uymayı ve otoriteye itaati sağlayan bir vazife üstlenerek toplumsal sükûnu temin etmesiydi. "Öldürmeyeceksin, çalmayacaksın, tecavüz etmeyeceksin, başkasının malına göz dikmeyeceksin!" gibi dinî emirler, uygar toplum oluşumuna dinin yaptığı en önemli katkıydı. İnsanoğlunun cinsellik ve saldırganlık güdülerini gemleyen en iyi otorite kaynağı din idi. Bu fonksiyonların sağladığı menfaat adına insanlar "Tanrı yoksa bile varmış gibi" davranmak durumundaydılar. "Tanrı yoksa her şey mübahtır" dinin koruyucu sloganıydı. Dinin dünyevi anlamdaki bu işlevlerini bugün artık seküler devlet ve hukuk sistemleri üstlenmiş vaziyette.

Dinin bir başka işlevi de zihinsel sağlığa ve güvensiz şartlarla başa çıkmaya psikolojik destek vermesiydi. Din, bireyin karşılaştığı sıkıntıları, yoklukları, mahrumiyetleri anlamlandıran; bireyin bunlara

katlanmasını sağlayan, çekilen sıkıntıların istikbalde hayırlara dönüşeceğini, bu dünyada değilse bile öbür dünyada bu sıkıntılara karşı mükâfatlar verileceğini vadederek bireyi rahatlatan bir görev icra etmekteydi. Bu görev, bugün hâlâ dinin en güçlü olduğu icra alanı. Çünkü insanoğlu; belirsizlik, güvensizlik ve mahrumiyet hâllerinde, olayları kontrol edemediğinde, gerçek sebepleri bilemediğinde bir yere tutunmak ister. Bu amaçla da kendince bir gerçeklik yaratır. Eğer kendisini ilişkilendirebileceği bir grup varsa gerçekliği başkalarıyla beraber oluşturur. Bu durum, belirsizlikten kurtulma ve kesin bir şeye inanma arzusunun sonucudur. Din, işte bu noktada devreye girer; insanlara onların inanacağı bilgiler, yorumlar, teselliler sunar. Dinin modern çağda hâlâ insanları cezbetmesinin temel nedeni, belirsiz ve karmaşık gerçeklik karşısında sorgulama zahmetine son veren, zihni rahatlatan sakin bir liman sunmuş olmasıdır. Böylelikle insan hem rahatlar hem de olguları değerlendirme yükünü omuzlarından atar. Artık tek vazifesi, dinin belirlediklerine inanmak ve uymaktır. Böyle yaparak aslında varlığını anlamlandırır; bu büyük evrende yalnız olmadığını, kozmik bir desteğe sahip olduğunu hisseder.

Ama görünen o ki din bu alanda da eskisi kadar güçlü değil. Bunun nedeni de bu kutsal görevi icra eden seküler terapi imkânlarının, güvenlik mekanizmalarının çoğalması ve teknoloji geliştikçe tabiat kaynaklı sıkıntılar karşısında insanoğlunun kendini daha güvende hissetmesidir. Eskiden dinin hizmet kapsamında olan birçok alan, artık seküler devletin ya da sosyoekonomik yapının içine gömülü olarak varlığını devam ettirmektedir. Charles Taylor, *Seküler Çağ* kitabında gelinen noktayı şu cümlelerle belirler: "Siyasi ve ahlaki hayatımızın büyük ölçüde insani hedeflere, insan gönencine, insan haklarına, refaha, eşitliğe odaklandığı doğrudur. Hatta aşina olduğumuz modern anlamıyla seküler toplumlardaki kamusal yaşam sadece insanın iyiliğine odaklıdır. Ve çağımız bu açıdan insanlık tarihinde eşsizdir kesinlikle. Dolayısıyla bazı insanların böyle bir dünyada Tanrı'ya inanmaya yer olmadığını düşünmeleri belki de

şaşırtıcı değildir... Kişi ya bu dünyanın tamamen içindedir ve onun önermeleri doğrultusunda yaşar ki bu durumda Tanrı'ya gerçekten inanamaz ya da Tanrı'ya inanır ve bir anlamda modern dünyada yerleşik bir yabancı gibi yaşar. Kendimizi giderek daha çok modern dünyanın içinde bulduğumuzdan, inanmak giderek zorlaşır; inancın ufku durmadan uzaklaşır" (Taylor 2014: 667).

İnsanoğlu her geçen gün tabiatın işleyişindeki esrarı bilimsel buluşlarla daha fazla çözmekte ve dinin bu alandaki teselli kabiliyetini elinden daha fazla almaktadır. Eskiden din sadece uhrevi alandan değil, tarımdan hayvancılığa, meteorolojiden sağlığa kadar dünyevi alanlardan da sorumluydu. İnsanlığın kaderi, kontrol edilemeyen esrarengiz ruhların veya Tanrıların merhametine bağlıydı. Yağmuru yağdırmak veya haşerattan korunmak için onları hoşnut edecek ayinler yapılmalıydı. Yakarılacak üst güçler gökteydi. Çünkü geçim kaynağı tarımdı ve tarım da gökteki güneş ve yağmura bağlıydı. Tıp da dinin öncül alanlarındandı. Şamanlar, rahipler, şifacı üfürükçüler, cinciler için en önemli deney alanı insan bedeniydi. Şimdi şamanların rahiplerin yerini cerrahlar, şifacıların cincilerin yerini psikologlar, psikiyatristler aldı. Eskiden kötü ruhların, cinlerin, şeytanların tasallutu denilen şeyin adı, şimdi zihinsel hastalık oldu. Din ile tarım veya tıp arasında doğrudan alaka kuranların oranı artık pek bir yekûn teşkil etmiyor. Artık sığırların mantar hastalığı, büyücüye gitmek için bir neden olmaktan çıktı. Batı toplumlarında Tanrı'ya inananlar dahi O'nu "İlk Sebep, Süper güç" veya "Tabiat kanunlarının yaratıcısı" olarak görüyorlar. Ama eski nesiller gibi Tanrı'yı yağmurdan, çamurdan, fırtınadan sorumlu tutmuyorlar; tabiat olaylarının ilahi müdahaleye maruz kaldığını düşünmüyorlar. Yağmur duası büyücülerinin, neden İsveç'te değil de Kenya'da yaygın olduğunu biliyorlar (Taylor 2014: 37, 50, 178, 226, 363, 452, 503).

James Frazer, ilk nüshası 1890'da yayımlanan *Altın Dal (The Golden Bough)* isimli eserinde, bilimin ilerlemesiyle daha önce metafizik kavramlarla açıklanmaya çalışılan doğanın, artık fizik kavramlarıyla

açıklanacağını ve doğanın kontrol edilebileceğini yazdı. Daha o tarihte Frazer, bilimsel görüşün zeki insanlara daha cazip geldiğini ve bu insanların, doğayı dinin değil, bilimin açıklayabileceğini gördüklerini ileri sürdü (Frazer 1922: 712). Kısacası, dinin aleyhine esen rüzgârlar, doğaüstünün doğaya çekilmesiyle başlamıştı.

Frazer'dan yaklaşık bir asır sonra, 137 ülkeyi kapsayan bir araştırma, IQ verileri ile inanç arasında olumsuz bir ilişki olduğunu ortaya koydu. Araştırma, IQ oranı yüksek olanlarda inançsızlığın daha yaygın olduğunu belirledi (Lynn-Harvey-Nyborg, 2009). Yine Frazer'dan bir vakit sonra Bronislaw Malinowski, Trobriand Adaları yerlileri üzerine yaptığı *Büyü, Bilim ve Din* başlıklı araştırmasında, balıkçıların tehlikeli okyanus sularında avlanırken büyü vb. ritüeller yaptıklarını ama aynı ritüellere sığ sularda avlanırken ihtiyaç duymadıklarını gözlemledi (Malinowski 1925/1990: 20). Tabii bu gözlem, belirsizlik ve tehlike anlarında doğaüstü inancına ihtiyaç duyulduğunu göstermekteydi.

Dünya genelinde dua, ayin, büyü vb. ritüellerin giderek düşen bir seyir arz etmesinin temel nedeni, insanoğlunun kontrolü kendi elinde tuttuğuna daha fazla inanır hâle gelmesidir. Dua, ayin, büyü vb. icraatlar ancak çare bulunamayan hastalıklar, savaşlar ve doğal afetler gibi kontrol edilemeyen alanlarla sınırlı kalma kaderini yaşamaktadır. Jared Diamond bu tespite, şu örnekle katkıda bulunur: "Sonuçları belirsiz olgularla ritüellerin ilişkisini göstermesi açısından şu iki örneği aktarmak isterim. Şans oyunu oynayan kumarbazlar, zar atarken kendi bireysel ritüellerini yaparlar ama satranç oyuncuları hamle yaparken bu tip ritüellere başvurmazlar çünkü zar oyunu genelde şansla alakalıdır, satrançta ise şansa yer yoktur" (Diamond 2015: 462).

İnsanoğlu, binlerce yıldır maruz kaldığı doğal afetlerle, sağlığını tehdit eden hastalıklarla, savaşlarla, salgınlarla hemhâl oldu. Varlığına yönelik bu tehditlerden korunmak için hep metafizik alana sığındı, oradan yardım talebinde bulundu. Kötülüklerin de

iyiliklerin de kaynağı doğaüstüydü. Hastalık da şifa da kıtlık da bereket de yağmur da güneş de salgınlar da fırtınalar da hep metafizik alanın işiydi. İnsanoğlu böyle inanarak hayalindeki metafizik alanla, yaşadığı fizik alanı buluşturdu. Din, varlığını hep bu buluşmaya yasladı; bu tehditlerin olağan olduğu fikrini insanoğluna kanıksattı. Olup bitenin Tanrı'nın ya da kutsal alanın yardımcı unsurlarının kontrolünde yürütülen iradi bir oluşum olduğu düşüncesini zihinlere zerk etti. Dünya var oldukça bunun devam edeceğine, bunun bir kader olduğuna insanoğlunu inandırdı. Dahası, insanı etkileyen tinsel güçler, metafizik alanın yeryüzündeki uzantılarında tezahür edebilirdi. Düşmanım büyü yapabilirdi ama kilisedeki kutsanmış mum, beni bu büyüden koruyabilirdi. Kem gözler, bana nazar edebilirdi ama azizler, beni bu gözlerden korurdu. Korumaları için benim onları ululamam, onlara yakarmam gerekirdi.

Son yüzyılda, özellikle de 21. yüzyılın başlarında insanoğlu, bu inançlardan uzaklaşmaya başladı. Kendi varlığına yönelik tehditleri yenebileceğine, kendi kaderine hükmedebileceğine inanır oldu. "Kaderim buymuş, Tanrı böyle buyurmuş" fikrine yabancılaştı. Tanrı'nın her an bir eylemde bulunduğu, her ayrıntıyı kontrol ettiği bir dünya algısı darbe aldı. Belki de bu nedenle 21. yüzyıl, post-metafiziksel çağ diye adlandırılabilir. Eskiden insanoğlu gerek tabiat olaylarında gerekse kendi hayatında sebep sonuç ilişkilerini bilemiyor ve yaşadıklarını hep metafizik yorumlarla anlamlandırıyordu. Ama artık son yüzyılda dünyanın çoğu, hastalıkları ya da doğal felaketleri günahlara ya da cin çarpmasına falan yormuyor. Mahsul bereketli olsun diye insanlar tarlaların ortasında İncil okumuyor, teknik tedbir almayı yeğliyorlar. Şimşek çaktığında kiliseler çanları çalmıyor, kilise zarar görmesin diye paratoner taktırıyorlar. İnsanların neden öldüğünü, salgın hastalıkların nasıl yayıldığını, şimşeğin neden çaktığını biliyorlar. Eskiden bunların neden olduğunun cevabını insanlar hep dinde, metafizikte, görünmez alanın aktörlerinde arıyorlardı. Ama artık nöroloji sayesinde epilepsinin nedenini biliyor ve bu hastalığı,

eskiden olduğu gibi cin çıkarma seanslarıyla iyileştirme yoluna gitmiyorlar; hastalıkların sebebini, işledikleri günahlarda değil, bağışıklık sistemlerinde arıyorlar. Charles Taylor, bu dinî ve kültürel evrimin boyutunu, 12. yüzyılda bir cinayete kurban giden ve bu nedenle de Katolik kilisesince şehit sayılan İngiliz piskopos Aziz Thomas Becket'a ait somut bir örnekle anlatır: "Bu, söz gelimi türbeler, rölikler, kutsal nesneler vs. tarafından iyileştirildiğimizde, benzetmenin en uygun göründüğü durumlarda bile modern tıptan bambaşka bir şeyle karşı karşıya bulunduğumuz anlamına gelir. İnsanların güya şehit Thomas Becket'ın kanının karıştırıldığı suyu şişelere doldurup Canterbury'den taşımaları ve sonra şifa bulmak için bu suyu içmeleri, ilk bakışta günümüzde özel bir eczanede nadide bir ilaç bulmaya benzetilebilir... Günümüzde bağışıklık sisteminin yetersizliğine atfedilen rolü, o dönemde günahın oynadığını söyleyebiliriz. Bazı rahatsızlıkların günahların bağışlanmasından sonra geçeceği inancı yaygındı. Günahla hastalık arasında yakın bir bağ vardı. Beş yüzyıl öncesinin sihirli dünyasında, fiziksel ile tinsel arasına net bir çizgi çekilmemişti" (Taylor 2014: 48, 50, 516, 521, 544).

Teknolojik gelişmeler, sağlık bilimlerindeki ilerlemeler, hastalıklara ve özellikle salgınlara karşı çarelerin bulunması, doğal felaketlerin sebeplerinin bilinir hâle gelmesi, insanoğlunun çözümleri ya da yardımları doğaüstü güçlere havale etme eğilimini büyük ölçüde azalttı. 2020 yılında yaşanan korona virüs salgını, bir Orta Çağ salgını olan veba gibi algılanmadı. Kitleler korona virüs salgınını, Orta Çağ'da vebanın Tanrı'nın gazabına atfedilmesi gibi doğaüstüne atfetmediler. Sebebi de çareyi de somut âlemde, yeryüzünde aradılar. Oysa korona virüs Orta Çağ'da olsaydı her bir din, her bir mezhep kendince sebepler, sonuçlar ve çareler üretecek, her biri kendince ritüeller geliştirecekti.

Sam Harris *İnancın Sonu* başlıklı kitabında, binlerce yıla dayanan bu gelişmeyi şu sözlerle anlatır: "Şu bir gerçek ki günümüzdeki en eğitimsiz insan bile bundan iki bin yıl önce yaşamış her-

kesten belirli konularda daha fazla şey biliyor. Üstelik bu bilgilerin çoğu, dinsel metinlerle ters düşüyor. Evrendeki nesneler arasındaki mesafeleri duyanlarımızın çoğu, her şeyin 6000 yıl önce yaratılmış olduğu iddiasını (özellikle de uzak yıldızlardan gelen ışıkların dünyaya milyonlarca yılda ulaştığı düşünülürse) ciddiye almakta zorlanıyor. Ne var ki çağdaşlığa verilen bu gibi tavizler, dinin zaman içinde mantıkla uyumlu hâle geldiği ya da dinsel geleneklerimizin ilkesel olarak yeniliklere açık olduğu anlamına gelmiyor. Buradaki asıl olay, dinin bazı kurallarını görmezden gelme veya baştan yorumlama gerekliliğinin artık kaçınılmaz olmasıdır. Uzak bir şehre kalp ameliyatı olmak için uçan herhangi biri, Musa'dan bu yana fizik, coğrafya, mühendislik ve tıptaki gelişmeleri, açıkça dile getirmese bile, kabul etmiş demektir... 14. yüzyılda yaşamış iyi eğitimli bir Hristiyanı bugün hayata döndürdüğümüzü hayal edin. Bu adam, çağımız için tam anlamıyla bir kör cahil olurdu; yalnız dinsel konular hariç. Coğrafya, gökbilim ve tıpla ilgili bilgilerine çocuklar bile gülerdi; gelgelelim Tanrıyla ilgili bilgileri, üç aşağı beş yukarı bizimle aynı olurdu. Dünyayı evrenin merkezinde sanması ya da 'trepanasyon'un (saralı veya zihinsel özürlülerin içlerindeki şeytanı çıkarmak için kafatasında delik açma yöntemi) bilgece bir tıbbi müdahale olduğuna inanması budalaca olsa da dinsel inançları eleştiriden uzak olurdu" (Harris 2014: 21, 23).

Gökyüzü artık insanoğlunun kaderinin belirlendiği, tanrıların yeryüzüne cezalar püskürttüğü gizemli bir alan olmaktan çıktı; insanoğlunun yeryüzünü idare etmek için uydular fırlattığı gizemsiz bir alana dönüştü. Gökyüzü artık kara deliklerin doğurduğu yıldızları teleskopların izleyebildiği bir alan. Din cenahının Tanrı'nın varlığına dair bugüne kadar ileri sürdüğü en büyük kozu, evrenin algılanamayan gizemleri ve insanın bu gizemleri anlamaktaki yetersizliğiydi. Bu yetersizliklerin somuta indirgendiği alan hep gökyüzü oldu. Ama artık o yetersiz görülen insan, uzayın derinliklerine ulaşan, evrenin bilinmezlerine uzanan bir görüntü sergiliyor; milyarlarca ışık yılı

uzaklıkta samanyolu galaksimizden katbekat büyüklükte sayısız galaksiler keşfediyor; dünyaya çarpması muhtemel astroitlerin yönlerini değiştirme testleri yapıyor. NASA, 2022 yılında dünyaya 11 milyon kilometre uzaklıktaki bir asteroite bir uyduyu 22 bin kilometre hızla çarptırarak yörüngesini değiştirmeyi başardı (Amos 2022). Artık insanoğlunun elinde, kutsal metinlerin güneş, ay ve yıldızlara işaret eden delillerinin ötesine geçen kozmolojik bir bilgi birikimi var. İcat edilen her yeni teleskop, fırlatılan her yeni uydu, dinin elinden bir kozu daha alıp götürüyor. İnancın doğasında bilinmezlik üzerine inşa edilen katmanlar var. O bilinmezlik katmanları, her geçen gün biraz daha varlık sebebini kaybediyor. Bilim astronomiye yükselirken, din astrolojide kalıyor. Bilim elbette kendini her şeyi bulmuş, her şeye ulaşmış, her şeyi açıklamış bir konumda hissetmiyor. Ama hissettiği şey şu: Bunları anlamak ve açıklamak için doğaüstü güçlere ihtiyacımız yok.

Christopher Hitchens, bilimin dine bakışını şu sözlerle anlatır: "Artık anladık ki din buraları bilmiyor. Bilimin en az açıklayabildiği şey bile dininkinden daha anlamlı... Din diyor ki bir yaratıcı var ve onun bir planı var. Bu hiçbir şeyi açıklamaz. Böyle bir plana inanmak da zaten insanın özgürlüğünü alıp götürür. Bu olsa olsa kölelik olur" (Hitchens 2007: 7). Sam Harris, kutsal metinlerle ilgili eleştiriyi, Hitchens'ın kaldığı yerden devam ettirir: "Bence en zayıf halka, dinî metinlerle ilgili yerleşik iddia. Yani İncil'i her şeyi bilen bir ilahın kusursuz sözleri olarak bildiğimiz fikri. Bu, özellikle zayıf bir iddia. Ve bu gerçekten onların epistemolojik altın standardı. Diğer her şey ona dayanıyor. Eğer İncil sihirli bir kitap değilse Hristiyanlık buharlaşır, yok olur... Zamanının en ileri teknolojisinin el arabası olduğu bir dönemde yaşayan birisi tarafından söylenmiş olmayacak tek bir cümle bulunuyor mu bu yazanlar arasında? Eğer İncil'de DNA, elektrik veya bizi büyüleyen diğer şeylere dair herhangi bir ifade geçiyor olsaydı tamamdı. Çenelerimiz düşerdi ve bu bilginin kaynağı hakkında anlamlı sohbetler yapmamız gerekirdi" (Hitchens-Dawkins-Harris-Dennett 2019: 116).

"The End of Religion" (Dinin Sonu) başlıklı makalesinde John Messerly, teknolojinin dine galip geleceğini kendinden emin bir şekilde anlatır: "Bilim ilerledikçe genlerle oynayacağız, atomu istediğimiz gibi kullanacağız, insan beynini güçlendireceğiz. İnsanoğlunun dertlerini çözdükçe, hastalıklara çare buldukça, insan ömrünü uzattıkça bu bildiğimiz dinler ölecek. Teknoloji inançlara galip gelecek ve yeni nesiller, kendilerini hayalî tanrılardan daha güçlü hissedecekler. Çare yeryüzündeyken gökyüzüne kim bakar ki? Dinler varlık sebebini kaybedecek!" (Messerly 2015: 1). Dawkins, *Tanrıyı Aşmak* başlıklı kitabında, bilimin gözlem ve deney metodunun artık modern toplumlarca kanıksandığını, insanoğlunu tatmin eden açıklama ve anlam biçimlerinin bu metotlarca yönlendirildiğini, kuraklık ve yağmur örneğinden hareketle anlatır: "Gelin, bir kuraklık zamanında atalarımızın yağmur tanrısına adak adamaya karar verdiğini düşünelim. Hem de her gün. Ve sonunda yağmur gelir. Belki yağmur tanrısı ikna edilmeden önce bir sürü adak gerekliydi (yani onların düşüncesine göre). Bu boş inançlı insanlar, yağmur yine gelecek mi diye görmek için yağmur tanrısına adak adamama deneyini yapmayı asla denemediler. Bu bir bilimcinin yapacağı şeydi. Fakat atalarımız bilimci değildi ve yağmur tanrısına adak adamama riskine girmeye cüret edemediler" (Dawkins 2019: 222).

Evrenin nasıl başladığı ve fizik kurallarının bilinmezliği, inancın beslenme alanları oldu hep. Eskiden, "Evrenin nasıl oluştuğunu bilmiyoruz, dolayısıyla onu Tanrı yapmış olmalı; fizik yasalarını bilmiyoruz, dolayısıyla onları Tanrı kurgulamış olmalı" inancı hâkimdi. Ama şimdi insanoğlu bu konularda sınırı sürekli genişleyen bir birikimin sahibi. Dahası, sonsuza kadar ilerlemesinin önünde herhangi bir engel olmadığı hissine ve sınırsız bir öz güvene sahip. Din bugüne kadar bilinmezlerin, anlaşılmazların boşluğunu doldurdu. İnsanlardan hep bu boşluklara tapmasını istedi. Din, her açık boşluğu doğaüstü inançlarla kapattı. Şimdi bilim, o boşlukları dinin elinden alıyor; boşluklar her geçen gün küçülüyor. Yaygın inanışlar yıkılıyor.

İnsanoğlunun zihninde eskiden sadece dünya, güneş, ay ve birkaç yıldız vardı. Öteki dünya, cennet ve cehennem, bu görünen yıldızların hemen arkasında bir yerlerdeydi. Tanrı, oralardan bizi izlemekteydi. Hem İngiltere'de hem Hindistan'da manastır hayatı yaşayan İngiliz keşiş Bede Griffiths'in 1924 yılında 18 yaşındayken yaşadığı mistik tecrübe üzerine otobiyografisinde yazdığı şu cümleler, benzer bir Tanrı algısına işaret eder: "... Durduğum yerdeki ağacın yanından ansızın havalanan bir tarlakuşu, başımın üstünde şarkı söylemeye başladı ve şarkısını kesmeden, dinlenmek için yere kondu. Derken akşam çökerken her şey dinginleşti ve alacakaranlığın örtüsü yeryüzünü kaplamaya başladı. O zaman kapıldığım huşu duygusunu şimdi anımsıyorum. Bir meleğin huzurundaymışım gibi diz çökmek geldi içimden. Gökyüzüne bakmaya çekiniyordum çünkü gökyüzü Tanrı'nın yüzünü örten bir peçeden ibaretti sanki" (Griffiths 1979: 9).

Modern çağların insanoğlu nezdindeki en önemli getirisi belki de gizem hissinin zayıflaması oldu. İnsanoğlunun potansiyelleri arttıkça, akıl gücüne güven yükseldikçe kiliselerin ya da dinî otoritelerin gizem barındıran efsunlu görüntüleri yara aldı. Bu da dinin otorite kaybı demekti. Bilimin yükselişinin dinin elinden aldığı en önemli hükümranlık alanı belki de bu noktaydı. Şimdi artık 27 milyar ışık yılı uzaklıkta bir galaksi olduğu biliniyor (Crane 2022). Artık güneş tutulması, zelzele, tsunami, kuraklık gökyüzündeki tanrıların ya da ejderhaların gazabına atfedilmiyor. İnternet siteleri Çin'in ürettiği yapay güneş, yapay ay haberleriyle dolu. Carl Sagan, *Karanlık Bir Dünyada Bilimin Mum Işığı* adlı eserinde, bu konuya detaylıca temas eder: "Bilimi anlamak güç olabilir. Bilimsel gerçekler, yerleşik inançlara meydan okuyabilir. Bilimin ürünleri siyasetçilerin ya da sanayicilerin ellerine teslim edildiğinde kitle imha silahlarına ya da çevre için ölümcül tehditlere dönüşebilir. Ancak gözden çıkarılmaması gereken nokta, bizlere büyük armağanlar sunduğudur... Bir sonraki güneş tutulmasının tarihini merak ediyorsanız büyücülere ya da gizemli güçlere değil, bilim adamlarına gidersiniz. Onlar size tutulmayı

Dünya'nın neresinden ne zaman gözleyebileceğinizi, kısmi mi tam mı yoksa halkalı bir tutulma mı olacağını söyler. Bilim sayesinde bin yıl sonraki bir tutulmayı bile dakikası dakikasına tahmin edebiliyoruz... Çocuğunuzu çocuk felcinden korumak için dua edebilir ya da aşıya götürebilirsiniz. Doğmamış çocuğunuzun cinsiyetini öğrenmek için birinin altına makas, diğerinin altına bıçak konulmuş iki minderden gözünüze kestirdiğinize oturmaya ne dersiniz? (Makassa kız, bıçaksa erkek; yoksa tersi miydi?) Aslında bu, o kadar da kötü bir yöntem değil; doğru çıkma ihtimali yüzde elli. Ama gerçek bir yöntem istiyorsanız ultrasonu deneyebilirsiniz... Kendilerini gaipten haber vererek geçerli kılmaya çalışan dinlerin sayısını düşünün. İnançlarını tazelemek ya da güçlendirmek için kaç kişinin bu belirsiz, sonuçsuz kehanetlere başvurduğuna bir bakın. Peki bilimin tahmini kesinliğine ve güvenilirliğine sahip bir din çıktı mı hiç? Eminim dünyada gelecekten haber veren, biliminkine eşdeğer, kusursuz ve tekrarlanabilir bir yöntem edinebilmek uğruna çok şey yapmaya hazır olmayan tek bir din bile yoktur... Bilimde yasaklı sorular, incelenmeyecek denli hassas konular, kutsal gerçekler yoktur. Yeni fikirlere açıklık, tüm fikirleri en ince süzgeçten geçiren kuşkuculukla birleştiğinde, buğday kepekten ayrılmış olur" (Sagan 1999: 31).

Dinler de seküler sistemler de insanlara kurallar silsilesi sunarlar ve bu kurallara uymanın kendi yararlarına olduğunu, kendilerine mutluluk getireceğini söylerler. İnsanlar bunlara inanarak kendilerine varoluşsal güvence sağlarlar. Belirsiz, güvensiz ortamlar endişe ve strese neden olur; insanlar da doğal olarak kuralları olan, öngörülerde bulunan, açıklamalar sunan sistemlere sığınırlar. Dinler tam da bu ortamları sever. Açıklamalarının, öngörülerinin, geleceğe yönelik vaatlerinin doğru ya da yanlış olması önemli değildir. Önemli olan işlevdir. İnsanlar bu vaat ve açıklamalara inanarak bir anlam sistemine sahip olurlar ve bununla teselli bulurlar, umutlanırlar. Din Psikolojisinin kurucusu sayılan William James'in "İnançlar doğru oldukları için işe yaramazlar, işe yaradıkları için doğrudurlar" sözü, bu durumu

gayet iyi anlatır (Köse-Ayten 2021: 26). Dinler, tarih boyu insanların güvensiz ve tehlikeli ortamlarda hastalıklar, felaketler, yokluklarla mücadelesinde bir dayanak oluşturan, korku ve endişe kaynaklı streslere kapılmalarını engelleyen fonksiyonlar icra ettiler. Her şeye kâdir, her şeyi bilen ve her zaman hâzır ve nâzır olan Tanrı fikri, insanların kaderlerini kabullenmelerini, dünyaya tutunmalarını sağladı. Bugün artık insanoğlunun bu işleve eskisi kadar ihtiyacı kalmadı. İnsanoğlu artık maddeye daha fazla hâkim konumda. Kendi bedenini, çevresini ve evreni daha iyi tanımakta. Bilimsel keşiflerle her geçen gün varlık üzerindeki tasarruf imtiyazını daha da artırmakta.

Jared Diamond, *Düne Kadar Dünya* başlıklı eserinde, dinin şu yedi görevi üstlendiğini söyler: 1. Doğaüstünü açıklamak. 2. Ritüellerle ruhsal rahatlatma sağlamak. 3. Acı, ızdırap ve ölümün kabulünü kolaylaştırmak. 4. İnananları bir araya getirmek. 5. Otoriteye itaati sağlamak. 6. Ahlak kurallarını telkin etmek. 7. Savaşları meşrulaştırmak. Jared Diamond, hayat standartlarının bu şekilde yükselmeye devam etmesi, insanoğlunun kendi hayatı üzerindeki kontrol hissinin giderek artması, şiddetin ve hayati tehlikelerin iyice azalması, bilim ve teknolojinin daha da ilerlemesi hâlinde, 30 yıl içinde yani 2040'larda, bu yedi maddeden beşinin hükmünü kaybedeceğini yazar. Dinin elinde sadece ruhsal rahatlatma ile acı, ızdırap ve ölümü kabullendirme görevleri yani ikinci ve üçüncü maddeler kalacaktır (Diamond 2015: 484-486). Bu durum, dinin kozmolojiden psikolojiye geçişi olarak değerlendirilebilir ki Carl Sagan, dinden böyle bir şey beklemenin çocukça olacağını söyler: "Biz dinden ne bekliyoruz? Palyatif terapiler mi? Teselli mi? Rahatlatıcı hikâyeler mi? Yoksa gerçekleri görmek mi? Evren bizim isteklerimize göre hareket etmek zorunda mı? Evrenin bizim isteklerimize göre hareket etmemesinden müteessir olmak ve teselli kaynağı aramak çocukça bir şey. Hayal kırıklıkları karşısında yapılması gereken şey evreni suçlamak değil, evreni bilme araçlarımızın yetersizliğini yani bilimdeki eksiklerimizi düşünmektir" (Sagan 1999: 33). Henriksen

ve Repstad, Norveç üzerinde gerçekleştirdikleri araştırmada, Norveç gibi sekülerleşmeyi üst düzey yaşayan ülkelerde dinin bu kozmolojik-psikoloji kabiliyetini de kaybetmeye başladığını anlatır: "Birkaç nesil önce genç yaşta ölen veya bir kaza sonucu hayatını kaybeden birisinin cenaze töreninde papazlar, 'biz anlayamasak da böyle ölümlerin Tanrı nazarında bir anlamı olduğunu' anlatırlardı. Ama şimdi bu minvalde konuşan papaz pek kalmadı. Artık papazlar, bu tür trajik ölümlerin arkasında Tanrı'nın olduğunu vurgulamak istemiyorlar" (Henriksen-Repstad 2023: 9).

İnsanoğlunun uzayı keşfi, baş döndürücü bir hızla devam ediyor. Astronomlar ve astrofizikçiler arasında, metafizik inancı olan pek yok gibi. Onlara göre metafizik alan bilimle ispatlanamaz. İnanan inanır ama bunun delili olmaz (Hitchens 2007: 70-71). Bilim kendini fizik alanın temsilcisi, din de metafizik alanın temsilcisi olarak görüyor. Bilim, kanıtlı alan üzerine, din kanıtsız alan üzerine inançlar üretiyor. Bilim, gizemliyi gizemsiz hâle getirmeye çalışıyor, din gizemin elinden alınmasından endişe ediyor. Bilim, anlayarak inanmanın peşindeyken, din anlamadan tatmin olmayı erdem sayıyor. Bilim, kendisinin yolda olduğunu varsayıyor, din ise yolun tamamını bildiğini iddia ediyor. Bilim, varoluşu kozmik bir tesadüf, rastgele bir fiziksel patlama olarak görüyor, din varoluşa manevi boyut atfediyor. Bilim, uzaydaki keşifleri, doğaüstünü inkâra delil sayıyor, din bu keşifleri doğaüstünün işaretleri olarak görüyor. Bilim, uzayın derinliklerine yolculuk yaptıkça dinin yaratılış öğretisinin yerine, kozmik düzen kuramını oturtuyor. Rus kozmonotlar uzaya çıktıklarında Tanrı'yı göremediklerini söylüyor, din ise uçsuz bucaksız uzayı Tanrı'nın azametine atfediyor. Bilim, evreni ne kadar çok anlarsa dini o kadar geride bırakacağını düşünüyor, din evrenin anlaşılmasını kendi hesabına yazıyor. Ama din ne derse desin, bilim evrenin keşfini dinin lehine bir anlamlandırma olarak görmüyor. 1979 Nobel fizik ödülü sahibi Steven Weinberg bunu şu sözle beyan ediyor: "Evren ne kadar anlaşılır hâle gelirse, o kadar anlamsız görünür" (Easterbrook 2022: 49).

Kutsal kitapların sunduğu kozmos bilgisi artık insanoğlunun bilgi hazinesinin yanında eskiden olduğu kadar büyük durmuyor. Uzay bilimleri kendini kutsal kitaplara meydan okuyacak düzeyde ilerlemiş görüyor. Uzaydaki her yeni keşif, sonsuz evren düşüncesine bir katkı daha yaparken aslında evrenin kendisi için yaratıldığına inanılan insanoğlunun kutsal addedilen varlığını biraz daha küçültüyor. Her yeni keşifle, yaratılışın zirvesinde insanoğlunun oturduğu düşüncesi biraz daha önemsizleşiyor; evrenin insana kayıtsız olduğu fikri biraz daha pekişiyor.

Charles Taylor, son iki yüzyılda inançla inançsızlık arasında yaşanan görkemli muharebelerin pek çoğunun, bilimin evrene ilişkin bulgularının Kitab-ı Mukaddes öğretisine meydan okuması ekseninde gerçekleştiğini söyler: "Bu muharebelerin tek sebebi, Kitab-ı Mukaddes dininin kozmos fikri tarafından esir alınmasıydı. Dünyanın MÖ 4004'te belirli bir günde yaratıldığı iddiası, bu düşünce tarzının iyi bir örneğidir." Burada ilginç olan nokta şudur: Din, bilimin mesela dünyanın varoluş tarihiyle ilgili kozmos öğretilerine itibar etmiyor ama kozmosun eylemleri, zamanın tespiti gibi konularda bilim cephesine güvenle yaslanıyor. Taylor, modern dönemde insanoğlunun varlık algısının son beş asırda "kozmostan evrene" dönüştüğünü söyler. Bu tanımla, doğaüstü güçlerle dolu sihirli bir dünyadan, sihirsiz bir dünyaya geçişi kasteder: "İnsanoğlu bilimsel keşiflerle birlikte, sınırları belirli bir varlıktan, engin ve sınırsız bir varlık algısına geçmiştir. Artık eskiden olduğu gibi, bu enginliğin bir maksada dayalı olarak daha önceden biçimlendirildiği ve sınırlandırıldığı bilgisi mutlak bir bilgi değildir. İnsanoğlunun varlık anlayışı artık bir sınıra gelip dayanmamaktadır. Bu mekânsal genişleme, gökyüzünde teleskopla, yeryüzünde mikroskopla ilerledi. Artık gerçeklik, köklerini bilinenden belirlenenden çok, bilinmeyenle, henüz keşfedilmemiş olanla yayar oldu. Dünya'nın "kozmos" değil "evren" olarak algılanmasını belirleyen bu anlayıştır. Bütün bunlar, bilimin getirileriydi. Artık milyarlarca ışık yılı genişliğinde bir evrende

yaşadığımızı, altı bin yaşında bir kozmosta yaşamadığımızı biliyoruz. Bilim sayesinde artık yaratılışın İrlanda Başpiskoposu James Ussher'ın (ö. 1656) kutsal kitaba bakarak hesapladığı gibi MÖ 22 Ekim 4004'te saat 18:00'de gerçekleştiğine inanmıyoruz... Kitab-ı Mukaddes anlatısı, bir kuyuyu (ki şimdi bakınca epey sığ görünmektedir) dibine kadar aydınlatan bir hüzme gibiydi. Bu anlatı terk edilince veya artık doğru bir zaman dizini sunmadığı fark edilince kuyu karanlıklaşır. Karanlıktır çünkü dipsizdir... Kitab-ı Mukaddes temelde bir vakayiname olarak görüldü ve orada anlatılanlardan azami ölçüde kesinlik elde edilmeye çalışıldı. Galile sonrası dönemde ise Başpiskopos Ussher'ın titiz hesaplamaları gülünç duruma düştü" (Taylor 2014: 382-7, 391). Ussher başka hesaplamalar da yapmıştı: "Adem ve Havva, cennetten MÖ 4004 yılında 10 Kasım Pazartesi günü kovulmuştu. Adem ve Havva, cennetin tadına sadece 17 gün varabilmişlerdi. Nuh'un gemisi, Ağrı Dağı'na MÖ 1491'de bir çarşamba günü oturmuştu" (Winston 2016: 357). Batı ülkelerinde dinden uzaklaşmaların önemli nedenlerinden biri, bilimin din karşısında kazandığı zemin olarak gözükmektedir. 15 Batı Avrupa ülkesini kapsayan Pew 2018 raporuna göre dine uzak duran Avrupalıların %73'ü, "artık bilimin dini gereksiz kıldığı" görüşündedir.

Gökbilimci Carl Sagan, *Soluk Mavi Nokta* isimli kitabında, kutsal kitapların artık şu gerçeği kabullenmesi gerektiğini söyler: "Nasıl oldu da hemen hemen hiçbir büyük din, bilimi mercek altına aldığında şu sonucu çıkaramadı: 'Bu bizim düşündüğümüzden daha iyi! Kâinat, bizim peygamberlerin söylediğinden çok daha büyük, geniş, akılcı ve şık.' Bunun yerine şöyle dediler: 'Hayır, hayır, hayır! Benim Tanrım küçük bir Tanrı ve ben onun böyle kalmasını istiyorum.' Kâinatın görkemini modern bilimin ortaya çıkardığı şekliyle vurgulayan eski ya da yeni bir din, derin saygı görecek ve geleneksel dinlerin pençelerinden korkmayacaktır. Er ya da geç böyle bir din ortaya çıkacaktır. İki üç bin yıl önce yaşasaydık evrenin bizim için yaratıldığına inanmamızın hiçbir sakıncası olmazdı.

Çünkü böyle bir inanç, bildiğimiz her şeyle uyumlu, cazip bir inançtı. Ama o zamandan bu yana çok yol katettik" (Sagan 1997: 35; Dawkins 2008: 19). Carl Sagan, dinlerin kendi sınırlarının dışına çıkarak farklı alanlara müdahale etmesini radikal bir şekilde eleştirir: "Din tarihle, şiirle, edebiyatla, ahlakla, insan davranışlarıyla ilgileniyor. Bunlarla ilgilenmesini gönülden onaylıyorum. Benim din ile ilgili problem gördüğüm nokta şudur: Din bilimi de bilmektedir; bilmediği hâlde biliyor gözükmektedir. Eski Ahit'te yer alan bilim kırıntıları, Yahudilerin milattan altı yüz yıl önce Babil sürgünü sırasında Babillerden öğrendikleridir. O zamanlar bu bilgiler, yeryüzünün en ileri bilgileriydi. Ama o zamandan bu yana bilim adına çok şey öğrendik. Reformcu Yahudiler, Roma Katolikleri ve Protestanların çoğu, bilimin kazanımlarını, mesela dünyanın yaklaşık 4,5 milyar, evrenin de 15 milyar yaşında olduğunu (Big Bang) kabul ediyorlar. Bu konularda bilimle aralarında bir problem çıkmıyor. Ama kutsal kitaba literal olarak inananlarla problem çıkıyor. Çünkü mesela Tevrat'ın Yaratılış Kitabı'nın ilk ayeti, evrenle dünyanın aynı anda yaratıldığını söylüyor. Onlar, kitaptaki bu bilgilerin evrenin yaratıcısı tarafından hatasız bir kâtibe dikte ettirildiğine inanıyorlar. Dahası, bunlara literal olarak inandıklarından hiç mecaz veya kinaye içermediğini düşünüyorlar. Sosyal, politik, ekonomik ve bilimsel bilgiler için de oraya müracaat ediyorlar. Yanlış bir mantıkla kutsal kitaba başvuruyorlar ve doğal olarak yanlış tercihlerde bulunuyorlar. Şimdi burada mütevazı olan, alçakgönüllü olan kim? Açık fikirlilikle evrene bakan, evren ne öğretiyorsa onu alan bilim adamı mı yoksa bu kitapta yazan her şey kesindir diye inanan ve o kitabı yazanlara yanılma payı bırakmayan mı? Bilimsel metodun temeli, yanılabileceğinizi kabul etmek ve doğru olmadığını gördüğünüz fikirlerden vazgeçebilmektir. Dinin temelinde ise değişmezlik vardır, vazgeçmek yoktur. Din mensupları, o bilgilerin kutsal bir elden geldiğine, hiçbir parçasının hiç kimse tarafından değiştirilemeyeceğine, tüm doğruların orada olduğuna ve o bilgilerin ötesine geçilemeyeceğine inanırlar" (Sagan 1997: 22;

Sagan 1999: 34). Aynı noktada Sam Harris şu cümlelerle mevzuya dâhil olur: "Fizik görüşleri çürütüldüğünde veya aksi iddia edildiğinde fizikçiler bunu kendilerine saygısızlık olarak görmezler. Dinler ise gerçekliği temsil ediyormuş pozu takınırlar ama iddia ettikleri fikirler sorgulandığında ortada şu hırçın, ilkel ve nihayetinde tehlikeli tepki vardır" (Hitchens-Dawkins-Harris-Dennett 2019: 73).

Modern bilim insanoğlunun dünyayı algılama şeklini değiştirdi. Kutsal metinlerin bilgi içerikleri bilimin ilerlemesiyle daha çok sorgulanır hâle geldi. Bu durum illaki bir çatışmanın sonucu değil, doğal gelişmelerin neticesiydi. Bilimsel ya da modern düşüncenin tavrı illaki "Modern çağda artık buna inanamayız" tavrı değildi. Bunun yerine daha çok "Artık buna inanmaya ihtiyacımız yok!" tavrıydı. Bu tavra karşı çıkan fundamentalist görüş ise kutsal metinlerin literal olarak anlaşılması ve yorumlanmaması gerektiğine inanıyordu. Bu, psikolojik olarak rahatlatıcı bir inançtı çünkü belirsizliklerle dolu bir dünyada kesinlik duygusu veriyordu.

Bilimsel keşiflerin sunduğu yeni verilerle ve her yeni neslin eğitim seviyesinin biraz daha yükselmesiyle Kitab-ı Mukaddes'in literal olarak yanılmaz bilgiler taşıdığı inancı yıllar içinde zayıfladı. 1900'lerin başında kutsal kitabın tümüyle yanılmaz olduğuna inanan Amerikalılar %50 dolayındaydı; 1950'lerde %40 oldu; 2000'lerde %27'ye düştü hatta üniversite öğrencilerinde %17'ye kadar geriledi (Chaves 2011: 34-6). Bunun en önemli nedeni, Kitab-ı Mukaddes'in mesela yaratılışla ilgili hikâyelerinin bilimin anlattıklarıyla uyuşmamasıydı. Bilimle uyuşmayan noktalarda, din kaybetti ama Sam Berry'nin deyimiyle bilimin henüz dolduramadığı boşlukları doldurarak Tanrı'yı etrafta tutmaya çalıştı: "Tanrı'yı etrafta tutmanın yolu, onu bilimin açıklayamadığı olayları açıklamada kullanmaktır. Bu tutumun yarattığı sorun şudur: Doğal dünya hakkındaki bilgimiz arttıkça "boşlukların Tanrısı" kavramı giderek küçülmektedir. Bu bilgi, ruhun epifiz bezinde hayat bulduğuna dair Orta Çağ inancını sarsmaktadır zira yakın zamana kadar kimse epifiz bezinin

ne işe yaradığını bilmiyordu... Tanrı'ya yer açmak için bilimi çöpe atma çabaları gereksizdir" (Berry 2022: 56).

Bilimin dinin elinden neyi aldığını anlatan sözlerden biri, Yahudilikten Protestanlığa geçen Alman şair Heinrich Heine'e aittir: "Karanlık çağlarda insanların en iyi rehberi dindi; tıpkı karanlık gecede en iyi rehberin kör bir adam olması gibi. Karanlık gecede kör birisi, yolu gözleri gören adamdan daha iyi bulur. Çünkü karanlığa alışıktır. Ama gündüzün aydınlığına erişince artık kör adamın peşine düşülmez." Aynı minvalde sözlere, *Breaking the Spell (Büyüyü Bozmak)* isimli kitabında Daniel Dennett de yer verir: "Bilim, filmin sonunun nasıl bittiğini söyleyerek filmi berbat eden boşboğaz insana benzer" (Dennett 2007: 12). Dennett bu sözlerle dinin şimdiye kadar insanları büyülediğini ama artık bilimin bu büyüyü bozduğunu, senaryoyu bilen tarafın artık bilim olduğunu kasteder. Zaten kitabının başlığı bu nedenle "Büyüyü Bozmak" adını taşır.

Christopher Hitchens *God is not Great* başlıklı kitabında bilimin, dinin elinden tüm söylemleri aldığını ve dinin de bunun farkında olduğunu söyler: "Dinin kullanım süresi sona erdi. Temel kitapları artık sadece birer efsane metni olarak kalacak. Din hep bilim ve araştırmanın düşmanı oldu. Şimdiye kadar hep korkudan, cehaletten beslendi. Köleliğin, ırkçılığın, soykırımın, zulmün yandaşı oldu. Ama artık din de devrin değiştiğini biliyor ve eleştirilerin ne anlama geldiğinin farkında. Özellikle evrenin yapısı, varlığın oluşumu ve mahiyeti ile ilgili söyleyecek bir şeyinin kalmadığını her geçen gün biraz daha anlıyor" (Hitchens 2007: 229). Bilim, dinin elindeki kozları iki araçla aldığını düşünüyor: "Teleskop ve mikroskop." Bu iki aracın işlevi belli. Gökte ve yerde insana göremediklerini göstermek. Yani bilmek ve daha çok bilmek. Bilim artık yer ve gökle ilgili büyük meselelerde dinin değil, kendisinin adı olduğuna inanıyor.

Bütün bunlar olurken bilim cenahı, dinin kendilerine engeller çıkardığını düşünüyor ve dine, "önümüzden çekilin, gölge yapmayın!" mesajları gönderiyordu. Mesela organ nakli için ya da kök hücre

araştırmaları için dinden onay alma çabası bunlardan biriydi. Ama artık böyle bir mesaja gerek kalmadığını, bu kadar yoldan, bu kadar hızdan sonra sadece dinin değil hiçbir şeyin önlerinde duramayacağını düşünüyorlar. Dinin artık kaderi belirleyen değil, kaderi belirlenen olduğuna inanıyorlar. Görünen o ki dinin bu konularda söz sahibi olma ihtimali daha da azalacak. Çünkü gerek medikal alanda gerekse hayatın diğer alanlarında teknoloji insanlara her gün yeni bir kazanım sunuyor. 21. yüzyılda bilimin geldiği nokta sadece dini değil, aynı zamanda hümanist/liberal düzenin temellerini sarsıyor. 20. yüzyılın "çağdaş" başlığı altında pazarladığı insan hakları, demokrasi, serbest piyasa, bireycilik ve benzeri liberal kavramlar bile artık konteks dışı kalıyor.

Bryan Appleyard, 1992 yılında yazdığı *Understanding the Present: Science and the Soul of Modern Man (Bugünü Anlamak: Bilim ve Modern İnsanın Ruhu)* adlı eserinde şöyle demişti: "Bilim, dinimizi elimizden alıp götürüyor. Yeni bir din de icat edemeyiz çünkü dinler icat edilmez ama teolojiler icat edilebilir. Fakat bu da bir teoloğun zihninden değil, insanın ruhsal derinliklerinden çıkmalı; insanlığın tüm tecrübelerinin eseri olmalı, kısacası biz olmalı" (Appleyard 1992: 218). Dini bütün bir Katolik olan Appleyard için bu, bir feryat, bir sızlanma cümlesiydi. Appleyard o tarihte aslında çoğu kimsenin hissettiği ama söylemeye çekindiği bir gerçekliği telaffuz etmişti: "Bilim dinin elinden alıp götürüyor." 1992'den bu yana çok şeyin değiştiği malum. Bilim dinin elinden sadece bir şeyleri alıp götürmekle kalmadı, dinin bazı işlevlerini de devraldı: "Bilim ulusal ekonomileri ve küresel uygarlığı ayakta tutar. Birçok ulus bunu anlamış durumda. Hâlâ dünyanın en iyi üniversiteleri olma sıfatını koruyan Amerikan üniversitelerinin bilim ve mühendislik bölümlerinde çok sayıda yabancı öğrenci olmasının nedeni de bu" (Sagan 1999: 39). Charles Taylor'un şaheseri sayılan *Seküler Çağ* isimli kitabının temel tezi de bu yöndedir: Bilimsel bulguların yıllar içinde giderek artan birikimi karşısında, dinî bir dünya görüşü mecburen geriledi. Çünkü kültürün belirleyici unsuru, bilimin ürettikleriydi (Taylor 2014: 34, 72, 119, 385). Yüzyıllara yayılan bu gelişmelerin ortaya çıkardığı sonuç belli: Bilimsel gelişmeler

eskiye ait tüm otoriteleri sarstı ve eskinin elinden birçok şeyi aldı. Din de bu otoritelerden bir tanesi, belki de en önemlisiydi. Aslında problem, neyin dinin neyin bilimin yetki alanında olduğu problemiydi. Bilimin bu kadar ilerlemediği zamanlarda hemen hemen tüm alanlar dinin tekelindeydi. Bilim de bu tekele dâhildi. Mesela evrenin nasıl oluştuğu, nasıl hareket ettiği, bilimin; hayatın anlamı ve ahlaki değerler, dinin alanı olmalıydı. Ama bu bölüşme, dine yetmezdi çünkü din, her şeyden sorumluydu. Aslında ilk bilim adamlarının ekseriyeti araştırmalarını dinî anlayışlarıyla buluşturma peşindeydiler. Ayrışma sonradan geldi. Bilim ilerledikçe kendi yetkisinde olduğunu düşündüğü alanları dinin elinden aldı hatta bu alanlarda elde ettiği bilgilerle dinin varlığını sorgulamaya başladı. Bu sorgulamanın dini, düşüşe sürüklemesi mukadderdi.

Peki sonuçta ne oldu? Dinden boşalan nüfuz alanlarını hangi erkler doldurdu, mirası kimler paylaştı? Terry Eagleton bu konuda en net tespiti yapan isimlerdendir. *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür* başlıklı eserinde şu satırları yazar: "Din güçten düşmeye başladıkça, çeşitli işlevleri onun vârisi olmaya can atanlar arasında kıymetli bir miras gibi bölüştürülür. Bilimsel akılcılık, onun öğretisel kesinliğini devralırken radikal siyaset, yeryüzünün çehresini dönüştürme misyonunu miras alır. Estetik anlamda kültür, onun tinsel derinliğinin bir kısmını himaye eder. Aslında çoğu estetik düşünce gerçekten de teolojinin farklı fragmanlarının yerini almıştır. İmlediği şeyleri icra eden işaretler; estetikte şiir, teolojide ayin olarak bilinir. Bu esnada, sözcüğün geniş anlamıyla kültür, dinin cemaatçi ruhunu kısmen temmellük eder ve sürdürür. Belirtmeye gerek yok ki bilim, felsefe, kültür ve siyaset dinin gerileyişi sonrası varlıklarını özerk birer uğraş olarak devam ettirirler. Ancak kendilerine özgü işlerinin yanı sıra dinin kimi yükümlülüklerini de üstlenirler. Din gibi yüksek kültür de hem modern uygarlığa dönük bir eleştiri hem de onun yozluğundan sığınılacak bir liman sunarak ikili bir rol oynar" (Eagleton 2018: 224).

KÜLTÜREL EVRİM / BÜYÜ BOZUMU

Birkaç asır önce Tanrı'ya ya da dine inanmamak zordu ama sonra kolaylaştı. Birkaç asır önce insanlar; varoluşlarını, günlük hayatlarını doğaüstü inançlarla anlamlandırırken sonra ne oldu da bu eğilimlerden vazgeçme ihtimali ortaya çıktı? Ne oldu da eskiden inanç bir topluluk, bir cemaat işiyken şimdi daha çok, bireysel bir tercih olarak görülmeye başlandı. Cevap belki de basit: Zaman değişti, hayat değişti, kültür değişti, insan değişti. Birey için artık dinin ne istediği değil, kendisinin ne istediği önemli hâle geldi. Her değişim, bir sonrakini davet etti. Her değişim bir öncekini katlayarak ilerledi. 21. yüzyılla gelen internet çağı, değişimi deyim yerindeyse ışık hızına döndürdü. Sonuçta Charles Taylor'un tabiriyle inanç, mevzilerini kaybetmeye başladı ve Tanrı'ya inanmanın alternatifleri düşünülebilir hâle geldi. İnsanoğlu kendisinin insan merkezli bir dünya düzeni oluşturabilecek akıl ve bilim gücüne sahip olduğu kanaatine vardı. Dünya artık doğaüstü güçlerden sıyrılmış, sihirsiz bir mekândı. İnsan artık kendisine yönelik tehlikelere karşı korunaklıydı; sihirsizleştirilmiş bir dünyada tamponlu bir benlikti (Taylor 2014: 31, 357).

Taylor bu radikal değişim için üç temel neden sunar: 1. Eskiden insanlar bir doğaüstü kozmos hayal eder ve içinde yaşadıkları doğal dünyanın bu hayalî kozmosun kontrolü altında olduğuna inanırlardı. Doğal düzendeki büyük olaylar, fırtınalar, kuraklıklar, salgınlar, seller, yıllarca süren sıra dışı verimlilik ve gönenç dönemleri de kozmosun sahibi olan Tanrı'nın eylemleri olarak görülürdü.

2. Toplumun varlığı da Tanrı'nın bir alametiydi. Ama buna modern bir terim olan toplum denmiyordu da kent devleti, krallık, kilise adı veriliyordu. Tüm bu oluşumlar Tanrı adınaydı, Tanrı'yı temsil ediyordu. Din yönetimdi, yönetim dindi. Böyle bir ortamda insanın Tanrı'yla karşılaşmama ihtimali yoktu. 3. İnsanlar sihirli bir dünyada yaşıyorlardı. Yaşamın her anı sihirliydi. İnsan bu dünyayı ruhlarla, şeytanla, manevi güçlerle paylaşıyordu... Atalarımız, dünyalarını ruhların ve doğaüstü güçlerin mahalli olarak görüyordu. Dünyanın sabit, düzenli bir kozmos olduğunu düşünüyorlardı. Böyle bir dünyada inanmamak, hayal bile edilemezdi. Zira Tanrı'nın orada olduğu, kozmosta faaliyet gösterdiği, toplumları kurduğu ve sürdürdüğü, kötülüğe karşı mevzilendiği barizdi. Ama Tanrı'nın bizim esenliğimizden başka niyetleri olduğuna da inanılıyordu hatta bize ait niyetlerinden bir kısmı, kefaret veya eğitim amaçlı cezaları içeriyordu. Bütün bunları akıl yoluyla anlamlandırmamız mümkün değildi ama kutsal yorumlar, bize yardımcı olabilirdi (Taylor 2014: 31, 405).

Din, bu üç mevziyi uzun bir zaman diliminde, 16 ve 20. yüzyıllar arasında, her bir yüzyılda hızlanarak kaybetti. Dinin kozmos anlayışı modern dünyanın salvolarına hazır değildi. Din, dünyada olup bitenlerin Tanrı'nın ebedî zamanındaki bir derinlik boyutunda algılanmasını istiyordu. Bugün olup bitenler, tıpkı kutsal kitapta anlatılan tarihsel olaylar kronolojisindeki gibi sırası gelmiş şeylerdi. Ama bugün artık farklı olan şey, ebediyetin hissedilemez hâle gelmesiydi. "Kutsal kozmos"un yerini "modern evren" almıştı. Modern evren, sürekli değişip gelişen ve hayal gücü tarafından kuşatılamayacak kadar sınırsız olan bir yerdi. Bilimin doğayı natüralist bakışla açıklaması, toplumun hümanist düşünceyle düzenlenmesi, dinin Taylor'un zikrettiği üç boyuttaki hükümranlığına darbe vurdu. Dinî düşüncenin alternatifleri, her bir yüzyılda fazlalaştı. 21. yüzyıla gelindiğinde din artık hükümran değil, itiraz edilebilen, sorgulanabilen, reddedilebilen alternatiflerden bir alternatifti. Dahası, 18. yüzyılda sadece elitler arasında başlayan inançsızlık çağı, iki asrın

ardından kitlesel sekülerleşme çağına evrildi. Bu yüzyılın ilk yıllarından itibaren de internetli küreselleşmenin mahsulü olan yeni nesille birlikte din, belki de tarihteki en hızlı kaybediş dönemini yaşamaya başladı (Taylor 2014: 405).

Ronald Inglehart, 2018 yılında *Cultural Evolution (Kültürel Evrim)* başlıklı bir kitap yayımladı. 2021 yılında yayımladığı *Religion's Sudden Decline (Dinin Ani Düşüşü)* kitabında ortaya koyduğu verilerin felsefi temelini oluşturan bir kitaptı *Kültürel Evrim*. Bu kitabında Batı'nın artık materyalizmden post-materyalizme geçtiğini savundu. Kitap, 1981-2014 yılları arasında 100'den fazla ülkenin ekonomik, politik ve demografik özelliklerini inceleyen değerler araştırmasının verilerine dayanıyordu. Aslında Inglehart 1970'li yıllarda yazdığı *The Silent Revolution (Sessiz Devrim)* isimli eserinde, gelişmiş endüstri toplumlarında temel toplumsal yapıyı değiştiren bir kültürel dönüşümün gerçekleşmeye başladığını ve bunun, yeni neslin değer önceliklerini değiştirdiğini, insanların fiziksel güvenlik ve maddi refahın ötesinde yaşam kalitesine öncelik vermeye başladığını öne sürmüştü (Inglehart 1977: 3). Yaklaşık 40 yıl sonra da bu gidişatı bir kültürel evrim olarak niteledi. Yeni şartlar oluşmuş, nesiller arası değer değişimi gerçekleşmişti. Bu değişimin adı, materyalizmden post-materyalizme geçişti. Temel maddi gereksinimlerin karşılandığı materyalist toplum artık bu evreyi aşmış, "özgür seçim, kendini ifade, estetik tatmin" gibi yeni değerlerin geçerli olduğu post-materyalist evreye ulaşmıştı. Inglehart bu tezini "evrimsel modernleşme" diye isimlendirdi. Bu teze göre ekonomik ve politik değişim kültürel ilerlemeye paralel bir şekilde gerçekleşti. Tarım toplumundan endüstri toplumuna, sonra da post-endüstriyel evreye geçişte hayat daha güvenli hâle geldi. Hayatın daha güvenli olmasıyla da dinin insanlar için taşıdığı önem azaldı. Post-endüstriyel toplumda ekonomik ve fiziksel güvence ne kadar çoksa, yaşam ve sağlık kalitesi ne kadar yüksekse, geleneksel spiritüel değerlere, inanç ve ritüellere meyledenlerin sayısı o kadar az olur. Tabii bu,

dinin tüm formlarının yok olacağı anlamına gelmez; dinî aidiyet ve kimlik formları devam edebilir ama duygusal ağırlığı kaybolur; dinî liderlerin ve kurumların otoritesi sarsılır. Din tümüyle zeminini kaybetmez ama dine olan ihtiyaç azalır. Bu açıdan bakıldığında dinin geleceği, son üç yüzyıldır yaşanan refah seviyesi yükselişinin bundan sonra da devam edip etmemesiyle doğru orantılı olacaktır.

Artık insanların politika, gelir dağılımı, cinsiyet rolleri, çocuk yapma ve yetiştirme şekilleri, din, askerlik, otorite figürleri, ast-üst ilişkileri, toplumsal yaşantı normları ve değer yargıları fazlasıyla değişti. 2000'li yıllarda post-materyalistler çoğunluğu oluşturmaya başladı. Onların savunduğu değerler, politik olarak doğru kabul edilir oldu. Artık toplumsal değişimi onların temsil ettiği yeni değerler belirlemekte, geleneksel değer sistemleri bir tarafa atılmakta. Post-materyalist değişimden nasibini alanlar, sadece Batılı ülkeler değildi. Dünya Bankasının listelediği en yüksek gelire sahip 21 ülkenin 20'sinde din gerilemişti (Inglehart 2018: 14, 71).

İnsanoğlunun değerleri ve davranışları, hayatı güvenli bir şekilde sürdürebilmesiyle doğru orantılıdır. Bunu, "İnsanın hayat stratejisini ihtiyaçları belirler" şeklinde ifade edebiliriz. Burada, Napolyon Bonapart'ın "Ordu karnının üstünde yürür" sözünü ya da Maslow'un "ihtiyaçlar hiyerarşisi" tezini hatırlayabiliriz. İnsanlar yaşamla alakalı tehlikelerle karşı karşıya olduklarında birbirlerine daha fazla yaklaşır, safları sıklaştırır, bunu da bir lider etrafında yaparlar.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişmiş ülkeler, yeni bir evreye girdi. Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Japonya, Avustralya gibi ekonomik düzeyi yüksek coğrafyalarda yaşam sıkıntısı çekmeyen, gelecek endişesi yaşamayan ve sosyal güvenceleri devlet tarafından temin edilen bir nesil ortaya çıktı. Kültürel evrime maruz kalan bu yeni neslin değerleri, dünya görüşleri, kültürel normları değişti. Önceki nesiller yaşam mücadelesi ile meşgulken yeni nesil, zevk vaatlerinin, sürekli üretilen ve sonu gelmeyen suni ihtiyaçların peşinden koşmaya başladı. Her nesille birlikte seküler hedefleri kanıksayan

"din sonrası" bir toplum daha görünür hâle geldi. Post-materyalizme doğru atılan her adım biraz daha "din sonrası" toplum demekti. Diğer toplumlarda mesela "Tanrı hayatımda çok önemlidir" diyenler %95 gibi yüksek bir orana çıkabilirken post-materyalist toplumlarda bu oran %3'e düşebiliyor. Bazı ülkelerde "Erkeklerin iş edinme hakkı kadınlardan daha fazladır" diyenler %90'a ulaşırken post-materyalist ülkelerde %8 olabiliyor. Bu veriler refah seviyesi düşük toplumlarda din vurgusunun veya kadına yönelik kısıtlamaların müreffeh ülkelerden ne kadar fazla olduğunu gösteriyor (Inglehart 2018: 36).

19. yüzyıldan itibaren insan yapımı modern dünya, Tanrı'nın yokluğunu, tıpkı Tevrat'ın Mezmurlar kitabında Tanrı'nın kendi zaferini ilan edişi gibi ilan eder. Andrew Wilson *God's Funeral* kitabında, 19. yüzyılın hâletiruhiyesini şöyle tasvir eder: "19. yüzyıl Tanrı'nın bilinmez hâle geldiği felsefi, siyasi, sosyolojik, edebî, sanatsal ve bireysel bir ortam yarattı. Makinelerin uğultusu ve modernlik denen egomaninin ahenksiz çığlıkları arasında Tanrı'nın sesi duyulmaz oldu. Bir zamanlar dinin sunduğu birleştirici toplumsal yapı dağıldı. Kentli, sanayileşmiş, materyalist toplumun doğası, felsefeyle bilimin keşfetmekten çok, onayladıkları tanrısızlığın arka planıydı" (Wilson 1999: 12; Taylor 2014: 646).

Andrew Wilson'ın kitabının alt başlığı, "Batı Medeniyetinde İnancın Düşüşü" idi (The Decline of Faith in Western Civilization). Bu düşüş, tabii ki tek bir alanla sınırlı kalmadı. Cinsellikten kıyafete, reklamlardan eğlenceye kadar insanoğlunun tüm arzu ve tatmin şekilleri değişti. Ahlak inançtan ayrıldı. Yaşama biçimleri farklılaştı. Tanrı'nın şehri artık sekülerdi: "19. yüzyılda, dinsel yaşamları bir sosyal ağ toplumunun yaşam tarzlarıyla sınırlı olan insanlar, örneğin bir taşra cemaatinin hiyerarşik dünyasında yaşayan köylüler, sanayileşmiş bir şehre taşınınca derin bir şaşkınlığa kapılıyor ve geleneksel dinlerini yaşayamıyorlardı. Bu insanlar, kiliseyi kolaylıkla terk edebilir veya yepyeni dinsel yaşam tarzları icat edebilirlerdi...

Tanrısızlık portresi, birçok boyuta sahiptir. Bir düzlemde kent ortamındaki değişim vardır: Gotik katedrallerle dolu bir Orta Çağ şehrini modern bir metropolle karşılaştırın. Mesele artık gökdelenlerin yanında (hâlâ varlarsa) katedrallerin cüce kalmaları değildir sadece. Bu durum, eski anlamların yerini yeni bir anlam dizisinin, örneğin Hristiyanlığın yerini kapitalizmin almasının bir yansıması olarak görülebilir. Ama aslında daha büyük bir değişim söz konusudur. Anlamın yerini kakafoni (ahenksizlik) almıştır daha çok" (Taylor 2014: 434, 646).

Sanayi devrimini yaşayan, endüstrileşen bir dünyada taşradan şehre göç, başlı başına modernleştirici, sekülerleştirici bir özelliğe sahipti. Doğal olarak eski kalıplar yıkıldı, toplumsal kontrol mekanizması işlevini kaybetti ve sınıfsal farklılaşmalar ortaya çıktı. Yani şehirleşme, sekülerleşme demekti. Sanki Paris Garı'nda sihirli bir sekülerleşme taşı vardı da taşradan Paris'e gelenler, o taşa basınca hemen sekülerleşiyorlardı. Gabriel Le Bras'nın dediği gibi Fransız köylüleri 19. yüzyıl sonunda Paris Garı'nı gördükleri anda kiliseye sırt çeviriyorlardı. İngiliz piskopos John Robinson da büyük şehirdeki dinî hayatın farklılığını, 1959'da Cambridge'den Londra'ya taşınınca anladığını söylemişti (McLeod 2007: 53).

Gerek fiziksel ulaşım imkânlarının artması gerekse online iletişimin sıradanlaşmasıyla birlikte insanlar kendi kültürlerinden, kendi din anlayışlarından farklı bir yığın bilgiyle, görgüyle karşılaşıyorlar. Bu karşılaşma önce etkilenmeyi, sonra kendini sorgulamayı beraberinde getiriyor. Eskiden insanlar çevrelerinde herkesin aynı dinî görüşten olduğu bir ortamda atalarından devraldıkları alternatifsiz dinî inancı devam ettirirlerdi. Ama dinî çoğulculuğun yaygınlaşmasıyla birlikte bu düzen değişti, insanlar farklı dinî tercihlerin olduğu ortamlarda yaşamaya başladılar. Zuckerman *Faith No More: Why People Reject Religion (İnanca Son: İnsanlar Neden Dini Reddediyor)* başlıklı eserinde, Amerikan toplumunun farklı kesimlerinden seçtiği "dinden dönen" 87 kişi ile mülakatlara dayalı araştırmasının sonuçlarını yayımlar. Bu kişiler

önceden dindardır ama şimdi hiçbir dine inanmayan "dinsiz" kişilerdir. Bunlar yetiştikleri ortamdan farklı yerlerde yaşam tecrübesi olan insanlardır. Zuckerman bunları dinsizliğe taşıyan nedenleri öğrenmek isterken bir şeyi fark eder. Kişilerin farklı yerlerde bulunmaları, farklı dinî görüşten insanları tanımaları, farklı inançları öğrenmeleri, din hakkında daha fazla şey bilmelerine neden olmuştur. Zuckerman, bu tecrübenin sekülerleştirici bir etkisinin olduğunu söyler: "Görüştüğüm kişilerde başka dinleri öğrenmenin, dünyaya farklı bakan başka kültürden insanlarla aynı mekânda yaşamanın sekülerleştirici bir etkisi vardı... Bu yeni öğrenmeler şu sorgulamayı beraberinde getiriyordu: "Bu insanlar benden farklı şeylere inanıyorlar ve inandıkları şeyler bana tuhaf görünüyor. Acaba benim inandıklarım da başkalarına tuhaf mı görünüyor? Hangisinin doğru olduğuna kim karar verecek? Ben de burada doğup büyüseydim aynı şeylere inanacaktım, o zaman yanlış yapmış mı olacaktım?" İnsan kendi suları dışına çıktıkça işler değişiyor. O zamana kadar 'kesin doğruluk' atfettiğiniz düşüncelere bir daha dönüp bakıyorsunuz. Bu tecrübe, sizden kesinlik duygusunu alıp götürüyor. Daha önce sahip olduğunuz, "Benim inancım en üstün inançtır" duygusu dumura uğruyor. Artık inançlarınızın doğruluğuna kendinizi inandırmanız gerekiyor. Oysa eski ortamınızda böyle bir çaba gerekmiyordu. Farklı sosyal ortamlarda bulunmak, aynı dini paylaştığınız aile veya arkadaş desteğinin de elden gitmesine neden oluyor ve zaman içinde inancınızı korumanızı sağlayan bağlayıcı sebepler, tümüyle ortadan kalkıyor. İnançlarınızı artık, bir gün yol kenarına boşaltılması gereken bir yük gibi görmeye başlıyorsunuz... ve bir gün, o gün geliveriyor... ve artık İsa'nın sizin günahlarınızın affı için çarmıhta kendi kanını akıttığına; Kutsal Ruh'a inanmayanların ebedî cehennemlik olduğuna (Mark 3: 29); Adem'le Havva'nın çocuklarının nasıl üretiğine; Nuh'un gemisi hikâyesine kendinizi inandırmak için çaba sarf etmenize gerek kalmıyor. Tüm bu yüklerden kurtuluyor, rahatlıyorsunuz" (Zuckerman 2012: 29, 33, 99-102).

Yeni nesil; bireysel özgürlük, ifade özgürlüğü, cinsiyet eşitliği, siyasal katılımcılık, çevre duyarlılığı, savaş karşıtlığı ve demokrasi gibi çeşitli yaşam biçimlerinin tecrübe edilmesiyle meşgul olmaya başladı. Bu kültürel değişim, zorunlu olarak kurumsal değişimlerin önünü açtı ve sosyopolitik yapı değişti. Ekonomik refahın yükseldiği, yaşam güvencesinin arttığı son yarım yüzyılda dinî inançlar, pratikler ve değerler, toplumsal düzlemde yavaş yavaş aşınmaya başladı. Üretim modelleri değişti. İşçiyi itaatkâr kılan endüstri devriminin ilk dönemlerindeki makineler bile arkaik hâle geldi. İşçiler kendi hatalarını kendileri düzelten makinalarla sanki satranç oynar gibi çalışmaya başladılar (Inglehart 2018).

Bütün bunların getirdiği atmosferde oluşan bireysel bağımsızlık ve tercih özgürlüğüne sahip olma duygusu, cemaat bağlılığını ve otoriter dinî kabullenmeleri zayıflattı (Inglehart 2018). Değişen değerler arasında eşcinsellik gibi, geçen yüzyıla ters gelen kabuller de vardı. General Social Survey 1973'ten itibaren Amerikan kamuoyunun eşcinselliğe bakışını periyodik olarak takip etti. 1973 yılında eşcinselliği "hoş görme" oranı %11'di. 1990 yılına kadar bu oran, istikrarlı bir şekilde devam etti. Ama sonra süratle yükseldi ve 2012'de %45 oldu. "Eşcinsellerin sivil hakları korunmalı" diyenler de 1973'te %38 iken 2012'de %73'e yükseldi (Smith 2015: 106). Oysa Batı ülkelerinde, mesela 1950'lerde eşcinsellik illegal ve kriminal bir şeydi. 1953'te İngiltere'nin meşhur aktörlerinden Sir John Gielgud, bu nedenle tutuklanmıştı. İngiltere'de 1861'e kadar eşcinselliğin cezası ölümdü. Son ölüm cezası 1835'te uygulanmıştı. Oscar Wilde, bu nedenle 1895'te Reading kentinde bulunan zindanda iki yıl hapis yatmıştı. *Reading Zindanı Baladı* isimli kitabı, bu hapis hayatının eseriydi (Şimdi ise eşcinsellik nüfus sayımlarına dâhil edilen bir olgu. 2021 nüfus sayımına göre İngiltere'de LGBT+ namıyla anılanlar 1.3 milyondan fazla (%2.8) / Moss 2023). Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1950'lere kadar Avrupa ülkelerinde genelde muhafazakâr iktidarlar görevde kaldı. Tabii bunda savaşların büyük rolü vardı.

Yönetimler eşcinsellik, kürtaj, doğum kontrolü gibi konularda hep muhafazakâr tavırlarını korudular. Ahlakın korunması, ahlaksızlığın cezalandırılması taraftarı oldular. 1950'lerde Avrupa'nın en seküleri olarak bilinen Fransa'da bile kürtaja karşı çok sıkı kurallar vardı (Ama Fransa 2024 yılında kürtaj hakkını anayasaya koyarak dünyada bir ilke imza attı). İngiliz Parlamentosunun 1803 tarihli yasasına göre beş aydan sonra yapılan kürtaj, idamla cezalandırılabilirdi. Çünkü ruhun cenine beşinci ayda girdiğine inanılırdı. Ceza daha sonra müebbete dönüştürüldü (Şimdi ise İngiltere'den, Fransa'dan çok daha dindar bilinen Amerika'da bile 2020 yılının kürtaj sayısı 930 bin / Diamant-Mohamed 2023). İngiltere'de boşanma da 1857'ye kadar yasaktı. Zina, şiddet gibi nedenlerle nadiren boşanmaya müsaade edilirdi ama boşananların bir daha evlenme hakkı yoktu. Böyle bir kişi evlenmeye kalkarsa "bigamist" suçlamasıyla tutuklanırdı. Çünkü İncil'e göre evlilik ömür boyu olmalıydı ve boşanma zinaya eş değerdi (Metzl 2019: 240; Smith 2015: 65). İrlanda ve İtalya'da zaruri hâller dışında boşanma yakın zamana kadar yasaktı. İrlanda'da doğum kontrol hapları yasaktı; Fransa dâhil olmak üzere çoğu Katolik ülkede ancak sınırlı şekilde serbestti. Birçok Batı ülkesinde müstehcenlik ve fuhşiyatı yasaklayan, kutsalı koruyan kanunlar, 20. yüzyılın ortalarına kadar hâlâ geçerliydi. Cinsel içerikli kitap, dergi ve filmler yasaktı. Ama 1960'lardan sonra daha önce gayriahlaki görülen şeyler kabullenilmeye başlandı. Mesela İngiltere'de aile planlama merkezlerinin sayısı 1938'de 61, 1948'de 65 iken 1963'te 400'e yükseldi. Belfast'ın ilk doğum kontrol kliniğine 1960'ların başında yılda 30-40 kadın müracaat ederken bu sayı 1964'te 168'e, 1967'de 2000'e yükseldi. Yeni kabuller nesil değişimini bile beklemeyen bir hızda gerçekleşti. Öyle ki İngiliz Tabipler Birliği (British Medical Association) 1954'te eşcinselliği kınayan ve yasaların yumuşatılmasına karşı çıkan bir beyanat yayımladı. Aynı Tabipler Birliği 1957'de "Rıza gösteren yetişkinler arasında eşcinsellik yasal olmalı" önerisinde bulundu. Ama muhafazakâr Macmillan hükümeti, "Kamuoyu henüz buna hazır de-

ğil" gerekçesiyle öneriyi dikkate almadı. İngiltere'de eşcinsellik daha sonra 1967'de yasal hâle geldi. Tabii bu arada eşcinselliğe karşı çıkışların yegâne argümanı, İngiltere'nin Hristiyan bir ülke olduğuydu (McLeod 2007: 42-44, 57; Brown 2009: 222). Şimdi ise neredeyse tüm Batı'da eşcinsellik yasal. Öyle ki ABD Yüksek Mahkemesi, 2015 yılında eşcinsel evliliklere onay verirken mahkemenin yaşlı üyeleri de olumlu oy kullanmışlardı. Bu dönem, kültürel normların feminize olduğu bir atmosferi beraberinde getirdi. Şiddet oranları düştü, savaş ve askerlik karşıtı fikirler ortaya çıktı. İnsanların vatanları için savaşma duyguları örselendi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet müdahalesine maruz kalan ülkelerde de bu eğilim Sovyetler dağıldıktan sonra kendini göstermeye başladı. Tabii bütün bunlar demokrasi şemsiyesi altında gerçekleşti (Inglehart 2018: 1-3).

Hayatın tüm alanlarını etkileyen bu kültürel değişimden dinin vareste kalması beklenemezdi. Değişimin en önemli ayağı olan rasyonelleşme süreci, diğer alanlara olduğu gibi dinin egemen olduğu kültürel evrene de sızdı. Kurumsal dinin, özellikle ahlaki alan olmak üzere, toplumsal otoritesini istikrarsızlaştırdı. Sonuçta dinin gerilemesine neden olan bu yeni kültürel ortam, kendini toplumlara kabul ettirmeye başladı. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kuzey Batı Avrupa ülkelerinde başlayan bu yönelim, önce Avrupa'nın diğer bölgelerinde, sonra da 21. yüzyılın başlarından itibaren Amerika'da yoluna devam etti. Görünen o ki küresel kültür hegomanyasına sahip olan bu coğrafyadaki gidişat tüm dünyayı etkiliyor, etkileyecek.

Robert Fuller, *Spiritual But Not Religious* başlıklı eserinde, dinden uzaklaşma meyli olanların sosyokültürel yapısı konusunda şunları söyler: "Bu insanları 'seküler hümanistler' diye tanımlıyoruz çünkü bunlar, dünyayı doğaüstü olgularla algılamak istemiyorlar. Bunun yerine akla ve sağduyuya dayanmayı tercih ediyorlar. Şüphesiz insanlık tarihinin her evresinde inançsızlar oldu. Ama şimdi modern hayatın sosyal ve entelektüel güçleri, dini özellikle eğitimli kesimin hayatında giderek daha alakasız hâle getirdi. Bilimsel

düşüncenin yükselişi ve dünyanın sırlarını çözmeye başlamasıyla birlikte, gözü kapalı inananların sayısı azalmaya başladı. Modern entelektüel güçler, gerçekliğin kendisinde saklı olduğunu iddia eden dinî doktrinlere şüpheyle bakılmasına neden oldu. Bu sekülerleşme sürecinin en belirgin olduğu coğrafya, eğitimli kesimin çoğunun kendisini seküler diye tanımladığı ve kiliseye gitme oranının %10'un altında kaldığı Batı Avrupa oldu" (Fuller 2001: 2).

Kutsal duygusunun ritüellerle tecessüm ettiği, inancın dinî merasimlerle simgelendiği hatta türbe vb. nesnelerle dokunulabildiği dönem artık geride kaldı. Kutsalın görünürlüğü, hissedilirliği yok olmadıysa bile epey azaldı. Kültürel evrim, diğer birçok alanda olduğu gibi kutsalı da zihinsel fenomene indirgedi. Callum Brown, *The Death of Christian Britain (Hristiyan İngiltere'nin Ölümü)* başlıklı eserinde, İngiltere'nin 1800-2000 yılları arasında dinde yaşadığı düşüşün seyrini inceler. Brown'ın şu sözleri, iki asır sonunda neler olduğunu özetler: "İngiltere'nin Hristiyanlığı kabulü birkaç asır sürdü ama Hristiyanlığı yüzüstü bırakması 40 yıl sürmedi. Bugün İngiltere'de ve Avrupa'nın çoğunda artık Hristiyanlığın insanlara etki edecek gücü kalmadı çünkü kültürü öldü, kimliği öldü. Dramatik bir düşüş yaşansa da kilise ölmedi; Tanrı inancı ölmedi. Kilise sanki bir iskelet gibi varlığını devam ettirecek. Belki kiliselere, cemaatlere bağlı olanların dindarlık düzeyleri artacak ama dine bağlı olanların sayısı azalacak... Üçüncü milenyumun başında gelinen noktada artık temel problem, kurumsal Hristiyanlığın düşmesi değil, Hristiyan kültürünün ve kimliğinin ölmesidir. Gerçek olan budur. İngiltere bugün tüm dünyaya dinin nasıl ölebileceğini gösterdi. Artık Hristiyanlık, İngiltere'nin dünüdür, bugünü değil" (Brown 2009: 193, 198).

Batı toplumları için radikal kültürel değişimler aslında 1960'larda iyice görünür hâle gelmişti. Eski sosyal kurumlar ehemmiyetini kaybetmiş, sosyal ve ahlaki kurallar dejenere olmuş, bireysel özgürlük temel prensip hâline gelmiş; inançlar, değerler, ideolojiler ve hayat tarzları çeşitlenmişti. Gençlerin dinî bir ortamda sosyalleşme imkânı kalmamıştı. 1970'lere gelindiğinde Hristiyan bir toplumda yaşadığını hissedenlerin sayısı artık pek fazla değildi (McLeod 2007: 256).

Dinin iki temel kutsalı var. Birincisi, vahiy addedilen kutsal metinler; ikincisi, kutsal metnin aracı olarak kullandığı peygamberlere ait söylemler, eylemler. Bunlar üzerine gerçekleştirilen sonraki üretimler, özde kutsal değil ama modern döneme kadar bu üretimler de kutsal addedildi, içtihatlar itikatlaştırıldı, mezhep kurucularının, din büyüklerinin, kilise babalarının üretimleri sorgulanamaz görüldü. Tabir caizse "kara kaplı kitaplar" oluştu ve bunlar, ilk iki kaynağın devamı kabul edildi. Ama artık büyü bozuldu. Din alanına da sızan rasyonelleşme sürecinde "birey insan" bunları üretim olarak algılamaya başladı. Şimdilerde içeride dönen büyük kavganın ardında, bazı piyasa vaizlerinin köpürmesinin geri planında bu değişimin kabullenilmemesi var. "Nasıl olur da falan asırda yaşayan falan âlimin, filan azizin görüşlerini saymazsınız? Siz kim oluyorsunuz!" tepkisi, aslında büyünün bozulduğunu gösteren bir tepki. Dahası, yeni nesil dindarlık artık geçmiş âlimlerin ya da halk kültürünün dine ekstra yükler getirdiğini düşünüyor; bu yükü bir fazlalık olarak algılıyor ve kendini bu yükü çekmek zorunda hissetmiyor.

İnsanoğlu için yeryüzündeki en tehlikeli şey, birilerinin öteler âlemini kutsallık adına okuması ve ötekiler hakkında hüküm verme yetkisine sahip olduğunu düşünmesi, cennetin ve cehennemin anahtarlarının kendi elinde olduğuna inanmasıdır. Yeni nesil artık anahtarların el değiştirmesi gerektiğini düşünüyor ve artık mehdiyi, mesihi beklemek istemiyor. Bu aslında basit bir teolojik değişimin ötesinde anlamları olan bir inanç sistemi değişimi. Yeni neslin mehdiyi beklemek istememesi aslında kurtuluşun ya da insanlığı felaha ulaştıracak çarelerin dinden beklenilmemesi anlamına geliyor. Ama din cenahı, bu gidişatı okumak ve ona göre şekillenmek yerine, gidişatı kendi aleyhine hızlandıracak söylemlere, kararlara imza atmaya devam ediyor. 2022 yılında medyada yer alan Katolik papazın vaftiz hikâyesi bunlardan biri. ABD'nin Arizona eyaletine bağlı Phoenix kentinde görev yapan Andres Arango isimli papazın 25 yıldır yaptığı binlerce vaftiz, papazın bir kelime hatası nedeniyle iptal edildi.

Aziz Gregory Kilisesi papazı Arango, vaftizlerde "Seni baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz ediyorum" demesi gerekirken "ediyoruz" şeklinde çoğul kip kullanmıştı. Bunun anlaşılması üzerine Papaz Arango istifa etmek zorunda kaldı. Vatikan, vaftizleri geçersiz sayıp yeniden yapılması gerektiği şeklinde fetva verdi. Phoenix Piskoposu Thomas Olmsted, gerekçeyi şöyle açıkladı: "Vaftizi görünürde papaz yapar ama aslında vaftizi yapan İsa Mesih'tir ve tüm ayinleri yöneten O'dur. Dolayısıyla İsa Mesih, çoğul değil tekildir. Bu nedenle 'vaftiz ediyorum' ifadesinin kullanılması şarttır, 'vaftiz ediyoruz' şeklinde çoğul kullanılamaz. Vatikan İnanç Doktrinleri'ne göre 'biz' ifadesiyle gerçekleştirilen vaftizler geçersizdir!" Bu fetvadan sonra Phoenix Piskoposluğu, kendi web sayfasında bir haberleşme ağı kurarak Papaz Arango'nun 25 yıldır vaftiz ettiği yüzlerce kişiyi yeniden vaftiz olmaları için kiliseye davet etti. Dahası, piskoposluk, vaftiz geçerli olmadığı için kişilerin bugüne kadar yaptıkları tüm ayinlerin hatta kıyılan nikâhların bile yenilenmesi gerektiğini duyurdu (Salcedo 2022).

Kültürel evrimin en önemli ayaklarından biri, insanoğlunun mutluluk beklentisinin yükselmesiydi. Sosyal değişkenliğin ve ekonomik yükselmenin olmadığı tarım toplumlarında din; insanları kaderlerine razı eden, azla yetinmeyi öğütleyen telkinlerle mutlu edebiliyordu (Inglehart 2008: 3). Tabii bu telkinlere uymanın bir ödülü vardı: cennet. Tarım toplumunun ekonomik mutluluk anlayışı olan "bir lokma, bir hırka" düzeyi, modern toplum için bir nostalji oldu. Modernleşmeyle birlikte insanların mutluluk anlayışları, ceza/mükâfat, cennet/cehennem algıları değişti. Dahası, cehennem düşüncesi ya da korkusu geriledi. Erich Fromm *Hayatı Sevmek* adlı eserinde, bu yeni yaşam biçiminin insanların metafizik âleme ait tasavvurlarını bile değiştirdiğini söyler: "Artık modern insan, cenneti her şeyin bulunduğu, kredi kartlarını kullanabildiği ve hatta sadece her istediğini değil, komşusundan daha fazlasını alabildiği devasa bir alışveriş merkezi olarak hayal etmektedir. Artık insan kendi değerini sahip olduğu

şeylerle ölçmekte, kendisinin ne olduğuna değil, neye sahip olduğuna bakmaktadır" (Fromm 2004: 43). Modern toplumda özgürlük, refah, hoşgörü, demokrasi gibi olgular, mutluluğun adı oldu çünkü bunlar, insana hayatı nasıl yaşayacağına dair seçme özgürlüğü sunuyordu... ve tabii ki özgürlük her şey demekti. Ama özgürlük, dinin hep çatıştığı bir olgu oldu. Thomas Jefferson, Amerikalı Presbiteryen lider Horatio Spafford'a 1814'te yazdığı mektupta şöyle demişti: "Her ülkede ve her devirde din adamları özgürlüğe düşman olmuşlardır" (Jefferson 1814). Dinin demokrasi ile yıldızının pek barışmadığı yaygın bir kanaat. Oysa demokrasi, insanlığın bugüne kadar bulduğu en iyi yönetim şekli olarak algılanmakta. Winston Churchill'in 1947'de İngiliz Avam Kamarasında söylediği şu sözler, bunun en zirve ifadelerinden: "Daha önce denenen diğer yönetim biçimlerini saymazsak, demokrasi en kötü yönetim biçimidir" (Appleyard 1992: 13).

Bu gelişmeler elbette yerkürenin Batı ve Kuzey olarak adlandırılan coğrafyalarında gerçekleşmekteydi. Ama zamanla küreselleşme şemsiyesi altında sermaye, teknoloji vb. formlarda başka coğrafyalara aktarıldı. Bu aktarım son yıllarda ışık hızında gerçekleşti. Sosyal, kültürel, ekonomik ve politik yapılar değişti. Böyle bir ortamda insanların hayat beklentileri de mutlaka değişecekti. Ekonomik gelişme, hayatın nasıl yaşanılacağı hakkında özgür tercihlerde bulunulabilen sosyopolitik bir ortam talebini doğurdu. Zaten refah seviyesi yükselen insanların kendilerini ifade edebildikleri, kendi tercihlerini yapabildikleri bir seviyeye ulaşmaları mukadderdi. Mecbur kaldıklarını değil, kendi tercihlerini gerçekleştirmek, insanların mutluluk duygularını yükseltmişti. İşte bunun adı "kültürel evrim"di... Bütün bunlar için en temel şart tabii ki bilginin kolay ulaşımını sağlayan teknolojik gelişmelerdi... ve tabii ki bu yeni sosyal yapının adı "bilgi toplumu" idi.

21. yüzyıl insanı artık soyutun değil, somutun peşinde. Çünkü buna alıştılar, alıştırıldılar. Yıllardır hep bilimin, bilginin sunduğu yeniliklerle hemhâl oluyorlar. Hayat standartlarının ve mutluluğun

bunlarla arttığı algısı, yeni yüzyılın en yaygın algısı. Bilimin sunduğu her bir yeniliğin bir sonraki adımı, herkesin beklentisi. Bilgi toplumu hazzı burada arıyor. Haz artık soyut bir şey değil, biyokimyasal bir şey. Dindarlar, gelenekçiler, rahipler, papazlar ne düşünürlerse düşünsünler, ne söylerlerse söylesinler artık mutluluğun adı haz oldu. Din söylemleri üretenler de dâhil olmak üzere herkes hazzın içinde. Artık Paris'in zevk masalarında oturanlar da Tibet manastırlarında çile çekenler de aynı araçları kullanıyor. Hepsi de bilimin, ekonomik pazarın doğal müşterileri. Hepsi de daha iyi arabaların, daha iyi telefonların, daha iyi ağrı kesicilerin peşinde. Artık her üretim, bir üst model beklentisiyle doğuyor. Akıllı telefonlar sayesinde "can sıkıntısı" insanoğlunun lügatinden düşmek üzere. Bilimin geliştirdiği araçlar ve yöntemler; toplumsal kültürün, günlük hayatın en başat belirleyicisi.

Güvenli Ortam, Dini Zayıflatıyor mu?

Her devir kendi düşünce sistemini, kendi değerlerini yaratır. İnsanların yiyecek arama ve av peşinde koştuğu devirle endüstri devriminin düşünce sistemi elbette birbirinden farklı olacaktır. Yaşamın tehlikeler arz ettiği, doğal felaketlerin ya da salgın hastalıkların kol gezdiği dönemlerde insanlar doğaüstü bir güce sığınırlar. Ekonomik gelişmeyle birlikte bu tehlikelerin azaldığı toplumlarda sığınma ihtiyacı azalır; inançlar ve değerler değişir. Bu öncüllerden hareketle 20. yüzyıldan itibaren bilimsel bilgi gelişecek, teknoloji ilerleyecek, tabiatın vahşi yüzü kontrol altına alınacak, besin, sağlık vb. ihtiyaçlar karşılanacak, eğitim düzeyi yükselecek, güçlü hukuk devletlerinde sulh ve sükûn içinde yaşanılacaktı. Ülkeler gelişecek, geliştikçe de dinden uzaklaşacaklardı. Önerme şuydu: Gelişmiş ülkeler artık yaşamı güvenli kıldıkları, doğayı kontrol ettikleri için doğaüstünden, metafizik alandan medet umma ya da dua, ibadet vb. ritüellerle doğaüstü güçlere yakarma ihtiyacını hissetmeyeceklerdi. Endüstri devrimi öncesinde insanoğlunun doğa üzerindeki kontrolü çok sınırlıydı, fiziksel

kontrolü sağlayamayınca dünyayı yöneten metafizik güçler olduğuna inanıyordu. Kaderinin bu güçlerin elinde olduğunu zannediyor ve kötü kaderini değiştirmek için onlara yakarıyordu. Onların sevgisini kazanmak ve gazabından sakınmak için çeşitli ritüellerle merhamet diliyordu. Bu yol insanoğlunu mutlu ediyordu. Çünkü sonucu belirleme işini doğaüstüne havale etmek, çaresizlik duygusunu aştıran rahatlatıcı bir duyguydu. Bu duyguyla insanoğlu kayıplarına razı oluyor ve buna da kader diyordu. Endüstri devriminden sonra gelişmiş ülkelerde işte bu nedenle dinî inançlar gerilemekteydi. İnsanoğlu teknolojiyle birlikte doğayı kontrol etme, kadere hükmetme duygusunu yaşayınca doğaüstü güçlere dayanma ihtiyacı azalmaya başladı. Tarım toplumlarının kültürü dini doğuran ve besleyen bir kültürdü. Endüstriyel toplumla birlikte bu kültür yara aldı. İnsanoğlunun güvenlik duygusu değişti ve bu, doğaüstü algısında bir dönüm noktası oldu (Inglehart-Welzel 2005: 27).

Post-endüstriyel toplum, insanları entelektüel anlamda daha özgür, sosyal anlamda daha bağımsız hâle getirdi. Bütünsel ve eklemlenmiş yapılar birbirlerinden ayrıldı; birlikte sürdürülen işlevler farklılaşarak kendilerine ait yeni normlar oluşturdu: "Örneğin ev bir zamanlar hem yaşam hem üretim alanıydı. Zamanla ikinci işlevini yitirdi ve artık üretimin gerçekleştiği müesseseler şimdi 'ekonomi' diye tanımladığımız alanı oluşturdu. Benzer şekilde, kilise eskiden eğitim ve 'hıfzıssıhha' hizmetleri sunardı ama artık bu hizmetler genellikle devletin finanse edip işlettiği uzman kuruluşlara devroldu... Artık dinden bağımsızlaşan alanlar, faaliyetlerinde kendi içsel mantıklarını takip ediyorlar ve eski türden inanç temelli normlara mahal vermiyorlar. Modern ekonomideki bir girişimci artık Orta Çağ kilisesinin faiz yasağıyla uyuşamaz. Ama bu durum, kendi normlarının inanç tarafından hiç şekillendirilemeyeceği anlamına gelmez. Sofu bir Kalvenci (Calvin), Tanrı'yı yüceltmeyi sürdürebilir, kazancının hatırı sayılır bir kısmını hayır işlerinde kullanabilir. Benzer şekilde, çağdaş bir doktor hastasını bir rölike dokunmaya göndermez ama

doktorluk mesleğini seçmesinin kökeninde inancı yatıyor olabilir" (Taylor 2014: 500).

Bu gelişmelerin yol açtığı bireysel bağımsızlık duygusu; seçme özgürlüğünü, otoriteye ve dogmatik kurallara gerekçesiz bağlanmama duygusunu beraberinde getirdi. Geçmişi temsil eden dinî veya geleneksel otorite kaynağının yerini seküler ve rasyonel düşünce aldı. Bütün bunların ardında tabii ki bireyin varoluş güvencesini artıran ve onu nihayetinde otoriteden bağımsızlaşmaya götüren post-endüstrileşme olgusu vardı. Sonuçta kendinde gerek dinî gerekse seküler olan her türlü hiyerarşi, dogmatizm ve otoriteyi sorgulama yetkisini gören bağımsız bir birey olgusu ortaya çıktı (Inglehart-Welzel 2005: 29).

Dünya genelinde ülkelerin gelir düzeyleriyle dindarlık düzeylerini karşılaştıran araştırmalar, zengin ülkelerle fakir ülkeler arasında önemli bir dindarlık farkı olduğunu göstermektedir. Kişi başı millî geliri 10 bin doların altında olan ülkelerde "dinin hayatlarında önemli bir yer tuttuğunu" söyleyenlerin oranı %80-99 aralığındayken 30 bin doların üzerindeki ülkelerde bu oran %17-43 aralığındadır. Bu rakamları destekleyen bir başka veri de ülkelerin kendi içlerindeki zengin bölgelerle yoksul bölgeler arasındaki farktır. Yoksul bölgelerde daha çok mabet, daha çok cemaat bulunmaktadır. Dahası, radikal dinî gruplar bu fakir bölgelerden çıkmaktadır (Diamond 2015: 467). Bu tespit aslında belki sadece bu zaman için değil, tüm zamanlar için geçerli olabilir. Şu tarihî söz, bunun delili gibidir: "Mide tehî, ten dürüst / Kîse tehî din dürüst (Mide boş, beden sağlam; kese boş, din sağlam).

En zengin 14 ülkede 1981-2018 yılları arasında "Tanrı'ya inanmıyorum" diyenlerin oranındaki yükseliş, dünya genelinin çok üzerindedir. 1981'de bu 14 ülkenin inançsızlık oranı %21 iken 2018'de %42'ye yükselmiştir. Verilerdeki dikkat çekici nokta şurasıdır: 2000 yılına kadar inançsızlık oranında fazla bir değişim yokken 2000 yılından sonra aşırı bir yükselme olmuş ve 18 yılda yaklaşık iki

kat artmıştır. Bir başka dikkat çeken veri de 2018'de genel nüfusta inançsızlık %42, genç nüfusta %54'tür. 14 ülke şunlardır: Almanya, Amerika, Avustralya, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Güney Kore, Hollanda, İngiltere, İspanya, İtalya, İsveç, İzlanda, Norveç.

En zengin 14 ülkede, yıllara göre, "Tanrı'ya İnanmıyorum" diyenler (1981-2018) (Inglehart 2021: 87)

Yıllar	Tanrı'ya inanmıyorum %
1981	21
2000	22
2011	33
2018	42

Zuckerman, gelişmişlik kriterlerini sağlayan ülkelerle başka coğrafyaları karşılaştırdığı araştırmalarında müreffeh sosyal demokrat Avrupa ülkelerinde inancın zayıf olduğunu ortaya koydu. Zuckerman bu durumu ekonomik güvencenin ve gelir dengesinin sağlandığı refah devletlerinde inancın eridiği şeklinde yorumladı (Zuckerman 2008: 119). İnsanların gelir düzeyi açısından kendilerine benzeyen kişilere daha çok güvendiğine dair çok sayıda bulgu vardır. Bir toplumda refah paylaşımı ne kadar dengeli ise, bir toplum ne kadar eşitse, o toplumda güven o kadar artmaktadır (Judt 2012: 50). Dahası, İsveç ve Danimarka gibi ülkelerde halk, ülke yönetimini yıllardır din ve kilise karşıtı olan sosyal demokratlara teslim etmektedir.

Norris ve Inglehart (2004/2011), hayat güvenceleri düşük olan ülkelerde dinî inancın yüksek olduğunu belirlediler. Dinin değişime direnen en güçlü etken olduğu da çalışmalarının bir diğer tespitiydi. Bireysel ve toplumsal davranış biçimlerini kastetmek için "ego-tropic" ve "socio-tropic" toplum kavramlarını kullandıkları bu eserlerinde; Latin Amerika, Orta Doğu, Güney Asya gibi sosyoekonomik gelişimi gerçekleştiremeyen, tarıma dayalı toplulukçu ülkelerde bu durumun çok belirgin olduğunu tespit ettiler. Bununla birlikte kapitalizmin ruhunun bu bölgelere de sirayet etmeye

başladığını hatta Protestan ülkelerden çok Katolik ülkelerde hissedildiğini ve bunun, daha maneviyatçı görünen Budist ülkeler için de geçerli olduğunu gözlemlediler.

Nigel Barber, belirsizlik ve tehdit anlarının yarattığı hâller ile dinî inanç arasındaki ilişkiyi incelediği araştırmasında, dinin tehlikelerle başa çıkmada yardımcı bir güç olduğunu ama ekonomik gelirleri ve sağlık güvenceleri yüksek düzeyde olan, hayatın idamesi için gerekli ihtiyaçların bolca karşılandığı toplumlarda bu güce ihtiyacın azaldığını, dolayısıyla dinî inancın zayıfladığını söyler (Barber 2011: 318). Tomas Rees, bireysel güvenlikle inanç ve ibadetler arasındaki ilişkiyi incelediği 55 ülkenin zenginlerinde sekülerliğin; yaşam süresinin kısa olduğu, çocuk ölümlerinin, şiddetin, yolsuzluğun çok olduğu yoksul ülkelerde ise dindarlığın yüksek olduğunu tespit eder (Rees 2009: 12).

Artık insanlar hayatlarını idame ettirme konusunda eskiye göre kendilerini daha güvende hissediyorlar. Kişi başına düşen gelir miktarı yükseldi. İnsan ömrü, geçen yüzyıla göre neredeyse iki kat uzadı. Çocuk ölümleri azaldı. Mevcut dünya nüfusunu korumak için kadınların eskisi kadar çocuk doğurması gerekmiyor. Yoksulluk, cahillik ve ölümcül hastalıklar giderek azaldı. Savaşlar, suç eylemleri ve şiddet eskisi kadar gündem olmuyor. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika gibi bölgelerde, Japonya, Avustralya, Yeni Zelanda gibi ülkelerde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyaya gelen nesiller, refah devletlerinin içine doğdular.

Bireyselliğin Yükselişi

Eski çağlarda birey, toplumun ayrılmaz bir parçasıydı. Topluma gömülü olarak yaşar ve kendisini ayrı bir benlik olarak görmezdi. Onları ayrılmaz kılan şey, her şeyden daha çok, din idi. Birey, kutsal bir dilin, ritüellerin, dinsel deneyimlerin kolektif olarak yaşandığı canlı bir ortama doğardı. Bu ortamı korumak için din, bireye, mevcut şablonun dışına çıkmamayı, hep sadakatli olmayı telkin ederdi. Aslında bu telkin, kendisine itaati hedeflemekteydi çünkü toplumu oluşturan şey,

dinin kendisiydi; dine itaat, topluma itaat demekti. Din, toplum ve birey tam bir birliktelik sergilerlerdi. Toplu ayinler, bu birlikteliğin direkleriydi. Tanrılara ya da ruhlara yakarmak, onlara yaklaşmak, onların gazabından korunmak, adak adamak, şifa bulmak ruhbanların rehberliğinde hep toplu yapılması gereken ayinlerdi. Tanrılara yaklaşmak, bireyin tek başına teşebbüs edebileceği bir şey değildi. Çünkü Tanrı'nın kutsayıcı gücü ancak topluluğun üzerineydi; toplumun mikro işleyişinde bile mevcuttu. Öyleyse kimse örneğin ekmek şarap ayininin kutsal gücünden şüphe edemezdi. Böyle bir şüphe, Charles Taylor'ın ifadesiyle "priz tamir ederken elektriğin varlığından şüphe etmeye benzerdi" (Taylor 2014: 53, 176). Ama gün geldi, şüpheler başladı. Zamanla bireysel özerklik hazzına ulaşan birey, dini ve toplumsal uzantılarını sorgulamaya başladı. Tabii bu, doğal olarak toplumla birey arasındaki sihirsel ilişkinin bozulması anlamına geliyordu. Bu durum, toplumun ve dinin kabulleneceği bir şey değildi. Çünkü toplumun selameti; toplu ayinlerin, ibadetlerin, mabet saflarının oluşturduğu bağlılıklarla mümkün olurdu. Bireyin bu saflardan ayrılması, toplumsal düzeni bozması sadece kendisini ilgilendiren bir durum olamazdı. Dine eleştiriler yöneltmek hatta dinî törenlere katılmaktan vazgeçmek, her şeyden önce toplumsal dayanışmaya bir isyandı. Böyle bir birey, zındıklık ithamını hak eden bir "asi" olurdu. Din, bu durumu kabullenemezdi çünkü zındıkların bulunduğu bir toplumun kaderi, toplu bir ilahi ceza olabilirdi. Bu kalıpların dışına çıkmak, din-birey-toplum bütünleşmesine zarar verdi. Bireylerin zayıf olduğu dönemlerde bu zarar, din ya da toplum açısından yıkıcı olmadı. Ama ne zaman ki birey güçlendi, zarar telafi edilemez hâle geldi.

Eski çağlarda ibadetler, bir topluluk kültürüydü. Halk dindarlığı, zihinsel ve içsel olmaktan ziyade faal ibadeti gerektirirdi. Oruçlar, ritüeller, dualar dinin toplu olarak gerçekleştirilen vazgeçilmezleriydi. Ama sonraki çağlarda, içsel ibadete doğru bir yöneliş oldu. Önemli olan, görünen ibadetler değil, niyet ve zihniyetti. Reform düşüncesi, kurtuluş için imanın yeterli olduğunu telkin etmeye başladı. Tabii bu değişim, her şeyden öte bireyselliğin yükselişinin bir eseriydi.

20. yüzyılın sonundan itibaren bireysellik, ülkelerin ekonomik yükselişi ile de giderek değer kazanan bir tercih olmaya başladı. İnsanlar kendilerini güvende hissettikçe birlikte düşünme, birlikte hareket etme yerine bireysel düşüncelerini yeğlemeye başladılar. 1981-2020 yılları incelenen 24 gelişmiş ülkenin 23'ünde bireyselliğin sürekli yükselişte olduğu belirlendi. Bu ülkeler, tahmin edileceği üzere dindarlık göstergelerinde en düşük seviyedelerdi (Inglehart 2021: 12).

Bireyselleşmenin yükselişiyle birlikte insanların sosyal normlardan uzaklaşmaları, aynı zamanda dinden uzaklaşmaları anlamına gelmekteydi. Çünkü din, sosyal normların ana belirleyicisiydi. Mesela kadın doğurganlığı ile ilgili normları belirleyen doğum kontrol araçlarını yasaklayan, kadını daha çok doğurmaya sevk eden ana kaynak din idi. Bugün artık kadının da bireyselleşmesi ve özgürleşmesi adına bu normları bireysel tercihlerin belirlediği bir dünya ile karşı karşıyayız. Artık 21. yüzyılda birçok ülkede kadın doğurganlığı vb. konularda geleneksel/dinî anlayışlar, yerini bireysel tercihlere bırakmakta; normları belirleyen dine dayalı gelenek, zemin kaybetmektedir. Inglehart, 2000 yılı Dünya Bankası verilerinden hareketle belirlediği farklı gelir düzeylerine sahip 100 kadar ülkeyi bireyselleşme değerleri açısından araştırır. Araştırma; eğitim, kadının çalışması, cinsiyet eşitliği, boşanma, doğum kontrolü, kürtaj gibi konularda bireyselliğin ne derece etkili olduğunu ele alır. Refah seviyesinin, sosyal güvencelerin yüksek olduğu toplumlarda, bireysel ve bağımsız kararlar daha fazladır; bu güvencelere sahip olmayan yoksul ülkelerde ise geleneksel dinî motivasyonlu kararlar daha baskındır (Inglehart 2021: 50, 53, 74, 76, 86).

Dünya giderek toplulukçu kültürden bireyci kültüre evriliyor. Bu da artık insanın monolitik bir düşünce ve davranış kalıbına sokulamaması anlamına geliyor. Toplulukçu kültürlerde kolektif değerler oluşur, bireyler o değerlere uyardı. "Biz" vardı, "ben" yoktu. Zamanla insan ve kültür değişince din algısı da bundan nasibini aldı. Eskiden

bilgiyi; bireyin bağlı bulunduğu din, mezhep, cemaat üretir, birey de sorgusuz sualsiz benimserdi. Mezhep önderleri oluşur, mezheplerin mensupları her konuda o önderlerin doktrinlerine uyardı. Bu doktrinler, itikat mesabesindeydi. Ama artık durum farklı. Şimdi, 'biz' yerine 'ben' var. "Benim hayatım, benim özgürlüğüm, benim zevklerim, benim mutluluk arayışım, benim bedenim" var. Dahası, din önderlerinin söylediklerileyle idare edilemeyecek yepyeni bir dünya var ve bu dünyanın ürettiği sorunsallar üzerine düşünmek farklı bir rasyoneli gerektiriyor. Bu nedenle insanlar monolitik yapılı kurumsal dinden uzaklaşıyor. Grace Davie, inancın devam ettiğini ama kurumsal dine aidiyetin örselendiğini, artık insanların kurumsal dinin her dediğine inanmadığını ortaya koymuştu. Davie, İngiltere'yi konu alan *Religion in Britain since 1945 (1945'ten İtibaren İngiltere'de Din)* başlıklı eserinde, insanların "ait olmadan inandıklarını" savundu. Yani insanlar, kendilerini kurumsal dine ait hissetmeseler bile inançlarını devam ettiriyorlardı (Davie 1994). Davie daha sonra *Modern Avrupa'da Din* başlıklı kitabında "vekil din" (vicarious religion) kavramını kullandı. İnsanlar kiliseye gitmeseler ve aidiyet hissetmeseler bile, kiliseye vergi vererek din işlerini kendi adlarına yapmak üzere kiliseyi vekil tayin ederek dinî vazifelerini yerine getirme duygusunu yaşıyorlardı (Davie 2000). Davie'nin "ait olmadan inanma" tezi, 1990'ları açıklayan bir tezdi. Ama sonraki yıllarda sekülerleşme etkisini hızlandırdı ve Avrupa'nın daha sekü-leri olan İskandinav ülkeleri için "inanmadan ait olma" tezi ortaya atıldı (Storm 2009: 711). 2000'lerden itibaren de İskandinav ülkelerindeki bu eğilim, önce Avrupa'da sonra Amerika'da yaygınlaşmaya başladı. Hatta Voas ve Crockett daha da ileri giderek İngiltere'yi konu alan araştırmalarına, *"Neither believing nor belonging"* başlığını verdiler; gidişatın artık "ne inanma ne de ait olma" yönünde olduğuna işaret ettiler. Söz konusu araştırma, on bin kişi ve beş bin evi kapsayan boylamsal bir çalışmaydı. Katılımcılar 10 yıl boyunca değerlendirmeye tabi tutuldular. Araştırmanın ortaya koyduğu temel

sonuç, her yaş grubunun bir önceki yaş grubuna göre daha fazla sekülerleştiği yönündeydi. Voas ve Crockett "ait olmadan inanma" tezinin eski zamanlar için geçerli olan saygın bir tez olduğunu ama artık eski defterlerde kaldığını savundular (Voas-Crockett 2005: 15, 25). Zaten Davie de yıllar sonra 2021'de dünyanın en Hristiyan kıtası olan Avrupa'nın bu özelliğini çok keskin bir şekilde kaybettiğini, dinden uzaklaşanların sayısının her geçen gün arttığını, Avrupalıların önemli bir kısmının hâlâ kilise ile özdeşleştiğini ama bunların da ne inandıklarını ne de ibadetleri yerine getirdiklerini yazdı: "Hristiyanlık hâlâ Avrupa kültürünü şekillendiriyor. Tarihî kiliselerin fiziksel ve çevresel anlamda hâlâ modern Avrupalıların hayatlarında bir yeri var. Ama artık Hristiyanlık, çoğunluğun inançlarını ve davranışlarını etkileme kabiliyetine sahip değil. İnsanlar dine eskisi gibi tutkuyla bağlanmıyor. İnanç ve davranışlarda eskiden zorunlu görülen şeyler şimdi tercih düzeyinde. Din ile ilgili veriler hep aşağı doğru gidiyor. Kiliseye giden, Hristiyan inançlarına olduğu gibi inanan Avrupalıların sayısı hızla azalıyor. İnananların önemli bir kısmı da eskiden olduğu gibi şeksiz şüphesiz inanmıyor. Din dili giderek kayboluyor. Hatta Avrupa artık seküler değil, post-seküler olarak anılıyor" (Davie 2021: 271, 278, 282).

David Voas, İngiltere'den sonra Avrupa genelini incelediği araştırmasında, artık dine nominal (ismen) bağlı olmanın bile anlamının değiştiğini ileri sürer: "Hiçbir dinî inanca sahip olmasalar bile kendilerini Hristiyan olarak isimlendirenler var. Ama bunların çoğu agnostik düşünceli insanlar. Önce şüphelerle boğuşmuşlar, sonra din, iman, ibadet konularını gündemlerinden çıkarmışlar. Çoğu Avrupa ülkesinde nüfusun yarıdan fazlasını oluşturan bu insanlar, tümüyle seküler düşünceli, seküler yaşantılı. Bu nedenle insanların dinlerinin ne olduğu sorusuna verdikleri cevapların içeriğine iyi bakmak lazım. Zaten ismen bağlı olanlar için din genelde ya doğuştan gelen ya da etnik/ulusal kimlikle özdeşleşen bir anlam taşımaktadır" (Voas 2009: 159, 162).

Zuckerman ve arkadaşları, *The Nonreligious (Ladinîler)* adlı kitaplarında, din ile ulusal kimlik ilişkisini Danimarka örneğinden hareketle ilginç bir şekilde anlatırlar: "Bir toplumu seküler ya da dindar kılan şeyler nelerdir? Şimdi bu soruyu, Danimarka özelinde inceleyelim. Danimarkalıların çoğu, kendilerini Hristiyan olarak tanımlıyor ve kiliseye vergi veriyor. Bu veriden hareketle hemen Danimarka'nın dindar olduğunu söyleyebiliriz. Ama durun, acele etmeyin! Bunlar kendilerini Hristiyan olarak tanımlıyorlar ama bu tanımlama onlar için ne anlama geliyor? Hristiyan olmaları, "İsa'nın Mesih olduğuna, Tanrı'nın oğlu olduğuna, öldükten sonra dirilip göğe yükseldiğine" inandıkları anlamına mı geliyor? Hayır! Danimarkalıların ekseriyeti bu tür şeylere inanmıyor. Çoğu Danimarkalı için Hristiyan olmak, "iyi bir insan olmak, başkalarına iyi davranmak" demek. Ya da birçoğu için Hristiyan olmak; millî bir nişane demek, Danimarkalılık demek, kültürel mirasa bağlılık demek; mesela ülkeye gelen göçmenlere karşı kullanılan bir üst kimlik demek. Bunlar için Hristiyan olmanın bundan öte hiçbir spiritüel ya da teolojik karşılığı yok. Evet, kilise üyeleri kiliseye vergi veriyor ama çok azı kiliseye gidiyor. Danimarka, dünyanın en az kiliseye gidilen ülkesi. Haftalık kiliseye gitme oranı %7'den az. Dolayısıyla, ismen kilise mensubu olmak açısından bakarsanız Danimarka dindar bir ülke ama kiliseye gitme açısından bakarsanız seküler bir ülke. Şimdi bir de inanç açısından değerlendirelim. Tanrı'ya inanıp inanmadıklarını sorduğunuzda inandıklarını söylerler. Ama bu cevapları derinlemesine incelediğinizde bunların pasif deist veya agnostik olduklarını, mesela Amerika'daki Hristiyanlar gibi inanmadıklarını görürsünüz. Evet, "Tanrı'ya inanıyoruz" derler, ama Tanrı imajları, algıları, anlayışları geleneksel inanışlardan çok başkadır; şekilsiz, biçimsiz, dağınık ve düzensizdir" (Zuckerman ve arkadaşları 2016: 78).

Din algısının geleneksel inanışlardan farklı şekillere bürünmesi ya da ulusal kimlikle özdeş hâle gelmesi, anketlerin zamanlamasının da önemli olduğunu akla getirir (Davie 2021: 269).

Mesela, normalde kendisini Hristiyan kabul etmeyen, kiliseyi fazlaca eleştiren bir Avrupalı, yabancı düşmanlığının sıcak gündem olduğu bir zamanda doldurduğu ankette yabancılara olan kızgınlığını izhar için, "Dininiz nedir?" sorusunda "Hristiyan" şıkkını işaretlemek için sabırsızlanabilir. Bu kişi aslında "No religion/Dinim yok" şıkkını işaretleyecek birisi olabilir. Ya da kendisini Hristiyan hisseden bir kişi, kilisede tacizlerin gündem olduğu bir zamanda yapılan bir ankette tepkisini belirtmek için "No religion" şıkkını işaretleyebilir. Özellikle kiliseye gitme rakamları konusunda anketlerin profesyonelce değerlendirilmesi uyarısı sıkça yapılmaktadır. Hatta eski Amerikan Başkanı Ronald Reagan, bu konuda ismi anılanlardandır: "Reagan her fırsatta dindar olduğunu vurgulardı ama kiliseye gitmezdi. Çoğu Amerikalı da başkanlarına benziyor" (Rauch 2003). John Stackhouse, 2002 tarihli makalesinde, bu konuyu gündeme getiren akademisyenlerdendir: "1990'larda anketler, epey yüksek oranda Amerikalının düzenli olarak kiliseye gittiğini söylüyordu, ama kiliseye gidip baktığınızda ortada yoklardı. Bence bu tür anketlerdeki oranları ikiye bölüp biraz üstünü gerçek kabul etmek gerekir (Stackhouse 2002).

Bryan Wilson modernleşme ve onun uzantısı olan bireyselleşmeyle birlikte artık kilisenin bir postane gibi algılandığını söyler. Modern insanın gözünde kilise; sadece ihtiyaç duyulduğunda gidilen, oradan ayrılınca da bir daha uğranılmayan, hatırlanılmayan bir kurum hâline gelmiştir (Wilson 1976: 19). Artık hayatın her alanında olduğu gibi din alanında da bir pazar ortamı söz konusudur. Fikirler, görüşler, kanaatler, tıpkı lego oynayan çocukların farklı parçaları birleştirerek istedikleri kurguyu oluşturmaları gibi kendilerine farklı yollar çiziyorlar. İnsanlar tek bir dinin, mezhebin üretimlerini tüketmek yerine kendi gönüllerine göre farklı üretimleri deniyor, kendileri din dairesinde olsalar dahi o dairede nasıl davranmaları gerektiği konusunda herhangi bir tahakkümü kabul etmiyorlar. "Pick and mix/Seç ve karıştır" dedikleri bu yöntemle farklı

dinlerden, mezheplerden ve kültürlerden yararlanmayı, senkretik inanç ve pratikler edinmeyi bir hak olarak görüyorlar. Dahası, kendilerini din içi alanla din dışı alan arasında gidip gelme konusunda bile özgür hissediyorlar. Henriksen ve Repstad, İskandinav ülkelerinde kendilerini dindar görenlerin bile, "dindarım ama kendi anladığım şekilde" dediklerini, kendileri için fonksiyonel olan alternatifleri tercih ettiklerini ve dindarlığın şeklini belirlemede dinî liderlerin eskisi kadar rol oynamadıklarını yazar: "Batı toplumlarında din artık özel alana indirgenen bir olgu. Kamusal alanda pek bir anlamı kalmadı. Artık koyu Hristiyan politikacılar bile kendi görüşlerini Tanrı'nın görüşü gibi aktarmaktan sakınıyorlar. Söylemlerinde dinî kanaatleri değil, rasyonel argümanları kullanıyorlar. Koyu Hristiyan politikacılar dinden en fazla kültürel miras olarak bahsediyorlar. Mesela İskandinav ülkelerinde bir politikacı, COVID 19 pandemisinin Tanrı'dan gelen bir ceza olduğunu söyleseydi, şüphesiz politikadan el etek çekmek zorunda kalırdı" (Henriksen-Repstad 2023: 10-11).

Aslında Orta Çağ'dan itibaren reform hareketlerine neden olan temel motivasyon otoriter, kuralcı, şekilci din anlayışına karşı yükselen tepkidir. Bireyin dinî otoriteden bağımsızlaşması, dinin yenilenmesine yönelik en güçlü arzudur. Maneviyatın daha içsel ve bireysel olduğu, kişilerin dindarlıklarının din otoritelerince yargılanmaması veya kutsallığın büyüselleştirilen icraatlarla din adamları sınıfına tahsis edilmemesi, dinin yenilenmesini talep eden reform hareketlerinin ana ekseniydi (Taylor 2014: 92). Hümanizmin getirdiği en önemli şey, dinin otoriter yapısına karşı bireye sunduğu alternatifli özgürlüktü. İsteyen dindar, isteyen az dindar, isteyen dinsiz olabilirdi. Bu anlayış, 18. yüzyıldan itibaren önce elitler arasında, sonra da halk kitleleri arasında çeşitli formlarda yayıldı. Gerek din içinde gerekse din dışında seçenekler giderek arttı. Sonuçta din, doğal olarak toplumsal hayattaki etkinliğini kaybetti. Hayatın yönlendirilmesinde, ahlakın şekillenmesinde, dinin algılanmasında yeni bir kültürel model oluştu. Mark Smith, *Secular Faith (Seküler İnanç)* başlıklı eserinde bu yeni kültürel ortamın zaman içinde dine na-

sıl baskın geldiğini, Amerikan tarihi özelinde anlatır: "Amerika'nın dününe ve bugününe baktığımızda bu yeni kültürün dinin önüne nasıl geçtiğini görürüz. İnsanların ahlaki tutumlarını artık onların inançları ya da inançsızlıkları değil, içine doğdukları yeni kültürel kodlar belirliyor. Bugün Amerika'daki Hristiyanlar, ateist komşularıyla 1800 yılının Amerikasındaki Hristiyan atalarından çok daha fazla ortak noktaya sahipler. Artık Hristiyanlar, çoğu zaman kutsal kitabı ya eskisinden farklı yorumluyorlar ya da pek dikkate almıyorlar. Kapsamı genişleyen ve esnekleşen kültürel eğilimler hem Hristiyanları hem de Hristiyan olmayanları etkiliyor, din kaynaklı eski ahlak anlayışında değişikliklere yol açıyor" (Smith 2015: 214).

Robert Bellah ve arkadaşları, bireyselliği inceledikleri *Habits of the Heart* isimli eserlerinde, "Sheilaism" kavramını kullanırlar. Kavram, Sheila Larson isimli genç bir hemşirenin isminden mülhemdir. Sheila, din araştırmaları için yapılan bir mülakata katılmıştır. Bireyci ve maneviyatçı bir din anlayışına sahiptir. Dindar olmasa bile maneviyatı güçlüdür. Tanrı'ya inanmaktadır ama bir cemaat, kilise veya diğer aracılara ihtiyaç duymamakta, kiliseye en son ne zaman gittiğini bile hatırlamamaktadır. İçindeki "küçük sesi" dinlemektedir. Kutsal varlıkla kendi bildiği şekilde ve kendi çabalarıyla ilişki kurması gerektiğine inanmaktadır. Kaderi, kendi sorumluluğunda görmektedir. Ahlaki otorite odağı; dini liderlerden, kutsal metinlerden, öğretilerden çok kendi bireysel benliğine kaymıştır. Hülasa, Sheila kendince bir dinî form belirlemiş ve bunun adını Sheilaism koymuştur. Bu inancı "kendi çapında mütevazı bir küçük ses" diye tanımlamıştır. Böylece Sheila, haricî otoriteyi içsel anlama dönüştürmüştür. Kendince oluşturduğu bu anlayışa da iki temel prensip yerleştirmiştir: "Kendini sev, kendinle barışık ol; başkalarını sev, başkalarıyla barışık ol; zaten Tanrı'nın istediği de budur" (Bellah ve arkadaşları 1985: 221, 235). Charles Taylor da benzer görüşleri seslendirir: "Batı uygarlığında bu açıdan muazzam bir değişiklik gerçekleşti. Artık herkes kendi seçeneğini birçok seçenekten biri olarak görmeye başladı. Hepimiz farklı bakışlar

arasında gidip gelmeyi öğreniyoruz" (Taylor 2014: 17).

Jean Twenge, 1995 sonrası doğan gençleri incelediği *i-Nesli* başlıklı kitabında, kültürün giderek daha bireyci olduğunu, her bir neslin bir öncekine göre bireyselliğe daha fazla alıştığını yazar. Din de bu gidişattan nasibini almıştır. Twenge'in temel tespitlerinden biri; bireyselcilikle kuralcılığın uyuşmadığı, dolayısıyla "çok fazla kuralın dinin gerilemesine neden olduğu" şeklindedir: "i-Neslinde inanç, genellikle modern gerçeklerle geleneksel din öğretileri arasında dikkatli bir denge kurmayı gerektiriyor." Şu cümleler 19 yaşındaki Brittany'ye aittir: "Dua etmiyorum, her şeyi bilen bir Tanrı'ya inanmıyorum. Yaşamanın bütünüyle önceden planlanmadığını, insanın kendi tercihleriyle geliştiğini düşünmek istiyorum" (Twenge 2018: 188).

Yeni neslin hayatın tüm alanlarıyla ilgili tutumları, düşünceleri, eylemleri, hayalleri değişti. Din bu alanlardan sadece biri. Yeni neslin üyeleri artık toplulukçu kültürün değil, bireyci kültürün mensupları. Din, toplulukçu kültürle çokça uyuşan bir olguydu. Ama modernleşen, sekülerleşen dünyanın zaten bireyci bir kültür yaratması kaçınılmazdı ve dinin mevcut yapısı, bu bireyci kültüre çok açık değildi. Sonuçta beklenen oldu, bireycilik ne kadar yükseldiyse din o kadar düştü. Twenge'in araştırması, bunu net olarak ortaya koyar: "Bireyci etkenlerdeki artış, dindeki düşüşle uygun adım ilerliyor. Daha bireyci olan dönemlerde dindarlık zayıflıyor. Çünkü din, zaten tanımı gereği insanın kendinden daha büyük bir şeye inanması anlamına geliyor. Aynı zamanda belirli kurallara uymayı ve katılmayı gerektiriyor. Bu iki etken de bireyci grup yapısıyla pek uyuşmuyor. Gençlerin, "hoşuna gidiyorsa yap gitsin" ve "kendine inan" gibi sloganları duyduğu bir toplumda din, neredeyse kültür karşıtı görülüyor. Çünkü artık yeni nesil, Tanrı'nın bir sorunu çözmesi gerekmediği sürece, hayata müdahale etmesini çok da gerekli görmüyor (Twenge 2018: 188). Samuel Abrams, gençlerin sadece dinden uzaklaşmakla kalmadığını, dinden uzaklaşırken aynı zamanda "hayır işlerine katılma, gönüllü olma, bağış yapma, ço-

ğulluğu önemseme" gibi değerlerden de uzaklaştığını, dindarlık ile toplumsal katılım arasındaki güçlü ilişkinin kaybolduğunu söyler ve ekler: "Yalnızca bu nedenle bile seküler insanlar dahi Z-Nesli'nin inanç kaybından endişe duymalıdır" (Abrams, 2023).

Otoriter Ahlak Yeni Nesle Uygun Değil mi?

Bugün gençlerin ahlakla, özellikle de dinin önceliği ahlaki normlarla ilgili sorgulamaları aslında 21. yüzyıla ait yeni bir olgu değil, 20. yüzyılın ikinci yarısında başlayan bir süreçtir. Özellikle Batı'da İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan evreyi değerlendiren Erich Fromm, *Hayatı Sevmek* kitabında, gençlerin ahlaki normlara uyma konusunda ebeveynlerinden ayrıştıkları noktanın bizatihi normların özüyle ilgili olmadığını söyler (Fromm 2004: 48, 59). Gerçi dinî öğretiye göre insanoğlu zaten hayata böyle başladı. İlk sınav, otoriteye itaat konulu idi. Adem'le Havva'nın işledikleri ilk günah, yasaklı meyveyi yemeleriydi. Bu eylem, özde kötü değildi. Ama eylem, otorite kaynağı olan Tanrı katında itaatsizliğe işaret ediyordu. Bu günah, insanoğlunun üzerinde kaldı. Din, eylemin adını 'asli günah' koydu. Sebep itaatsizlikti. Geleneksel toplum yapısı, tıpkı din gibi itaatsizliği 'büyük günah' saydı. Sorgusuz sadakat büyük bir erdemdi. Nesiller, din tarafından bu ölçü ile yetiştirildi.

Ne zaman ki sosyopolitik yapı değişti, ne zaman ki ataerkil ve otoriter toplum düzeni gerilemeye başladı, ne zaman ki bilimsel bilgi yaygınlaştı, o zaman tıpkı asli günah kavramı gibi otoriter ahlakı reddetme seçeneği gündeme geldi. Yeni nesil, feodal sistemin temel taşı olan itaati ebeveynleri gibi bir erdem olarak görmemeye başladı. İtaatsizliği günah gören ahlak düzenine başkaldırdı. Temel problem, ahlak prensiplerinin niteliğinin ne olduğu değil, bu prensiplere uymamanın bir otoriteye itaatsizlik ve günah olarak sunulmasıydı. Din ve ahlak iç içe geçtiği için de ahlakla birlikte günah kavramı da sorgulanır hâle geldi. İtaatsizlik, eskiden bireylerde suçluluk duygusuna neden olmaktaydı. Çünkü din, ahlak veya otoriter düzen, bu duyguyu yüklemekteydi.

Yeni nesil, bu duygudan büyük ölçüde sıyrıldı. Sonuçta ataerkil ve otoriter toplumun yaşadığı krizden din de nasibini aldı.

Modern dönem öncesi Tanrı veya kutsal kitaplar, yegâne otorite kaynağıydı; genel ahlakın veya günlük yaşantının ana belirleyicisiydi. İnsan hayatının tek amacı, kutsal otoritenin emirlerini yerine getirmekti. Ama sonra bunların yerini hümanist düşünce aldı. Otorite kaynağı göklerden yere, insanın kendisine indi. Bu süreç o kadar etkili oldu ki liberal kiliseler vaazlarında Tanrı'yı bir erk, bir otorite olarak değil, bir sevgi figürü olarak anmaya başladılar. İnsanlara kendilerine güvenmeyi öğreten dinin adı da "sevgi dini" oldu. Modernite ya da hümanist devrim, Tanrı'yı ortadan kaldırmaktan çok, insanın kendi benliğine inanmasını sağladı. Hümanizmle birlikte duyguları ve iç dünyayı öne çıkaran dışa vurumcu bir eksene geçildi. Hümanizm insana "Kendin ol!" ve "Yap gitsin!" (just do it!) diyordu. Bir bira reklamı, "Kendin ol!" sloganıyla ekranlara taşınıyordu. Hatta artık insanoğlu sadece hayatını nasıl yaşayacağına değil, nasıl sonlandıracağına (ötanazi) karar verme hakkını kendinde görmeye başladı. Mesela ötanazinin yasak olduğu İngiltere'de 2019 verilerine göre halkın %73'ü ölümcül hastalıklara yakalananlara ötanazi hakkının verilmesi kanaatindedir. İngiltere'de haftada bir kişi, ötanazinin yasal olduğu İsviçre'ye giderek hayatını sonlandırmakta, bunun için de 10 bin sterlin ödemektedir. Ötanazi, dünyada şimdilik sekiz ülkede, ayrıca da Amerika ve Avustralya'nın bazı eyaletlerinde yasaldır (Sherwood 2021). Amerika'da ötanazi hakkını destekleyenlerin oranı da 2017 verilerine göre %73'tür (Wood-Mccarty 2017). Hollanda eski başbakanı Dries van Agt ve eşinin ötanaziyle hayata veda etmeleri, son yılların en dikkat çeken ötanazi vakası oldu. Hollanda'da ötanazi 2000'li yıllardan itibaren yasal; 2022 yılının ötanazi rakamı 8720; bu rakam 2002'de 1825'ti (Boztaş 2024; statista.com).

Hümanist düşünce ile birlikte aslında deizme de kapı aralanmış oldu. İnsan merkezli bir hayat ve insan merkezli bir dünya, hümanist düşünce ile deist düşüncenin uyuştuğu temel nokta oldu. Her ikisinde de bireyin eylem ve düşünceleri ve dahi bağımsızlığı en önemli öncül-

lerdir. Tanrı ile ilişki ancak Tanrı'nın kurulu düzenin mimarı olmasıyla sınırlıdır; gerisi insanın özgür ve bağımsız eylemlerinin eseridir.

Orta Çağ'da yaşayan bir insan, iyiyi kötüden ayırma yetkisinin kutsal alanda olduğunu, kendisinin bu yetkiye sahip olmadığını düşünürdü. İyiyi, kötüyü, haklıyı, haksızı ancak Tanrı veya onun yeryüzü temsilcisi olan kutsal otorite makamları belirleyebilirdi. Ama şimdi otorite unsurları kutsal ögelerden arındırıldı. Özgür irade en yüce otorite oldu. İnsanoğlu akıl ve bilimle ilerlediğini düşünmeye başlayınca kendisini iyi ve kötünün ne olduğuna karar verebilecek yetkide görmeye başladı. Hümanist düşüncenin önünü açtığı deizm de aslında insan aklına güvenme fikrine dayanır. Deist düşünce insanoğlunun dünyayı otoriteden bağımsız bir şekilde yaşama arzusudur. Ama bir otorite gerekir ki o da karşılıklı çıkarları değerlendirerek kurallar koyan akıldır. Charles Taylor, insanoğlunu kutsal otoriteyi ahlakın kaynağı görmemeye götüren ve deizme kayan sürecin nedenlerine bir not daha ekler: "Deizme kayış sadece aklın ve bilimin sonucu değildi, Tanrı'yı tarihte bir fail olarak gören eski dine yönelik derin bir ahlaki hoşnutsuzluğun yansımasıydı. Çünkü geleneksel çerçevede Tanrı'nın faaliyeti sayılan pek çok şey, bayağı ve ahlaka aykırı olarak görülebilir. Çoğunluğun cehennemlik oluşu ve ilahi lütufla ilgili başat doktrinler, Tanrı'yı keyfî hareket eden, kaprisli bir şekilde taraf tutan ve yarattıklarının iyiliğinden çok, gizemli onur meseleleriyle ilgilenen bir tiran olarak gösterecek şekilde tasarlanmıştı. Tevrat'taki birçok öykü, Tanrı'yı, İsrail halkını soykırım da dâhil olmak üzere birçok korkunç eyleme teşvik eder şekilde resmediyordu" (Taylor 2014: 326).

Gelinen noktada artık insanlar, neyin ne olduğunu belirleyecek haricî bir otoriteden işaret beklemektense kendi duygu ve arzularını takip ediyorlar. Evlilik ilişkilerinden, ülkeyi kimin yöneteceğini belirlemeye kadar artık insanların karar verdiği, özgür irade seçeneğinin hâkim olduğu yeni bir dünya var. Orta Çağ'da nikâhın nasıl kıyılacağına da Haçlı Seferleri'ne kimin katılacağına da din

adamları karar veriyordu ve bu kararları, Tanrı adına gerçekleştiriyorlardı. Papa, Haçlı Seferi'ne karar verdiğinde bu halkın iradesini değil, Tanrı'nın iradesini temsil ediyordu. Yahut bir çiftin bir araya gelişinde bu birliktelik Tanrı adına onaylanıyordu. Şimdi belki merasim anlamında din görüntüde var ama birlikteliğin şekil ve şemailini belirleyen kurallar; hümanist odaklı, seküler içerikli. Otorite artık insanın kendisi. Geçmişin öğretileri, kutsal alanın üretimleri her ne kadar kendilerinden yararlanılacak unsurlar olarak görülse de artık otoritenin, ahlakın en üst temsilcisi değiller. Artık Tanrı'ya inanırken de inanmazken de tek ölçü var: insanoğlunun hisleri, bireysel vicdanı. Şiddet ya da cinayet bir zamanlar, Tanrı "Öldürmeyeceksin!" dediği için değil, öldürülen kişiye, ailesine, çevresine acı çektirdiği için kötü. Sorumlulukları ve eylemleri artık sadece kutsal otorite kaynakları belirlemiyor. Neyin iyi, neyin kötü olduğuna akıl karar veriyor: Cinayet kutsal otorite yasakladığı için kötü değildir. Cinayet kötü olduğu için kutsal otorite yasaklar. Ama cinayetin kötü olduğunu bilmek için kutsal otoriteye ihtiyaç yoktur. Dinler, sorumlulukları belirleme yetkisini kutsal otoriteye bahşederken, yetki makamına aklı oturtan bir nesil var artık. Bunun en önemli nedeni kutsal iradenin uygulamaya nasıl yansıtılacağı meselesiyle ilgili. Yeni bir mevzu ortaya çıktığında ilahi irade ile temas söz konusu olmadığı için devreye kendilerini ruhban addeden din temsilcileri giriyor. Karar verme yetkisinin kendilerinde olduğunu söylüyorlar. Yorumlama yöntemiyle adına içtihat denilen kararlar çıkıyor. Sayıları ise din, mezhep, cemaat, tarikat sayısı kadar fazla. Böylece ilahi otorite, insan otoritesine dönüşüyor ve hem kutsal olma hem de objektif olma özelliğini kaybediyor. Neticede kategorik olarak akla müracaat etmekle kutsala müracaat etmek arasında bir fark kalmıyor. Böyle olunca da aklın kutsandığı bir devrin çocukları için ilk müracaat alanı doğal olarak akıl oluyor. Çünkü onlar, iyinin ve kötünün ne olduğunu "hesaplayıcı aklın" belirleyebileceğine inanıyorlar.

Amerika'da genç Hristiyanların neden kiliseyi terk edip inancı sorguladıklarını araştıran David Kinnaman, *Beni Kaybettin* başlıklı

kitabında; yetenekli, yaratıcı pek çok gencin kiliseden kopuş nedenlerini, Nathan isimli bir gencin eleştirilerine yer vererek anlatır: "Yetiştirilme tarzımızın çoğu, korku temelliydi. Bir şeyi neden yapman ya da yapmaman gerektiğine dair sana mantıklı sebepler sunmaktansa bir şeyi sana zorla yaptırırlardı. Yetiştirilme tarzımız aşırı korumacıydı. Film yok, kilise müziği dışında müzik yok, şort giymek (su kayağı yaparken bile) yasak... CD'miz bile yoktu..." Kinnaman, kiliseden kopan sanat cenahı ile yaptığı görüşmelerin neticesinde şu satırları yazar: "Kilise, yaratıcı insanları yani müzisyenleri, görsel sanatlar ve performans sanatçılarını, film yapımcılarını, şairleri, kaykaycıları, sörfçüleri, hikâyecileri, yazarları kaybetmektedir. *Beni Kaybettin*'in sayfalarında kendilerine bahşedilen yaratıcılık ve dürtüleri kilise kültürüyle bağdaştırmakta zorlanan şarkıcılarla, komedyenlerle, yazarlarla ve film yapımcılarıyla tanışacaksınız. Günümüz kilisesi, sağ beyin merkezli yetenekleri nasıl değerlendireceğini bulma konusunda zorluk yaşıyor. Kilise, sanatın yeşereceği verimli bir toprak olmak yerine, genellikle yaratıcılıktan uzak, aşırı korumacı ve boğucu bir yer olarak algılanıyor. Hristiyan toplumu sanata, müziğe, tiyatroya, tasarıma ve (cesaretimi toplayıp söylüyorum) neşeye güvenmeyi ve bunlara yer açmayı yeniden öğrenebilir mi?" (Kinnaman 2021: 39, 129).

Kadın Doğurganlığı / Cinsellik

Sekülerleşmenin itici güçlerinden biri şüphesiz, insan üremesi konusundaki dönüşüm oldu. Tarih boyu hemen her kültürde kadına mümkün olduğunca çok çocuk doğurma görevi yüklendi ve üremeyi sekteye uğratacak doğum kontrolü, kürtaj hatta boşanma eylemlerinden uzak durması telkin edildi. Kısacası, üreme amaçlı olmayan cinsellik türleri, kadın için yasak kategorisindeydi. Bu durum hemen hemen bütün dinlerin kadınlardan istediği normlar oldu. Çocuk ölümlerinin fazla olduğu, uzun hayat beklentisinin olmadığı eski dünyada kadınlar, dinlerden gelen bu telkin neticesinde ortalama beş çocuk doğurmak zorunda kaldılar. Ama 20. yüzyılla

birlikte birçok ülkede çocuk ölümlerinin önü alınmaya başlayınca ve insan ömrünü uzatan tıbbi gelişmeler sağlanınca kadınlara dayatılan dinî-kültürel-geleneksel doğurganlık ve cinsellikle özdeş mecburiyetler zayıflamaya başladı (Inglehart 2020: 7). Böyle olunca dinler bu değişime, bu yeni gidişata karşı doğurganlığın devam ettirilmesini talep eden dinî-ahlaki söylemler ve kurallar silsilesi ürettiler. Doğurganlığı engelleyecek her yeni gelişmenin aleyhine diskurlar geliştirdiler. Sadece dinler değil kültürel ve geleneksel yapı da kadınların aleyhine bir duruş sergiledi. Çünkü tarım toplumlarının nüfusa, dolayısıyla doğurgan kadına ihtiyacı vardı. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artık doğurganlık oranı dünya genelinde 2.5'e düştü. Gelişmiş ülkelerde bu oran, dünya nüfusunun korunması için gerekli olan 2.1'den daha azdı. Avrupa'nın 1950'de 2.6 olan doğurganlık ortalaması 2015'te 1.6'ya indi. Doğu Asya'nın yaşadığı düşüş, daha dramatikti: 1950'de 5.6 olan çocuk oranı, 2015'te 1.6'ya düştü... Doğum oranlarındaki bu düşüşe rağmen dünya genelinde geleneksel dinî görüşleri sürdürenler, sayıca hâlâ çok fazla ve dindar toplumlarda doğum oranları hâlâ yüksek. Ama eğilim, onlarda da düşüş yönünde. Bir zamanlar Vatikan'ın doğum kontrol yasaklarına kulak asan insanlar, şimdi kulak tıkamayı tercih ediyor. İnsanların zihninde artık Vatikan'dan gelen kutsal mesajlar değil, kendi tercihleri yankılanıyor. Güney Avrupa'daki Katolik ülkelerin doğum oranlarındaki düşüş, bunun en canlı örneğidir. İtalya 1.34, Polonya 1.33, İspanya 1.30, Portekiz 1.28 doğum oranına sahip (Inglehart 2021: 157-160). Evlenmeden çocuk yapma ve boşanma rakamları da artık Vatikan'a pek kulak asılmadığını göstermektedir. Katolik İtalya'da evlilik dışı doğum oranları, 1995-2005 arasında iki kat arttı: Katolik İspanya Avrupa'nın en yüksek boşanma oranına sahip ülkesi oldu (Eberstadt 2013: 171). Zaten sosyologlar, İspanya'nın bir nesilde sekülerliğe geçtiği kanaatindedirler (Davie 2021: 278).

18. yüzyıldan itibaren kadın hareketleri, sol ideolojiler, hümanist felsefeler, ruhban sınıfı otoritesine karşı çıkışlar hep sekülerlik

şemsiyesi altında toplandı. Bunlar arasında din karşısındaki en aktif örgütlenme, kadın hareketleriyle gerçekleşti. Kendilerini din karşıtı olarak konumlandıran tüm oluşumlar, kadın konusunda hep seküler tarafta yer aldı. Kadınla ilgili arkaik din anlatılarına karşı rasyonel argümanlar, özgürlükçü ve eşitlikçi söylemler üretti. Sanayi devrimi ve şehirleşme sürecinde kadın, günlük hayatta yer almaya başlayınca da bu söylemler karşılık bulmuş oldu. Kadın hakları, cinsiyet ayırımı, toplumsal cinsiyet belki de son yüzyılların en fazla seslendirilen kavramları oldu. Bu kavramlarla, kadın hakkında binlerce yıldır biriktirilen geleneksel din öğretileri ciddi şekilde sorgulandı. Cinsel ahlak konusunda Katolik ve Evanjelik kiliselerin modern eğilimlere karşı tavırları dinden kopuşlara neden oldu. Özellikle doğum kontrolü ve kürtaj konusu, kilise ile modern eğilimlerin çatışma alanı oldu. Mesela, Pew 2023 verilerine göre Amerikalıların %62'si kilise istemese de kürtaja her hâlükârda veya çoğu durumda müsaade edilmesi gerektiğini düşünüyor (Diamant-Mohamed 2023).

Carol Delaney, 1980-82 yıllarında katılımcı gözlem yöntemiyle bir köyde araştırma yaptı. *Tohum ve Toprak* adıyla kitaplaştırdığı bu araştırmanın ana teması, tarım toplumlarında kadının, "biyolojik yeniden üretim" aracı olarak görülmesiydi. Ama bu üretim aracı, 20. yüzyılla birlikte artık pasif konumda olmadığını ve kendisi ile ilgili söz söyleme, karar alma hakkına sahip olduğunu düşünmeye başlar: "... Kadınlar, kendilerini sadece erkek tohumları için birer vazo, hayatın destekçileri ve besleyicileri değil, birlikte yaratanlar olarak görmeye başladılar. Büyüyen bu duygular, kadınların giderek daha fazlasını talep etmeleriyle bağlantılıydı: Bedenlerini denetleme hakkı, seçme hakkı, eğitim hakkı, mülkiyet hakkı, iş tatmini hakkı... 20. yüzyılda Mendel genetiğinin yeniden keşfiyle birlikte, çocuğun genetik yapısının yarısının yumurtadan geldiği anlaşıldı. Kadınlar, kendi katkılarının erkeklerinkiyle aynı oranda olduğunu öğrendiler; çocuğun yaratılışında eşit hatta eşitten de fazla katkıya sahiptiler" (Delaney 2001: 20, 29).

Bu gidişat, dünyanın birçok bölgesini kapsadı. İnsanlar, özellikle de kadınlar, cinsiyet rolleri ve cinselliğin diğer görüngüleri hakkında çocukluklarından itibaren edindikleri kanaat ve eylemleri terk etmeye başladılar. Artık eskiden olduğu gibi, "bir nesne veya kocalarının malı" gibi görülme duygusunu aştılar; haklarını aramaya, kendilerini ifade etmeye başladılar. Sonunda cinsiyet eşitliği, doğurganlık, kürtaj, boşanma, eşcinsellik vb. konularda yeni bir dünya ortaya çıktı. Mesela Hollanda, 2000 yılında eşcinsel evliliklere onay verdi ve çok sayıda ülke, Hollanda'yı takip etti. Daha ilginci, dünyanın en dindar gruplarından olan Amerikalı Mormonlar arasında bile eşcinselliğin kabul oranı, 2007-2014 yıllarını kapsayan yedi yılda %12 artarak %36'ya yükseldi (Pew 2015: U.S Public Becoming Less Religious).

Dünya Değerler Araştırması'nın (World Value Survey/WVS) 1981 ve 2019 yıllarına ait 38 yıl arayla elde ettiği veriler; kürtaj, boşanma, eşcinsellik ve aile yapısının değişmesi gibi olguları ülkelerin hızlı bir sekülerleşmeyle kabullendiklerini göstermektedir. Sağlık şartlarının iyileşmesi, salgınların kontrol altına alınması, çocuk ölümlerinin asgariye indirilmesi gibi teknolojinin sağladığı gelişmelerle artık iş gücünü karşılayacak nüfus üretimi için kadın doğurganlığı bir mecburiyet olmaktan çıktı (Inglehart 2020: 8). Bu yeni durum, aynı zamanda kadın doğurganlığını telkin eden ve aykırı duruşları günah ya da haram sayarak kadınlar üzerinde otorite kuran dinin de sorgulanması anlamına geliyordu.

38 yıl arayla ülkelerin doğum kontrolü, kürtaj, boşanma, eşcinsellik vb. olguları kabullerindeki yükseliş (Inglehart 2021: 74).

Ülke	Yıl 1981 %	Yıl 2019 %
İspanya	34	68
ABD	35	59
Japonya	35	61
İngiltere	41	69
Finlandiya	46	73
İsveç	53	85
Ortalama	41	69

Orta Çağ'da hatta erken modern dönemin çoğunda, kadın dindarlığı hep kadını "erkekleştirerek" tasavvur edildi. Şehit veya zahit kadınları temsil eden resimler, heykeller bile erkeksi formlarda tasvir edildi. Kadına mahsus âdet görme, lohusalık gibi hâller, dindarlığı kirleten şeyler olarak görüldü (Brown 2009: 58). Din, kadın hâlleri üzerine eski çağlardan gelen bu hükmetme alışkanlığını modern dönemlerde de devam ettirdi. Doğum kontrolü, kürtaj, boşanma, cinsiyet eşitliği vb. konulara doğrudan müdahil oldu, üzerine fetvalar verdi, çoğunlukla da engelleyici, kısıtlayıcı pozisyon aldı. İngiltere'de 20. yüzyılın başlarında bile doğum yapan kadınlar, çocuklarını vaftiz için kiliseye götürünceye kadar günlerce dışarı çıkamazlardı. Viktorya Dönemi İngiltere'sinde 1819-1880 yıllarında yaşayan meşhur İngiliz yazar George Eliot, erkek olarak bilinirdi. Oysa George Eliot, gerçek adı Mary Ann Evans olan bir kadındı. Kadın bir yazarın itibar görmeyeceği endişesiyle George Eliot ismini kullanmıştı. O devirde kadınlar; önce babalarına, sonra kocalarına aitti. Kadınların mal edinme ve boşanma hakları yoktu, boşansalar bile çocuklar üzerinde hak sahibi değillerdi. Kültürü üreten erkekti. Kadının en önemli vazifesi, itaat etmek ve doğurmaktı (Dinç 2008: 26). Böyle bir devirde erkekler arasında ciddiye alınmak için Eliot'un başvurduğu yöntem akıllıcaydı. O devirde kadınla ilgili benzer ön yargıların oluşumunda, dinî geleneğin aleyhte üstlendiği rol malumdu. Bu nedenle Eliot, dogmatik dinî öğretileri reddetti ve kiliseye gitmeyi bıraktı.

21. yüzyılla birlikte, özellikle de 2020'li yıllar itibarıyla kadın ve doğurganlık konusunda ortaya çıkan gelişmeler ve geleceğe yönelik planlamalar, dinin şimdiye kadarkinden çok daha fazla zemin kaybedeceğine işaret ediyor. Teknoloji kadına yeni medikal imkânlar sağlayacak hatta onu neredeyse erkekle eşitleyecek adımlara imza atıyor. Bu gelişmelerle birlikte eskiden normları belirleyen dine dayalı geleneksel anlayışların demode olması kaçınılmaz görünüyor. Artık prematüre doğan çocukları mekanik yapay rahimde büyütmekten, erkeklere rahim implantasyonuna kadar birçok

medikal beklenti söz konusu. Bu konuda belki de en önemli gelişme, 2022 yılında Çin'den gelen, "Hamilelik Tarih Oluyor!" haberiydi: "Bilim insanları yapay zekâ robotunun yönettiği yapay rahim oluşturdular. Artık kadınlar hamilelik yükünden kurtulacak. Dahası, bu sistem sayesinde anne rahmindeki muhtemel hastalık riskleri de ortadan kalkacak. Çünkü sistem, embriyoyu her an takip edecek." İnsan bedeni dışında (ectogenesis) planlanan bu yapay rahim, bir-iki nesil sonra kullanıma sunulabilecek. Bu gelişmeler şüphesiz sadece birer teknolojik ilerleme olarak kalmayacak, bunların sosyal karşılıkları olacak; cinsiyet rolleri ve kadın-erkek eşitliği algısı fazlasıyla değişecek (Chen 2022; John 2022). Dünyada her yıl 300 bin kadının hamilelik komplikasyonları veya doğum nedeniyle öldüğü de dikkate alındığında bu alternatifin rağbet bulması pek ihtimal dışı görünmemektedir (Ford 2018). Belki de bir zaman sonra cinsel ilişkiyle üreme, tarihe karışacak. *The End of Sex and the Future of Human Reproduction (Cinselliğin Sonu ve İnsan Üremesinin Geleceği)* başlıklı eserinde Henry Greely, belki 20 belki 40 yıl içinde, gelişmiş ülkelerde çoğu kimsenin artık üreme amaçlı cinsel birleşmede bulunmayacağını, çocukların kliniklerde oluşturulan embriyolar arasından istenilen özelliklere göre tercih edileceğini, biyoteknolojinin bu imkânı sağlayacağını anlatır (Greely 2016: 1). Sanki Aldous Huxley'in *Cesur Yeni Dünya* kitabında (1932) anlattığı üreme teknolojileri, yüz yıl sonra gerçek olacaktır.

Yine 2022 yılında bu kez Amerika'dan gelen bir haber, doğum yöntemlerinin bir başka boyutundaki son durumu bildiriyordu. "Embriyodan evlat edinme" (embryo adoption) konulu haberin başlığı şöyleydi: "30 yıl önce dondurulan ve başka anne babaya ait olan embriyodan ikiz çocukları oldu." Dondurulmuş embriyodan çocuk yapmada yeni bir rekor kırılmıştı (Daha önceki rekor, 27 yıllıktı). İkizlerin yeni babası Philip Ridgeway, sevincini CNN'e şu cümlelerle aktarıyordu: "Bu, akıllara durgunluk veren bir şey. Düşünebiliyor musunuz Tanrı bu ikizlere can verdiğinde ben beş yaşındaydım

ve Tanrı o zamandan bu yana 30 yıldır bu canları koruyor. Bizim 1-8 yaşları arasında dört çocuğumuz daha var. Yeni doğan ikizlerimiz en küçük çocuklarımız ama embriyo açısından en büyük çocuklarımız" (Cabral 2022). Embriyoların çoğu, biyolojik anne babalar tarafından tüp bebek denemeleri sırasında veya ileride kullanılmak üzere dondurulуyor ama evlat edinmek isteyenlere de bağışlanabiliyor. Mevcut embriyoların evlatlık olarak bağışlanma oranı %10 dolayında. Tüp bebek işlemleri sırasında fazladan üretilen embriyolar, cana kıymamak için bağışlanıyor. Embriyo ile evlat edindirme işlemini daha çok Hristiyan kimlikli klinikler yapıyor. Bunlar, kutsal kitaptan aldıkları referansla hayatın döllenme ile başladığına inanıyorlar. Bir canı kurtardıklarını ve bunun bir nimet, bir rahmet olduğunu düşünüyorlar (Taylor-Coleman 2016). Bu yöntemle 2003-2023 arasında 1500 kadar çocuğun dünyaya gelmesini sağlayan Ulusal Embriyo Bağış Merkezi (National Embryo Donation Center); kâr amacı gütmeyen, inanç-temelli bir Hristiyan kuruluşudur. Bu kuruluşun verdiği bilgiye göre Amerika'da bir milyon civarında dondurulmuş embriyo bulunuyor (embryodonation.org). Bağışlar, sperm ya da yumurta bağışları kadar yaygın değil ama son 10 yılda bu yöntemle doğan çocukların sayısı iki kat artmış durumda. Bağış kuruluşlarının hemen hepsi muhafazakâr Hristiyan kimlikleriyle tanınmaktadır. Bunlar embriyoları dindar ailelere vermeyi tercih etmektedirler hatta bekâr veya eşcinsel kadınlara vermemektedirler. Amerika'daki bağış kuruluşları, donörlere alıcıları seçme hakkı tanımaktadır. Ama mesela İngiltere'de eşitlik yasası nedeniyle alıcıların ırk, cinsellik veya din açısından elenmesine müsaade edilmemektedir. Gerçi Amerika'da da ayırımcılık yapıldığı gerekçesiyle konu mahkemeye intikal edebilir. Amerikan Hükümeti embriyodan evlat edinme yöntemini teşvik etmektedir. Hükümet 2002'den bu yana ilgili kuruluşlara her yıl 1-4 milyon dolar arasında yardımda bulunmaktadır (Taylor-Coleman 2016). Sadece hükümetler değil şirketler de bu konuda adımlar atmaktadır. Mesela Facebook ve Apple, 2014 yılında yumurtalarını donduran kadın çalışanlarının maliyetlerini ödeyeceğini ilan etmiştir (Metzl 2019: 52).

The Transhumanist Wager başlıklı bilim kurgu romanının yazarı, yeni nesil transhümanistlerden Zoltan Istvan, 2017 tarihli makalesinde, 25 yıl sonra erkeklerin rahim implantasyonu ile çocuk doğurabileceklerini yazdı. Istvan'dan yaklaşık yarım asır önce 1970'te Shulamith Firestone, bir feminizm klasiği olarak bilinen *The Dialectic of Sex* isimli kitabında, "kadınların tam özgürlüğe ancak teknolojinin onları çocuk doğurmaktan kurtardığı zaman ulaşacaklarını" yazmıştı (Firestone 1970). Istvan'dan epey önce 1995'te Jared Diamond, "Father's Milk" (Baba Sütü) başlıklı makalesinde, çocuk yetiştirmenin sorumluluğunu kadından erkeğe taşıyan bir müjde(!) vermişti: "Hazır olun ey erkekler, bilim artık son bahanelerinizi de elinizden alıyor. Artık birçok erkek memelinin süt üretimi yapabileceğini biliyoruz. Yakında hormon enjeksiyonları kendine güvenen baba adaylarının gizlide kalmış süt üretme potansiyelini açığa çıkarabilir. Bunun için fizyolojik bir engel yok ama psikolojik bir engel olabilir. Fakat siz emzirmenin kadın işi olduğu şeklindeki takıntınızdan kurtulabilir misiniz bilmem" (Diamond 1995: 73, 78).

Önceki yüzyıllarda başlayan sosyokültürel değişim süreci, 21. yüzyıla gelindiğinde kadınların bireyselleşmesini ve özgürleşmesini sağladı; kadınlar dinsel/geleneksel normlardan bağımsız olarak karar verme alışkanlıkları kazandı. Din bu değişim süreçlerinin hemen hiçbirini kabullenmedi; değişimi kendisine veya kendisini değişime uyarlama yolunu tercih etmedi. Böyle olunca da "Sosyal değişimler, kendilerini kabullenmeyen dinlerin altını oyarlar" kuralı devreye girdi. Neticede din, her sosyal değişimle çatışmak zorunda kaldı. Zaten dinin tarihsel bagajı, bu çatışmaya fazlasıyla müsaitti. Bu konudaki en önemli itiraf, yakın zamanlarda Papa Francis'ten geldi. Francis, 2019 yılında yaptığı bir konuşmada, "kadınların istismarına ve erkeklerin egemenliğine dayalı tarihsel bagajla yüzleşmedikçe Katolik kilisesinin bir müzeye dönüşeceğini" söyledi (Pullella 2019a; Paul-Choudhury 2019).

Gelişmiş toplumlar artık yüksek doğum oranlarına muhtaç değiller. Doğum kontrol yöntemlerinin çoğalması, çocuk bakım imkânlarının artması ve çalışma şartlarının kolaylaşmasıyla birlikte artık kadınlar hem çocuk sahibi olmakta hem kariyer yapmaktadırlar. Cinsiyet eşitliği, boşanma, doğum kontrolü, kürtaj gibi konularda artık dinin ve geleneğin telkin ettiği normlar yerine bireysel tercihler devreye girmektedir. Tabii bütün bunlar, uzun bir süreçte gerçekleşti. Çünkü dinler genelde kadını, kutsal bir emir olan doğurganlık üzerinden değerlendirmekte, doğurganlığa halel getirecek eylemleri lanetli addetmektedir... Ama 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmiş ülkelerde çok şey değişti. En önemli değişim de erkeğin kadın üzerindeki sosyokültürel üstünlüğünün kırılması oldu. Tarih boyunca kadın, erkeğin kontrolü altında önce kız, sonra eş, sonra anne olarak sınırlı rollere sahipti. Bugün artık geçmişte sadece erkeğe ait olan hemen her meslek alanında kadın da var. İki nesil önce çok az kadın, yüksek eğitim alırken şimdi endüstrileşmiş ülkelerde yüksek eğitim alan kadınlar erkeklerden fazla. Geçen asırda çoğu ülkede kadın, seçme hakkına bile sahip değilken, ikinci sınıf vatandaş muamelesi görürken, bugün parlamentolar kadın politikacılarla dolu. İsveç Parlamentosunda kadın milletvekili oranı %47. Akademide, iş hayatında, yönetimlerde kadınlar epey aktif konumdalar (Inglehart 2020: 17-20).

Dinler cinselliği hep ajandanın başında tuttular. Cinselliğin bastırılmasını, heveslerin törpülenmesini hatta bazen tümüyle yok edilmesini telkin ettiler. Kimi dinler, cinselliğe özde kerih muamelesi yaptı, kimi de kullanımını fazlasıyla kontrol altına aldı. Ahlakçılık ajandasının en başında da hep cinselliğin bastırılması yer aldı. Öyle ki evli çiftlerin bile cinsel ilişkiden haz almalarını kerih gören öğretiler vaaz kürsülerinde revaç buldu. Çünkü cinsel ilişki sadece bir üreme aracı olabilirdi. Hatta kilise, üreme amaçlı da olsa cinsel ilişkiden

fazla zevk alınmamasını telkin etti. Çünkü kilise, cinsel tatmin ile dindarlığı bir arada düşünemiyordu; Tanrı'nın sevgisine kavuşmak, cinsel feragati gerektiriyordu. Max Weber, dinlerin cinselliğe bakışını çok keskin cümlelerle ifade eder: "Çoğu din, özde cinselliğe derin bir düşmanlık besler. Düşmanlık beslemese bile hemen her din, cinselliği kısıtlayan katı kurallar getirir; cinselliği kimin nerede, nasıl, ne zaman yaşayacağına karar verir" (Weber 1965/1922: 237).

Zuckerman, Amerika'da dinden dönenleri incelediği, *Faith No More: Why People Reject Religion (İnanca Son: İnsanlar Dini Neden Reddediyorlar)* başlıklı eserinde, cinselliğin dini terk etmede önemli bir gerekçe olduğunu yazar: "Ergenlik yıllarında veya 20'li yaşlarda gençler cinsel arzular duyar. Ama bu arzular, dinleri tarafından kınanır. Bu durumda, bir tarafta bedenleri ve gönülleri, diğer tarafta papazları ve Tanrıları vardır. İki taraf arasında sıkışıp kalırlar... Cinsellik, dindarlığa aykırı bir şeydir. Bazıları arzularını gizlice gerçekleştirir ama dindar gözükmeye devam eder, ikiyüzlü davranır. Bazıları da bu yükü fazla çekemez ve dinden yüz çevirir. Dini terk edenlerin çoğunun başlangıç noktası burasıdır. Çünkü dinler, cinsel arzularının peşinden gidenlere sürekli olarak ahlaksız olduklarını, temiz olmadıklarını hatırlatmakta, suçluluk duygusu zerk etmektedir. Bazıları daha en başından bu vaaza kulak asmamakta, bazıları da nihayette bu suçluluk duygusundan kurtulmak için çareyi dini terk etmekte bulmaktadır" (Zuckerman 2012: 160).

Modern dönemde cinsellik denilince akla ilk gelen isim, şüphesiz Sigmund Freud'dur. Freud, cinselliği bastırmanın ruhsal problemlere neden olduğunu savundu. Tabii bunu yaparken din kaynaklı ahlak kurallarıyla karşı karşıya geldi. Freud, din taraftarlarının gözünde dünyayı ahlaki çöküntüye sürükleyen cinsel devrimin melun mimarıydı (Köse 2021a: 9). Tabii bu ithamın dozunu fazla bulanlar da vardı. Onlara göre endüstri devrimiyle birlikte her şeyiyle

özgürlüğe, serbestliğe, liberalizme, tüketime yönelen bir dünyada cinsel devrim, Freud olsa da olmasa da gerçekleşecekti. Bu devrimi Freud'un üzerine yıkmak haksızlık olurdu. Çünkü arzuların tatmini için, ihtiyaç duyulan her şeyin elde edilmesinin teşvik edildiği bir dünyada insanların cinsel alanda aksine davranmaları beklenemezdi. Tüketim toplumunda cinsiyet, eninde sonunda bir tüketim maddesi olmaya mecburdu. Nitekim öyle de oldu. Cinsel dürtülerle alakalı din kaynaklı günah ve suçluluk duygusu, her geçen gün örselendi. Yeni nesiller, otoriter ahlakın empoze ettiği bu suçluluk duygusunu kaybetti. Özellikle Yahudi-Hristiyan geleneğinde yetişen yeni nesil, zihnine nakşedilen ve asli günahla başlayan suçluluk duygusunu aştı, duygu ve davranış kalıplarında yeni ahlak prensiplerinin peşine düştü (Fromm 2004: 61-62).

ZAMANIN RUHU / DİN NEREDE?

"14. yüzyılda Kara Veba Avrupa nüfusunun neredeyse yarısının hayatını aldı ama hiçbir kral tahtından inmediği gibi vebanın üstesinden gelmeye çabalayan bir kral da çıkmadı. Vebanın önünü almanın, kralın görevleri arasında yer aldığını düşünen yoktu. Ama hükmettikleri bölgelerde dine aykırı düşüncelerin yayılmasına müsaade eden kralların tacı hatta kellesi güme gidebilirdi" (Harari 2018: 157). Şimdi artık din yüzünden canını, tacını kaybeden krallar yok. Artık endüstri devrimini ve modernleşmeyi yaşayan 21. yüzyılda bunların da ötesine geçerek küresel bilişim çağına ulaşan bir dünya var. Böyle bir dünyada toplumlar artık feodalizmle, monarşizmle özdeşleşmiş geleneksel dinlerden kendilerini yönetmesini beklemiyor. 18. yüzyıldan itibaren üç yüz yıldır buhar makinelerinin, tren yolu ağlarının, elektrik akımlarının yarattığı bir dünya ile baş edemeyen geleneksel din söylemlerinin bugün 1,5 milyon kilometre uzaklıktaki James Webb uzay teleskopunun izlediği bir dünya ile baş etmesi mümkün görünmüyor. James Webb uzay teleskopunun yörüngesine yerleştiği 2022 yılının ilk aylarında kilisenin derdi büyüktü. Alman Katolik piskoposlar, Papa Francis'e iki önemli konuda çağrıda bulunuyorlardı: Papazlar evlenebilsin. Kadınlar papaz vekili olabilsin (Rocca 2022).

Artık modernizmin kendi ürettiği devletlerin ve hümanizm gibi ideolojilerin dahi teslim olmak zorunda kaldığı bilişim teknolojilerinin yönettiği bir hayatı geleneksel dinlerin yönlendirme şansı kalmadı gibi. Her şeyi kapsadığı iddiasında olan eski tarz dinler/ideolojiler artık birer ideal olmaktan çıkıyor. İnanç krallığına dönmek

isteyenlerin sayısı her geçen gün azalıyor. Geleneksel dinî yapılarla özel ya da kamusal alanın idare edilebileceği yönündeki kanaatler her geçen gün zayıflıyor. Özellikle gelişmiş ülkelerde halkın çoğunun seküler hedefleri benimsediği "din sonrası" toplumlar oluşuyor. 21. yüzyılda bilişim ve teknoloji, 15. yüzyılda dünyanın değişimini sağlayan matbaanın icadından daha öte bir etkiye sahip. 16. yüzyılda reform hareketlerini başlatan Martin Luther, matbaayı Tanrı'nın lütuf ve inayeti olarak tanımlamış, İncil'i yayacak bir araç olarak görmüştü. Bugün bilim ve teknoloji, belki dinin yayılma araçlarından ama görünen o ki daha çok dinin sorgulanmasına ve düşüşüne yol açan gelişmelerin merkez üssü.

Dinler ve ideolojiler, efsanevi büyük anlatılara sahipler. Yüzyıllardır insanları hep bu anlatılar üzerinden düşündürdüler. Ama artık insanoğlu, anlatıların değil, sayıların, bulguların, denklemlerin, kısacası teknolojinin devraldığı bir dünyanın çocuğu olma yolunda hızla ilerliyor. Üretim biçimlerinden yaşam şekillerine kadar yeni desenlerle yoğrulan bir dünya var artık. 100 yıl önce dünyada okuma yazma oranı %20 iken şimdi %85. Bilgisayarın icadı (1948) ve DNA'nın keşfiyle (1953) birlikte dünya artık eski dünya olmadı. Genetikten sibernetiğe, nörolojiden iletişime kadar birçok teknolojik gelişme bireysel, kültürel ve toplumsal hayatları değiştirdi. Öyle ki teknoloji bir vakit sonra görünmez olup hayatın kendisi hâline geldi. Dahası insan, özne olmaktan çıkıp kendi emeğinin ürünü olan teknolojinin nesnesi oldu (Graham 2021: 51). Artık insanlar kendilerinin genetik kopyası olacak çocuklar edinmeye hazırlanıyor. ABD, Orta Doğu ve Uzak Doğu'da bazı zenginler, bu maksatla laboratuvarlara büyük paralar yatırmaya başladılar bile. Tasarım ürünü bu çocuklarla birlikte genetik olarak yeni bir üstün ırkın ortaya çıkması bekleniyor (Northcot 2022: 111). 21. yüzyılı "Genetik Çağı" diye adlandıranlar bile var. Genentech, Amgen, BabyGenes, Martime Gene, Map My Gene gibi biyoteknoloji şirketleri artık sıradanlaşıyor. "Her bir şey genlerde değil ama birçok şey genlerde" fikri her

geçen gün biraz daha yaygınlaşıyor. Gen makinesi seri üretime hazır. "Yapabilir miyiz?" safhası çoktan aşıldı, "yapmalı mıyız?" safhasına varıldı (Rochman 2017: 57). Öyle ki teknoloji, insanı doğal seleksiyonun elinden almanın tüm yollarını deniyor (Metzl 2019: 118). Dinin yıllardır yenemediği Darwin teorisi, belki de gen teknolojisinin ellerinde ömrünü tamamlayacak. Onunla da kalmayacak, gen teknolojisi insanoğlunun kader algısını belki de kökten değiştirecek. Din de Darwin teorisi de karşılarında yepyeni bir rakip bulacak.

Son 30 yılda teknolojinin başyapıtı olan internetten daha fazla dünyayı değiştiren bir şey yok gibi. Öyle görünüyor ki din de bundan nasibini aldı. Allen Downey ve Paul McClure Amerika'da kamuoyu yoklamalarının sunduğu verilerden hareketle yaptıkları araştırmalarda, internet kullanımının yükselişe geçtiği dönemde dinin düşüşe geçtiğini, dinden uzaklaşan insanların oranlarının aynı dönemde çokça arttığını belirlediler (Downey 2014: 7; McClure 2017: 13). Hâlen interneti aktif olarak kullanan insan sayısı 5 milyar. Dünya tarihinde bu kadar insanı bir araya getiren başka bir olgu bilinmiyor. Elon Musk'ın uzay şirketi SpaceX, dünyanın yörüngesinden tüm dünyaya internet sunma hazırlığında. Starlink isimli bu internet projesi 2027'de tamamlanacak. Yani artık dünyada internetin ulaşmadığı köşe bucak kalmayacak. NASA, Mars gezegenini 2032'de yaşanabilir hâle getirme planını adım adım devreye soktuğunu söylüyor. Elon Musk 2050'de Mars'ta 1 milyon kişilik bir şehir kurma planları yapıyor. Yeni teknolojilerin bu devrimsel ilerlemesinin insanoğluna neler getirip neler götüreceğini kestirmek bir yana, neler olup bittiğini sadece din cenahı değil, siyasetçiden ekonomiste kadar pek çok kimse bilemiyor. İster Şili'de ister Tibet'te, isterse Sudan'da olsun artık her nesil bir öncekinden daha enformatik, daha teknolojik bir ortama doğuyor ve bu yeni ortam, dine olan teveccühü azaltan bir görüntü sergiliyor.

Bilim ve teknolojinin getirdiği yenilikler, kültürel bir evrim yaratıyor. Zihnimiz, beynimiz, huyumuz, suyumuz değişiyor.

Bu yeni zihinsel yapı, din olgusuna karşı da yeni bir tavır geliştiriyor. Bu belki üç yüz yıllık bir süreç. Ama bu süreç 21. yüzyılda artık süre tanımıyor. Eski zamanlarda belki insanların bin günü değişimden hiç nasiplenmiyordu. Ama şimdi değişimden nasiplenmeyen gün yok gibi. Dahası, eskiden değişim bir şekilde tepkiselliğe neden olurdu; bunun bir nedeni, aniden ortaya çıkması ve hariçten gelmesiydi. Ama şimdi değişim her an gerçekleşen ve içeriden gelen doğal bir sürecin adı. Eskiden ilişkiler, edinimler duygusallığı mutlak surette barındırırdı; duygusallık süreğenliği getirirdi, ilişkilerin kopmamasını sağlardı. Modern dönemin insanoğlunun zihin dünyasında değiştirdiği en önemli nokta, onu duygusallıktan vazgeçirmesi oldu. Modern dönem; analitik düşünen, sistematik hareket eden, sebep sonuç ilişkilerini gözleyen, daha da önemlisi duygusal bağlılığı erteleyen rasyonel bir birey yarattı; tutucu duygusallığın yerini işlevselci pragmatizm aldı. Dinin de bu yeni durumdan etkilenmesi mukadderdi çünkü dinin temeli, duyguydu. Duygunun kaybı, aynı zamanda eskinin, tutuculuğun kaybı; yeninin, değişimin kazancıydı. Eskide dinin alışık olduğu duygusal bağlanma, yenide rasyonel değişim vardı. Steve Bruce, eski ile yeninin farkını tarım toplumundaki çiftçileri örneklendirerek anlatır. Eskiden çiftçiler, yeni bir buğday türü çıktığında eski tohumlardan vazgeçip yenisini kullanmak istemezlerdi. Yeni tohumlar, deneme ekimlerinde fazla mahsul verse bile kanaatleri değişmezdi. Çünkü tutucuydular, zihinleri değişime açık değildi (Bruce 2014: 16).

Dindarlık, muhafazakârlık, çağdaşlık, modernlik, liberallik gibi kavramlar tartışılırken aslında temel mesele, olguların zaman ve mekânla değişebileceği, bir devirde ilkel görülen bir olgunun bir başka devirde modern görülebileceğidir. Bunu, zamanın ruhu kavramı ile tanımlayabiliriz. Din ve muhafazakârlık cephesi, dinî-geleneksel normların devam ettirilmesi yani zamana uyulmaması tezini savunurken çağdaş, modern, liberal anlayışlar, zamanın akışının durdurulmaması görüşündedir. *The Vindication of Tradition (Geleneğin*

Doğrulanması) kitabının yazarı Jaroslav Pelikan, "Gelenek, ölülerin yaşayan ruhudur; gelenekçilik, yaşayanların ölü ruhudur" sözüyle önemli bir tespit yapar (Carey 1989: 57). Bugün tüm dinlerin muzdarip olduğu temel nokta, zamanın ruhu kavramı çerçevesinde şekillenmektedir. Din dilinin güncellenememesi, geçmişe ait kalıplaşmış anlatıların zamana uyarlanamaması; sert, buyurgan, otoriter, kimi zaman da samimiyetten uzak bir vaaz dilinin kullanılması, dinin en önemli meselesi gibi gözükmektedir. Mignon McLaughlin, "Birçok vaaz bana sanki birer reklammış gibi geliyor ama Tanrı'nın sponsor mu yoksa ürün mü olduğunu bir türlü anlayamıyorum" der. Kinnaman, *Beni Kaybettin* başlıklı kitabında, "dinin kof ya da sığ bir biçimde ifade edilmesinin, gençleri dinden uzaklaştırdığını, gençlerin bu nedenle Tanrı'yı kilise duvarlarının dışında aradığını" yazar (Kinnaman 2021: 99).

Bu durum, dini yeni nesillerin zihninde arkaik bir konuma yerleştirmektedir. Çünkü artık insanoğlunun eğitim düzeyi, zihinsel yapısı, ekonomik durumu, sosyokültürel ortamı, değişken ve süreğen bir oluşum arz etmektedir. Dinin kültürel, toplumsal ve tarihsel bir nüfuza sahip olduğunu savunan, dinin bu işlevlerini takdir etmedikleri için ateistleri eleştiren, kendisi bir Marksist olan Terry Eagleton *Akıl, İnanç ve Devrim* isimli kitabında, dinin bu zamanın ruhuyla baş edemediği gerçeğine işaret eder: "Din, toplumsal düzeni meşrulaştırma becerisini giderek kaybediyor. Bu nedenle ideolojik bir işlevi bile taşıyamaz hâle geliyor ve konu dışına itiliyor... İdealle gerçeklik arasındaki çelişki, büyük ölçüde din için de geçerli hâle geliyor" (Eagleton 2021: 46). İdealle gerçeklik arasını açan bu yeni durum, dinin kendisinin yarattığı değil, kendisini içinde bulduğu bir ortam. İnanç Çağı'nın hatta Akıl Çağı'nın geride kaldığı, insanlığın daha büyük mutlulukları elde etmek adına ürettiği yeni yaşam ve anlam formlarının geçerli olduğu bir dönem var artık. Dinin hatası belki de bu yeni yaşam formlarını okuyamaması, yeterince hesaba katmaması olabilir. Gianni Vattimo'nun ifadesiyle şimdi bilime,

felsefeye, dine ait olmayan başka olguların düşünceye hâkim olduğu Yorum Çağı'ndayız: "Meta anlatıların, gerçek olguların değil, yorumların devrindeyiz. Yorum tıpkı bir virüs, bir farmakon (hem ilaç hem zehir) gibi; temas ettiği her şeyi etkilemekte, kendisini sanki gerçek bir olguymuş gibi sunmakta" (Vattimo 2009: 45-9).

Dinin insanoğlunun teveccühüne en fazla mazhar olduğu alan, varoluşu anlamlandırmaya yönelik sunduklarıydı. 17. yüzyıl filozofu Leibniz'e atfedilen "Neden hiçbir şey yerine, bir şeyler var?" sorusu, bu anlamlandırma ihtiyacını anlatan öz cümlelerdendi. Ama şimdi bu alan da yeni nesille birlikte sorgulamalardan nasibini almaya başladı. Jerome Baggett, Amerika'da inançsızlar üzerine yaptığı alan araştırmasında görüştüğü bir gencin bu noktadaki sözlerini aktarır: "Ben insanoğlunun seçildiğini ya da kurtuluşa erdiğini anlatan söylemlerle avutulmak istemiyorum. Mantıklı, kanıtlı açıklamalar istiyorum. Bizim özel bir varlık olduğumuz söyleniyor. Dünyanın özel bir anlama sahip olduğunu iddia etmek bana makul gelmiyor. Bir şey, neden illaki bir anlam taşımak zorunda olsun? Bu çok basit ve çocuksu bir düşünce. Ben çocukken kendimi evrenin merkezi zannederdim. Büyüyünce öyle bir ehemmiyetimin olmadığını öğrendim. İnsanların kendi hayatlarının özel bir anlama sahip olduğuna inanmaları trajik bir şey. Bence bu, sığınılacak güvenli bir liman arayışından başka bir şey değil" (Baggett 2019: 130, 134).

Modern dönemlerle eski çağlar arasındaki en temel fark, modern çağlarda çok değişken ve dinamik bir hayatın yaşanıyor olmasıdır. Bu değişkenlik 21. yüzyılda artık günlerle ölçülür hâle geldi. Zamanın ruhu, eskiden asırlarla belirlenirken şimdi anlara düştü. Eskiden yüzyılda bir yenilik, bir değişim olurken şimdi her an olmakta. Her gün, on yıl önce yapılsa Nobel Ödülü kazanabilecek keşifler yapılıyor. Bilim sanki bir kurgu filmi gibi hızla ilerliyor. Bu yeni hayat tarzı, insanoğlunun zihinsel ve eylemsel yapısını etkiledi. Din algısı da bundan vareste kalamadı. Yeni nesillerin artık kutsal üretimlerin sunduğu sabit bilgi ve kuralları dinamik hayatın akışıyla

bağdaştırabilmeleri pek mümkün gözükmüyor. Eski çağlarda her yeni nesil, dini gerekçelendirmeden öğrenirdi. Bir öğretinin akıl dışı olması, onu sorgulamayı gerektirmezdi. Dinî inançlar, rasyonel tartışmaların menzili dışındaydı. Kısacası, dinî olan herhangi bir şeyi sorgulamak tabuya dokunmaktı. Ama artık zihinler, algılar, öğrenme biçimleri değişti. Zihinler, hayatın tüm alanlarında gerekçeli, kanıtlı ve rasyonel inanmaya alıştırıldı. Din artık bu yeni zihinle muhatap olacak, kendini bu yeni zihne kabul ettirmeye çalışacak. Bu zihinsel değişim, eskinin tekrarına dayalı statik dinî bilgi ile dinamik bilimsel bilginin çatışmasında bilimsel bilgiye zemin kazandırdı. Çünkü nihayette bilgi türlerini algılayacak olan, insan zihniydi ve insanoğlunun değişken hayata adapte olan zihinsel yapısı, bilimsel bilgiyi almaya daha yatkın hâle geldi. Tommy Hilfiger giyim firmasının pazarlama müdürü Gordon Pennington, bir keresinde şöyle demişti: "Bilim de bir moda endüstrisi. Teorileri, etek uçları kadar olmasa da düzenli olarak değişiyor" (Kinnaman 2021: 168).

Dinde dogmatik inanç bir erdemdi, bilimde ise bir özür. Dinde bilgi sabit bir spiritüel değere sahipti ama bilimde öyle değildi. Çünkü bilimde bilgi, sürekli geliştirilmesi gereken ve şüphe arz eden bir değişkendi. Bryan Appleyard bu noktayı ilginç bir örnekle anlatır: "Mesela Newton'un tıpkı Papa'nın yaptığı gibi Tanrı'nın aklını okuduğunu düşünün. Sonra da Einstein gelip Newton'un okuma şeklinin yanlış ya da eksik olduğunu söylese ne olur? Elbette Tanrı'nın aklı her yeni teori ile değişmez, değil mi? Ama bilim, vardığı sonuçları dondurup dinde olduğu gibi doğruyu sabitleyemez. Elbette bilimsel bilgi değerlidir ama hiçbir teori, dinî dogma gibi ayrıcalığa, dokunulmazlığa sahip değildir. Bilim dünyası bizi mutlu etmenin değil, gerçekliğin peşindedir" (Appleyard 1992: 62).

Dawkins, bu durumu, kendi lehinde kullanma fırsatını geri çevirmez: "Tutucular gerçekleri bir kutsal kitaptan okuyarak öğrendikleri için daima haklı olduklarını düşünürler ve peşin fikirli olarak hiçbir şeyin, inançlarını sarsamayacağını beyan ederler. Kutsal kitabın

sunduğu gerçek, bir aksiyomdur; bir muhakeme sürecinin son ürünü değildir. Tutuculara göre, kutsal kitap gerçeği anlatır ve bilimsel kanıtlarla kutsal kitaptaki doğruların çeliştiği durumlarda çöpe atılması gereken kutsal kitap değil, kanıttır... Bilimsel kitaplar kutsal değildir ve güvenilirliklerini bu yolla kazanmazlar... Eğer bir bilim kitabında herhangi bir yanlış bilgiye yer verilmişse bu er ya da geç fark edilecektir ve kitabın sonraki baskılarında bu hata olmayacaktır. Ne hikmettir ki hiçbir zaman kutsal kitaplarda düzeltilmesi gereken yanlışlar ortaya çıkmaz..." (Dawkins 2008: 265).

Dinin kendini hep karşısında konumlandırdığı çağdaş siyasal, toplumsal, finansal sistemler sürekli bir gelişim ve devinim kabiliyetine sahipler. Bu kabiliyet, zamanın ruhunu her geçen gün daha fazla belirliyor. 21. yüzyılın büyük sorunlarıyla yüzleşirken bu çağdaş sistemler her ne kadar kendileri de sorun üretseler de çözüm merkezinde yine onlar var. Din temsilcileri kendi öğretileri dışındaki tüm sistemlerin eksik yönlerini sürekli eleştiriyor hatta şeytan ilan ediyorlar. Çarenin kendilerinde olduğunu söylüyor ama hep imkânsızı vadediyorlar. Tek bir hareketle tüm dünyayı kurtaracaklarmış gibi Olimpos Dağı'ndan haykırıyorlar. Çözüm önerileri hep havada kalıyor, uygulama alanı bulamıyor. Uygulama alanı bulanlar da eleştirdikleri sistemleri birkaç şekilsel değişiklikle devam ettirmenin, kılıfına uydurmanın ötesine geçemiyor. Günün sonunda kendileri de eksiksiz bir sistem ortaya koyamıyor ve protest kimlikleriyle baş başa kalıyorlar. Böyle olunca da "Dinler, insanlığın bu çağda karşılaştığı sorunların çözümüne ne katkıda bulunabilir, hayata ne sunabilir?" sorgulaması gündeme geliyor. Sonuçta din, gerçekte hiçbir şeye hükmedemeyen ülkesiz bir kral görüntüsü veriyor. Dahası din, zamanın ruhuna hükmetmek bir yana, kendi ruhuna hükmedilen bir konuma indirgeniyor. 21. yüzyılda giderek daha fazla gündeme gelen şu kavramlar, dinin içeriden yaşadığı değişimin herhâlde en iyi göstergeleri: dini bireyselleştirme, dini özelleştirme, dini liberalleştirme, dini kadınsılaştırma, dini estetikleştirme, dini çeşitlendirme, dini kutuplaştırma, dini politikleştirme.

"Her din, her mezhep farklı doğrular öne sürüyor, hangisine uyacağız?" sorunsalı ise ayrı bir dünya. Her din, her mezhep, bir kısmını kendilerinin yarattığı kadim bilgileri güncel bir dünya görüşüne dönüştürmek yerine eski anlatıları tekrarlamayı yeğliyor. Kendilerinin yeni dünyaya değil yeni dünyanın kendilerine dönmesini istiyorlar. Eskiye sünger çekemiyorlar. Engel olamadıkları her yeni senaryo karşısında önce panikliyor sonra kıyamet senaryolarına, apokaliptik söylemlere sığınıyorlar. "Bize yaramayan dünyaya kıyamet haktır" diyorlar. Oysa görünen o ki önümüzdeki yıllarda teknoloji katlanarak ilerleyecek ve insanoğlunun hem günlük hayatını hem de zihinsel ve bedensel yapısını umulmadık şekilde değiştirecek. Dinlerin değerini teknolojik gelişmeleri nasıl anladıkları, gerçeğe ne kadar yaslandıkları belirleyecek. Gerçeği göremedikleri müddetçe de güçten düşecekler.

Zamanın ruhunun en önemli ayaklarından biri, otorite kavramının uğradığı erozyon oldu. Otorite artık mutlak kabullerin, mutlak itaatin gerçekleştiği bir olgu olmaktan çıktı. Demokratik politik kültürün yükselişiyle birlikte, özgürlük ve bağımsızlık duygusu, bireye kendisinin de aynı zamanda otorite erkine dâhil olan veya otoriteyi kontrol eden bir aktör olma hissini verdi. Modern dönemin yükselen değeri şüphesiz ekonomik liberalleşme oldu. Ekonomik gelişmenin değerleri, dünya görüşlerini değiştirdi. Varlığın tüm alanlarını metalaştıran bir görüş dünyaya hâkim oldu. Din de bundan nasibini aldı. "Din marketi" denilen bir pazar oluştu ve bu pazarda kendilerini dinin sahibi olarak görenler, dine meta muamelesi yaptılar. Bu da dinin ruhaniyetine, kutsiyetine, maneviyatına halel getirdi. Aslında bu belki tüm çağların problemiydi... Filozof Kindî, daha 9. yüzyılda demişti, "Bir şeyin ticaretini yapan, onu satar. Sattığı ise artık kendisinin değildir; din tüccarlığı yapan kişi de dinini kaybetmiştir" diye (Kindî 1974: 59). Bu belki yüzyılların sorunu ama yaygınlığı bu yüzyılın sorunu... Artık dualar bir yalvarış, bir yakarış türü olmaktan çıktı, Tanrı'ya talimatlar yağdıran formlara büründü (Köse 2021c).

Artık her şeyin rasyonalite süzgecinden geçtiği, her şeyin eleştirildiği, herkesin her şey hakkında konuştuğu ve her şeyin pazara çıktığı bir dünya var önümüzde. Böyle bir dünyada hem bir meta olarak piyasada bulunmak hem de ayrıcalıklı bir "dokunulmaz" olarak kalmak piyasa kurallarına aykırı olurdu. Douglas Adams, çeyrek asır önce, 1998'de Cambridge Üniversitesinde yaptığı "Is there an Artificial God?" (Yapay Bir Tanrı mı Var?) başlıklı konuşmada, bu noktayı karşılaştırmalı örneklerle eleştiri konusu yapmıştı: "Bilimin ve bilimsel metodun keşfedilmesi, dünyayı anlamada bugüne kadarki en güçlü entelektüel gelişmedir. Bilimsel bilginin, düşünmenin, araştırmanın ortaya koyduğu her şey de eleştiriye açıktır hatta eleştirilmesi onun can suyudur, çünkü eleştirilmezse ölür gider. Ama din böyle işlemez. Dinde kesin fikirler vardır ve bu fikirler, kutsal kabul edilir. Bunlar eleştirilemez, hakkında olumsuz fikirler beyan edilemez. Peki neden? Çünkü yasaktır. Bir kimse sizin hoşlanmadığınız bir partiye oy verse siz bu konuda eleştiriler yapabilir, istediğinizi söyleyebilirsiniz. Bir kimse, mesela vergilerin yükseltilmesi veya düşürülmesi gibi bir fikir beyan etse bu konuda kanaatlerinizi ileri sürebilir, eleştiriler sıralayabilirsiniz. Ama mesela dindar bir Yahudi "sebt gününde elektrik düğmesine dokunmaması gerektiğini" söylese onu eleştirmez, 'Buna saygı duyarım.' dersiniz. İstediğiniz partiyi destekleyebilir, istediğiniz bilgisayar markasını tercih edebilir, istediğiniz ekonomik modeli övebilirsiniz. Ama evrenin nasıl başladığına, evreni kimin yarattığına dair fikir beyan edemezsiniz çünkü bu kutsaldır ve kutsal ne diyorsa ona inanmanız gerekir... Din, insanlara doğaüstü açıklamalarla yetinmelerini, otoriteye uymalarını ve sadece inanmalarını öğretir, kanıt aramayı ve kanıta dayalı öğrenmeyi değil" (Adams 1998).

Adams'ın dediği gibi din, sizden bunu ister: "İnan ve itaat et, gerisini dert etme!" Ama artık bu mümkün değil gibi. İnsanların her şeyi sorguladığı, eleştirdiği bir çağda dinin bundan müstesna kalması pek mümkün gözükmüyor. Sorgulama ve eleştiri başlayınca

da dinin bunların üstesinden gelme ihtimali her geçen gün zayıflıyor. Şimdiye kadar insanoğlu üzerinde tahakküm gücü olan otorite, haricî bir güçtü; bu güç Tanrı'ydı, kutsal kitaptı, din adamıydı. Yakın çağlara kadar eğitim sistemleri de hep bunu salık verdi. Ama artık bilimle özdeşleşen hümanist eğitim sisteminin etkin olduğu bir dünya var. Hümanist sistem, otoritenin hariçten gelen ilahi bir kaynak olmadığını, insanın kendi iç sesi, kendi duygu ve düşünceleri olduğunu öğretti. Bu öğreti de insanoğlunun özgür iradeli, özgür tercih sahibi bir varlık olması gerektiği felsefesine dayandı. Hatta şimdilerde hümanist dünya görüşünün de sonunu getirecek olan ve transhümanizme doğru kayan bir dünya ile karşı karşıyayız. Artık insanoğlunun otorite algısı, zihinsel imgeleri, kullandığı araçlar ve sosyal yapısı kutsal kitapların indirildiği dönemlerden çok farklı. Dolayısıyla 16. asırda Tanrı'ya inanmakla 21. asırda Tanrı'ya inanmanın mahiyeti aynı değil. Bu sadece din ya da Tanrı inancıyla ilgili değil, başka herhangi bir olgu için de geçerli bir durum.

Fizik alanla metafizik alanın temel farkı, somut soyut ayrışmasıdır. Birinin temsilcisi bilim, diğerinin temsilcisi dindir. Birinin elinde somut deliller, diğerinin elinde soyut kabuller vardır. Fiziğin laboratuvarı vardır, metafiziğin yoktur. Yani biri kanıtlı, diğeri kanıtsızdır. Buna rağmen din, sadece varsayıma dayalı kanıtsız soyut alanı değil, aynı zamanda kanıtlı somut alanı da açıklama yetkisini kendinde görür. Jared Diamond, *Düne Kadar Dünya* isimli eserinde dini şöyle tanımlamıştı: "Din, varlığını duyularımızla kanıtlayamadığımız hâlde varsaydığımız, ama varlığı duyularımızla kanıtlanabilen başka şeyleri bize açıklaması için yardımına başvurduğumuz doğaüstü güce inançtır" (Diamond 2015: 448). Bu konudaki din eleştirilerinin ana fikri şudur: Dinin doğaüstüne yönelik inançlaştırılmış iddiaları olağanüstülük taşıyan, delile dayanmayan iddialardır. Din bunları sunarken somut kanıtlar ileri sürmez. Ama kendi iddialarının reddi söz konusu olunca somut kanıt ister. Bu yöntem belki eski zamanlara uygundu. Ama bu zamanın aklı artık, "Kanıtsız

olan, kanıtsız yıkılır" düşüncesinde. Yakın zamanlara kadar kendisini inançsız olarak tanımlayanların bile ekseriyeti ruhun varlığına inanırdı. Ama artık durum değişti. Pew 2018 raporuna göre 15 Batı Avrupa ülkesinde inançsızların %71'i, ruha da inanmamaktadır.

İnsanoğlunun varlık serencamı her geçen gün soyuttan somuta doğru ilerleyen bir çizgi üzerinde gerçekleşiyor. 21. yüzyıl bu serencamın zirvesi. Bu nedenle 21. yüzyılı post-metafizik ya da post-teolojik diye adlandıranlar bile var. Artık zihinlere görsel, fiziksel ve somut olan hükmediyor. Uzak, yakın oluyor. Göreceli soyut ikna kabiliyetini kaybediyor. Bu zamanın zihinsel yapısı, varsayılanın var olanı açıklamasına uygun görünmüyor. Aslında bu, yüzeye pek çıkamayan eski bir olgu. Engizisyona kadar giden kökleri var. Christopher Hitchens buna işaret eden bir vaka anlatır. 1573 yılında Venedik'te Matteo de Vincenti isimli bir adam, engizisyonda yargılanır. Adamın suçu, ekmek şarap ayininde İsa'nın bizzat bulunduğu şeklindeki kilise öğretisini eleştirmesidir. Mahkemede görüşlerini tekrarlar: "Bunlar hep hikâye! Bunlara inanmak saçmadır. Ben ancak cebimdeki paraya inanırım" (Hitchens 2007: 265).

Dinler, yeni gelişmeler karşısında ortaya çıkan problemleri mevcut kaynaklarla ya da binlerce yıl önce oluşan itikadi ya da içtihadi normlarla çözmeye çalışıyorlar. Sabitlikten, durağanlıktan ödün vermek istemiyorlar. Dünyayı, değişmeyen bir pasta gibi görüyorlar. Eldeki pastayı paylaştırmakla veya göklerde bir pasta olduğunu vadetmekle vakit geçiriyorlar: "Pastanın büyümediğine inanan geleneksel dünya görüşleri, dünyanın sunabileceği tüm bilginin kutsal metinlerde ve antik geleneklerde var olduğuna binlerce yıldır insanları inandırdılar; ilerlemeyi amaçlayan ve pastayı büyütmeye çalışan bilimsel yolun önüne engeller çıkardılar. Her şeyin mevcut gelenek tarafından bilindiğine inanan kültürler, doğal olarak yeni bilgilerin peşine düşmedi. Modernite öncesinde pek çok medeniyetin durumu da böyleydi. Bilimsel devrim insanoğlunu bu naif yoldan

çevirdi. En büyük bilimsel keşif, cehaletin keşfi oldu. İnsanlar bir kez dünya hakkında ne kadar az şey bildiklerini fark edince, sonu ilerlemeye çıkan bilginin peşinden koşmak için pek çok nedene sahip oldular. Her yeni nesille birlikte bilim; yeni enerji kaynakları, yeni ham maddeler, daha iyi makineler ve yeni üretim yöntemleri keşfetti. İnsanoğlu, hiç olmadığı kadar çok hammadde ve enerjiye sahip; üretim hızı zirveye ulaşmış durumda. Buhar makinesi, içten yanmalı motorlar ve bilgisayar gibi icatlar, yepyeni sanayi kollarını yoktan var etti. Önümüzdeki yıllara baktığımızda, bugüne göre daha fazla üretip daha fazla tüketebileceğimizi güvenle söyleyebiliyoruz. Nanoteknolojinin, genetik mühendisliğinin ve yapay zekânın üretimde bir devrim daha yapacağına, durmadan genişleyen süpermarketlerimizde yeni raflar açacağına kuşkumuz yok... Nöronlar üzerine yapılan araştırmalar, insan beynindeki doğru noktaların uyarılmasıyla aşk, öfke, korku ya da depresyon gibi karmaşık duyguların bile yaratılabileceğini ya da ortadan kaldırılabileceğini gösteriyor" (Harari 2016: 217, 224, 299).

Hülasa, 21. yüzyılda zamanın ruhu, dinden ziyade sekülerleşmeyi hatta dine tümüyle lakayt kalan ortamları besleyen bir yönelim içermektedir. Madge ve Hemming, yeni nesilde giderek revaç bulan bu yönelime, yılların birikimi olan şu gelişmelerin yol açtığını söylerler: 1. Sosyal yapının değişmesi. 2. Birey-toplum ilişkisinin şekil değiştirmesi. 3. Kilisenin giderek demode olması. 4. Dindar bireyler nezdinde bile dinin toplumsal öneminin azalması. 5. Geleneksel Hristiyan ailelerin bile sekülerleşmesi. 6. Bilimin ilerlemesi. 7. Bireysel haklara ve kişisel iradeye sürekli vurgu yapılması. 8. Dinin sunduğu inanç ve ibadet kurallarını tümüyle kabullenme yerine, aralarından istenilenlerin seçilmesi (Madge-Hemming 2017: 886). Bu gelişmeler, kendine hep "liberal bireysellik" şemsiyesi altında yer buldu. Neticede kişi dinin emir ve öğretilerinden dilediğini alma, dilediğinden vazgeçme konusunda kendisini serbest hissetti.

Önce Ahlak Vardı

"Samantha, erkek arkadaşı ve üç köpeğiyle yaşayan 30 yaşlarında bir kadındır. Köpeklerini gezdirirken 50 yaşlarında komşu bir kadınla muhabbete başlar. Haftada iki gün aynı mekânda köpek gezdirirler. Muhabbetleri ilerler. Bir gün konu gelip dine dayanır. Kadın, Samantha'ya kiliseye gidip gitmediğini sorar. Samantha, "Hayır!" cevabını verince kadın, "Peki, neden?" diye ekler. Samantha, "Çünkü Tanrı'ya inanmıyorum!" der. Kadın şaşkın bir tavırla şu yorumu yapar: "Nasıl olur? Tanrı'ya inanmadan nasıl iyi bir insan olunur ki?" Samantha ahlaklı olmak için Tanrı'ya inanmak gerekmediğini anlatmaya çalışır ama kadın pek kulak asmaz ve bir daha Samantha'yla görüşmez" (Zuckerman ve arkadaşları 2016: 146).

Dinlerin kesin inançlıları, dünyayı kendi dinleriyle başlatıp kendi dinleriyle bitirirler. Dünyanın direğinin kendi dinleri olduğunu zannederler. Ahlakın yegâne kaynağının kendi dinleri olduğuna inanırlar ve bu ahlak kurallarına uyulmazsa yoldan çıkılacağını düşünürler. İnançla ahlak arasında, inançla iyi bir insan olmak arasında mutlak bir ilişki kurarlar. Dindarlığın ahlakla doğru orantılı olduğunu düşünürler. Din ile ahlakın farklı şeyler olabileceği fikri, zihinlerine yabancıdır. İlahi otoriteyi reddetmenin aynı zamanda ahlakı reddetmek olduğuna inanırlar, dini olmayanların iyi insan olma ihtimaline şüpheyle bakarlar. "Ateist ama iyi birisi!" sözünün ardında bu bakış açısı yatar. Onlara göre tüm ahlaki normlar aşkınlığın eseridir. Aşkınlığın reddedilmesi hâlinde ahlaki normlar zamanla erozyona uğrar. Böyle bir durumda zaten din de saygınlığını kaybeder. Bu nedenle ahlakın aşkınlıktan soyutlanması, insanoğlu için bugün değilse bile yarın büyük bir felaket olur. Çünkü din kaynaklı ahlak olmazsa toplum kendi kendini kontrol edemez, ahlakı motive eden bir şey kalmaz. Dindarların başka dinden kişilerle ya da inançsızlarla evlenmemesinin ardında inançsızların inananları yoldan çıkaracağı düşüncesi vardır. İncil'in "İmansızlarla aynı boyunduruğa girmeyin, eşleşmeyin!" şeklindeki uyarıcı ayetinin temel felsefesi bu düşünceyi

gerektirmektedir (2. Korintliler 6: 14). Çünkü inanmayanlar; eşine zulmetme, zina yapma, çocuklara ahlaksızlık aşılama gibi eylemlerde bulunabilir.

Karşı fikirde olanlara göre ise insanoğlu dünyaya yayıldığında, vahşi tabiatı yaşanabilir hâle getirdiğinde, yaşam için gerekli icatları yaptığında, şehirler kurduğunda günümüz dinleri yoktu. Bu görüştekilere göre din olmadan da pekâlâ ahlaklı olunabilir; Tanrı'ya inanmak, ahlaklı olunacağı anlamına gelmez (Restivo 2021: 124). Christopher Hitchens, bu konuda çok keskindir: "İbrahim, Musa, İsa doğmamış olsaydı biz ahlaksız mı olacaktık? Doğaüstü göksel bir diktatörlük olmadan doğruyu yanlıştan ayırt edemeyeceğimiz şeklindeki önermeyi gerçekten de kendime bir hakaret olarak algılıyorum. Herkesin de hakaret olarak algılaması gerekir diye düşünüyorum, en azından içlerinde yatan derin dürüstlüğe karşı" (Hitchens 2007: 6, 96; Hitchens-Dawkins-Harris-Dennett 2019: 70).

Din-ahlak ilişkisinde üçüncü yolu savunanlar ise ahlak için dinin mutlak şart olmadığını ama dinin ahlakı kuvvetlendiren etkili bir araç olduğunu söylerler. Mesela *Is Religion Dangerous? (Din Tehlikeli midir?)* kitabının yazarı Keith Ward bunlardan biridir (Ward 2006: 153). Peki, dinî normların toplumsal etkisinin azalması, toplumu daha ahlaksız mı yapar? Dinin gerilediği toplumlar şiddet olaylarına, sosyal anarşiye, yolsuzluğa, yozlaşmaya mı maruz kalır? Düşünce ve davranışlarını din yönlendirmezse insanlar ahlaktan mı uzaklaşır yoksa başka ahlaki prensipler formatına mı yönelir?

Görünen o ki seküler ülkeler dinin empoze ettiği sosyal düzen normlarını tümüyle hiçe sayacak, kaos oluşturacak bir hâle dönüşmemektedir. Çünkü artık insanlar, illaki kutsal bir emre uymak için değil, kendi çıkarları için öfkelerini yenmeleri gerektiğini biliyorlar. Artık ekonomik kuralların oluştuğu bir piyasada para ve şirketler, insanları birbirlerine kutsal kurallardan daha fazla bağlıyor. Modern toplumlarda oluşan bu yeni bağlılıklar ahlakın sekülerleştiğinin en görünür delillerinden. Cragun ve Smith, Amerika'da dinden uzaklaşanlar üzerinde yaptıkları *Goodbye Religion* (Elveda Din) başlıklı

araştırmalarında, bu insanların ahlaksız kişilere dönüşmediklerini; aile bağlarını, hayırseverlik ve gönüllülük gibi sosyal sorumlulukları devam ettirdiklerini gözlemlemişlerdir (Cragun-Smith 2024).

Medeniyetin oluşmadığı ve birlikte yaşamanın gerektirdiği kuralların henüz devlet mekanizmasınca uygulanmadığı erken tarım toplumlarında sosyal düzenin sağlanmasında, insanların birbirlerinin haklarına tecavüz etmelerinin önlenmesinde, düzenli ve uyumlu bir toplum oluşturulmasında dinin önemli bir etki gücü vardı ve toplum buna muhtaçtı. 18. yüzyıl aydınlanma filozofu olarak bilinen ve amansız bir Katolik kilisesi muhalifi olan Voltaire dahi, toplumun düzenli işleyişine ve sosyal ahlaki düzene Tanrı inancının yaptığı katkıyı anlatmak için şu cümleyi kurmuştu: "Tanrı yoksa bile O'nu icat etmemiz gerekir!" 1835 yılında yazdığı, *Democracy in America* kitabında Alexis de Tocquivelle, toplumsal düzen için inancın vazgeçilmez olduğunu, dinsizliğin toplum için büyük bir tehlike arz ettiğini, inançsızların sosyal ahengi tehdit ettiğini savundu. George Washington da söylemlerinde, "dinin prensipleri olmadan ulusal ahlakın tesis edilemeyeceğini" vurguladı. Dostoyevski, Ivan Karamazov'un dilinden "Tanrı yoksa her şeyin mübah olacağını" ikrar etti. Bu söylemlerin ana fikri şuydu: "Din yoksa ahlak da yoktur!"

Ama gerçekte başka görüntüler var. Dünyanın en seküler ülkelerinde öyle "ahlaksızlık almış başını gidiyor!" denilecek bir durum yok. Konu üzerinde araştırmalar yapan Stephen Law, şu sonuca dikkat çeker: "Eğer sosyal hastalıkların ana nedeni, dindarlığın düşüşü olsaydı en az dindar ülkelerin en fazla probleme sahip olmaları gerekirdi. Oysa durum tam tersi görünüyor. Dünyanın en düzenli, medeni, özgürlükçü, eşitlikçi, huzurlu ve zengin ülkeleri, en seküler ülkeler. Baskı, eşitsizlik, suç, cürüm, rüşvet ve ümitsizlik ortamına sahip ülkeler de en dindar ülkeler... Dinin toplum için iyi ve vazgeçilmez olduğunu, sekülerleşmenin toplumsal çürümeye neden olduğunu söyleyenlerin aksine en seküler ülkeler, en başarılı ülkeler" (Zuckerman ve arkadaşları 2016: 80, 87). Gregory Paul de intiharlar hariç olmak üzere tüm toplumsal başarı endekslerin-

de seküler ülkelerin dindar ülkelere göre daha üstlerde olduğunu belirler. Paul, ilgili araştırmasında, "Dinsiz İskandinav ülkelerinde ve Japonya'da intihar oranlarının dünya ortalamasından çok daha fazla olduğu" şeklindeki anlatıların bir şehir efsanesi olduğunu da özellikle ifade eder (Paul 2009: 412). Bu araştırmalar, sekülerizm ve demokrasi arasındaki ilişkiye işaret eden şu noktayı da gündeme getirir: "Refah düzeyi ve ahlak seviyesi düşük ülkelerde sosyal düzensizlik, bu ülkeler sekülerleşmediği için olmamakta, tam tersine düzensizlik olduğu için bu ülkeler sekülerleşememektedir... Ayrıca bu çıkarımlar, demokratik ülkeler için geçerlidir; sekülerizmin totaliter rejimlerce empoze edildiği ülkelerde aynı sonuçlar elde edilmemektedir" (Zuckerman ve arkadaşları 2016: 84, 86).

"Çalmayacaksın, öldürmeyeceksin, hak yemeyeceksin" gibi öğretiler, dinlerin emirlerindendir. Ancak dinlerin düşüşe geçmesi, bu fonksiyonları icra edememesi hâlinde acaba suçlar artar mı, kamusal ahlak zaafa uğrar mı? Acaba yolsuzluk, rüşvet gibi kamusal ahlaksızlıklar ya da öldürme gibi bireysel suçlar, seküler ülkelerde daha mı fazladır? Ronald Inglehart, "verilere bakalım" notuyla bu sorulara cevap arar: Transparency International isimli kuruluş, 1993 yılından itibaren 180 ülkeyi her yıla ait verilerle yolsuzluk, rüşvet, kamusal ahlak, güvenirlilik gibi çeşitli endekslerde izlemektedir. 2019 yılı raporuna göre sonuçlar nettir: Dindarlık düzeyi yüksek ülkelerde yolsuzluk vb. diğer ülkelerden daha az değildir, tam tersine daha fazladır. Seküler İskandinav ülkelerinde yolsuzluk vb. en düşük düzeyde iken Tanzanya, Zimbabve, Guatemala gibi dindar ülkeler en yüksek orana sahiptir. Şüphesiz ki yolsuzluk ve benzerinin nedeni, dindarlık değildir ama dindarlığın bunları engelleyici rol üstlenmediği de ortadadır.

Bu tespitler, "dindarlık, yolsuzluk ve benzerine neden oluyor" sonucunu vermez. Ama şu sonuçları verir: 1. Refah seviyesi ve yaşam güvencesi düşük olan ülkeler, dindarlığın ve aynı zamanda yolsuzluğun yüksek olduğu ülkelerdir. 2. Din, bir zamanlar kamusal ahlakı destekleyen roller üstlenmiş olabilir ama veriler artık bu önermenin

geçersiz olduğunu göstermektedir. 3. Dindar ülkelerde yolsuzluk, diğer ülkelerden daha fazla kınanmakta ama bu tavır, eyleme pek yansımamaktadır. 4. Din, yolsuzlukların cezalandırılmasında sert kurallar koyabilir ama bu sertlik, yolsuzluğu engellememektedir. 5. Din olmazsa daha fazla yolsuzluk olur diye endişelenmek yersizdir.

Şimdi bir başka veriyi daha ele alalım. Dindar ülkelerde cinayet oranları diğer ülkelerden daha mı azdır? Cevap çok açık bir şekilde "hayır"dır. Yine Transparency International 2017 raporuna göre dünyanın en dindar 22 ülkesi ile en seküler 22 ülkesi karşılaştırıldığında ortaya çıkan sonuç şöyledir: Taammüden öldürme oranı en dindar 22 ülkede, her 100 bin kişide 13 iken en seküler 22 ülkede 1.24'tür. Yani dindar ülkelerde öldürme eylemi, 10 kat daha fazladır... Bu tespitler bize, "Dindarlık daha fazla öldürmeye neden olur" sonucunu vermez. Ama şu sonuçları verir: 1. En dindar ülkeler, daha yüksek öldürme oranına sahiptir çünkü bu ülkelerin halkları, seküler ülkelerden daha yoksul ve güvencesizdir ki sosyal ve fiziksel güvenlik düzeyi düşük toplumlarda suç oranları daha yüksek olur. 2. Suçları engellemek için insanlara daha iyi ekonomik imkân sunmak, fiziksel ve sosyal güvenlik sağlamak, ilahi ceza ile korkutmaktan daha etkili gözükmektedir. 3. Din olmazsa insanlar daha fazla öldürürler diye endişelenmek yersizdir.

Tabii tüm bu değerlendirmelere istisna olan ülkeler de vardır. Bazı dindar ülkelerde öldürme oranları, zengin ve seküler İskandinav ülkeleri kadar düşüktür. Ama genel görüntüye bakıldığında zengin ve seküler ülkelerde öldürme oranları, dindar ve yoksul ülkelerden çok daha azdır. Kültürel evrim de kamusal ahlakı sağlamak için toplumları dinden daha bağımsız hâle getirme yönünde ilerlemektedir. Geleneksel dindarlığın zayıflamasıyla birlikte onun yerini dolduran ahlaki normlar ortaya çıkmıştır. Gelişmiş ülkelerde hayat güvenliğini sağlayan temel yaşam değerlerinden, kendini ifade etme değerlerine geçiş sağlanmıştır. İnsan hakları, farklılıkları hoş görme, cinsiyet eşitliği, ifade özgürlüğü ve çevreyi koruma bu değerlerden bazılarıdır (Inglehart 2020: 9; Inglehart 2021: 154-7).

Kinnaman ve Lyons, Amerika'da dindar Hristiyan gençlerle dindar olmayanları genel ahlak ölçütlerine uyup uymamaları açısından değerlendirdiler. İki grubu, son 30 günde yaptıkları eylemler bağlamında incelediler. Öncelikle, din alanı hariç olmak üzere her iki grubun da aynı hayat şekillerini yaşadıklarını belirlediler. Şans oyunları oynama, cinsel içerikli internet sayfalarında gezinme, hak etmedikleri bir şeyi alma, kavga etme, başkalarına kötü davranma, sarhoş olma, uyuşturucu kullanma, yalan söyleme, birilerinin arkasından konuşma gibi eylemlerde dindarlar ile diğerleri arasında anlamlı bir fark olmadığını buldular. Kinnaman ve Lyons, bir başka araştırmada ise yine dindar gençlerle diğerlerini sadece cinsel davranışlar açısından incelediler. Cinsel içerikli online sayfalara girme, müstehcen dergi veya filmlere bakma, evlilik dışı ilişki yaşama gibi uygunsuz kabul edilen davranışları son 30 günde yapıp yapmadıklarını araştırdılar. Bunlardan birini yapma oranı dindarlarda %30; diğerlerinde %35 çıktı: "İster istatistik, ister eylem, söylem veya görüntü açısından bakın, iki grup arasında anlamlı bir fark yoktur. İki grup da aynı hayatı yaşamaktadır. İki grubu ayrı odalara koysalar ve sizden o odalara bakıp hangi odada dindarların hangi odada diğerlerinin olduğunu söylemenizi isteseler, pek bir fark göremeyeceğiniz ortadadır." Araştırmanın diğer ayağı da üçüncü bir gruba yöneltilen "dindar bir Hristiyan'ı tanıyıp tanımadıkları" sorusu etrafında şekillenmişti. %84 bu soruya olumlu cevap vererek "dindar bir Hristiyan'ı tanıdığını" belirtti. Bunlara, "Peki, bu dindar kişinin, dindar olmayanlardan farklı bir hayat yaşadığını düşünüyor musunuz?" şeklinde ikinci bir soru soruldu. "Evet" cevabı verenlerin oranı sadece %15'ti (Kinnaman-Lyons 2007: 47-48). Pew 2022 verilerine göre Amerika'da "dinim yok" diyenlerde "çevreye, iklim değişimine, küresel ısınmaya" duyarlılık oranı %70 iken dindarım diyenlerde bu oran %52'dir. Oysa aynı araştırmaya göre dindarlar yeryüzünün kutsal olduğuna (%77) ve Tanrı'nın insanoğluna onu koruma görevini tevdi ettiğine (%80) inanmaktadır. Bu inançlara rağmen

dindarların çevre konusundaki duyarlılığı, "dinim yok" diyenlerden çok daha düşüktür. Genel kanaat, kültürel ve politik muhafazakârların çevre, iklim değişimi vb. konuları pek öncelemedikleri yönündedir (Alper 2022; Henao 2022).

Yeni yüzyılların değişen şartlarıyla birlikte modern devlet yapısı, sosyal düzen oluşturma rolünü dinin elinden aldı. Böylece inançla ahlakı mutlak surette ilişkilendirme fikri zarar gördü. Hatta ahlakın dine ihtiyacı olmadığını çünkü ahlakın zaten dinden önce var olduğunu savunanlar oldu. Bu görüştekilere göre, ahlak her şeyden önce gelir, din de ahlakın hizmetindedir. Bu görüşü, "Önce ahlak vardı!" şeklinde özetleyebiliriz. İnançlar, ayinler, ritüeller kendi başlarına bir değer olmak üzere değil, ahlaki erdemleri yaşatmak üzere vardır. Ama bunlar zamanla, ahlaki erdemlerden bağımsız birer değere dönüştürülmüş ve ahlakın önüne geçirilmiştir.

Larry Nucci, tutucu özellikleriyle tanınan Amiş (Amish) tarikatının gençleri üzerinde bir araştırma yapar. Nucci'nin amacı, ahlakın kaynağının mutlak surette din olup olmadığını incelemektir. Mesela Amişler, pazar günü çalışmanın yanlış olduğuna inanırlar. Bu inancın kaynağı, Tanrı buyruğudur. Nucci, Amiş gençlere şu soruyu sorar: "Tanrı, pazar günü çalışmamayı emretmemiş olsaydı, pazar günü çalışmanın yanlış olduğuna inanacak mıydınız?" Gençler bu soruya, "Hayır, inanmayacaktık" cevabını verirler. Nucci, bu gençlere, "Başkalarına vurmak neden yanlıştır?" şeklinde ikinci bir soru sorar. Gençler, "Çünkü Tanrı bize vurmamayı emretti" cevabını verirler. Nucci bu kez, "Peki, Tanrı başkalarına vurmayla ilgili kural getirmemiş olsaydı, başkalarına vurmayı hâlâ ahlaken yanlış görecek miydiniz?" sorusunu sorar. Gençler, "Tabii, vurmayı yine ahlaksız bir şey olarak görürdük" derler. Nucci; çalmak, iftira atmak, dedikodu yapmak gibi konularda da aynı yöntemi kullanarak bu gençlerle detaylıca konuşur ve araştırmasını şu sonuca bağlar: "Bu gençler, vurma eyleminin yanlışlığının gerekçesini gelenek, din, Tanrı olarak anlatıyorlar ve bu ahlaki davranışları, bir otoriteye

bağlanarak yaptıklarını düşünüyorlar. Ama aslında sıkı bir dine mensup bu yeni yetme gençler bile bu kuralların asıl kaynağının geleneksel otoriteden bağımsız bir doğal ahlak olduğunu ve ahlakın, Tanrı'nın emirlerinden başka bir temele oturduğunu biliyorlar. Öyleyse, ahlak algısı sadece dinî kurallara indirgenebilecek bir şey olmamalı" (Nucci 2017: 183, 194, 205).

Sinnott-Armstrong, Nucci'nin bu mantıksal argümanını ilginç bir mizansenle daha da ileriye götürür: "Ahlaki görevlerimizin olmasının nedeni, ateist ve agnostiklerin bile tanıyabilecekleri özel yetilerimizdir sadece. Eğer zeki fakat kana susamış Marslılar, yeryüzüne inip insanları öldürmeye başlarsa bizi öldürmenin ahlaken yanlış olduğuna onları nasıl ikna edebiliriz acaba? Hadi diyelim teistler Marslılara, biz insanlara Tanrı tarafından özel ahlaki haklar bağışlandığını söylediler; peki seküler ahlakçılar Marslılara ne diyecek? Belki hiçbir neden yokken bizim onlara zarar vermemizin kötü bir şey olduğunu, dolayısıyla onların da bize zarar vermemesi gerektiğini anlatabilirler. Ama bu soyut muhakeme de kan içici Marslıları durdurmayacaktır fakat bizim Tanrı'dan gelen haklarımız olduğu meselesini de askıya alacaktır. Eğer Marslıları, bizi öldürmeleri hâlinde Tanrı'nın onları cezalandıracağına bir nebze olsun ikna edebilseydik işe yarayabilirdi ama onları buna nasıl ikna edebiliriz?" (Sinnott-Armstrong 2012: 65).

Dinin hâkim olduğu eski ahlak sisteminin yerini, modern ahlaki düzen aldı. Bu düzen, olguları ilahi takdire atfeden dinî anlayışı yeniden şekillendirdi. İlahi takdirin çerçevesini daralttı. Tanrı'nın insanoğluna ilişkin emellerini azalttı; ilahi takdir düzeni yerini, karşılıklı çıkarlara dayanan modern ahlaki düzenin normatif ilkelerine bıraktı. Bu düzenin sağ salim işlediğini söyleyen Charles Taylor, modern toplumun ahlaki düzen anlamında tarihin en iyi dönemini yaşadığını söyler: "İnsanlık tarihinin geri kalanına kıyasla sıra dışı bir ahlaki kültürde yaşıyoruz; kıtlığın, selin, depremin, salgının veya savaşın getirdiği acı ve ölüm, dünya çapında bir empatiye ve

dayanışmaya yol açabiliyor." Ahlaki zeminin doğal haklardan oluştuğu modern ahlaki düzende insanlar, "karşılıklı çıkarları uğruna barış içinde iş birliği yapmaları gereken rasyonel, sosyal faillerdir. İnsanların birbirlerine karşı ahlaki yükümlülükleri vardır. Amaçlar da ortak çıkarlardır ki güvenlik bunların en önemlisidir. Bu fikir, 17. yüzyıldan itibaren siyasi düşüncemize ve toplumu tahayyül etme biçimimize giderek egemen olmuştur" (Taylor 2014: 191, 437).

Din-ahlak ilişkisiyle ilgili din cenahının ürettiği en önemli gerekçe doğal olarak, "Ahlak için dine ihtiyacımız var!" söylemidir. Bu söylemin temel felsefesi, Tanrı'nın lütuf ve inayeti olmadan insanoğlunun ahlaki iyiliği gerçekleştiremeyeceğidir. Din karşıtı cenah ise bu gerekçenin, "Güvenlik için kolluk kuvvetine ihtiyacımız var!" söyleminden farklı olmadığını ileri sürer. Ahlaklı olmanın Tanrı'nın ödül veya ceza vaadiyle ilişkilendirilmesini çıkarcı ve bencil bir ilişki olarak değerlendirir. Ahlaki hedeflere ulaşmak için insanın pozitif dürtüleri yeterlidir. Bunun için Tanrı'nın inayetine gerek yoktur çünkü insan, ahlaki iyiliğin gerekliliğini anlayacak olgunluktadır. İnsanın iyilik yapma gücüne güven duyulmalıdır. Zaten Tanrı'ya atfedilen güçler ya da sıfatlar, aslında insan potansiyellerinde mevcuttur.

Dawkins bu noktayı keskin bir eleştiri konusu yapar: "Eğer Tanrı'nın yokluğunda 'hırsızlık, tecavüz ve cinayet suçlarını işleyeceğinizi' onaylıyorsanız, ahlaksız bir insan olduğunuzu ifşa etmiş olursunuz ve sizi gördüğümüzde yönümüzü değiştirmemiz konusunda oldukça tedbirli davranırız. Diğer yandan, eğer ilahi gözetim altında değilken dahi iyi bir insan olmayı sürdüreceğinizi söylüyorsanız, Tanrı'nın varlığının iyi bireyler olmanız için zorunlu olduğu iddianızı sarsmış olursunuz. Birçok dindar kişinin, dinin kendilerini iyi bir birey olma konusunda motive ettiğini düşündüklerini biliyorum; özellikle de kişisel günahkârlığı sistematik biçimde sömüren inançlardan birinin mensubu iseler" (Dawkins 2008: 213). Dawkins, bu görüşlerini, daha sonra yazdığı *Tanrı'yı Aşmak* kitabında sloganik bir cümleyle özetler: "İyi olmak için Tanrı'ya ihtiyacımız yok" (Dawkins 2019: 233). Hitchens, benzer

bir ifadeyi Einstein'dan aktarır: "Ahlak, tümüyle bir insan meselesidir ve ahlak için insanüstü bir otoriteye ihtiyaç yoktur" (Hitchens 2007: 271). Hitchens, dinin kendisinin ahlaka muhtaç olduğunu, dolayısıyla bize ahlak empoze edemeyeceğini ileri sürer. Bu iddiasını da Hristiyanlığın kefaret inancı, asli günah öğretisi ve Yahudiliğin günah keçisi ritüeliyle örneklendirir: "Soruyorum size, bir kimse cezalandırılıyor ve o cezalandırıldığı için diğerlerinin günahları affediliyor. Bu nasıl bir şey? Bu, ahlaki bir şey olabilir mi? Bir kimse kurban veriliyor ve böylece diğerlerinin günahları yok oluyor. Bu, tümüyle ahlaksız bir şeydir. Bir kavim düşünün, herkesin günahı olduğuna inanıyorlar. Sonra kefaret günü diye bir ayin düzenliyorlar. Bir keçi sürüsü içinden kura ile bir keçi belirliyorlar. Adını günah keçisi koyuyorlar ve keçiyi uçurumdan aşağıya atıyorlar. Böylece günahlarından arındıklarına inanıyorlar. Bunu yapan din, bize ahlak öğretecek, öyle mi? Ahlakta esas olan, bireysel sorumluluktur. Ama bunlar, bunu bilmiyorlar. Hatta Adem'le Havva'nın günahı dedikleri şeyi de bize yüklemeye kalkıyorlar. Bunları dile getirdiğimiz zaman, din cenahının söyleyebileceği tek bir şeyi var. O da dinin bu hikâyelerle bir teselli sunduğu, insanları rahatlattığı söylemi. Bunları nasıl böyle savunabiliyorlar, olacak şey değil! Bunlar savunulacak değil, utanılacak şeyler. Peki, böyle bir din, nasıl olacak da bize neyin doğru neyin yanlış olduğunu anlatabilecek. Kutsal kitapta kötü işler, olabildiğince tavsiye ediliyor. Soykırım, ırkçılık, kavmiyetçilik, kadın düşmanlığı, kadın sünneti, bağnazlık, daha neler neler. Olacak şey değil! Dahası, bize öğrettikleri Tanrı imgesine bakın. Aynı zamanda hem seveceksin hem korkacaksın diyorlar. Bu nasıl bir şey? Ben hiç denemedim. Bu olmayacak bir şey! Böyle bir yalanı söylemek için papaz olmak lazım. Çocuklara nasıl söyleyeceğiz bunu? "Bakın çocuklar, Tanrı denen bir otorite var. O'nu hem seveceksiniz hem ondan korkacaksınız." Zorunlu bir sevgi, zorunlu bir korku. Sonra da diyeceksiniz ki neyin iyi, neyin kötü olduğunu; neyin ahlaklı, neyin ahlaksız olduğunu o otorite bize söylüyor. Bu düpedüz sahtekârlık!" (Hitchens 2007: 65, 119, 205, 209, 211, 223).

Tanrısız Ahlak kitabının yazarı Walter Sinnott-Armstrong da kutsal kitapla ilgili değerlendirmesinde, Dawkins'ten geri kalmaz. Kutsal kitaptan derlediği pasajları aktardıktan sonra şu sonuca varır: "Ana fikir, Kitab-ı Mukaddes'in kötü bir kitap olduğu değildir. Pek çok kitap gibi Kitab-ı Mukaddes de iyiyle kötünün bir karmasıdır. Şöyle ki ahlak açısından güvenilir bir kılavuz olarak hizmet edemez. Eğer Kitab-ı Mukaddes'i izleyeceksek, sözünü ettiğim pasajlar yüzünden ahlaken yoldan çıkarız. Öyle ya da böyle, Kitab-ı Mukaddes ahlak açısından sağlam bir temel olamaz. Tersine, Kitab-ı Mukaddes'in kullanıcı kılavuzu olarak ahlaka ihtiyacımız vardır." Sinnott-Armstrong'un kutsal kitaptan aktardığı pasajlardan bazıları şunlardır: "Düşmanlarınızla savaşmaya çıktığınızda ve Tanrınız Rab onları elinize teslim ettiğinde, tutsaklar alır ve aralarında sevdiğiniz güzel bir kadın görürseniz, onu kendinize eş olarak alabilirsiniz" (Tesniye 21:10). "Kadınlar (kilisedeki) toplantılarınızda sessiz kalsın. Onların (kilisede) konuşmalarına izin yoktur. Kutsal Yasa'nın da belirttiği gibi, uysal olsunlar. Öğrenmek istedikleri bir şey varsa, evde kocalarına sorsunlar. Çünkü kadının toplantı sırasında konuşması ayıptır" (1. Korintliler 14: 33-5). "Anne babasına lanet eden kesinlikle öldürülecektir" (Matta 15: 4). "Karısını boşayıp başkasıyla evlenen, karısına karşı zina etmiş olur. Kocasını boşayıp başkasıyla evlenen kadın da zina etmiş olur" (Markos 10: 11). (Sinnott-Armstrong 2012: 113-5).

Somalili bir kız olan ve küçük yaşında kadın sünneti yapılan, din nedeniyle travmalı bir hayat yaşayan ve nihayetinde Hollanda'ya göçen Ayaan Hirsi Ali, bu çalkantılı hayatını anlattığı *Infidel (Kâfir)* isimli kitabında, sosyal düzenin dinsiz de gerçekleşebileceğini şu satırlarla anlatır: "Hollanda'da tüm ülke son derece Tanrısız bir görüntü veriyordu. Herhangi birisi, her zaman her yerde Tanrı'nın varlığına meydan okuyabiliyordu. İnsanlar, çok açık bir şekilde dinin hiçbir boyutuna inanmıyorlardı. Her şey sekülerdi. Her yerde Tanrı ile alay ediliyordu. Ama kimsenin başına gökten bir

bela gelmiyor, yıldırım düşmüyordu. Toplumda düzen, Tanrı'dan bağımsız bir şekilde tıkır tıkır işliyordu. İnsan ürünü olan bu devlet sistemi, benden saygı duymamı istedikleri Tanrı ürünü sistemlerden daha istikrarlı, daha sulh ve sükûnlu idi" (Ali 2007: 206).

Din-ahlak ilişkisinde din karşıtlığı sergileyenler, dinin bireysel davranış kodlarını belirleyerek toplumsal düzene görece katkı sağladığını kabullenirler. Ancak onlara göre dinin bu iyiliği, sadece kendinden saydığı mezhep, hizip vb. ile sınırlı kalmak zorundadır çünkü dünyanın en kuvvetli ayrıştırıcı gücü dindir. Dolayısıyla ayrıştırılan, ötekileştirilen insanlar için dinin öngördüğü ahlak boşa çıkmakta hatta tam tersi bir 'linç ahlakı' oluşturmaktadır. Sam Harris, dini bu açıdan eleştirir ve dinin bu ahlak bölgesine ışıktan çok karanlık yaydığını söyler: "İnsani dayanışma için gerçek sebepler bulmak yerine, dinî inanç bize ayrışmadan ve ayrışmaya sebep olan kurgulardan doğan bir dayanışma önermektedir. Dinî inanca sahip birçok insan, kendisini aynı inanca sahip olmayanlardan ahlaki anlamda ayırdığı için din ahlaki kimliğin en büyük kısıtlayıcılarından biridir. Başka hiçbir ideolojinin ağzı, bir ahlaki topluluğu diğerinden neyin ayırdığı konusunda bu kadar iyi laf yapamamaktadır. Bir insan, dinî inançlara temel olan öncülleri bir kez kabul ettikten sonra, aynı öncüllere sahip olmayanlar hakkında ahlaki endişe duyma ihtiyacı hissetmez ve bunu gayet doğal bir şey olarak görür. Kaderinde cehenneme gitmek olanların çektiği acının, hak edilmiş bir acı olduğunu düşünür. Eğer kimileri benim dinimdeki bilgeliği ve kutsallığı göremiyorsa, eğer onların kalpleri günahlarla böylesine kararmışsa, başka insanların onlara kötü davranması neden benim sorunum olsun ki? Onlar, dünyayı ve dünyanın içindekileri yaratan tanrının kendisi tarafından lanetlenmiştir. Onların mutluluk arayışı, daha başlamadan bitmeye mahkûmdur" (Harris 2014: 192).

Dinin ahlak için mutlak şart olmadığını hatta dinin kötü eylemleri engellemek bir yana kötü eylemlerin motivatörü olarak kullanıldığını söyleyenler vardır. Bunlardan birisi, 1979 Nobel Fizik

Ödülü'nü Pakistanlı Muhammet Abdüsselam ile birlikte alan Steven Weinberg'dir: "Din olsa da olmasa da iyi insanlar iyi şeyler, kötü insanlar kötü şeyler yapar. Ama iyi insanların kötü şeyler yapabilmesi, dini gerektirir" (Baggett 2019: 164). Çünkü kötülüğü kutsallaştırmanın daha etkili bir yolu yoktur. Aynı noktaya Blaise Pascal şu cümle ile değinmiştir: "İnsanlar dinî inançlar eşliğinde yaptıkları kötülükleri başka bir yolla asla bu kadar noksansız ve neşeyle yapamazlar" (Dawkins 2008: 233). Zuckerman, eskiden dindar olan ama daha sonra dini terk eden 87 kişi üzerinde gerçekleştirdiği araştırmasında, bu kişilerin önceki ve sonraki hayatlarında ahlak açısından neler değiştiğini inceler: "Dinsizlerin daha ahlaksız veya güvenilmez olduğu kanaatinin doğru olmadığı; sosyoloji, psikoloji ve kriminoloji alanlarında yapılan sistemli araştırmalarla ortaya konulmuş bir gerçek. Suç ve cinayet oranları dindar olmayan ülkelerde daha az. Amerika'da hapishanelerde ateist oranı diğerlerinden daha düşük. Suç oranları dindar bilinen İncil Kuşağı (Bible Belt) bölgesinde daha fazla. Benim üzerinde çalıştığım 'dinden dönenler' her iki tarafta da bulundular. Dindar da oldular, seküler de. Acaba dinden döndükten sonra ahlakları değişti mi? İnançlarını kaybetmeleri, yoldan sapmalarına neden oldu mu? Ahlaklı bir hayat yaşamada, doğru tercihleri bulmada zorlanıyorlar mı? Bu sorulara verilecek cevap, kocaman bir 'Hayır!'... Bu insanlar dini reddettiler diye ahlaktan olmadılar; ahlaklı yaşamaya devam ettiler. Hatta daha da ileri gidebilirim. Bu insanlar değişim yaşadıktan sonra bireysel ahlak anlamında kendilerini daha da geliştirdiler, daha olgun bireyler hâline geldiler. Onların bu tecrübesinin ortaya koyduğu sonuç çok net: Din olmadan, Tanrı'ya inanmadan da pekâlâ ahlaklı olunabilir" (Zuckerman 2012: 122).

Dinin mutlak surette ahlakı besleyen bir şey olmadığını desteklemek için hapishanelerdeki mahkûmların dinî mensubiyetlerini Dawkins de gündeme getirir. "ABD'de her 10 bin mahkûmun 5100'ü Hristiyan, geri kalanı diğer dinlerdendir; sadece 7'si ateist-

tir" (Dawkins 2019: 103). Dinin şiddeti azaltmadığının en net örneği Amerika'dır. Suç oranının en yüksek olduğu şehirler, dindarlık oranı yüksek şehirlerdir. En tehlikeli beş şehirden üçü, dindar bilinen Texas eyaletindedir (Harris 2006: 45). Harris, dinin bize sunduğu kodların mutlak surette ahlaki birer onay olmadığını, yine kendi ülkesinden, Amerika'dan bir örnekle anlatır: "Amerika'da 21 eyalette okullarda öğrencileri döverek cezalandırmak yasaldır. Bir öğretmenin sınıftaki çocuğu tahta bir çubukla sıkıca dövmesi ve cildini zedeleyerek çürütmesi ve su toplatması yasaldır. Her yıl binlerce çocuk bu muameleye maruz kalıyor. Bu eyaletlerin hangileri olduğunu tahmin edebilirsiniz. Bunlar, İncil Kuşağı (Bible Belt) denilen bölgelerdeki eyaletler. Yani Amerika'nın en dindar eyaletleri. Olay belli. Öğrencilerin dövülmesini çok açık bir şekilde din motive ediyor. Bu insanlar, kutsal kitabın en iyi ahlak rehberi olduğuna inanıyorlar. Tanrı'nın ebeveynlere çocuklarıyla ilgili mesajının da net olduğunu düşünüyorlar: 'Oğlundan değneği esirgeyen, onu sevmiyor demektir' (Özdeyişler 13: 24). Burada şu bariz soruyu sorabiliriz: Çocukların sağlıklı duygusal gelişimleri ve terbiyeli yetişmeleri için bedensel şiddete ve toplumsal aşağılamaya maruz bırakılması, iyi bir fikir mi sizce?" (Harris 2006: 8).

Sam Harris, şiddetin kaynağının kutsal kitaplar olduğunu, eğer bugün kutsal kitapların şiddet telkin eden pasajlarına artık bakılmıyorsa bunun nedeninin, "Tanrı'ya ait olduğu iddia edilen sözlerin aynıyla kabul edilmesini güçleştiren kültürel gelişmeler" olduğunu ifade eder. Dolayısıyla Harris'e göre zaman zaman konuşulan "ılımlı din" söylemleri bir safsatadır, kutsal kitaplara bakıldığında dinde ılımlılıktan esere rastlanmaz: "Ilımlılığı kuvvetlendiren bir başka unsur ise Amerika'da çoğu Hristiyan ve Musevi'nin kutsal kitabı baştan sona okumamış olduğu gerçeğidir. Bu yüzden İbrahim'in Tanrısı'nın şirkin yok edilmesini nasıl hararetli bir şekilde istediği hakkında hiçbir fikirleri yoktur. Tesniye kitabına baktığımızda, örneğin oğlunuz veya kızınız günün birinde yoga dersinden

dönüp de Krişna inancını savunacak olursa, Tanrı'ya göre yapılması gerekenin çok net olduğunu görürüz: "Öz kardeşin, oğlun, kızın, sevdiğin karın ya da en yakın dostun seni gizlice ayartmaya çalışır, senin ve atalarının önceden bilmediğiniz, dünyanın bir ucundan öbür ucuna dek uzakta, yakında, çevrenizde yaşayan halkların ilahları için, 'Haydi, gidelim bu ilahlara tapalım!' derse, ona uymayacak, onu dinlemeyeceksin. Ona acımayacak, sevecenlik göstermeyecek, onu korumayacaksın. Onu kesinlikle öldüreceksin. Onu önce sen, sonra bütün halk taşa tutsun. Taşlayarak öldürün onu" (Tesniye 13: 7-11). Şirk koştukları için çocukları taşlamak, Batı'da gözden düşmüş olsa da ılımlı bir Hristiyan veya Musevi'nin bu türden pasajları simgesel olarak okuduklarını göremezsiniz. Aslına bakarsanız, Tesniye kitabında bu tür yorumlu okumaları, Tanrı'nın açıkça yasakladığı anlaşılıyor: "Size bildirdiğim bütün buyruklara iyice uyun. Bunlara hiçbir şey eklemeyin, hiçbir şey çıkarmayın" (Tesniye 13: 1). Yukarıdaki pasajın kutsal kitabın diğer bölümlerinden bir ayrıcalığı yok. Kutsal kitabı modern yaşamla bağdaştırmanın tek yolu, bu gibi barbarlıkları görmezden gelmektir. Dindeki ılımlılığın sorunlarından biri de burada yatıyor: 'Kutsal metinlerde yazılanların bazı kısımlarına kayıtsız kalma konusunda hiçbir dayanakları bulunmuyor. Günümüzde herhangi birinin dinsel konularda ılımlı olmasının tek nedeni, insanoğlunun son 2000 yıllık düşüncelerinin meyvelerini (demokratik siyaset, her alanda bilimsel ilerleme, insan haklarına saygı, kültürel ve coğrafi soyutlanmaya son vs.) özümsemiş olmasıdır. Dinsel metinlerde düz anlamcılıktan dışarıya çıkan kapılar içeriden açılmaz. Köktendinci olmayanlarda gördüğümüz ılımlılık, dinin kendi kendine geliştirdiği bir tutum değildir; daha ziyade çağdaşlığın indirdiği bir yığın çekiç darbesi sonucunda dinin bazı şüpheli yönlerinin günışığına çıkmış olmasının bir neticesidir" (Harris 2014: 20-21).

Din binlerce yıldır iki temel vazife görüyordu. Birincisi, varoluşu açıklayıp anlamlandırıyordu. İkincisi, ahlaki prensipler

vasıtasıyla bir sosyal nizam oluşturuyordu. Bilimin ilerlemesiyle birinci vazifesini büyük ölçüde kaybetti. Modern, kapitalist, materyalist bir dünyayla birlikte ikinci vazifesi olan ahlak alanını belirleme ve değerleri icra etme rolü de zayıfladı. Erich Fromm'un deyimiyle, "Tanrı hem dünyanın yaratıcısı olma hem de komşuyu sevme, ihtirası yenme gibi değerlerin sözcüsü olma görevlerinden feragat etti" (Fromm 2004: 54). Normlar, kurallar ve değerler artık dinin değil, hemen hemen aynı vazifeyi gören modern ve seküler olanın tekeline geçti. Dinin kamu düzenini şekillendiren rolünü, seküler devlet yapıları üstlendi. Sonuçta, ahlakın insanoğlunun doğasında mündemiç olduğu ve gerçekleştirilmesi için din, gelenek, Tanrı gibi otoriter bir temele ihtiyaç olmadığı fikri gelişti. Bu fikre göre Tanrı, insanlara mesela merhametli olmalarını öğütler ama merhametli olmak için böyle bir öğüt şart değildir. Ahlak, doğaüstü bir şey değildir ki ahlaklı davranmak için doğaüstü bir otoriteye ihtiyaç olsun. Ahlak, ilahi emirlere uymak için değil, iyiyi ortaya çıkarmak, kötüyü yok etmek için yapılan bir şeydir. Ahlak, kendiniz ve başkaları için yapılan bir şeydir. Başkalarına kendinize davranılmasını istediğiniz gibi davranmaktır. Ahlak erdemdir. İnsanlığın ortak mirasıdır. Hiçbir dinin, grubun tekelinde değildir. Erdemli olmak için illaki doğaüstünün talimatları gerekmez. Ahlaki davranış sadece dindar topluluklara mahsus değildir. Hatta bazı seküler topluluklar daha ahlaklı bir görüntü sergilemektedir. Ahlakın sadece doğaüstü kaynaklı olabileceğini savunmak, bir başka sorunu da beraberinde getirir: Birçok din, birçok tanrı var. Hangisine uyacağız? Bu eleştirilerin özeti şudur: Ahlakın doğruluğu kendinden menkuldür. Akılla ve tecrübeyle bilinebilir. Defalarca yinelenmiş olan insan deneyimleri, iyilikleri belirlemiştir, onların üstüne ideolojik veya dinî bir kisve giydirmeye gerek yoktur. İyiliklerin, kötülüklerin ne olduğunu bilebilmek için doğaüstü bir referansa ihtiyaç yoktur.

Bu fikrî temele dayalı modern-seküler yapı; insan hakları, cinsiyet eşitliği, ifade özgürlüğü, bireysel özgürlük gibi yeni vaatleri

gündeme getirdi. Dünya, tarım toplumundan bilgi temelli endüstri toplumuna evrildikçe bilimsel ilerlemeler neticesinde varoluşsal güvenceler arttıkça insan hayatında dinin önem ve fonksiyonu azalmaya, geleneksel dinî kurumlar ve liderlerin toplumsal ahlak vb. alanlardaki otoriteleri kaybolmaya başladı. Callum Brown 1800-2000 yılları arasında meydana gelen iki asırlık değişimi incelediği eserinde, bu süreci tahlil eder; kilisede yapılan evlilik, vaftiz vb. ritüellerdeki düşüşü, cinsellik konusunda değişen tutumları, dinin ahlaka mugayir gördüğü (hatta cehennemlik saydığı) günahların normalleşmesini, dahası bu "günahların" sosyal ve hukuksal yasaların korumasına alınışını tarihî süreçleriyle anlatır (Brown 2009: 1, 4). Brown'ın İngiltere özelinde belirlediği bu süreç artık Avustralya'dan Amerika'ya, Fransa'dan Kanada'ya kadar geçerli gözükmektedir.

Ahlak için dinin ya da kutsal kitapların zaruri olmadığını savunanlara göre kutsal kitaplar, bilinmeyen bir değer getirmemişlerdir. Kutsal kitapların vaazları zaten insanoğlunun özünde var olan değerleri içselleştirerek yaşama bilinci oluşturan hatırlatmalardan ibarettir. Bu görüşte olanlardan biri, *İnancın Sonu* kitabının yazarı Sam Harris'tir. Harris'e göre peygamberlerin söyleyip de insanların, "Aaa! Biz bunu bilmiyorduk, iyi ki söylediniz!" dedikleri bir değer yoktur: "Dinin bir şekilde en derin etik sezgilerimizin kaynağı olduğu şeklindeki yaygın fikir abestir. Artık iki artı ikinin dört olduğunu nasıl matematik kitaplarının sayfalarından öğrenmiyorsak, zalimliğin yanlış olduğunu da İncil'in sayfalarından öğrenmiyoruz. Zalimliğin yanlış olduğu şeklindeki basit fikre sahip olmayan birisinin bunu okuyarak öğrenme ihtimali düşüktür. Zaten kutsal metinlerin çoğu da bu gerçekle ilgili belirsiz ifadeler kullanmaktadır. Etik sezgilerimizin öncüleri, doğal dünyada bulunmalıdır çünkü doğada kan gövdeyi götürmesine rağmen, orada da olan bitenler, bundan ibaret değildir. Maymunlar bile, kendi türlerinin bir üyesine zarar vermekten kaçınmak için kimi zaman sıra dışı sıkıntılara katlanabiliyor. Hiçbir peygamber, başkaları için endişe duyulması yüzünden

icat edilmemiştir. Etik sezgilerimizin kökenlerinin biyolojide olduğu gerçeği, etiği 'ahlaki görev' gibi dinî kavramlarla temellendirme çabalarımızın yanlış olduğunu ortaya çıkarıyor. Boğulmakta olan bir çocuğu kurtarmanın iyi bir şey olduğunu bilmek, herhangi bir konuda doğru mantıksal çıkarımı yapmak gibi basit bir şeydir. Görünen o ki dinî fikirlerin bizi etik bir yaşam sürmeye yönlendirmesine ihtiyacımız yoktur" (Harris 2014: 187).

Bütün bunlar olurken, din kendi hâlinde bir kabullenişe girmedi. Değerleri, kuralları, normları belirleme ve kontrol etme yetkisinin kendisinde olduğu iddiasını sürdürdü. Bu da doğal olarak dinin modern/seküler dünya ile çatışmasına neden oldu. Ahlak için dinin şart olduğu kanaatinin din cenahında ne derece katı olduğunu Charles Taylor bir örnekle anlatır: "Kiliseye gidenlerin ortak görüşü, 'ahlak olmazsa toplumun dağılacağı, dinsiz ahlakın mümkün olmayacağı ve kiliseler olmazsa ahlakın çökeceği' şeklindeydi. Devonshire Dükü, Güney Londra Kilisesi Vakfında yaptığı bir konuşmada şöyle demişti: 'Bütün bu kiliseler ve kiliselerin ifa ettiği işler olmasa İngiltere'nin günümüzde nasıl olacağını bir anlığına tasavvur edebilir misiniz? Sokaklarda yürümek güvenli olmazdı kesinlikle. Saygı ve edep gibi, modern uygarlığın temelinde yatan şeylerden hiçbiri olmazdı. Polislerimize, akıl hastanelerine, hapishanelere ne kadar para harcamak zorunda kalacağımızı hayal edebilirsiniz... Kilisenin yaptığı ve yapmakta olduğu çalışmalar olmasa masraflar yüz kat artardı.' Dük bu konuşmada temelde kilisenin hayırsever faaliyetlerinden bahsediyordu belki de ama bunun, uygarlık düzeninin ahlaki zeminiyle ilgili daha temel bir tespitin parçası olduğu belliydi" (Taylor 2014: 553, 867).

Konfor / Bize Tanrı Yeter

Din temsilcileri, taraftarlarını sürekli olarak inançsızlığa ve sekülerleşmenin getirdiği ahlaki yozlaşmaya karşı çıkmaya sevk etmişlerdir. İngiliz kilisesi başpiskoposu Rowan Williams 2011'de

yayımladığı raporda, Hristiyanlara sekülerizmin yükselişine, yeni ateizme hatta hoşgörüsüz seküler topluma karşı durmaları çağrısında bulunmuştu (Wynne-Jones 2011). Papa 16. Benedict de Avrupa'nın dinden uzaklaştığını, Hristiyanlığın tarihin en düşük seviyesine gerilediğini belirten ve bu durumla mücadele etmek için bir merkez kuran, belki de ilk papa olmuştu (Eberstadt 2013: 46). Bu iki dinî liderin sözleri, sosyologların ortaya koyduğu sekülerleşme tespitlerini teyit eden söylemlerdi. Papa Francis de seleflerinin yolunu takip ederek 2022'deki Kanada ziyaretinde din adamlarına bu minvalde bir konuşma yapmış, sekülerleşmeye karşı uyarılarda bulunmuştu: "Sekülerleşme, Hristiyanlığı ağız tadıyla yaşamamıza mâni oluyor, yaşam tarzlarımızı etkiliyor, Tanrı'yı geri plana atıyor, O'nun yolunun hayatımızı, temel kararlarımızı, insani ve sosyal ilişkilerimizi yönlendiren bir pusula olmasını engelliyor. Tanrı ufukta kayboluyor... Sekülerleşme bir meydan okumaya dönüşüyor" (Pope Warns of Secularization in Canada, July 28, 2022, ncregister.com).

Din, dünyaya karşı üç türlü tavır sergileyebilir: 1. Dünyayı reddeder. 2. Dünyayı tasdik eder. 3. Dünya ile uzlaşır. Kimi din anlayışları, mensuplarından şunu ister: "Modern dünyada bulunun, onun içinde yer alın ama ona ait olmayın." Modern dönemde dünyayı reddeden dinî grup pek kalmadı gibi; kaldıysa da kıyıda köşede. Ama artık onlar bile kendilerini küreselleşmenin dışına atamıyorlar. Küresel dünyada insanlar aynı eğitim düzeninin ve iletişim ağının içindeler. Artık herkes "çağdaş" denilen geçişken bir dünyanın çocuğu. Voas ve Chaves'in benzetmesini anacak olursak, "Din, sıcak bir hamamsa eğer, modern hayat da sanki onu yavaş yavaş serinleten soğuk bir iklim" (Voas-Chaves 2016: 1547). Peter Berger Uzak Doğu'da bir Zen manastırında internet olduğunu görünce çok şaşırdığını söylemişti. Görünen o ki dinî grupların ya da genel din alanının ekseriyeti dünya ile uzlaşıyor. Bu uzlaşı aslında bir zorunluluktan kaynaklanıyor. Çünkü din cenahı sekülerleşmeye her geçen gün biraz

daha boyun eğiyor. Modern olgulara karşı koparılan vaveylalar, haykırışlar aslında bu boyun eğişin hırçın bir dışa vurumu. Zaten bunun tersi bir gelişme mümkün değil. Çünkü insan edimlerinin tüm kurguları, tüm icatları, tüm yenilikleri din dışı alandan geliyor. Din bu yeniliklere olsa olsa şeklen eklemlenebiliyor. Resim din dışının üretimi, din ancak eline verilen resmi boyayabiliyor. Din eğer bugüne kadar güçlü, dirençli olmayı başardıysa bunu kültüre nüfuz etme, kültürel semboller, söylemler oluşturma kabiliyetine borçludur. Ama artık dinin elinde bu güç yok gibi. Geleneksel dinî söylem nüfuz kaybı yaşıyor. Sosyokültürel desteği olmayan, sembollerini diri tutamayan dinlerin varlıklarını devam ettirme kabiliyeti azalır. 21. yüzyılda dinin geleceğini belirleyecek temel nokta, kültürü ne kadar etkilediğiyle, geleneksel sembolleri ne kadar canlı tutabildiğiyle doğru orantılı olacak. Gustav Mahler'in dediği gibi "Gelenek sadece külleri savurmak değil, ateşi canlı tutmaktır." Ateşi canlı tutmak da öyle görünüyor ki zamanın ruhunu yakalayabilmekle, dinin tarihsel formlarını yenide yaşatabilmenin yollarını bulmakla mümkün. Aksi takdirde din, post-tarihsel bir görüntü sergileyen 21. yüzyıla yabancılaşma ve marjinalleşme kaderini yaşamaktan kurtulamayacak.

Eskiden tarımdan meteorolojiye, sağlıktan sanata kadar hayatın tüm alanları hatta rüyaların yorumları bile dinlerin tahakkümündeydi. Dinlerin ürettiği kutsallığın çok çeşitli amaçlara hizmet ettiğine inanılırdı. Çoğu peygamber veya din büyüğü, kutsal görevlerine şifacı vb. rollerini de dâhil ettiler. Hz. İsa, zaten kısa olan ömrünün epey bir vaktini hastaları iyileştirmeye ayırdı. Şimdi artık gen mühendisliğinden yapay zekâya, nanoteknolojiden sibernetiğe kadar bilim ve teknolojinin tahakküm ettiği uçsuz bucaksız bir dünya var. Bu dünyanın ilerlediği her günde din bir kalesini daha kaybediyor. Dinlerin derin kuyulara sallayacakları bakraçların artık dünyanın bu kısmını sulama ihtimali görünmüyor. Tarım için, sağlık için, ekonomi için dinden önce çalınacak başka kapılar var. Artık kâhinlerin, şamanların, şifacıların, cincilerin değil, ihtisas sahibi

teknik uzmanların tahakkümünde bir dünya bu. Değişkenlik ve dinamizm ruhunun hâkim olduğu bir zamanda zaten aksinin olma ihtimali yoktu. Bilim temsilcileri hatalı ya da yanlış bir bilgiyi düzeltme, değiştirme, farklı yolları kullanma yöntemiyle hareket ederken din temsilcileri bilgiyi dondurma, mevcudu devam ettirme yolunu tercih ediyorlar. Tarihe gömülü bir zihniyeti ve toplumsal yaşam düzenini gerçekleştirme hayalini kutsal yol görüyorlar. Bu yolun tutarsızlıkları ortaya çıkınca da en iyi yaptıkları şeye, yorumlama yöntemine sarılıyorlar. Dahası, yorumlarına da kutsal muamelesi yapılmasını, bunların ezelî ve ebedî gerçeklermiş gibi görülmesini istiyorlar. Kendilerine yönelik sorgulamalara karşı da tarihten devşirdikleri aforoz ve engizisyon kavramlarını devreye sokuyorlar. Tarihsel alışkanlıkları devam ettirmeyi, kendi kovuğunda yaşamayı, arkaik kalma kaderini tercih ediyorlar. Tercih etmedikleri tek şey var: Tarihte yaşamadıkları gerçeğine uyanmak.

Yeni dünyanın yeni bir zihinsel yapı ortaya koyduğu aşikâr. Bu yeni zihinsel yapıya karşı koymak bir yana, olup biteni anlamak ve yorumlamak için bile dinin elinde geliştirilmiş mekanizmalar yok. Olma ihtimali de pek görünmüyor. Çünkü din cenahı, mevcudu koruma misyonunun peşinde protest bir girdaba sürüklenmiş vaziyette. Bu girdap da realist bilgilerle değil, hayali hoş vehimlerle dönmekte. Eskiden inancın psikolojik bir üstünlüğü vardı ama şimdi o üstünlük dinin karşı tarafa ittirdiği cenahın eline geçmiş vaziyette. Hayatın akışında ya da bilim ve teknoloji alanında olup bitenlerin hemen hepsi dinin karşıt konuma yerleştirdiği gelişmeler. Bu karşıtlık, psikolojik üstünlüğü dinin elinden alıyor. Çünkü dinin, karşı tarafın temel motivatörü olan bilim ve teknoloji ile mücadele edecek donanımı yok. Donanım edinmeye de pek niyeti yok. Din cenahının tek teçhizatı, Tanrı'nın kendi yanlarında olduğu hissi. Yüzyıllar içinde kanıksanmış bir manevi üstünlük hissi bu. Tanrı'nın karşı tarafı kendi adlarına döveceğinden emin kılan bir his. Mahallede çatıştığı arkadaşlarına karşı, "Babam size gününüzü gösterir"

duygusunu yaşayan bir çocukluk hissi. Yanında hissettiği başka bir güç yok. Böyle bir ortamda din taraftarları Tanrı'yla baş başa kalıyor. Geliştirilen en üst söylem, "Bize Tanrı yeter" oluyor. Çünkü O, bu dünyada değilse bile öbür dünyada misyonu tamamlayacak olan yegâne gücü temsil ediyor: "Bu dünya sizin olsun, ahiret nasıl olsa bizim!" Bu duruş, din cenahına tatlı bir üstünlük hissi veriyor. Martin Luther ve Jean Calvin gibilerin Orta Çağ'ın sonlarında kiliseye karşı verdikleri mücadelenin odak noktası tam da bu manevi üstünlük hissiydi.

Aslında bu tutum cahilliğe, tembelliğe dini ya da Tanrı'yı ortak etmenin adı. Mesela, bilincin niteliği üzerine bilim dünyasında felsefeden psikolojiye, biyolojiden kimyaya kadar birçok farklı disiplin araştırma yapıyor. Din hanesi bunları sadece seyrediyor hatta seyretmiyor bile. Omuz silkip geçiyor. "Araştırmaya falan gerek yok, biz zaten biliyoruz, Tanrı bize söyledi." duygusu tatmin ediyor. "Bize ruh yeter!" geliştirilebilen en üst söylem oluyor. Görüntü o ki inanma arzusu öğrenme ihtiyacını bastırıyor ve aklın yerini duygu alıyor. Akıl tatile çıkarılıyor. Vazifeler Tanrı'ya yükleniyor. "Biz bilmiyoruz ama Tanrı biliyor!" anlayışıyla bilgisizliğe ruhsal ve ayinsel kılıf giydiriliyor. Zahmetsiz, gayretsiz bir haz yaşanıyor. Çünkü inanmak zihinsel bir çabayı gerektirmiyor. Akıldan koparılmış bir dinin konforuna sığınılıyor. Böyle olunca da bilim taraftarları tüm zamanların en büyük zekâsı dedikleri Steven Hawking'in 2010 yılında ABC News'te söylediği şu sözleri aktararak dine üstün geldiklerini ilan ediyorlar: "Din ile bilim arasındaki temel fark, dinin otoriteye, biliminse akıl, gözlem ve gerekçeye dayanmasıdır. Sonuçta bilim kazanacaktır çünkü bilim çalışmaktadır" (Thomson-Aukofer 2011: 82). Bilim ilerlerken önünde hiçbir şeyin duramayacağına inanmaktadır. Çözülemeyecek bir gizemin olmadığını, sadece çözmek için zamana ihtiyaç olduğunu savunmaktadır. Bilim cenahı kazanmaktadır, mutlak ve katıksız itaati telkin eden, aklı düşman ilan eden din cenahı kaybetmektedir. Görüntü budur. Mensuplar, kutsallık atfedilen

insanların otoritesine boyun eğmeyi, akıllarını onlara teslim etmeyi tercih etmektedir. Sorgulayıcı aklın önüne sabit ve sınırlı aklı engel olarak koymak, din erkinin hep tercih ettiği seçenek olmaktadır.

Kurumsal din mensuplarının bir kısmı, aklın ve bilimin karşısında olmanın dine kaybettireceğinin farkında. Onlar, duygunun yanında akla hitap etmeyi tercih ediyorlar. Charles Taylor'ın, "Restorasyon rahipleri" dediği bu din adamları, akla hitap edilmeyince kaybedişin kaçınılmaz olduğunu düşünüyorlar. Sağlam ve şüphe götürmez bir iman çekirdeğinin ancak akıl sayesinde gelişebileceği görüşündeler. Batıl inançların ve fanatizmin de akıl ve bilimle gerileyeceğini savunuyorlar. İngiliz kilisesi piskoposu Thomas Sprat bunlardan biri: "Açıklanamayan imana ve dinî heyecana güvenenler, bilimin ilerleyişinden çekiniyor olabilirler. Fakat kilisemiz, aklın ışığında bilginin artırılmasına ve el emeğindeki ilerlemelere karşı asla ön yargılı olamaz. Dolayısıyla akla savaş açmak, kendi kendini zayıflatmak demektir" (Taylor 2014: 269).

Din cenahının koz olarak kullandığı ve psikolojik üstünlük hissettiği yegâne alan, insanoğlunun ölümlülüğü. "Ölüme çare bulunmadıkça dinin yok olmayacağı" en baskın düşünce. Metafizik alana ve ölüm sonrasına ilişkin fikir üretme yetkisinin kendilerine bahşedildiği fikri, fazlasıyla cesaretlendirici. Tanrı tarafından desteklendikleri, kendilerine karşı çıkanların bu dünyada değilse bile öbür dünyada cezalandırılacağı inancı, öz güven artırıcı. Din düşüşte olsa da yükselişe geçse de her hâlükârda kazanacakları hissi, mutluluk verici. Zaferin kendi ellerinden olmasa bile Tanrı'nın elinden geleceği, sonunda kazananın kendileri olacağı düşüncesi tatmin edici. Bu inançlar nedeniyle, din dışı alana çıkma ihtiyacı duyulmuyor. Kendi mahallesinde yaşamanın konforu, tatmin için yeterli oluyor. Hoşlanılmayan olgularla karşılaşmak, din dışı alanla yüzleşmek tercih edilmiyor. Dünyada neler olup bittiği pek önemli değil. Hiç deplasmana gitmeyen, hep evinde oynayan bir futbol takımı rahatlığına sahipler. Tekdüze bir zihinsel yapıda mutluluk arıyorlar. Dünyanın

kendi manastırlarından ibaret olduğunu zannediyorlar. Ait olunan dinî grupla birlikte ortak bir amaç uğruna hareket etmek, haklılık duygusu için yeterli oluyor. Her hâlükârda kazananın kendileri olacağını düşünüyorlar. Dinin uçsuz bucaksız sorunları çözecek çarelerinin olduğuna inanıyorlar. Ama yanı başlarındaki sorunları çözemiyorlar, çözemedikçe de uzun menzilli atışlara başlıyorlar.

Sam Harris, Amerikan fundamentalistlere hitaben yazdığı *Letter to a Christian Nation (Hristiyan Bir Ulusa Mektup)* başlıklı kitabında bu noktaya temas eder: "Gerçek şu ki evrenin nasıl ya da niçin var olduğunu hiç kimse bilmiyor. Her dürüst entelektüelin evrenin niçin var olduğunu bilmediğini ikrar etmesi gerekir. Bilim insanları bu ikrarda bulunuyor. Ama din cenahında böyle bir şey yok. Din cenahının en bariz ironilerinden biri şudur: İnançlı olduğunu söyleyenler, kendilerinin mütevazı ve alçakgönüllü olduğunu, bilim cenahının ise entelektüel kibir sahibi olduğunu iddia ederler ve onları kınarlar. Aslına bakılırsa bu konuda inançlıların bakış açısından daha fazla kınanmayı hak eden bir başka dünya görüşü yoktur: 'Tanrı benimle ilgileniyor, benim yaptıklarımı onaylıyor, beni seviyor, ölümden sonra beni ödüllendirecek; benim kutsal kitaba dayalı inançlarım dünyanın sonuna kadar en mükemmel inançlar olacak; benimle aynı fikirde olmayanlar cehennemde ebediyen cezalandırılacak.'... Sıradan bir kilisede, sıradan bir pazar vaazını dinleyen sıradan bir Hristiyan bu havadadır. Ama herhangi bir bilim söyleminde böyle bir kibir yoktur" (Harris 2006: 73-74).

İnançlı insanlara bu kibir duygusunu en fazla aşılayanlar piyasa vaizleri. "Zafer bizimdir!" sloganı hep ajandalarını süslüyor. Dahası, piyasa vaizleri çoğu zaman dinin önüne geçiyor. Dinin kendisinden çok onlar konuşuluyor. Kimi zaman kimlikleri, kişilikleri kimi zaman da eylem ve söylemleri gündem oluyor. Kendi dünyalarına hiç bakmadan, dini etrafında döndükleri hayalî bir güneş gibi pazarlamaktan geri durmuyorlar. Dahası, temsil ettikleri dinî grubun ılımlı, makul görüşlerini gölgede bırakıyorlar. Sinema-tiyatro

dünyasında, "Aktörler oyunun önüne geçerse oyun ruhunu kaybeder" diye bir söz dillendirilir. Görüntü o ki bu söz, din dünyası için de geçerli. Birkaç yıl önce Coca Cola, şekersiz cola üretti. İsmini de sıfır şekerli anlamında ZERO koydu. Yeni bir ambalaj, yeni bir isimlendirmeydi bu. Zero ismi, belki söyleniş kolaylığından, belki de fonetik özelliğinden dolayı dünyanın her tarafında tuttu. Öyle ki insanlar şekersiz cola talebini "Zero cola istiyorum" ifadesiyle değil, "Zero istiyorum" şeklinde dillendirdiler. Bunun pazar ekonomisindeki anlamı şuydu: İsim, markanın önüne geçmişti. Bu durum uzun vadede markanın aleyhine olabilirdi. Nihayet Coca Cola şirketi ambalaj değişikliğine gitti ve zero isminin tek başına kullanımını durdurdu. Görünen o ki dinin böyle bir şansı yok.

Elverişli Bir Çatışma Aracı

Dünyanın birçok yerinde çatışmalar var. Bu çatışmalarda dinin ya da mezheplerin devreye girmediği bir coğrafya hemen hemen yok gibi. Dinî husumetler çatışmaları körüklüyor, insanları düşman kamplara bölüyor. Tarihî, siyasi, ticari vb. hedefler genelde din kanalıyla gerçekleştiriliyor. Din bazen araç bazen amaç oluyor. Çatışmak için mezhepsel farklılıklar bile yeterli oluyor. Hatta çoğu zaman mezhep çatışmaları, din çatışmalarından daha şiddetli gerçekleşiyor. Hindistan'dan Kosova'ya, Kuzey İrlanda'dan Yemen'e, Sudan'dan Suriye'ye, Afganistan'dan Pakistan'a kadar din bir şekilde çatışmalarda ya sebep ya da araç olarak devreye giriyor. Devletler kendi kimliklerini desteklemek için ulusalcılığı körüklerken ya da "seçilmiş ırk" söylemleri üretirken dinden besleniyor. Dinî kimlik genelde millî kimliği pekiştirir; milliyetçiliğin dindarlarda daha yoğun olduğu yaygın bir kanaattir. Dolayısıyla dinî kimliğin zayıflaması, millî kimliğin zayıflaması anlamına gelebilir. Pew 2011 araştırmasına göre "Amerika'nın dünyanın en iyi ülkesi olduğu" fikrini dindar Amerikalıların benimseme oranı, "dinim yok" diyen Amerikalılardan iki kat daha fazladır (Zuckerman ve arkadaşları 2016: 187).

Dinî kimlikle millî kimliği özdeşleştirme çabalarının en görünür örneklerini, Amerika'da Cumhuriyetçi Parti taraftarı olan bazı papazların vaazlarında bulmak mümkündür. Pazar ayinlerinde, "İsa çarmıhta sadece ve sadece Amerika için öldü!" diye vaaz edenlere bile rastlamak mümkündür (Jesus died for America — and ONLY America). (McCarthy 2012).

İnsanlar birbirlerini yok ederek kendi din ve mezhepleri adına sevap işlediklerine, kutsal bir eylemde bulunduklarına inanıyorlar. Dinin kanlarına giren bir zehir olduğunu fark edemiyorlar. Sonuçta din; şiddetle özdeşleşen, fanatiklerin buluşma alanı olan bir sarmala bürünüyor. Bu sarmalın içine girenler, gittikçe radikalleşiyor. Kan ve intikam, vazgeçilmez arzular hâline geliyor. Dinlerin fanatikleştirdiği insanlar, kendi dinlerini ve kültürlerini dünyanın merkezine koyuyorlar. Kendi hayallerinde yarattıkları gölgeyi, Tanrı tahtına oturtuyor, sonra da ondan emir aldıklarını zannediyorlar. Azteklerin kestikleri kurbanlar olmasa güneşin doğmayacağına inanmaları gibi, kendi dinleri, mezhepleri ya da azizleri olmasa Tanrı'nın dünyaya gazap göndereceğine inanıyorlar.

Dinde aşırı gidenler, gerçekliği yakaladıklarına inandıklarında, içlerinde bir emniyet, bir güven hissi oluşur. Bu his zamanla dengeli davranışın kaybedilmesine yol açar. Bu emniyet hissi bazen sahte olabilir ve yön değiştirmeye neden olur. Aslında içlerindeki kötülüğü yenmeleri gerekenler, bu kötülüğü bir dış düşmana yansıtırlar. Bu düşmanla saldırganca mücadele ederek kendilerini iyi insan olduklarına inandırırlar. Zihinlerini, "Kötülükle savaştığıma göre ben iyiyimdir" duygusu kaplar. Artık bu zihin dünyası sadece dengesiz değil, aynı zamanda tehlikeli hâle gelmiştir. Bu aslında yalnızca din alanında değil, hayatın her alanında geçerlidir çünkü insanoğlu gerçekliğin fazlasını kaldıramaz (Taylor 2014: 904).

Hırs, ihtiras ve şiddet arzusu, bu din sarmalının içinde kendini kamufle ederek yoluna devam ediyor. Bir vakit sonra vazgeçilmez bir tat vermeye başlıyor. Tıpkı 'harese' hikâyesinde anlatıldığı gibi:

Develerin uzun çöl yolculuklarında yemekten zevk aldıkları bir diken vardır. Gördükleri yerde o dikeni yemeye başlarlar. Dikeni yedikçe ağızları kanar. Kanla birlikte diken daha tatlı hâle gelir. Yedikçe kanar, kanadıkça yer. Deve bir türlü kendi kanına doyamaz ve engel olunmazsa kan kaybından ölür. İşte bu dikenin adı 'harese'dir.

Sam Harris, *Letter to a Christian Nation (Hristiyan Bir Ulusa Mektup)* başlıklı kitabında, radikal din anlayışının dünyanın başına neler açabileceğini anlatır: "Dinin insanlar arasında şiddete yol açma riski kabilecilikten, ırkçılıktan veya ideolojilerden çok daha fazladır. Çünkü din insanlara ebedî mükâfat veya ceza vaadinde bulunur. İnsanoğlunun en uzun soluklu patolojilerinden biri, dinlerinden dolayı başka insanlara düşman olarak yetiştirileceği bir ortama doğmasıdır. Çocukları din yüzünden diğer insanlardan korkutarak, onları şeytanlaştırarak büyütmekten daha büyük bir patoloji olabilir mi? Din ile şiddet arasında derin bir ilişkinin olduğu ortada. Dünyamız sanki dinlerin bir yarış sahnesi ve bunun ne kadar kötü bir şey olduğunu anlamadan da bu yarışın sonu gelmeyecek. Ben *İnancın Sonu* kitabını Amerika'da yazıp yayımladım ve radikal Hristiyanlardan çok tepki aldım. Bu tepkiler üzerine, *Letter to a Christian Nation* kitabını yazmaya karar verdim. İnsanların %83'ünün İsa'nın dirildiğine, %44'ünün de İsa'nın geri geleceğine inandığı bir toplumda, Amerika'da yaşıyoruz. *İsa tekrar gelecek, iyileri kötülerden ayıracak ve bu da önümüzdeki 50 yılda falan olacak; ardından da dünyanın sonu gelecek.* İnsanlar buna inanıyor. Bunun dünyaya ne gibi bir faturası olur, bir düşünün. Nasıl olsa dünyanın sonu gelecek diye dünyamıza nasıl zararlar verilebileceğini bir hayal edin. Nükleer füzeleri falan düşünün. Bu iş, dünyanın sonu geldi, o hâlde füzeleri ilk ateşleyen biz olalım noktasına kadar gidebilir..." (Harris 2006: 7, 32, 45, 79). Harris'in nükleer silahlar bağlamında işaret ettiği tehlike, 2022 yılında Rusya'nın Ukrayna'yı işgali sırasında gündeme geldi ve şöyle yorumlar bile yapıldı: Evanjelik Hristiyan fundamentalistler, dünyanın en tehlikelileridir. Amerika'yı yöneten ve nükleer silahları

ellerinde bulunduran bu Evanjeliklerdir. Dolayısıyla 8 milyar insanın kaderi onların elindedir. İsa gelecek ve Armagedon'u başlatacak diye dünyayı ateşe vermekten zevk alırlar. Zaten İsa'nın gelişinin de eli kulağında olduğuna inanırlar. Onlara göre dünyanın ömrü altı bin yıldır. Dünya milattan önce dört bin yılında yaratılmıştır. Altı bininci yılda yani iki binli yıllarda İsa gelecek, Deccal'i yenecek, Tanrı'nın hükümranlığını ilan edecek, sonra da dünya yok olacaktır.

Mezhep çatışmaları, Avrupa'da ilginç taassup örneklerine sahne olmuştur. Mezarlıkların mezheplere göre ayrılmasına kadar giden bu taassubun hazin öyküleri vardır. Bunlardan biri, Hollanda'nın Limburg kentinde Roermond mezarlığında gerçekleşir. Van Aefferden isimli Katolik kadın, 1888'de vefat eder. Protestan kocası, sekiz yıl önce ölmüştür. Bayan Aefferden, kocasının yanına defnedilmeyi vasiyet eder ama müsaade edilmez. Kadının yakınları bir formül bulur. Kocasının kabri Protestan mezarlığının duvar dibindedir. Duvarın diğer tarafı Katolik mezarlığıdır. Kadını buraya kocasının hizasına defnederler. Aralarında bir mezhep duvarı olsa da karı-koca yan yanadır. Daha sonra ikisinin elini duvarın üstünde buluşturan bir anıt yaparak karı-kocayı birleştirirler (Mathijssen-Venhorst 2019: 141).

Dinler hep bölünerek, hizipleşerek, farklılaşarak yollarına devam ettiler. Hristiyanlık bunun önemli örneklerindendir. 150 yılından ilk büyük bölünmenin yaşandığı 1054 yılına kadar Hristiyanlık içinde 24 tane hizip oluştu. 325'te İznik, 431'de Efes, 451'de Kadıköy Konsilleri hep sapkın addedilen inançları bertaraf etme adına toplandı. İznik Konsili teslisi reddeden Ariusculara; Efes Konsili Hz. Meryem'in Tanrı'nın annesi diye anılmasına karşı çıkan Nesturilere; Kadıköy Konsili Hz. İsa'nın hem ilahi hem insani değil, sadece ilahi tabiatlı olduğunu savunan monofizitlere karşı reddiyeler içeriyordu (Dunbar 2022a: 247). Hristiyanlık 1054'te Ortodoks ve Katolik, 1529'da Protestan kiliselerine ayrıştı. Şimdi Hristiyanlık sayısız kolları, inançları, ritüelleri olan büyük ve ayrışık bir yapı. Sadece Protestanlığın 150 kadar kolu var. Hartford Institute verilerine

göre Amerika'da dinî grup, kuruluş, vakıf, dernek vb. sayısı 350 bin (hirr.hartsem.edu). Farklı din oluşumlarının çokluğunu "mezhepler tsunamisi" diye adlandıranlar bile var. Sam Pascoe'ya atfedilen şu tespit, zaman içinde neler olduğunu anlatır: "Hristiyanlık, Filistin'de bir kardeşlik hareketi olarak başladı. Sonra Yunanistan'a geçti felsefe oldu. İtalya'ya geçti kurum oldu. Avrupa'ya geçti kültür oldu. Amerika'ya geçti işletme oldu."

Christopher Hitchens, din ya da mezhep çatışmalarının dünyanın farklı yerlerinde nasıl hâlâ aktif olduğunu göstermek için B harfi ile başlayan şehirleri zikreder: "Bağdat, Belfast, Beytüllahim, Beyrut, Bombay. Bu şehirlerden birinde alacakaranlıkta yolda giderken bir mabetten henüz çıkmış bir güruhun bana doğru yürüdüğünü görsem korkuya kapılmakta herhâlde haklı olurum..." (Hitchens eski bir gazetecidir ve bu şehirlerde savaş zamanlarında muhabir olarak bulunmuştur)... Kuzey İrlanda'nın başkenti Belfast'ta yüzyıllara dayanan Katolik ve Protestan çatışmasını anlatan şu mizansen, din sarmalının boyutunu gösterir: "Belfast'ın karanlık sokaklarında yüzleri maskeli birkaç kişi, bir adamın önünü keserek kaçınılmaz soruyu sorar: 'Katolik misin, Protestan mı?' Adamın, yüzde elli şansı vardır. Ama kendince şansını daha da yükselten bir cevap verir: 'Ben ateistim.' Maskeli kişiler bu kez öldürücü soruyu sorarlar: 'Katolik ateist misin Protestan ateist misin?'" (Hitchens 2007: 18).

Asırlar boyu din adına hoşgörüsüzlüğü kural hâline getiren kurumsal dinî yapılar oluştu. İnsanlar din farklılıkları yüzünden can aldılar, can verdiler. Farklılıkların insanoğlunun doğal yapısında var olduğu dikkate alınmadı. Kıyafetlerin şekli gibi basit konulardan, tanrıların sureti gibi karmaşık konulara kadar çeşitlenen geniş bir yelpazede birçok çatışma unsuru tarihe imza attı. Katolik Roma ile Ortodoks Bizans'ın 1054 yılında başlayan bin yıllık ayrılıklarının ana nedenlerinden biri "ve oğuldan" anlamına gelen Latince *filioque* kelimesidir. Hristiyanlığın temel doktrini teslis olarak bilinen baba, oğul ve kutsal ruh inancıdır. Ama kutsal ruhun nereden geldiği ihtilaf

konusudur. Ortodokslar sadece babadan geldiğine, Katolikler oğuldan da geldiğine inanırlar. Katolikler amentü maddesine "ve oğuldan" ifadesini, yani *filioque* kelimesini eklemek isterler. Ancak Ortodokslar bunu kabul etmez ve ayrılık kaçınılmaz olur. Bu farklılık hâlâ iki kiliseyi ayıran en önemli konulardandır. 1990'ların başında Eski Yugoslavya'nın dağılmasıyla Katolik Hırvatlarla Ortodoks Sırplar arasında ortaya çıkan ve binlerce insanın ölümüne neden olan husumet belki de asırlar öncesine dayanan bu tek kelimelik ayrışmada gizlidir. "Oğul tanrı mıdır, değil midir; oğul babadan mı çıkmıştır?" gibi daha büyük tartışmaların yarattığı ayrışmalar ise kim bilir ne canlar yakmıştır?

Harari, *21. Yüzyıl için 21 Ders* başlıklı kitabında bugün bile hâlâ geçmişle yüzleşilmediğine işaret eder: "... Örneğin Hristiyanlık, Engizisyon, Haçlı Seferleri, dünya genelinde yerli kültürlerin baskılanması ve kadınların yetkisiz kılınması gibi büyük suçların mümessilidir. Hristiyan biri bu sözlerden alınıp, "bu suçların Hristiyanlığın tamamen yanlış anlaşılması sonucu işlendiğini" belirtebilir. "Hz. İsa sadece sevgiyi öğütlemiştir ama Engizisyon onun öğretilerini korkunç bir şekilde çarpıtmıştır" diyebilir. Bu açıklamayı kabul edebiliriz ama Hristiyanlığı taşıdığı sorumluluktan bu kadar kolay azat etmek yanlış olur. Bugün engizisyon ve Haçlı Seferleri'ni dehşetle karşılayan Hristiyanlar bu felaketleri öylece geride bırakamazlar; kendilerine birtakım zor soruları yöneltmeleri gerekir. Nasıl olmuş da 'sevgi dini' saydıkları bu din, öyle bir iki kere de değil, defalarca çarpıtılmasına izin vermiş? Tüm suçu fanatik Katoliklere atan Protestanların, İrlanda'da ya da Kuzey Amerika'da Protestan sömürgecilerin neler yaptıklarını anlatan bir kitap okumaları tavsiye edilir..." (Harari 2018: 198-199).

Şiddet, mutlak surette din ile bağdaştırılamaz. Kutsal metinlerde isteyen savaş, isteyen barış bulabilir. Fanatik dindarın da ılımlı dindarın da esin kaynağı kutsal kitap olabilir. Din aslında şiddet meyillileri tarafından kullanılan bir araçtır. Ama dinlerin bir inanç

ve bir gaye uğruna ölmenin mükafatı olarak cennet vaadinde bulunması, şiddet meyillilerinin işini kolaylaştırmaktadır. Çocukluktan itibaren din tarafından sorgusuz bir itaatle yetiştirilen bu insanlar üzerinde dinî liderler kolayca hükümran olabilmekte, şiddeti kutsal bir vazifeye dönüştürebilmektedir. Akıllı davranışın kuvvetli birer susturucusu olan bu liderler, onları rahatlıkla cennete gönderebilmektedir. Çünkü cennet vaadi, korkuya bağışıklık kazandıran kutsal bir vaattir. Cennet vaadinin karşısında cehennem tehdidi kaçınılmazdır. Sadece farklı inançlar nedeniyle değil, sıradan bir ritüelin farklı şekilde uygulanmasıyla bile cehennem tehdidi içeren çatışmalar ortaya çıkabilmektedir. İlginçtir ama Amerika'da dinin gerileme nedenleri arasında 11 Eylül 2001 saldırıları da sayılır. Çünkü din karşıtları "şiddetin tüm dinlerin doğasında var olduğunu, 11 Eylül'ün azmettirici gücünün de din olduğunu" bir argüman olarak kullanmışlar ve bu argüman özellikle yeni nesil üzerinde etkili olmuştur (Thompson 2019).

Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*'nda kutsal sayılan öğretilerin şiddete meyilli insanlar üzerindeki tehlikeli etkisini Yahudi-Hristiyan inançları bağlamında Sam Harris'in *Letter to a Christian Nation (Hristiyan Bir Ulusa Mektup)* kitabına da referansla anlatır. Öyle ki sözünü ettiği fanatik Yahudi ve Hristiyanları 'Amerikan Talibanı' diye isimlendirir: "Fanatik Hristiyan Amerikalıların politikada kazandıkları gücü İncil temelli şu inançtan aldıklarını söylemeliyiz; İsrail, Filistin'deki tüm topraklar üzerinde Tanrı'nın verdiği bir hakka sahiptir. Bazı fanatik Hristiyanlar daha da ileri gider ve bir nükleer savaş özlemi duyarlar. Bunun sebebi, İncil'deki *Vahiy Kitabı*'nın tuhaf ancak şaşırtıcı düzeydeki popüler yorumudur. Buna göre, nükleer savaşın bir 'Armagedon' olduğu ve bunun İsa'nın dönüşünü hızlandıracağı düşünülmektedir. Konuyla ilgili Sam Harris'in *Letter to a Christian Nation* kitabındaki kan donduran yorumunu, olduğu gibi aktarıyorum: "Eğer New York şehri bir ateş topuna dönüşecekse Amerikan nüfusunun önemli bir yüzdesinin ateşin ardından çıkagelen mantar biçimli bulutun üstünde bir umut ışığı göreceklerini söylemek abar-

tı sayılmaz ki bu ışık onlara, olabilecek en güzel şeyin olmak üzere olduğunu bildirecektir: İsa'nın dönüşü... ABD hükümetinin önemli bir kurumunun, dünyanın sonunun geldiğine ve bunun şanlı bir son olduğuna gerçekten inandığını bir düşünün. İnsanların sadece dinsel dogma temelinden güç alarak böyle bir safsataya inanması, zihinsel ve ahlaki bir acil durum olarak değerlendirilmelidir" (Dawkins 2008: 290).

Christopher Hitchens, dinin çatışmaların kaynağı olduğu fikrini şu sözlerle anlatır: "Aziz Augustine, Yahudi sürgünlerini ilahi adalet olarak gördü... Hani Yahudiler de suçsuz değildi çünkü kendilerinin seçilmiş ırk olduğunu iddia etmişlerdi. Daha 20. yüzyıla kadar Katolik cizvit tarikatına girmek isteyen bir kişi, yedi göbek soyunda Yahudi kanı olmadığını ispat etmek zorundaydı. Vatikan daha yakın zamanlara kadar tüm Yahudilerin Tanrı'yı öldürme suçunu tevarüs ettiklerini vaaz etti... Din hep ırkçılıkla, totaliterlikle özdeşleşti. En son örneklerinden birini daha yakın zamanda Güney Afrika'da yaşadık. Hollanda Reform Kilisesi'nin fetvası evlere şenlikti: "Siyahlarla beyazların bırakın eşit haklara sahip olmayı, bir arada bulunmaları bile kutsal kitapça yasaklanmıştı" (Hitchens 2007: 250).

Dinin meşrulaştırdığı bir başka çatışma alanı da sömürgecilik oldu. Dinin misyonerlik ayağı, yüzyıllardır hep sömürgecilikle özdeşleşti. Afrika'dan Amerika'ya Batılıların yerlilere yönelik vahşetinin besleyici damarı hep din oldu. Papa Francis'in 2022'deki Kanada ziyareti bunun son hatırlatıcılarındandı. Papa bu ziyaretinde yaptığı konuşmada Kanada yerlilerine 1800'lerden itibaren Katolik misyonerler eliyle yapılan zulümlerden dolayı özür diledi (Maqbool 2022).

Bir başka çatışma alanı ise din ile nasyonalizmin bütünleşmesiydi. Din birçok ülkede ulusallaştırıldı, ulusal din hep kutsandı. Din ve milliyet, özellikle çatışma anlarında hep birbirlerini destekleyen ve şiddeti körüklemek için kullanılan unsurlar oldular. Ulusal bilim olmadı ama ulusal din hep oldu. Christopher Hitchens, yoksul ülkelere yardım kampanyalarıyla ünlenen misyoner Rahibe Teresa (ö. 1997) özelinde aslında dinin farklı amaçlar uğruna nasıl

kullanabileceğine dikkat çeker: "Rahibe Teresa, hiçbir zaman yoksul dostu olmadı; hep yoksulluğun dostu oldu. Yoksulluğun tanrının bir lütfu olduğunu vaaz etti durdu. Kadınlara onları özgürleştirecek, onları rahata erdirecek yolu hiç göstermedi..." (Harris 2006: 35). Hitchens'ın bu tespiti, aslında Latin Amerika'da 1980-90'larda yükselen Liberation Theology akımının söylemlerinde izini bulur. Bu akımın öncülerinden biri, Brezilyalı Başpiskopos Helder Camara'dır (ö. 1999). Camara, yoksulları ve ezilen kitleleri savunmasıyla tanınan ve II. Vatikan Konsili'nde (1962-1965), az gelişmiş ülkelerdeki problemleri dile getirmesiyle ünlenen bir piskopostur. Şu sözü meşhurdur: "Yoksulları kollayıp gözettiğimde, yedirip içirdiğimde bana 'aziz' dediler. Ama neden yoksul bırakıldıklarını sorgulamalarını istediğimde bana 'komünist' dediler" (Bellos 1999).

Dinin devrinin geçtiğini, bu zamanın ruhuyla uyuşmasının mümkün olmadığını ve bu uyuşmazlığı dinin tercih ettiğini savunanlardan biri, transhümanist kimliğiyle bilinen John Messerly'dir. "The End of Religion: Technology and the Future" başlıklı makalesinde Messerly, bugünün üst kavramlarını ele alarak dinin yerini belirler: "Teknolojik gelişmeye, entelektüel ilerlemeye karşı çıkmak, her ne pahasına olursa olsun yerleşik ahlaki düzeni muhafaza etmeye çalışmak, tipik bir din ve gelenek düşüncesidir. Din bugüne kadar özgür düşünceye, köleliğin kaldırılmasına, cinsiyet eğitimine, üreme teknolojilerine, kök hücre araştırmalarına, kadınların sivil haklar kazanmasına ve bilimin ilerlemesine karşı çıktı. Engizisyonu, savaşı, işkenceyi, despotizmi, çocuk istismarını, hoşgörüsüzlüğü, faşizmi ve soykırımı savundu. Otoriterliğin, kadın düşmanlığının, hiyerarşik düzenin yanında oldu. Dertlere, acılara, ızdıraplara neden oldu. Gelişmenin, entelektüelliğin ve demokrasinin karşısında olmayı yeğledi" (Messerly 2015: 2). Christopher Hitchens, *God is not Great* isimli eserinde, artık dinin bilim ve aydınlanma için bir engel olmaktan çıktığını, buna gücünün kalmadığını söyler: "Bundan sonra inananları kendi hâline bırakmak gerekir. İnanacaklar mı, inan-

mayacaklar mı, inanacaklarsa nasıl inanacaklar, bunlar kendilerinin bileceği işler. İnandıklarını bize empoze etmeye ve bizi de kendileri gibi inanmaya zorlamasınlar yeter" (Hitchens 2007: 96).

Dinin yüzyıllar boyu hep çatışmaların içinde olduğu bir gerçek. Bu çatışmalardan hep kazançlı çıktığı hatta varlığını bunlara borçlu olduğu da bir başka gerçek. Din hanesinin hâlihazırdaki görüntüsü bu durumdan memnun olunduğunu gösteriyor. Ama şimdi zihinsel devrim yaşayan bir dünya var önümüzde. Geçmişte dine kazandıran ortam artık mevcut değil. Bu yeni durumda dinin çatışmacı kimliğinin geçmişte olduğu gibi kazandırma ihtimali pek görünmüyor. Dinin gelecekteki varlığı, kendisini sürekli çatışmanın ortasına atan geçmiş yüklerinden, tarihsel bagajından kurtulmasıyla doğru orantılı olacak gibi gözüküyor.

Politikaya Eklemlenme

Dinin gerilemesinin temel nedeni; bilim, teknoloji ve ekonominin ilerlemesiyle birlikte daha güvenli yaşam şartlarının oluşmasıdır. Ama başka nedenler olduğu da doğrudur. Siyasi neden bunlardan biridir. Din, tarih boyu siyasi egemenliği meşrulaştırmanın ve siyasi gündemleri ahlak argümanlarıyla yürütmenin en güçlü aracı oldu. *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* başlıklı altı ciltlik eserin yazarı Edward Gibbon'ın 18. yüzyılda söylediği şu sözler bu durumun net ifadesidir: "Romalılar döneminde bir sürü din vardı. Halk bunların hepsini doğru kabul ederdi. Filozoflar da bunların hepsine yanlış derdi. Politikacılar ise hepsini kullanışlı görürdü" (Restivo 2021: 156). Roma'dan bu yana pek bir şey değişmedi sanki. Ama artık bu kullanışlılık, nihayette dine kazandıran değil, kaybettiren bir hâl aldı.

Amerika'da 1990'lardan itibaren dinin de müdahil olduğu doğum kontrolü vb. konularda Cumhuriyetçi Parti sürekli olarak radikal Hristiyan grupların desteğini alan siyasi bir duruş sergiledi. Bu duruş, neticede Cumhuriyetçi Parti muhaliflerini, özellikle de gençleri ve liberalleri dinden uzaklaştırdı (Inglehart 2020: 5-6).

Avrupa da benzer süreçler yaşadı. Politika, din açısından genelde bir çatışma alanı oldu. Kilise hiyerarşisinde yer alanlar, kendi mensuplarını bir partiye oy vermeye yahut diğerlerine oy vermemeye sevk ettiler hatta sosyopolitik oluşumlara katılımların nasıl olması gerektiğine bile müdahale ettiler. Mesela Hollanda'da Katolik piskoposlar 1954'te bir deklarasyonla sosyalist kuruluşlara üye olunmaması gerektiğini beyan ettiler (McLeod 2007: 55).

Eskiden dinî inançların politik görüşleri şekillendirdiği düşünülürdü. Çoğunlukla aile ve yakın çevreden devralınan dinî geleneğe paralel bir politik pozisyon edinilirdi. Şimdilerde ise tersi bir durum söz konusu. İnsanlar önce politik pozisyon belirliyor, sonra din konusunda bu pozisyona uygun söylemler üretiyorlar. Muhalif oldukları politik oluşumun dine ilişkin tavırlarını otomatik olarak reddediyorlar. Karşı tarafla özdeşleşmemek için o tarafın savunduğu dinî görüşe sıcak bakmıyorlar. Politika dinin peşinden gidiyor gibi görünse de aslında tam tersi oluyor, din politikanın peşinden gidiyor. Neticede din, sonu gelmeyen bir döngüye dâhil oluyor ve farkında olmadan güncel meselelere bulanıyor. Bu döngü dine de politikaya da zarar veriyor. İkisi de kazandık zannediyor ama ikisi de kaybediyor. Politikanın din ile yakın ilişki kurmasının zedeleyici olduğunun farkına varılmıyor; varılsa bile kısa vadeli getiriler adına her iki taraf da herhangi bir çekince ihtiyacı hissetmiyor. Her ikisi de "Zehiri yapan, dozdur!" prensibini hiçe sayıyor. Mark Chaves, *American Religion* başlıklı eserinde bu gidişata işaret eder: Amerikalıların dinî bağlılıkları ve aktiviteleri, hayatlarının değişimine göre farklılaşmaktadır. Evlenme, boşanma, çocuk sahibi olma veya bir başka şehre taşınma gibi hayat döngüsünde yaşadıkları tecrübeler, dinî konumlarını etkilemektedir. Bu döngülere son yıllarda bir madde daha eklendi. İnsanlar eskiye göre daha fazla olmak üzere kendi sosyal ve politik görüşlerine uyacak şekilde dinlerini, dinî görüşlerini değiştirmekte hatta artık karşı politik görüştekilerin gittiği mabetlere gitmemektedirler (Chaves 2011/2017: 104). Secular America Study (2017) verilerine göre dinden uzaklaşanların

yaklaşık %30'u, sebep olarak dinin politikaya fazla eklemlenmesini göstermişlerdir. Araştırmalara göre dinden uzaklaşmalar, Hristiyan Sağ'ın fazla aktif olduğu, dinin politikayla harmanlanarak propaganda edildiği dindar eyaletlerde daha fazla görülmektedir. Araştırmacılar bu durumu dinin aşırı propagandacı ve politik bir üslupla sunulmasına karşı bir geri tepme hâli olarak değerlendirmektedir (Campbell ve arkadaşları 2021: 11, 112).

Kamuoyu araştırmaları dinin politize olmasını istemeyenlerin oranının giderek yükseldiğini göstermektedir. Dinî liderlerin seçimleri etkileme teşebbüslerini yanlış bulanların oranı 1991'de %30 iken 2008'de %44'tür. Yine dinî liderlerin iktidarları etkilemesine karşı çıkanlar 1991'de %22 iken 2008'de %38'dir (Chaves 2010: 104, 107). Pew 2018 verilerine göre Amerikalıların %76'sı kiliselerin seçimlerde herhangi bir partinin adayını hararetli bir şekilde desteklemesini doğru bulmamaktadır. 1960-70'lerde Hristiyan gruplar insan hakları veya barış hareketleri konusunda aktiflerdi ama bunu herhangi bir partiye yaslanmadan yapmışlardı. Fakat daha sonra dramatik bir şekilde Hristiyan fundamentalistler büyük ölçüde Cumhuriyetçi Parti ile özdeşleştiler. Bu özdeşleşme, sorunları da beraberinde getirdi (Inglehart 2021: 84). *Christianity Today* dergisinin editör köşesinde "Trump Görevden Alınmalı" başlıklı yazıda şu eleştirel satırlar vardı: "Birçok Hristiyan Trump'ın Evanjelik taraftarlarının tutarsızlıklarından rahatsız. Evanjelikler hep ahlak standartlarından bahsediyor ama bunları Trump'a hiç uygulamıyorlar. Oysa bu standartları, ahlaksız dedikleri Bill Clinton'a karşı fazlasıyla kullanmışlardı." Mark Galli imzalı bu yazı, kısa sürede viral oldu. Trump, sert karşılık verdi. *Christianity Today* dergisi, Evanjeliklerin sembol lideri Billy Graham'in kurduğu bir dergiydi. Trump'ı destekleyen Evanjelikler bu yazıyı kabullenemediler ve Mark Galli 20 yıldır çalıştığı dergiden ayrılmak zorunda kaldı. Galli dergideki işine başlamadan önce 10 yıl Presbiteryan (Protestan) papazı olarak çalışmıştı. Dergiden ayrıldıktan birkaç ay sonra Katolikliğe geçti (Galli 2019; Shimron 2020).

Kurumsal dinî oluşumların politikaya eklemlenmesinin neticede dine zarar verdiği konusunda uyarıda bulunanlardan biri de Trinity Forum üyesi Peter Wehner oldu. *The Death of Politics (Politikanın Ölümü)* başlıklı kitabın yazarı olan Wehner, bir zamanlar ahlakı ve cinsel namusu politikalarının temeline oturtan dinî liderlerin şimdi ahlak yoksunu politikacıları benimsemelerinin bir maliyeti olacağını söyledi: "Evet şimdi o maliyetle karşı karşıyayız. Bir nesli kaybediyoruz. Kiliseye yapılabilecek en büyük kötülük buydu ve bu yapıldı. Bu adamlar, Trump'ın Tanrı'nın adamı olduğuna inanıyorlar. Çünkü Trump'ın başarılarının başka türlü açıklanamayacağını düşünüyorlar. Ama bu adamlar Bill Clinton zamanında hep iyi karakter ve temiz aile vurgusu yapıp durmuşlardı. Şimdi ise kirli işlerle maruf, cinsel sabıkalı Trump'ın ahlaksızlıklarını görmezden geliyor ve onu sonuna kadar destekliyorlar. Peki bunu neden yapıyorlar. Cevap belli: Kendilerini amansız bir düşmana karşı savaşan kutsal askerler olarak görüyorlar. Bu düşman Rusya veya Kuzey Kore değil. Bu düşman içeriden birileri: Amerikan liberalleri ve solcuları... Böyle olunca da bu adamlar, Trump kaybederse Amerika'nın, Amerikan kültürünün, Amerikan Hristiyanlığının kaybedeceğini düşünüyorlar. Demokrat bir başkanın seçilmesi hâlinde her şeyin elden gideceğine inanıyorlar. 2016 seçim kampanyası sırasında Evanjelik yazar ve radyo programcısı Eric Metaxas şunları söylüyordu: 'Tarih boyu her türlü mücadelemiz oldu. Ama bugünkü gibi bir varoluş mücadelesini 1860'larda Amerikan İç Savaşı'nda vermiştik. O gün kazandıklarımızı bugün kaybedebiliriz'... Trump tarzı bir politikacıyı bu şekilde destekleyen bu insanlar, maalesef İsa'nın ahlakını hiçe sayıyorlar. Gücün hak olduğunu düşünen, adaleti değersiz gören, ahlaki değerleri hiçe sayan bir siyasetin peşinden gidiyorlar. Gücün yanında olmak, Hristiyanlık için iyi bir şey olabilir. Ama ahlak duygunuzu kaybetmemek, dininizi politik bir silaha dönüştürmemek kaydıyla. Bugün olanlar maalesef doğru şeyler değil; olan Hristiyanlığa oluyor" (Wehner 2019).

Pew 2018 raporuna göre 15 Batı Avrupa ülkesinde, "Devlet yönetimi dine eklemlenmemeli" diyenlerin oranı %60'tır. "Eklemlenmesinde sakınca yok" diyenlerin çoğu da bu görüşlerini, dinî kurumların toplumsal ahlakı güçlendireceği, muhtaçlara yardımı teşvik edeceği ve toplumsal bağları kuvvetlendireceği gerekçesine dayandırmışlardır. Aynı araştırma, kilise veya diğer dinî oluşumların politikaya fazlaca girmesini, aşırı kuralcı olmasını ve mali işlerle çokça gündeme gelmesini dinin olumsuz imajları olarak belirler. Din-politika eklemlenmesinin yüksek dozda olduğu yerlerde kaotik bir ortamın oluşması genel bir problem. Dinin radikallerin elinde terörizme dönüşebileceğinin örneklerini dünya çok kez yaşadı ve bunun arz ettiği tehlikeleri gördü. Ama bundan daha tehlikelisi, siyasi egemenliğe sahip olan dinî dogmatizm. Frank Herbert, *Çöl Gezegeni Dune* adlı kurgu eserinde bu durumu şöyle anlatır: "Din ile politika bir arabaya bindiğinde, arabayı sürenler önlerinde hiçbir şeyin duramayacağını düşünürler. Paldır küldür gitmeye başlarlar, gittikçe hızlanırlar, hızlanırlar. Karşılarına engeller çıkabileceği düşüncesini akıllarına getirmezler. Gözü kapalı koşturan bir adamın önündeki uçurumu göremeyeceğini unuturlar" (Herbert 2002: 406). Robert Winston da *Tanrı'nın Öyküsü* kitabında, köktendinci tutumun devlet mekanizmasıyla eklemlenmesi hâlinde vahim sonuçlar ortaya çıkacağını şu sözlerle ifade eder: "Köktendinciliğin politikaya bulaşması ya da milliyetçilikle flört etmesi, akla hayale sığmayacak kadar tehlikeli sonuçlar doğurabilir. Ve köktendincilik neredeyse tüm kutsal kitaplarda evrensel olarak belirtilmiş temel öğreti ve ahlaki ilkeleri, her şeyden önce de insan hayatına saygı gösterilmesi gerektiği ilkesini göz ardı etmesi durumunda en yıkıcı biçimine kavuşur" (Winston 2016: 466).

Amerika, din ile politikanın harmanlandığı bir ülkedir. Obama'nın başkanlık seçimi sürecinde dinî aidiyetini gösteren evrakları açıklamaya zorlanması, başkan seçildikten sonra da muhaliflerin

eleştirilerini bertaraf etmek için meşhur Evanjelik Rick Warren'a devir teslim töreninde dua ettirmesi, bunun en canlı örneklerindendir. "Faith on the Hill" başlıklı Pew 2021 araştırmasına göre Amerika'da Hristiyan nüfus %65tir, Senato'daki oranları ise %88'dir. Yahudiler nüfusun %2'sini oluştururken Senato'daki oranları %6'dır. Fakat herhangi bir dine mensup olmayanların nüfus oranı %26 iken Senato'da %0,2 gibi çok düşük bir oranda temsil edilmektedir; "dinim yok" diyen senatör sayısı sadece 1'dir (www.pewresearch.org/religion/2021/01/04). Ray Suarez'in 2009 tarihli *The Holy Vote (Kutsal Oy)* isimli eseri, oy verme temayüllerine dinin etkisini anlatır. 1990'lardan itibaren Cumhuriyetçi Parti birçok konuda hep muhafazakârları mutlu edecek politikalar izledi. Siyasi kimlikler, din veya mezheple özdeşleşti çünkü Hristiyan Sağ (Christian Right) yükselişteydi. Ama şimdi yeni bir durumla karşı karşıyayız. 40 yıl önce başlayan politik süreç Hristiyan Sağ'ın yükselişine tanık olmuştu, şimdi sahnede seküler yükseliş var. David Campbell ve arkadaşları, *Secular Surge (Seküler Yükseliş)* isimli eserde, seküler hümanist kimliğin politik arenadaki güçlenişini tespit ederken bunun bir nedeninin de insanların hayatlarına müdahale etmek isteyen Hristiyan Sağ'a yönelik tepki olduğunu, birçok insanın Hristiyan Sağ'ın söylemleri nedeniyle dinden uzaklaştığını söylerler (Campbell ve arkadaşları 2021: xv, 11).

Amerika'da din aynı zamanda yabancı düşmanlığı üzerinden siyaset yapan politikacıların payandası oldu. Hristiyan Sağ'ı temsil eden bazı fundamentalist liderler, yabancı düşmanlığıyla tanınan otoriter politikacılarla hep el ele tutuştular. Bu durum özellikle hümanist ya da liberal düşünceyle yetişen yeni nesilleri dinden soğuttu. 1987-2012 yıllarını kapsayan 25 yılı bu açıdan inceleyen Hout ve Fischer, "herhangi bir dini tercih etmeyen Amerikalıların sayısının her geçen gün arttığını, yeni neslin artık din ile özdeşleşmek istemediğini" ortaya koyarken nedenlerden birini de dinin politikaya eklemlenmesi olarak belirlediler. Hout ve Fischer'in araştırmasına göre insanlar önce sekülerleşip daha sonra bu seküler konumları-

na uygun liberal politik tercihlerde bulunmamaktadır; tam tersine, önce politik konum belirleyip sonra dinî konularda yargıda bulunmaktadır. Bunun nedenlerinden biri de politikacıların dini keyfîce kullanmalarıdır. İnsanların dinden uzaklaşmalarının nedeni, dinin kendisinden ziyade politik kaynaklıdır (Hout-Fischer 2002: 165; Hout-Fischer 2014: 425). Pew 2022 araştırmasına göre Amerikalıların %77'si kiliselerin veya diğer dinî kurumların politikacılarla özdeşleşmemesi gerektiğini, %67'si günlük politik meselelerden uzak durmaları gerektiğini düşünmektedir (Smith ve arkadaşları 2022).

Lifeway Research 2017 verileri, kiliseyi terk eden genç yetişkinlerin dörtte birinin kilisenin sosyal ve siyasi konulardaki duruşunu beğenmediğini ortaya koydu (Gabbatt 2023). Jim Davis ve Michael Graham, *The Great Dechurching* (Kilise'den Büyük Kopuş) başlıklı eserlerinde Evanjeliklerin Cumhuriyetçi Parti ile fazlaca eklemlenmesinin dinden uzaklaşmalara neden olduğunu yazdılar (Davis-Graham 2023: 72). Aaron Stuvland, "The Politics of Religious Nones" başlıklı araştırmasında, dinî bağlılığı olmayanların politik bağlılığının da olmadığını buldu (Stuvland 2020). Bu bulgu; gençlerin din, politika vb. olgulara her hâlükârda tam bir sadakatle bağlanmak istemediklerini göstermekteydi. Pew 2012 araştırması, "dinim yok" diyenlerin, Cumhuriyetçi Parti mensuplarından çok, Demokrat Parti mensupları arasında yayıldığını belirledi. 2008 seçimlerinde "dinim yok" diyenlerin %76'sı Demokrat Parti adayına, %23'ü Cumhuriyetçi Parti adayına oy verdi. Bazı yorumcular genç yetişkinlerin kurumsal dinden uzaklaşmasının bir nedeninin de kurumsal dinin muhafazakâr politika ile fazlaca eklemlenmesi olduğunu söylerler. 2020 seçimlerinde %69'la Cumhuriyetçi Parti adayı Trump'ı destekleyen katı dindar Mormon cemaatinde gençlerin dini terk etme oranının üçte bir olması, bu yorumcuları haklı çıkaran bir görüntü sergilemektedir. Yine genç yetişkinlerin %67'si kurumsal dinin politikayla, %70'i de para ve güçle özdeşleştiğini düşünmektedir. Gençlere ait bir başka veri de "ateist bir başkan adayına oy verip

vermeyecekleri" ile ilgilidir. Gallup araştırmasına göre "Ateist bir adaya oy veririm" diyenlerin genel nüfustaki oranı 1958'de %36; 1999'da %49; 2012'de %54 olmuştur. 18-29 yaş arası genç yetişkinlerde bu oran daha da yükselerek %70'e ulaşmıştır (Zuckerman ve arkadaşları 2019: 188; Zuckerman 2012: 135; Bullivant 2022: 32, 38).

Fischer ve Hout *Century of Difference (Farklılık Yüzyılı)* başlıklı eserlerinde Amerika'da dinî aidiyet hakkında şunları yazarlar: 'Dindar Sağ' siyaset 1980'lerden itibaren çokca görünür oldu. Kilise muhafazakâr siyasete daha fazla yanaştı. Böyle olunca, zaten din ile bağları çok kuvvetli olmayan liberal ve ılımlı siyasi kesim, bağlarını koparmaya başladı. Şöyle bir düşünce gelişti: "Eğer ben Katolik veya Baptist olarak büyütülmüşsem ve pek dindar değilsem, siyasal anlamda liberal isem, 1990'dan önce bu dinî arka planımı açıklamaktan, bir anketçiye Katolik ya da Baptist olduğumu söylemekten çekinmezdim. Ama Jerry Falwell ve Pat Robertson gibi radikal Evanjeliklerin ön plana çıkarak şöhret bulduğu, Katolik kilisesinin kürtaj karşıtlığına soyunduğu, Hristiyan Sağ'ın insanları sürekli olarak feminizm, evrim, eşcinsellik aleyhine kışkırttığı bir zamanda, artık kendimi büyütüldüğüm dine rahatlıkla ait hissedemem ve bana dinî tercihim sorulduğunda "hiçbir dine ait değilim" derim çünkü ben bu insanlarla aynı yerde olmak istemiyorum." Görünen o ki 1990'lardan sonra dindar olduğunu söylemek aynı zamanda muhafazakâr Cumhuriyetçi olmak anlamına gelmeye başladı. Dolayısıyla çok dindar veya muhafazakâr Cumhuriyetçi olmayan insanların kendilerini "bir dine bağlı değilim" şeklinde tanımlama ihtimalleri giderek arttı (Fischer-Hout 2008: 193; Chaves, 2011: 20). Robert Putnam ve David Campbell, Amerika'da dinin birleştirici ve ayrıştırıcı yönlerini inceledikleri *American Grace* başlıklı eserlerinde Cumhuriyetçi olmakla dindar olmanın ne kadar özdeş hâle geldiğini, piskoposluğa kadar yükselen bir papazın dilinden aktarırlar: "Ben bir piskoposum ve ben bir Demokratım. Çevremdekiler beni hep iyi bir insan, iyi bir din adamı olarak biliyorlar. Ama Demokrat Partili olmamı bir türlü kabullenemiyorlar. Kilise liderinin kendileri gibi

Cumhuriyetçi olması gerektiğini düşünüyorlar" (Putnam-Campbell 2010: 367). Piskoposun tecrübe ettiği bu algı, aslında Amerikan kamuoyunun genel kanısıdır. Kamuoyu, dini Cumhuriyetçi Parti ile, sekülerizmi Demokrat Parti ile özdeşleştirmektedir (Secular America Study-SAS 2017; Campbell ve arkadaşları 2021: 84).

Özellikle Evanjeliklerin Cumhuriyetçilerle özdeşleşmesi Trump döneminde daha belirgin bir hâl aldı. Trump bazı Evanjelik liderlerce sorgusuz sualsiz benimsendi. Evanjelikler Trump'ı sadece kendi fikirlerini siyasi arenaya taşıyan birisi olarak değil, rakiplerle her arenada mücadele eden amansız bir şövalye olarak gördüler. 2007'de ölen Evanjelik lider Jerry Falwell'in aynı adlı oğlu Jerry Falwell Jr., Trump'a şu ateşli sözlerle destek vermişti: "Muhafazakârlar ve Hristiyanlar artık salon beyefendilerini seçmeyi bırakmalı. Amerika'nın Trump gibi bizim için her alanda kavga edecek sokak dövüşçülerine ihtiyacı var çünkü liberal faşist Demokratların şakası yok ve çoğu Cumhuriyetçi de pısırık" (Wehner 2019). Genel atmosfer bu görüntüyü besleyince muhafazakâr Protestan mezhepler, kiliseye gitme vb. ritüelleri politik şovlara dönüştürdüler. Bazı Evanjelikler ise bu görüntünün zaten kiliseden soğuyan yeni nesli dinden iyice uzaklaştıracağı uyarısında bulundu. Ocak 2020'de yapılan Pew araştırması, Trump'ın popülaritesinin gençler arasında fazlasıyla düştüğünü gösterdi. Kasım 2020 seçimlerinde oy kullanan 18-23 yaş aralığındaki seçmenlerin %77'si Trump'ın başarısız bir başkanlık dönemi geçirdiği kanaatindeydi. Trump'ı başarılı bulanların oranı, yaş yükseldikçe artıyordu. Aynı Pew araştırması bir başka ilginç sonuca ulaşmıştı: Amerika'da Z-Nesli'nin kendi ülkelerini diğer ülkelere üstün görme eğilimi önceki nesillerden daha düşük seviyedeydi (Parker-Igielnik 2020).

Biraz daha geriye gidersek 1989-1993 yıllarında ABD başkanı olan baba George Bush'a bir gazeteci şu soruyu sormuştu: "Ateist Amerikalıların yurtseverliklerini ve eşit vatandaşlık haklarını tanıyor musunuz?" Cevap ilginçti: "Hayır! Ateistleri yurttaş sayamayız. Onlar vatansever değildir. Bizim ülkemiz Tanrı'nın hükmünde

bir ülkedir!" (Bagget 2019: 89). Yıllar sonra 2001-2009 yıllarında başkanlık yapan oğul George Bush, ABD'nin Irak'ı işgal gerekçesi olarak "Tanrı'nın kendisine Irak'ı işgal etmesini söylediğini" iddia etmişti (Cornwell 2005; Sinnott-Armstrong 2012: 20). Yine oğul Bush, ABD Temsilciler Meclisi ve Senatosunda 2005 ve 2007 yıllarında iki kez onaylanan kök hücre araştırmaları yasasını dinî gerekçelerle veto etmişti (Ferraro 2007).

Sam Harris, ABD'nin iç ve dış politikasında dinin üstlendiği tehlikeli pozisyonu ve dinin Orta Çağ'ı aratmayacak şekilde politikaya yaptığı eskatolojik müdahaleyi anlatır: "Dinî fikirlerin hükümet politikalarını etkileme derecesi (özellikle ABD'de) büyük bir tehlike arz ediyor. Ronald Reagan'ın Orta Doğu'daki krizleri İncil'deki kehanetlerle açıklaması geniş kitlelerce biliniyor. Başkan Reagan, Jerry Falwell ve Hal Lindsey gibi fanatik Evanjelik liderlerin ulusal güvenlik toplantılarına katılmalarını sağlayacak kadar ileri gitmiştir. Kendilerinin, nükleer silahların konuşlandırılması hakkında danışmak isteyeceğiniz türden ayık zihinlere sahip olmadıkları ortadadır. ABD'nin Orta Doğu politikası yıllar yılı Amerikalı köktendinci Hristiyanların bir Yahudi devletini desteklemeleri yönünde belirlendi. Hristiyanların İsrail'e desteği, metafizik bir dinî arsızlaşma örneğidir. Köktendinci Hristiyanların İsrail'i desteklemesinin sebebi, İsa'nın tekrar gelişinin ve ondan da öte Yahudilerin nihai olarak yıkılışının habercisi olduğuna inanmalarıdır. Eskatolojinin modern siyasete yaptığı bu gereksiz müdahaleler nedeniyle şu anda milyonlarca fanatik Hristiyan, hayatlarını yalnızca kan ırmakları Kudüs'ten akmaya başladığında gerçekleşmiş olacak kehanetler içeren birtakım gelenekler çerçevesinde şekillendiriyor" (Harris 2014: 165).

Reagan, Baba Bush, oğul Bush, Obama ve Trump, dini politikaya eklemlediler. Ama bu konuda farklı hareket eden Amerikan başkanları da oldu. Jimmy Carter bunlardan biriydi. Carter, Baptist kilisesine mensuptu ama dinî grupların hadlerini aşmaları hâlinde, politikacıların kendilerini onlardan ayırmaları gerektiğini gösteren

bir yol izledi. Bağlı bulunduğu kilise, "kadınları kocalarına boyun eğmeye çağırmak veya kutsal kitaba harfiyen uymak" gibi söylemlerin dozunu artırınca Carter bu kiliseden ayrıldı (Sinnott-Armstrong 2012: 120).

2022 yılında Rusya Ukrayna'yı işgale başladığında Amerikan Evanjelist Pat Robertson'ın CBN televizyonunda yaptığı konuşma, Harris'in dikkat çektiği tehlikeye işaret etmektedir. Robertson, Tevrat'ın Zülkifl Peygamber'den adını alan Hezekiel babında (38: 4) geçen, "Seni geldiğin yoldan geri çevirecek, çenelerine çengel takacağım. Seni ve bütün ordunu, atları, tam donanmış atlıları, küçük büyük kalkanlı, hepsi kılıç kullanan büyük kalabalığı dışarıya sürükleyeceğim... Birçok ulusu da sürükleyeceğim" sözlerini alıntılar. Robertson bu sözlerden hareketle Rusya'nın Ukrayna'yı işgalini Hz. İsa'nın dönüşüne işaret eden kıyamet savaşı senaryosuyla ilişkilendirir: "Putin'i bunları yapmaya Tanrı zorluyor. Putin Ukrayna'ya girdi ama asıl hedefi orası değil. Ukrayna'yı geçici bir üs olarak kullanıyor. Nihai hedefi, İsrail'e karşı harekete geçmektir. Karşı kıyıda Türkiye var. Çanakkale Boğazı var. Çanakkale üzerinden İsrail'e uzanacak. Tanrı inanılmaz bir şey yapmaya hazırlanıyor? Putin deli mi kaçık mı? Belki öyle. Ama Tanrı diyor ki: 'Çenelerine çengel takacağım ve bu çengelle seni bu savaşa sürükleyeceğim, istesen de istemesen de...' Ukrayna'yı işgalinden sonra Putin, Tanrı tarafından Çanakkale üzerinden İsrail'e gitmeye zorlanıyor. Göreceksiniz bu olacak. Bunlar kutsal kitapta anlatılıyor. Kutsal kitabı okuyun. Gelmekte olan geliyor" (Bella 2022).

Pat Robertson, 2020 başkanlık seçimlerinde Trump'ın yeniden seçileceğini Tanrı'nın kendisine söylediğini CBN televizyonunda canlı yayında açıklamıştı. Ama Trump seçilemedi. Din adına yapılan bu tür açıklamalar, 21. yüzyıl neslinin dine bakışını fazlasıyla olumsuz etkiliyor. Robertson'ın Ukrayna'nın işgali ile ilgili açıklamaları medyada gündem oldu ve fanatik dindarlar dışında tüm çevrelerce uçuk fikirler olarak tanımlandı. Çünkü bugüne ait bir işgalin

niteliği, üç bin yıl önceye ait bir kutsal metinle belirleniyordu. Bir işgalin yol açtığı can ve mal kayıplarının arkasında Tanrı'nın bir planının olduğu vaaz ediliyordu. Medya yorumlarının neredeyse tümü din aleyhindeydi. 'David Pakman Show' isimli programın sunucusu, Ukrayna'nın işgalinin dünyanın sonuna işaret ettiğini Tevrat'tan delillerle açıklamayı 'çocukça hayaller' olarak niteliyordu. Programa gelen mesajlardan biri şöyleydi: "Pat Robertson sayesinde ateist olmaktan gurur duyuyorum."

David Pakman'ın 'çocukça hayaller' dediği kıyamet senaryosu aslında milyonlarca Evanjelik Hristiyan'ı büyüleyen Armagedon inancıdır. Armagedon, kıyamet öncesinde Hz. İsa yönetimindeki iyilik ordularıyla Deccal yönetimindeki kötülük orduları arasında çıkacağına inanılan kıyamet savaşının adıdır. Bu savaşın Tel Aviv'in 75 kilometre kadar kuzeyinde bulunan Megiddo Dağı'nda gerçekleşeceğine inanılır. İbranicede *Har* kelimesi 'dağ' anlamına gelir. 'Har Megiddo', Batı dillerine Armagedon şeklinde geçmiştir (Hallsell 2003: 26; Köse 2021b: 38).

Tarihsel Bagaj / Yükler

Dinin tarihsel sicili eski nesillerin önüne detaylı bir şekilde gelmiyordu. Hatta bu sicili ancak eski dili bilen din adamları görebiliyordu. Onlar da dinin olumsuz yönlerini gündeme getirmiyorlardı. Şimdi ise herhangi bir yerde gün ışığına çıkan olumsuz bir tarihsel bilgi ışık hızıyla yayılıyor. Bu görüntü, özellikle seküler eğitim mekanizmalarından geçen yeni nesil tarafından din aleyhine hamlediliyor. Din savaşları, dinî kurumların yozlaşması, dinî otoritenin baskıcı uygulamaları bu bağlamda gündeme geliyor. Eberstadt, *How the West Really Lost God (Batı Tanrı'yı Nasıl Kaybetti)* başlıklı eserinde yeni neslin tarihteki din figürlerini, "nesli tükenmekte olan ama kökü hâlâ kurumayan tehlikeli tür" olarak algıladıklarını ifade eder (Eberstadt 2003: 9).

Bugün din hakkında yapılan en genel eleştiri alanı, dinin tarih boyu savaşlara neden olduğu, savaşların ana nedeni olmasa bile savaşlar için kullanılan en elverişli araç olduğu ithamıdır. Hem Nobel hem Oscar Edebiyat ödüllü Amerikalı müzisyen yazar Bob Dylan, *"With God on Their Side / Tanrı Onların Tarafında"* isimli protest şarkıda sanki bir tarih kitabını özetler: "Yerlileri katlederken, İç Savaş'ta silahları çekerken, Dünya Savaşları'nı yaparken, Soğuk Savaş'ta nükleerleri yarıştırırken, ölürken ve öldürürken, hep Tanrı'yı kendi yanlarında zannettiler. 'Tanrı bizimle' diyerek ellerine silahları aldılar. Kim bilir belki İsa'ya ihanet ederken Yahuda İskaryot da Tanrı'yı kendi tarafında zannetmiştir." Dinlerin savaş aracı olarak kullanıldığı ithamını günümüzde en fazla dile getiren ve din aleyhinde kullananlardan birisi Richard Dawkins'tir: "Din savaşları tarihte korkutucu derecede çoktur. Bir savaşın fitilini ateşleyebilecek en gerçekçi motivasyon, bir insanın sarsılmaz bir biçimde kendi inancını tek gerçek olarak görmesidir. Bu görüş, rakip dinlerin tüm kâfir takipçilerini ölüm cezasına mahkûm eden ve Tanrı'nın askerlerinin doğrudan cennete gideceklerini vadeden bir kutsal kitapla desteklenir. Sam Harris, bu konuyla ilgili olarak, *İnancın Sonu* başlıklı kitabında hedefi on ikiden vurur: "Dinsel inancın tehlikesi, sıradan insanların çılgınlık meyvelerini toplamalarına imkân vermesi ve onları bu meyvelerin kutsal olduğuna inandırmasıdır. Her yeni neslin çocuklarına dinsel konuların diğer konular gibi haklı çıkarılmasına gerek duyulmadığı öğretildiğinden, medeniyetler hâlâ akılsız ordularıyla dolup taşmaktadır. Bugün bile birbirimizi eski literatüre dayanarak öldürmekteyiz. Bundan daha üzücü ve saçma bir şey olabilir mi?" (Dawkins 2008: 261).

Transhümanist John Messerly, "The End of Religion" (Dinin Sonu) başlıklı makalesinde, Orta Çağ'da Hristiyanlık özelinde yaşananların izlerini bugüne kadar sürerek dinin tarihsel bagajını ortaya serer: "Roma İmparatorluğu iktidardan düşerken Hristiyanlık yükseldi. Bu yükseliş, Roma'nın Yunan'dan devraldığı bilime darbe vurdu.

Eğer Hristiyanlık o darbeyi vurmasaydı, bilim ilerlemeye devam etseydi, din uğruna binlerce yıl heba edilmeseydi, şüphesiz bugün daha iyi bir dünyada yaşayacaktık. Belki birçok hastalığa çok daha önce çare bulacaktık... Hristiyanlığın kültürel hâkimiyeti, insanlık tarihinde onulmaz yaralar açtı. Gerçi din hegemonyasının başka yerlerdeki zararları Avrupa'dan geri kalmaz. Eğer din bugün tarihteki kadar zarar veremiyorsa bunun nedeni, güçten düşmüş olmasıdır. Eski gücüne kavuşsa durumun farklı olmayacağından emin olabilirsiniz. İnanmazsanız tarih çalışan veya teokratik düzende yaşayan birisine sorabilirsiniz... Din, geleceğe düşmandır. Eğer var olmak ve ilerlemek istiyorsak eski çağlarda yoğrulan fikirlerden sıyrılmamız gerekir. Ellerimizi gökyüzüne değil, yeryüzüne açmamız gerekir. Yeryüzü ancak böyle daha iyi bir dünya olabilir. Artık bize lazım olan din değil, daha iyi bir gelecek vadeden bilim ve teknolojidir. Eğer bir mucize bekliyorsak Fransa'daki Lourdes kasabasına gitmemiz gerekmiyor, cep telefonuna bakmamız yeterli. Çünkü artık biliyoruz ki tanrılardan yardım gelmeyecek. Onlara sırtımızı dönmek, yolumuzun ilk adımı olmalı" (Messerly 2015: 3).

"Katolik kilisesi mensubuysanız ve kültürlü bir topluluk önünde konuşacaksanız ve konuşmanızda Katolik kilisesini savunacaksanız, sözlerinize kilisesinin geçmişte yaptıklarından dolayı dinleyicilerden özür dileyerek ve pişmanlık duyduğunuzu itiraf ederek başlamanız gerekir." Bu sözlerin sahibi, *God is not Great* kitabının yazarı Christopher Hitchens. Hitchens, dinlerin geçmişlerinin yığınla utanılacak inanç ve icraatlar içerdiğini, Roma Katolik kilisesi bağlamında sert bir dille anlatır: "Yeni milenyumun başında Vatikan, Hristiyanlığın 2000 yıllık hatalarından, yanlışlarından özür diledi. Liste çok uzundu. Ama listenin özetine bakmak bile çok fena. İşte özür dilenen ve özür dilenmesi beklenen ayıplardan seçme başlıklar: Haçlı Seferleri, Engizisyon, mürtetlerin yakılması, Yahudilere zulüm, kadın düşmanlığı, Afrikalıların, Kızılderililerin, Güney Amerikalıların zorla Hristiyan yapılması, Afrika kaynaklı köle ticareti,

1200 yılında Bizans'ın talan edilmesi, Haçlı Seferleri'ne giderken yolları üzerindeki Yahudileri ve Ortodoksları öldürmeleri, sonra da Arapları öldürmek için yollarına devam etmeleri ve bu cinayetleri işleyen askerlerine cennet vadetmeleri, Galile'nin haklılığı, karşı reformlar sırasında yapılan işkenceler, Hitler'in cürümlerine sessiz kalınması, İsa'nın öldürülmesinden Yahudilerin sorumlu tutulması, İkinci Dünya Savaşı sırasında Sırp Ortodoks Hristiyanların Katolikliğe zorlanması, Ortodoksların lanetlenmesi, İrlanda'dan Avustralya'ya hemen her ülkede kilise okullarındaki yetim çocuklara işkence ve tecavüz edilmesi, vaftiz edilmeyen çocukların 'Araf'a gönderilmesi, Ruanda katliamı, Vatikan'ın Afrika'da AIDS'le mücadelede prezervatif kullanımına fetva vermemesi" (Hitchens 2007: 45, 51, 64, 111, 190, 193, 227; Stanley 2000).

Dinler genelde paganlığa karşı çıktılar. Ama bir başka pagan formunu kutsadılar. Otoriter yönetimlerin, özellikle iktidarı elinde tutmak isteyen ruhban sınıfının payandası oldular. Siyasal ve toplumsal düzenin baskı aracı olarak kullanıldılar. Kendilerine ruhaniyet atfeden teokratik yönetimleri desteklediler. Bu yönetimlerin halktan istediği sadakati sağlamada din hep başroldeydi. Bireyi değil devleti veya hükümdarı öncelemenin en büyük destekçisi hep din oldu. Bunu sağlamak din için kolaydı. Çünkü inananları kutsal addedilen liderlere itaat ettirme işinde üstün başarıları vardı. Geriye, aynı kutsallığı hükümdara aktarmak kalıyordu. Teokratik hükümdar zaten dini temsil eden kutsal otoriteydi, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisiydi. Bu nedenle de mutlak hâkimiyet hakkıydı. Böyle bir otoriteye itaat zorunlu bir kutsal görevdi. Tarih genelde hep böyle işledi.

Tarihe en uzun süreli görev yapan papa olarak geçen ve 2000 yılında aziz ilan edilen IX. Pius (ö. 1878), "demokrasi ve insan haklarını Hristiyanlıkla uyumsuz hatta insan gelişimine elverişsiz sosyal bağlamlar" olarak nitelemişti. Katoliklerin 19. yüzyıl boyunca demokrasiye şüpheyle yaklaşmaları da Papa'nın bu sözlerinin somuta indirgenmiş hâliydi (Taylor 2014: 886). Papa IX. Pius'un bu beyanı

da gösteriyor ki din, totaliter yönetimlerle hep iç içeydi. Siyasi egemenliği meşrulaştırmanın en etkin aracı hep din oldu. Kiliseyi ve krallığı kendilerine düşman ilan eden 18. yüzyıl filozoflarının aydınlanmanın zaferine atfen dillendirdikleri, "son kralı son papazın bağırsaklarıyla asmak" cümlesi, bu özdeşleşmenin boyutlarına işaret ediyordu. Bunu görmek için uzak yıllara gitmeye gerek yok. Almanya'da Katoliklerin 1939'da Hitler'in 50. doğum gününü resmî törenlerle kutlamaları, bir 20. yüzyıl fenomeni. Hükümdar, tebaayı askere alırken de vergiyi toplarken de din sınıfının vaazlarına, inananları teşvik etmesine ihtiyaç duydu. Çünkü insanların zihinlerini, bedenlerini, kalpleri eşliğinde teslim almak daha kolaydı. Kutsallık atfedilen hükümdarlar, aynı zamanda tebaanın canını ve malını elinde tutma yetkisine sahipti. İstediği zaman alıp istediği zaman verebilirdi. Çoğu hükümdar sadece devletin değil, kutsalı temsil eden din kurumunun da başı oldu. Hatta hükümdarın kutsal kan taşıdığına inanıldı. Tıpkı din büyükleri gibi onlar da yanılmazdı, onlar da Tanrı'nın ihsanına mazhar olurlardı. Hükümdara itaat, her şartta esastı; ona isyan, Tanrı'ya isyandı. Herhangi bir eleştiri, zındıklık olurdu. Şüphesiz, Doğu'dan Batı'ya bu hep böyle oldu.

Charles Taylor, din ile modernitenin karşı karşıya gelmesinde dinin kendini siyasi yelpazede konumlandırmasının neden olduğu köklü düşmanlıklara yine Papa IX. Pius üzerinden işaret eder: "İnanç ile moderniteyi birbirine düşman gösteren bu tablo, inançsızların icadı değildir. 1864'te yayımladığı Liste'de (Syllabus) insan haklarını, demokrasiyi, eşitliği ve çağdaş liberal devletimizin temsilcisi olduğu hemen her şeyi modern dünyanın kusurları olarak gören ve eleştiren IX. Pius'u hatırlamanız yeterlidir. Ve sadece Hristiyanların değil, başka dinlere inananların arasında da daha güncel örneklere rastlanır" (Taylor 2014: 667).

Din otoriteleri din adına, Tanrı adına çok canlar yaktı. Canları yananlar, bedel ödeyenler genelde akıl ve bilim yanlılarıydı. Din kendini tarihe genelde bilim karşıtı olarak yazdırdı. Çünkü bilim;

yeni, değişken bir şeydi ve din; yeniden, değişkenden hoşlanmaz görünürdü. Canı yananların başında filozoflar, astronomlar, mimarlar, tıpçılar, ressamlar geliyordu. Papalığın, dünya dönüyor diyen Galile'yi kâfir ilan eden fetvası, 1992 yılına kadar geçerli kaldı. Galile'nin doğruyu söylediğini Vatikan ancak 359 sene sonra Papa II. Jean Paul'ün ağzından ilan edebildi. Bu ilanda bile yine engizisyon yargıçlarına toz kondurmayan bir tonlama vardı: "Galile haklıydı, ama engizisyon da iyi niyetliydi" (Montalbano 1992). 1633 yılındaki engizisyonun gücünün Galile de farkındaydı. Din yargıçlarının huzurunda sözlerini geri almıştı. İşin ucunda diri diri yanmak vardı. 1600 yılında bu akıbeti yaşayan Bruno'nun hayali hâlâ hafızalardaydı. Ama Galile mahkeme çıkışında hatta ölmeden önce sürekli kendi kendine söyleniyordu: "Yine de dönüyor." Galile idamdan kurtuldu ama 1642'de ölene kadar ev hapsinde tutuldu. Fakat fikirlerini gizli gizli yazmaya devam etti. Aslında Galile önceden Dante'nin *Cehennem* isimli eserinden etkilenerek cehennemin yerini ve şeklini hesaplayan birisiydi. Ona göre cehennem, bir koni biçimindeydi, ucu yerkürenin merkezine denk gelecek ve ekseni Kudüs'ün merkezinden geçecek şekilde yerkürenin içine yerleştirilmişti, çatısı 5000 kilometre genişliğindeydi. Çatı, Rönesans mimarı Brunelleschi'nin Floransa Katedrali'nde yaptığı kubbeye benziyordu. Ama Galile daha sonra yanıldığını anlamıştı (Winston 2016: 372).

Sırf gökteki cisimlerin işleyişi hakkında fikir yürüttükleri için yargılanan hatta şehir meydanlarında yakılan insanlarla süslenen bu bilim karşıtlığı, dini cehaletin devamını savunan bir nefret ve çatışma unsuru hâline getirdi. Engizisyonun kurbanlarından biri de bir rahip ve gök bilimci olan Giordano Bruno idi. Kopernik'in Güneş merkezli evren tezini savunmuş, evrende dünyadan başka gezegenler olduğunu söylemişti. Mensubu bulunduğu Roma Katolik kilisesine göre bu sözler bir sapkınlık işaretiydi. Engizisyon cezayı kesmekte gecikmedi ve Bruno 1600 yılında şehir meydanında diri diri yakıldı (Winston 2016: 368). Bugün Roma'da heykeli bulunan Bruno,

ölüme gitmeden önce şu sözleri tarihe yazdırdı: "Tanrı, yeryüzünde iradesini hâkim kılmak için iyi insanları kullanır; kötü insanlar da kendi iradelerini hâkim kılmak için Tanrı'yı kullanır."

Kopernik'ten Galile'ye, Bruno'dan Bacon'a kadar bu hâl böylece sürüp gitti. Bu isimler, aklı ve bilimi temsil ederken din doğaüstü anlatıları, dogmaları temsil etti. Onların arkasında düşünce, dinin arkasında engizisyon vardı. Onlar aklın iyiyi ve kötüyü ayırt edebileceğini, aklın mutlak ahlaka ulaşabileceğini savundular ama bunu kabullendiremediler. Din cenahı insanoğluna bu özgürlüğü tanımadı, aklı hakir gördü. Tarih boyu din hep dipsiz bir kuyu oldu. Kuyunun başındakiler başkalarını kuyuya yaklaştırmadılar, kuyuyu sadece kendilerinin addettiler. İçeride neler olduğunu hep kendilerinin görebileceğini iddia ettiler. İhtiyaçları kadar suyu alıp bir kenara çekilmediler. Kuyuya bakraç sallamak isteyen başkalarını hep uzaklaştırdılar. Onların bakraç sallamayı bilemeyeceklerini söylediler. Kuyunun dipsiz olduğunu ve herkese yeteceğini hiç düşünmediler.

"Tanrı bizim Tanrımızdır ve Tanrı'nın iradesini yalnızca biz anlayabilir, biz yorumlayabiliriz." Tanrı algısına tahakküm eden bu anlayış, hemen her dinin muzdarip olduğu bir durumdur. Kendisi de bir rahip olan ve Avrupa manastırlarında yaşadığı inziva hayatıyla tanınan Amerikalı yazar Brennan Manning, Türkçeye "Kimsesizler İncili" diye çevrilebilecek *The Ragamuffin Gospel* isimli kitabında, bu anlayışı bir fıkra ile anlatır: Kilise bir günahkârı aforoz eder, kiliseye girişini yasaklar. Günahkâr, meseleyi Tanrı'ya taşır ve "Günahkârım diye beni kiliseye almıyorlar ey yüce Tanrım!" diye şikâyette bulunur. Tanrı seslenir: "Sen ne diyorsun, beni de almıyorlar!" (Manning 2005: 30). Henriksen ve Repstad *God After the Church Lost Control (Kilise Kontrolü Kaybettikten Sonra Tanrı)* başlıklı eserde, bu tahakkümün insanları dine mesafeli hâle getirdiğini anlatırlar: "Tanrı'nın başta politik amaç olmak üzere birçok alanda suistimal edildiği ortada. İnsanların dine karşı durma nedenlerinden biri de budur. Birilerinin Tanrı'yı kendi gruplarının imtiyaz ve itibarı için

başkalarının aleyhinde kullanması, Tanrı'yı birleştirici değil, bölücü konuma itiyor. Böylece Tanrı, çatışmaları körükleyen, bölünmelerin önünü açan, adaletsizlikleri destekleyen bir sembole dönüşüyor ve tüm bu olup bitenlerden muzdarip olanların gözünde inanılırlığını, güvenilirliğini kaybediyor. Bu grupları böyle bir suistimale sevk eden neden ise belli: kendilerinin Tanrı'nın iradesine ayrıcalıklı bir erişimleri olduğuna inanıyorlar. Dahası, Tanrı'nın sadece belirli bir grubun Tanrısı olduğunu düşünüyorlar. Böyle olunca da evrensel olduğunu iddia ettikleri Tanrı imajı, yerini kabile tanrısına bırakıyor" (Henriksen ve Repstad, 2023: 81).

Dinin tarihsel bagajıyla ilgili en temel eleştirilerden biri, evrensellik iddialarına yöneliktir. Dinler genelde inanç ve öğretilerinin tüm zamanlar ve mekânlar için geçerli olduğunu söylerler. Bu iddiaya karşı şimdilerde daha net ve daha bariz bir şekilde seslendirilen itiraz şu şekildedir: "Tarihin belirli bir döneminde, belirli bir mekânda, belirli bir topluluğa hatta bir kabileye hitap eden ve birçoğu geçerliliğini yitiren hükümlerden zaman ve mekân ayrımı gözetmeksizin nasıl tüm insanlık sorumlu tutulabilir ki?" Bu yöndeki en radikal eleştiri, Christopher Hitchens'tan gelir: "Misyonerler, Çin'e ilk gittiklerinde bir soruyla karşılaşmışlar: "Eğer Tanrı yeryüzüne geldiyse neden biz Çinlileri haberdar etmek için yüzyıllarca bekledi?" Makro düzeyde düşünürsek büyük bir evren var ve bu evren sürekli genişliyor. Böyle bir evrende, bu kadar uzun bir zaman tünelinde Tanrı, dünyaya müdahale edecek zaman ve mekân tercihini Arabistan ya da Filistin denilen yerde Araplarla İsraillilerin dâhil olduğu kasaba savaşlarından yana mı yaptı? Big Bang'den bu yana her bir saniyede Güneş büyüklüğünde bir yıldız patlıyor. Şu an siz bu satırları okurken birkaç yıldız patladı bile. Bu kadar büyük bir evren var. Böyle bir evrende insanların cehalet içinde olduğu Arabistan ya da Filistin denilen bir çöl var. Diyorsunuz ki insanlık tarihinin en önemli olayları üç bin veya iki bin sene önce bu çölde gerçekleşti. Tanrı, bu büyük evren içinde gezegenimize müdahale kararı için bu zamanı ve

bu mekânı seçti. Çinliler en azından okuma yazma biliyorlardı. Mesajı daha iyi anlayabilir, daha iyi yayabilirlerdi ama Tanrı bu çöldekileri seçti. Dahası, insanoğlunun kurtuluşunun ancak bu müdahale sırasında söylediklerine uymakla gerçekleşebileceğini ilan etti. Hakikaten, insanları böyle bir şeye inanmaya nasıl davet edebilirsiniz? İnsanların ancak buna inanarak ahlaklı olabileceğini, inanmazlarsa ahlaksız olacaklarını, doğruyu bulamayacaklarını nasıl söylersiniz? Bu çölde olup bitenleri kabullenmedikçe, bu çölde çekilen çileleri benimsemedikçe kurtuluşa erilemeyeceğini nasıl iddia edebilirsiniz. Böyle mantıksız bir yargıya nasıl varabilirsiniz?" (Hitchens 2007: 254-255, 262).

İlkel dönemlerde animizm inancı hâkimdi. Tüm doğal varlıkların ruha sahip olduklarına inanılırdı. Dağda, taşta, kurtta, kuşta, suda, ateşte, ayda, güneşte, nehirde, toprakta görünen maddi yapının dışında akıllı bir ruh vardı. Çevrede olup biten ve açıklanamayan tehlikeli doğa olayları bu ruhlardan kaynaklanmaktaydı. Seller, fırtınalar, yangınlar, depremler, bu ruhların işi olmalıydı. Doğal afetler ya da yolunda gitmeyen bir iş, bu doğaüstü ruhların kızdırılmasının neticesiydi. Ay ve Güneş tutulmaları ise tümüyle bir gazaptı. Deprem toprağın, fırtına gökyüzünün öfkesindendi. Bu inançların temel nedeni, insanoğlunun fizik kanunlarından haberdar olmamasıydı. Ritüeller bu ruhlara tapınmak, adak sunmak şeklinde olurdu. Tehlikelerin önüne geçmek için büyüsel ritüellerle bu ruhlar teskin ve tatmin edilmeliydi. Onlara değerli şeylerden, yiyeceklerden sunulmalıydı. Tıpkı kabile reislerine yaptıkları gibi. Öfkeli kabile reisine değerli şeyler takdim edince sakinleştiğini biliyorlardı. Tabii pişmanlık sözleri ile reisten af dileme ritüelini de ihmal etmiyorlardı.

Animizm zamanla yerini çok tanrılı döneme bıraktı. Ruhlar tanrılara dönüştürüldü, gökyüzüne yükseltildi. Sonsuz sayıdaki ruhlardan sayılı tanrılara geçildi. Sayı azaldı ama güç azalmadı. Tersine, tanrılar ruhlardan daha güçlüydü. Animist dönemden gelen inanışlar

ve ritüeller, form değişikliği ile çoktanrılı döneme transfer edildi. Ama motivasyonlar değişmedi. Ortada yine kudretli, görünmez eli olan, gazabından sakınılması gereken güçler vardı. Yine bu güçler mutlu edilmeliydi. Yoksa bunlar, insanoğluna Olimpos Dağı'ndan cezalar püskürtebilirdi. Sellerin, yangınların, kasırgaların ardında insanoğlunun tanrıları kızdıran eylemleri vardı. Bunları engellemek için tanrılara yalvarmak gerekiyordu. Doğal afetleri fizik kanunlarına değil, insanoğlunun günahlarına atfeden animist alışkanlık, çoktanrılı dönemde de devam etti. Ama orada kalmadı, tek tanrılı döneme transfer edildi, vaizlerin el kitaplarını süsledi. Her felaketin ardından, cezalandırıcı tanrı imgesi vaaz kürsülerinin vazgeçilmezi oldu. Din, insanoğlunun kendini hep "aşağılık" hissetmesini sağlamak için kullanılan bir araca dönüştürüldü.

Animizmle başlayan, çok tanrıcılık ve tek tanrıcılıkla devam ettirilen "gazap tanrısı" imajı, din bagajının hep amentü maddelerinden oldu. Hem de sorgusuz sualsiz. Salgınları, depremleri, tsunamileri tümüyle Tanrı-insan ilişkisinin ceza boyutuna bağlamak, dinin ilkel dönemden tek tanrılı döneme kadar taşıdığı ve bugüne hediye ettiği bir anlama biçimiydi. Bizans Dönemi'nde 1343'te İstanbul'da şiddetli bir deprem yaşandı; Ayasofya da hasar gördü, kubbe çöktü. Halk, dünyanın sonunun geldiğine inandı. Çünkü Ayasofya, Tanrı ile insanoğlu arasındaki bağın sembolü olan kiliselerin en yücesiydi. Yıkılması, bu bağın zarar görmesi demekti. Günlerce yas tutuldu. Ayrıca halk, adaletsizlik, iç kargaşalar ve ahlaksızlığın arttığı gerekçesiyle de kıyametin yaklaştığına inandı. Tanrı, "dinsiz imansız"ın hüküm sürdüğü bu dünyadan koruyucu elini çekmişti. 1755'te Lizbon'da meydana gelen ve 15 bin can alan deprem, din adamlarına göre ahlaki bozulmaya karşı Tanrı'nın gönderdiği bir ceza idi. Metodist mezhebinin kurucusu İngiliz John Wesley (ö. 1791) için deprem bir fırsattı. Wesley fırsatı kaçırmadı. Tüm ülkeyi at sırtında dolaşarak vaazlar etti. Fiziksel sebep ne olursa olsun depremin manevi nedeninin günah

olduğunu savundu. Tabii Wesley gibi bir mezhep kurucusunun bu iddiasını Hristiyanlığın temel doktrinlerinden biriyle desteklemesi gerekiyordu. Ona göre depremin "asli günah"la yani Adem'le Havva'nın ilk günahlarıyla ilgisi vardı. Deprem, onların işledikleri suçun yeryüzüne indirdiği lanetin sonucuydu (Küçükcan-Köse 2000: 48). 1666 yılında İngiliz Avam Kamarası, Londra'daki yangından ve o yıllardaki veba salgınından Thomas Hobbes'un (ö. 1679) ateizmini sorumlu tutmuştu (Eagleton 2018: 21).

Doğal felaketlerin Tanrı'nın gazabının bir sonucu olduğu şeklindeki inançlar hâlâ din kurumunun üzerine etiketli bir görüntü sergilemektedir. Din cenahı ya da onlar adına hareket eden piyasa vaizleri, "Tanrı'nın gazabı" söyleminin her durumda sorgusuz sualsiz kabul gördüğü yüzyıllar öncesini bugüne taşımaya devam etmektedirler. Bazı din adamları, 2004'te Uzak Doğu'daki tsunamiye veya 2005'te Amerika'daki Katrina Kasırgası'na insanların günahlarının neden olduğu yorumunu yaptılar. Haiti'de 2010 yılında meydana gelen depremde üç yüz binden fazla insan öldü. Ölenler arasında Roma Katolik kilisesinin Haiti Başpiskoposu Joseph Serge Miot da vardı. Christopher Hitchens, dinin bu tarihsel bagajı taşımaya devam ettiğini hem *God is not Great* kitabında hem Haiti depremi üzerine yazdığı "A Fault is not a Sin" (Hata Bir Günah Değildir) başlıklı makalesinde, bazen de konuşmalarında tepkili bir şekilde ortaya koyar. En sert tepkisi de felaketler üzerine verilen vaazlardaki beylik sözleredir: "Deprem gibi, tsunami gibi bir felaket olduğunda din cenahına bir neşe gelir, gizli bir tatmin yaşarlar. 'Gördünüz mü bak! Bizi dinlemezseniz işte böyle olur!' derler. Yapmacık bir tebessümle sizi günah çıkarmaya davet ederler. Kendilerini sorguladığınız zaman da diyecekleri bellidir: 'Biz size cennet veriyoruz ama istemezseniz ne yapalım? Cehennemde de yerimiz var!' Kilise, geçmişte vebanın da Tanrı'nın bir cezası olduğunu vaaz etmişti. Hâlâ aynı yolda devam ediyorlar. Çünkü felaketlerin ceza olduğuna inanmak, bir virüse yakalanmaktır ve kolay kolay kurtuluşu yoktur. Felaketlerin

ceza olduğunu söyleyince sorumluluklardan kurtulup rahatlarsınız. Ama jeoloji bilirseniz, yer altındaki tektonik tabakalardan haberiniz olursa bu tür inançlara itibar etmezsiniz ve Haiti piskoposunun yaptığını yapmazsınız. Haiti depremi, milyonlarca insanın ya canını almış ya hayatını felç etmiş. Depremde katedral de yıkılmış, başpiskopos enkaz altında kalarak can vermiş. Başpiskopos katedralin enkazına gömülmüş. Onun yardımcısı olan piskopos cenaze töreninde üzgün, bitkin, perişan Haiti halkına vaaz ediyor, 'Tanrı'nın bu depremle Haiti'ye mesaj verdiğini, bunun Tanrı'nın bir tercihi olduğunu' söylüyor. Bunu söylerken New York başpiskoposu da yanında duruyor. Oysa Haiti depremini jeoloji yerine başka bir şeyle değerlendirmek, 'Bu kimin günahının sonucuydu?' diye sormak aptalca bir şeydir..." (Hitchens 2007: 47, 60; Hitchens 2010).

Haiti depreminin ilahi gerekçesi hakkında Evanjelik lider Pat Robertson da şu açıklamayı yapmıştı: "Haitililer şeytanla iş birliği yaparak 18. yüzyılın sonunda sömürgeci Fransızları Haiti'den çıkarmışlardı. Şimdi cezalarını buldular. Şeytanla iş birliğinin cezası işte bu deprem oldu." Pat Robertson, bir başka Evanjelik lider Jerry Falwell ile birlikte 11 Eylül 2001 saldırıları hakkında da şu yorumu yapmıştı: "11 Eylül saldırıları, okullarda dua ayinlerini kaldıranlar, kürtajcılar, feministler, eşcinseller, pornocular yüzünden oldu. Bunlardan dolayı Tanrı koruyucu elini üzerimizden çekti" (Zajac 2010; Hudson 2010). Pat Robertson 2005'te de New Orleans bölgesini etkileyen ve büyük bir sel felaketine neden olan Katrina Kasırgası'ndan bir zamanlar New Orleans'ta yaşamış olan lezbiyen bir komedyeni sorumlu tutmuştu. Robertson'ın bu çıkışına Richard Dawkins şu sözlerle karşılık vermişti: "Her şeye gücü yeten bir Tanrı'nın günahkârları öldürmekte biraz daha belirli bir yaklaşım sergilemesi daha mantıklı olmaz mıydı? Mesela şehrin tamamı yok edileceğine, sadece günahı işleyen lezbiyen komedyen, bir kalp krizi geçirebilirdi" (Dawkins 2008: 224).

İngiltere'de Kuzey Yorkshire'da 2007 yılında meydana gelen ve ölümlere neden olan sel felaketini, İngiliz Piskopos Graham Dow,

ilahi bir ceza olarak yorumlamıştı. Piskopos Dow ceza gerekçesi olarak da toplumun ahlaken bozulduğunu, eşcinsel evlilikleri onaylayan yasaların çıktığını, modern toplumun doyumsuz hâle geldiğini, Batı'nın yoksul ülkeleri sömürmeye devam ettiğini söyledi. Roma İmparatorluğu'nun bu ahlaki bozulma nedeniyle çöktüğünü anlatan İncil hikâyelerini okumak gerektiğini de sözlerine ekledi. Felakette birçok masum insanın öldüğü, binlercesinin evsiz kaldığı ama felaketin, eşcinselliğin daha yaygın olduğu mesela Londra'da değil de Kuzey Yorkshire bölgesinde meydana geldiği sorusuna Piskopos Dow'un cevabı beklenen türdendi: "Bu tür felaketler, iyi kötü ayırımı yapmaz, ceza topluca gelir" (Wynne-Jones 2007b).

"Felaket ne kadar büyükse Tanrı o kadar yakındır" sözü, felaket anlarında insanın doğaüstü güce yönelme ihtiyacı hissettiğini anlatan gerçekçi bir tespittir. Felaketlerle birlikte insanoğlu, manevi telkine açık hâle gelir ve dinin teselli gücü bir dayanak vazifesi görür. Ama böyle hâllerde felaketlerin Tanrı'nın bir cezası olduğu söylemi gerçeklikle bağdaşmaz. Bu söylemler, felaketin getirdiği duygusal ortamı istismar etmekte, insanlara günahkârlık duygusu aşılamaktadır. Dahası bu söylemleri dile getiren din adamları, ilahi belirleyicilik rolünü üstlenmekte, felaketi Tanrı'ya fatura ederek insanların gerçeklerle yüzleşmesini engellemektedirler (Köse 2020). Toptancı söylemlerle, tutarsız yorumlarla dinin bagajına bir yük daha eklemektedirler. Bu da insanların din olgusundan duygusal anlamda soğumalarına neden olmaktadır. Çünkü inançlar, tümüyle bilinçli olgular değildir. İnançlardan çekilmeler, uzaklaşmalar da çoğu zaman düşünce yoluyla değil, duygu yoluyla gerçekleşmektedir. David Kinnaman, Hristiyanlıktan uzaklaşan gençler üzerine yaptığı *Beni Kaybettin* başlıklı araştırmasında, dinden kopuşlarda günah anlayışının etkili olduğunu şu sözlerle ifade eder: "Kilisede büyümüş bazı genç yetişkinler, konu manevi yargılar olunca benzer bir öz kuşku duyuyorlar. Kilise onları Tanrı'ya güvenecek şekilde donatmak yerine, içlerini kemiren bir günah korkusuyla doldurmuş. Gençler

sürekli günaha ve günahkârlara verip veriştiren bir kiliseye gitmek istemiyorlar" (Kinnaman 2021: 127, 220).

Manevi konular üzerine araştırmalarıyla tanınan, kitapları 15 milyon satan ve 40 kadar dile çevrilen Philip Yancey, *What is So Amazing About Grace?* başlıklı kitabında, kendi tecrübelerini şu ilginç cümlelerle anlatır: "Günahkârların arasında da bulundum, kendini aziz ilan eden günahsızların(!) arasında da. Sonra İsa'nın neden günahkârların arasında daha fazla vakit geçirdiğini anladım. Çünkü günahkârlar, kendileri hakkında dürüst davranıyorlardı, günahsız görünmeye çalışmıyorlardı. Bu sebeple İsa da onlarla daha samimi oluyordu. Oysa kendini aziz görenler, İsa'yı hep ölçüp biçtiler, hep bir ahlaki eksiklik aradılar. Sonunda da İsa'ya ihanet edenler, günahkârlar değil, o aziz görünümlüler oldu" (Yancey 1997: 249).

İnsanoğlunun binlerce yıllık tecrübesine bakarak yapılabilecek en önemli tespitlerden biri herhâlde onun kutsal ihtiyacını hisseden bir varlık olduğudur. Bu ihtiyacı gerek metafizik izahlarla gerekse insanoğlunun kayıpları karşısında sunduğu teselli kabiliyetiyle tatmin eden olgu da elbette dindir. Çünkü metafizik alan, belirsiz bir alandır ve belirsiz hâllerde insanoğlu bir yere tutunmak ister. Belirsizlikten kurtulma ve kesin bir şeye inanma arzusu taşır. Bu amaçla da kendince bir gerçeklik yaratır. Metafizik alana ait manevi inançlar, işte bu noktada devreye girer ve kesinlik duygusu veren bir anlam dünyası sunar. Böylece insanoğlu varlığı kutsallaştırır (Köse 2015: 13). Mircea Eliade, "Kutsal, insan bilincinin tarihinde bir aşama değil, bilincin yapısı içinde bir unsurdur" der (Eliade 2003: 11). Bu açıdan bakıldığında din, vazgeçilmez görünmektedir. Terry Eagleton dinin vazgeçilmezliğini şu sözlerle anlatır: "Acı, ölüm, felaketler, sorumluluk, özgürlük gibi ahlaki ve varoluşsal meselelerde söyleyecek anlamlı bir sözünüz yoksa dine yönelteceğiniz eleştiriniz cahilce ve içi boş olacaktır" (Eagleton 2007). Peter Berger de şunları yazar: "İnsanoğlu kutsalsız yapamaz. Maddi manevi mahrumiyetlere maruz kalan, fiziksel acılar yaşayan hatta en basitinden geçimsiz bir evliliğe tahammül etmek zorunda olan bir

insana ilerleme efsanesinin o büyük ideallerinin, tabii bilimlerin o inanılmaz zaferlerinin, ulusal bağımsızlıkların veya devrimci hareketlerin başarısının sunacağı hiçbir şey yoktur" (Berger 2014b: 102).

Bu psikososyolojik tespitleri belki "maneviyatçı dindarlık" şeklinde tanımlayabiliriz. Bundan kasıt, bireyin varoluşu anlamlandırmasına yarayan, psikolojik destek sağlayan, sosyal dayanışmanın muharriki olan bir din olgusudur. Dinin bu alandaki gücünü savunanlara göre aydınlanma felsefesi veya bilim, dünyayı anlamlandırma görevini dinin elinden tümüyle alamayacaktır. Bu alan, dinin hâlâ en büyük kazanç alanıdır. Bu çıkış noktası doğru kabul edilince, dinin varlığını hep hissettireceğinde şüphe yoktur. Kendisi de bir ateist olan Alain de Botton, *Ateistler İçin Din* adlı kitabında şu ana fikri savunur: "Evet ben bir ateistim ama dinin toplumsal işlevini reddedemeyiz, dinsiz bir toplum hayal edemeyiz... Çünkü tarihçiler, komşularımızla ilgilenmemeye başladığımız dönemle Tanrılarımız için toplu tören yapmayı bıraktığımız dönemin hemen hemen aynı zaman dilimine denk geldiğini ileri sürerler... Dolayısıyla dinler, yalnızca inananlara bırakılamayacak kadar önemlidir..." (Botton 2012: 21, 61, 302). Botton'a göre, "Din sosyolojik bir vazgeçilmezdir" ve dinsel yaşamın, seküler toplumun sorunlarına karşı verimlilikle uygulanabilecek boyutları vardır. Dinler bize "kibar olmayı, başkalarına saygı duymayı, ölçülü davranmayı, vefalı olmayı, ahlaki disiplini ve toplumsal düzeni sağlamayı" öğretirler. Botton'un dinin toplumsal boyutuyla ilgili böyle olumlu bir duruş sergilemesi, doğal olarak eleştirileri de beraberinde getirir. Terry Eagleton hem inançsız olup hem dine böylesi methiyeler düzen Botton'un bu tavrını "entelektüel iki yüzlülüğün parlak bir örneği" olarak niteler. Benzer tavır sergileyen diğer düşünürler de Eagleton'ın sert tepkisinden nasiplerini alırlar: "Makyavel, ne kadar içeriksiz olurlarsa olsunlar dinsel düşüncelerin kitleleri teskin etmeye yaradığını söylerdi. Voltaire, kendi dinsizliğini hizmetçisine bulaştırmaktan korkardı. Gibbon, hor gördüğü dinsel öğretilerin yine de toplumsal açıdan faydalı

olabileceğini savunurdu. Montesquieu ve Hume da öyleydi. Günümüzde Jürgen Habermas öyle. Diderot dinle alay eder fakat onun toplumu birleştirici gücüne değer verirdi. Durkheim'in Tanrı'yla işi olmazdı fakat dinin duyguları terbiye etmek için değerli bir kaynak olabileceğini düşünürdü. Filozof Leo Strauss, kendisi bir an olsun dine itibar etmediyse de dinsel inancın toplumsal düzen için elzem olduğu kanaatindeydi. Tüm bu mirasta nahoş bir samimiyetsizlik var. "Kendim inanmıyorum fakat siyasi çıkarlar gereği senin inanman gerek." Muhakemenin dürüstlük ve tutarlılığına sadık olması beklenen düşünürlerin sloganı bu işte!" (Eagleton 2018: 260-2).

Din değerlendirmelerinde ortaya çıkan farklılıkların temel sebebi, dine bakışın hangi düzlemde gerçekleştirildiğiyle yakından ilgilidir. "Din sosyal bir kurumdur" yaklaşımında olanlar, mabetlere gitmek veya dinî kurumlara katılmak gibi sosyal aktiviteleri dikkate alarak modernite ile birlikte dinin zayıfladığını iddia ederler. Buna karşılık, dinin "bir anlam sistemi" olduğunu düşünenler, dinin varoluşu anlamlandırdığını ve bunun insan için hâlâ elzem olduğunu savunurlar.

Din, bu olumlu özelliklerinin yanında birçok olumsuz yükü, tarih boyu sırtında taşıdı. Olumsuz yüklerle dolu büyük bir bagajın bugüne taşınması, din açısından bir hata idi. Bu hata, baştan yapıldı. Belki aralarda telafi edildi ama bagaj, bugüne kadar bir şekilde geldi. Hem de bile bile. Bilmeyi, öğrenmeyi tasvip etmemek, fiziksel verilerle açıklamayı kabullenmemek genelde din adına tercih edilen yol oldu. Giambattista Vico (ö. 1744), bu tercihin nasıl gerçekleştiğini, 18. yüzyılda yazdığı, *Yeni Bilim (Scienza Nouva)* isimli eserinde söylemişti: "Cahillerin fizik bilgileri kaba bir metafiziktir. Onlar bu kaba metafizik yoluyla, kutsal iradenin kendisiyle iş gördüğü araçları düşünmeksizin, bilmedikleri şeylerin nedenlerini Tanrı'nın iradesine yüklerler... Zihinler bir kez korktu mu yani nedenleri anlayamadı mı derhâl batıl inançlara eğilimli hâle gelir. İnsanlar bir kez korku dolu bir batıl inanca tutuldu mu hayal ettikleri, gördükleri hatta yapıp

ürettikleri her şeyi artık o inanca isnat ederler... Akıl yürütme gücü ne kadar zayıfsa hayal gücü o kadar güçlü olur" (Vico 2007: 102).

Bu tespitlerin işaret ettiği üzere kutsal metinlere veya kutsal addedilen tarihsel figürlere ait çelişkili mitolojik anlatılar, akıl ve mantık dışı bilgiler, vicdanla bağdaşmayan emirler hep dinin ağır yükleri oldu. Zaten din cenahının en büyük problemi; somut ile soyutu, akıl ile duyguyu uzlaştıran bir yöntem bulamamak ya da ne zaman hangisini kullanması gerektiğine karar verememek oldu. Sam Harris, bu noktada şunları söyler: "Dinlerimiz bu dünya hakkındaki tüm geçerli bilgi kaynaklarını terk ederek sanki nihai metafizik önemi koruyorlarmış gibi tüm antik tabuları ve bilim öncesine ait fantezileri benimsemiştir. En sığ siyasi, ahlaki, bilimsel ve manevi yelpazeye sahip olan ve bugüne kıyasla bize en çapsız bilgeliği sunan kitaplar bile, sırf eskilikleri yüzünden hâlâ bize en büyük öneme sahip meseleler üzerine birer nihai sözmüş gibi dayatılmaktadır. Böyle olunca da insanlar, en derin endişeleri hakkında bile mantıklı düşünme yetisinden mahrum bırakılmaktadır" (Harris 2014: 238).

Dinin bagajında var olan ezelî problemlerden biri, her dinin kendi içinde gelişen farklı din anlayışlarının mezhepler ve hizipler adıyla yarattığı ayrışmalar oldu. Bu bagaj, dinlerin hâlâ ısrarla taşıdığı şişkin bir yüktür. Her din, her mezhep, her hizip hakikatin sadece kendi inanç hatta ibadet şekillerinde olduğunu bencilce savunmakta ve diğerlerini düşmanlaştırmaktadır. Hakikat, kendi gruplarının paylaştığı paradigmalardan başka bir şey değildir. Doğal olarak o diğerlerinin ahiret mekânı da cehennem olmaktadır. Dozu aşan ve ateş püsküren cehennem söylemleri de inancın sorgulanmasına yol açmaktadır. Bu yüzden hâlâ savaşlar, katliamlar olmakta ve her hizip, Tanrı'yı kendi saflarında savaşan bir başkomutan olarak görmektedir. Dinlerin vaaz misyonları, genelde hep bu yolu izlemiştir. Binlerce yılın mahsulü olan bu düşmanlaştırma alışkanlığından vazgeçmek zordur. İnsanoğlu, düşmanını kaybetmekten korkar. Alıştırıldığı düşmanını kaybetmek kolay değildir. Çünkü düşmansızlık,

insanoğluna kendini sorgulatır. Kendini sorgulamak da çoğu zaman insan egosunun kabullenmeye yanaşmadığı bir yoldur.

Charles Taylor, dinin bu tarihsel yükünü Fransa'da Restorasyon zamanında yaşamış bir misyoner vaizden yaptığı alıntıyla örneklendirir: "Yakında ölüm saatiniz çalacak; siz keşmekeş ağında yaşamaya devam edin; rezil şehvetinizin pisliğine iyice batın; Tanrı'ya dinsizliğinizle hakaret edin. Yakında ölümün acımasız darbeleriyle yıkılacaksınız ve günahlarınızın cezasını korkunç işkencelerle çekeceksiniz" (Taylor 2014: 583). Callum Brown, 1800-2000 yılları arası İngiltere'yi incelediği kitabına, *The Death of Christian Britain (Hristiyan İngiltere'nin Ölümü)* başlığını koyar. Başlıktan da anlaşılacağı üzere iki asırlık tarihsel bir seyir içinde İngiltere'de dinin nereden nereye geldiğini, nasıl bir düşüş yaşadığını anlatır. Kitap, 2001 yılında İngiltere'nin hatırı sayılır yayınevlerinden Routledge tarafından yayımlanır; bilim çevrelerinden takdirler alır. Ancak bazı radikal Hristiyanlar, Brown'a hakaret içerikli mektuplar gönderirler. Brown, kitabın 2009 yılındaki ikinci baskısında anlatır: "Benim kitap, bazılarını rahatsız etti. Bana İncil'den ayetler yazarak beni cehenneme gönderenler, azap meleklerince ateş gölüne nasıl sürükleneceğimi anlatanlar bile oldu. Oysa benim tek yaptığım, tarafgirlikten uzak bir şekilde bulgularımı yazmaktı" (Brown 2009: 199). Benzer bir tecrübeyi, *Tanrısız Ahlak* kitabının yazarı Sinnott-Armstrong yaşar. Sinnott-Armstrong, sonradan ateist olan bir Evanjeliktir: "Teistler, ateistlere cehenneme gideceklerini, manevi açıdan sığ, ahlaksız, güvenilmez olduklarını söylediklerinde yapılacak pek bir şey kalmaz. Bu küçümseyici sözlerin tümü de hakkımda ateist olduğumdan başka bir şey bilmeyen teistler tarafından yüzüme söylendi... Bir dergide ateizm üzerine kısa bir yazı yayımladığımda çok sayıda mektup ve elektronik posta aldım. Bana dar kafalı, bencil, küstah, aptal, fiyakacı dediler; üniversitenin beni kovmasını istediler; inançsızlığımın zekâm konusunda kuşku yarattığını bile söylediler" (Sinnott-Armstrong 2012: 19).

Dinlerin bu tür bagajları üzerine gündeme gelen en önemli itiraz, dinlerin kendilerinin mükemmeli temsil ettiği, problemin dinde değil mensuplarda olduğu, gerçek dinin bu olmadığı şeklindedir. Ama şunu da unutmamak gerekir: Dinlerin DNA'sı diye bir şey yoktur; dinlerin mensupları dinden ne anlıyorsa, din odur. Stephen Fry, *Dört Atlı* başlıklı kitaba yazdığı ön sözde, dinleri mensuplarından ayırarak değerlendirmenin yanlışlığını, "Gerçek İskoç" safsatası denilen hikâye ile anlatır. İskoç safsatası, insanların kendi gruplarına yapılan eleştiriyi bertaraf etmek için, itham edilen grup üyesinin "gerçek bir grup üyesi olmadığını" savunarak grubu temize çıkarma söylemidir:

Kişi A: *Hiçbir İskoç, lapasına şeker koymaz.*

Kişi B: *Ama amcam Angus bir İskoç ve lapasına şeker koyuyor.*

Kişi A: *Fakat hiçbir gerçek İskoç, lapasına şeker koymaz.*

Stephen Fry, din mensuplarının en acımasız katliamları bile temize çıkarmak adına, "Gerçek İskoç" safsatasına müracaat ettiklerini; Budist Myanmar (Burma) ordusunun Arakan halkına yaptığı katliamlar üzerinden anlatır:

Kişi A: *Budizmin bize öğreteceği çok şey var, biliyorsunuz. Gerçek psikolojik ve bilişsel değerlere sahiptir Budizm.*

Kişi B: *Arakan halkını katleden Burma ordusuna yardım eden şu Budist keşişleri mi kastediyorsun?*

Kişi A: *Ah, ama onlar düzgün Budistler değil ki!* (Hitchens-Dawkins-Harris-Dennett 2019: 11).

Din cenahının yaftalarından biri de hakikat tekelciliğidir. "Tanrı bizim tarafımızda, Tanrı ancak bizim kurduğumuz düzeni kutsar; diğerleri Tanrı katında makbul değildir" düşüncesi, zamanla bir şovenizme dönüşebiliyor. Din mensupları sadece kendi inançlarının doğru olduğuna, diğerlerinin cennete gidemeyeceğine inanıyor (Putnam-Campbell 2010: 743). Sadece farklı inançlar değil, sıradan bir ritüel farklılığı bile hakikat tekelciliğinin kapsama alanına girebi-

liyor. *Memories of a Catholic Girlhood (Katolik Bir Çocukluğun Hatıraları)* isimli otobiyografide Mary McCarthy, çocuklukta yaşadığı bir tecrübenin onu ne denli etkilediğini anlatır. McCarthy'nin Presbiteryen (Protestan) dedesi ölmüştür. Cizvit (Katolik) papazı, dedesinin ebedî cehennemlik olduğunu söylemiştir. Çünkü dedesi başka bir kilisede, yanlış şekilde vaftiz edilmiştir (McCarthy 2013: 74). Benzer bir tabloyu, *The Varieties of Nonreligious Experience (Farklı Dinsizlik Tecrübeleri)* başlıklı araştırmasında Jerome Baggett aktarır. Dinden uzaklaşanlarla görüşmelere dayalı bu araştırmasında Jim isimli bir ateistin sözlerine yer verir: "Benim üvey kız kardeşim, kendi annesi ölüm döşeğindeyken küçük yaştaki çocuklarına, büyükannelerinin ölünce cehenneme gideceğini çünkü onun Hristiyan olmadığını söyledi. Bu, onun için gayet normaldi çünkü öyle inanıyordu. Bu arada, üvey kız kardeşim çok iyi bir insandır" (Baggett 2019: 165). Sam Harris, bu bakış açısını Hristiyanlık özelinde anlatır: "Her dinin, gerçeği kendi tekeline alma konusunda iflah olmaz bir talepkârlığı vardır. Dinsel geleneklerin hepsinin ortak ilkesi, diğerlerinin hatalarla dolu olduğu, bilemedin, en iyisinden ciddi eksiklikler içerdiğidir. Dolayısıyla hoşgörüsüzlük dinlerin içine işlemiştir. Bir Hristiyan, kıyamet gününde yalnızca vaftiz olmuş kardeşlerinin kurtulacağını, diğerlerinin cehennemin ateşini harlayacağını düşünür. Bu düşünceye sahip birisinin başkalarının inançlarına saygı duyması mümkün değildir" (Harris 2014: 15, 17). Sam Harris gibi Christopher Hitchens da dinin bagajındaki bu ağır yükü mezhepsel ayrılıklar bağlamında dile getirir: "Katolikler, kendileri dışındakilerin kurtuluşa eremeyeceğine inanır. Çoğu Protestan'a göre de kurtuluş, kendilerinin yolundadır. Her ikisi de birbirini sapkın görür. Her iki taraf da "Benim istediğim gibi Hristiyan değilsen o zaman canın cehenneme!" der. Herkesin kendi inancının gerçek olduğunu söylediği noktada da problem başlar. Dahası, kendi mezhebinizde de aforoz silahı her an size çevrilebilir. Bu inanç şekli milyonlarca insanı canından etti. Hâlâ da öyle. İkinci Dünya Savaşı'nda Hitler'in SS subaylarının %25'i dindar Katolik'ti. Savaştan

sonra bu subaylardan hiçbirisi Katolik kilisesi tarafından savaş suçlusu görülüp aforoz edilmedi. Ama Hitler'in en yakın arkadaşı ve Enformasyon Bakanı Josepf Goebbels aforoz edildi. Çünkü Goebbels, bir Protestan'la evlenmişti. Bu aforoz da savaştan önceydi" (Hitchens 2007: 240). Richard Dawkins din hakkındaki ilk şüphelerinin hakikat tekelciliğinden kaynaklandığını anlatır: "Çocukken annemle dinler hakkında konuşurduk. Ondan öğrendiğime göre her din kendisinin gerçek dini olduğunu söylüyordu ve aralarında bir uyuşma yoktu ve dahi çatışıyorlardı. O zaman düşündüm, neden benim içine doğduğum din doğru olacaktı ki? Doğru olması için benim orada doğmam mı gerekiyordu? Daha sonra öğrendiğim üzere dindar insanlar; kanıt sahibi olmadan, içine doğdukları inancın tek doğru olduğuna, diğer tüm inançların ya doğru yoldan saptığına ya da hepten yanlış yolda olduğuna inanırlar" (Dawkins 2019: 16, 230).

Dinden duygusal anlamda soğumaya neden olan meselelerden biri de bazı temel ritüellerin ihmalinin ahiretteki cezai karşılığı ile ilgili öğretilerdir ki bunlar yeni nesille birlikte fazlaca gündeme gelmektedir. Hristiyanlığın Araf ve Endüljans öğretileri bu konuda önemli örneklerdendir. Vaftiz edilmeden ölen çocuklar cennetle cehennem arasındaki Araf denilen tampon bölgeye gideceklerdir. Bu çocukların cennete ya da cehenneme gidecek bireysel eylemleri yoktur. Ama onlar, vaftiz edilmedikleri müddetçe Adem'le Havva'dan gelen "asli günah"ın taşıyıcısıdırlar. Richard Dawkins cennetle cehennem arasında bir arınma bölgesi olan Araf inancının nasıl bir bagaj yükü olduğunu detaylı bir şekilde anlatır: "Araf öğretisi dindar zihnin çalışma şeklinin akıl dışılığını aydınlatır. Araf bir çeşit kutsal Ellis Adası'dır; ölü ruhların eğer günahları cehenneme gitmelerini gerektirmeyecek kadar az fakat yine de cennetin günahtan arındırılmış bölgesine kabul edilmeden önce bir parça tedavi edici kontrole ve temizlenmeye ihtiyaçları varsa gidecekleri bir bekleme odasıdır. Orta Çağ zamanlarında kilise, para karşılığında 'endüljanslar' yani günahları affetme kâğıtları satardı. Bunlar, Araf'ta geçirilecek günlerin sayısını azaltma anlamına gelirdi ve kilise, harfi harfine (ve nefes kesici bir

cüretle) kaç günün satın alındığını gösteren imzalı sertifikalar çıkarırdı. Roma Katolik kilisesi 'haksız kazanç' ifadesinin özellikle icat edilmiş olabileceği bir kurumdur. Ve onun para kazandıran tüm hırsızlıkları ve endüljans satışları, tarihteki en büyük suç numaraları arasında yer almalıdır. Bunlar, Nijeryalı internet dolandırıcılarının Orta Çağ versiyonudur fakat uzak ara daha başarılıdırlar. 1903 yılı kadar yakın bir tarihte Papa X. Pius hâlâ hiyerarşideki her rütbenin hak ettiği imtiyaz olan Araf'tan kesilen günlerin cetvelini yapabiliyordu: Kardinaller 200 gün; başpiskoposlar 100 gün; piskoposlar 50 gün. Orta Çağ'da bile para, Araf'tan şartlı tahliye satın alabileceğiniz tek ödeme birimi değildi. Dualarla da ödeme yapabilirdiniz, ister ölmeden önce size, isterse de ölümünüzden sonra sizin adınıza başkaları yapsın. Para, duacıları satın alabilirdi. Eğer zengindiyseniz ruhunuz için önceden hazırlık yapabilirdiniz" (Dawkins 2008: 332).

2018 yılında İngiltere'nin Birmingham kentinde yeni yapılan hızlı tren istasyonuna yer açmak için 19. yüzyıldan kalma bir mezarlığı naklederler. Mezarları açan arkeologlar, bazı cesetlerin kucaklarında tabaklar görür. Önce şaşırırlar ama sonra içlerinden biri, bunun Orta Çağ'dan gelen bir merasim olduğunu hatırlar. Bu merasime göre cesedi bir yere yaslarlar; kucağına, içinde ekmek ve tuz olan bir tabak koyarlar. Ekmek tuzu emer. Ceset kefenlenip tören için kiliseye gönderilmeden önce bir "günah yiyici" (sin-eater) gelir; önce tuzlu ekmeği yer, sonra da bira içer. Bunun karşılığında cenaze sahibinden para alır. Böylece günahlar tuza, tuz ekmeğe, ekmek de günah yiyiciye geçmiştir. Günah yiyici, bu merasimle ölünün günahlarını kendi üstüne almıştır. Ölü, kucağında boş tabakla gömülür; artık günahsızdır, cehenneme gitmekten kurtulmuştur. Günah yiyiciler, genelde yaşlı ve yoksul kişilerden oluşur. Bilinen son günah yiyici, 1906 yılında 73 yaşında ölen Richard Manslow isimli kişidir. Benzer merasimler, Avrupa'nın başka bölgelerinde de vardır. Bu tür merasimler, orijinal şekillerini kaybetseler de başka formlarda 20. yüzyıla kadar devam etmiştir. Mesela Bavyera'da, "cenaze pasta-

sı" diye bir ritüel vardır. Cenazenin göğsüne konulan pasta, cenazenin en yakını tarafından yenilir. Hollanda'da yine cenaze pastası hazırlanır ve cenazeye katılanlara dağıtılır. Balkanlarda ise ölen kişinin suretinde ekmek yapılır ve cenaze için toplanan tüm aile mensupları bu ekmeği yer (Dunbar 2022a: 5; Dunbar 2022b).

Richard Dawkins, bir başka kitabında, Araf inancını yine mercek altına alır: "*Katolik Ansiklopedisi*, kendine aşırı güvenli bir safsata hazinesidir. Araf (arındırma mekânı) bir çeşit göksel bekleme odasıdır. Ölüler, sonunda cennete kabul edilmeden önce orada arındırılır. *Ansiklopedi*'nin Araf maddesinde, uzun bir "hatalar" listesi bulunur. Albigenciler, Waldenciler, Hussiciler ve Apostolikciler gibi kâfirlerin yanlış görüşleri listelenir. Şaşırtıcı olmayan şekilde Martin Luther ve John Calvin de bunlara eklenir. Araf'ın varlığına dair İncilsel kanıt boldur ama detaylı tarif yoktur. Yine şu yaygın teolog numarasına başvurulup, muğlak çağrışım yapan benzeşmeler kullanılır. Araf maddesinin "Kanıtlar" başlıklı bölümü oldukça ilginçtir çünkü bir çeşit mantık kullanıyor gibi görünür. Mantık yürütüşün buradaki işleme tarzı şöyledir: 'Eğer ölen kişi doğrudan cennete giderse, onların ruhları için dua etmenin bir anlamı olmaz. Ve biz ruhları için dua ediyoruz, değil mi? Bu yüzden, bu çıkan sonuç, doğrudan cennete gitmedikleridir. Bu yüzden Araf var olmalıdır.' Teoloji profesörlerine bu tip şeyler için gerçekten para mı ödeniyor?" (Hitchens-Dawkins-Harris-Dennett 2019: 36).

Sam Harris, konuyu Dawkins'in bıraktığı yerden devralarak bu öğretilerin bugünün zihinsel yapısına nasıl bir yük olduğunu, vaftiz yapılmayan çocukları öteki dünyada nelerin beklediğini anlatarak dile getirir: "Roma Katolik kilisesinin kafa yorduğu şu meseleye bir bakın. Dünyanın çeşitli ülkelerinden 30 üst düzey din adamı, yakın bir zamanda Vatikan'da toplanıyor. Vaftiz olmadan ölen çocukların ahirette nereye gideceğini tartışıyorlar. Orta Çağ'dan bu yana Katolikler, vaftizsiz çocukların Thomas Aquinas'ın doğal mutluluk mekânı dediği Araf'a gideceklerine inandılar. Aquinas'ın bu

görüşü, Aziz Augustine'in görüşüne aykırıydı. Çünkü Augustine, bu kadersiz çocukların ebedî cehennemlik olduğuna inanıyordu. Aslında Araf inancının kutsal kitaptan bir kaynağı yoktu ve hiç bir zaman resmîleştirilen bir doktrin olmadı. Ama geleneksel olarak yüzyıllardır Katolik geleneğinin bir parçası oldu. Ancak 1905 yılında Papa X. Pius, Araf inancını resmîleştirdi. Bu inanca göre, vaftiz olmadan ölen çocuklar, nötr bölge olan Araf'a gideceklerdi ve orada Tanrı'nın lütfunu da azabını da görmeyeceklerdi. Şimdi de kilisenin büyük kafaları, oturmuşlar vaftizsiz çocuğun ne olacağına karar verecekler. Entelektüel olarak bundan daha berbat bir uğraş olabilir mi? Böyle bir çocuğun başına öbür tarafta neler geleceğiyle ilgili kim hangi delili bularak bir görüş sunabilir ki? Hangi eğitimli insan bunu konuşmanın bile vicdansızca bir şey olduğunu, aptalca bir zaman kaybı olduğunu düşünmez ki? Tabii bütün bunları çocuk tacizcilerini koruyan bir kurumdan başkası yapamaz" (Harris 2006: 65-66).

Sam Harris, Araf inancının nelere yol açabildiğini acı bir örnekle anlatır: "Tanrı'nın lütfu için birbirimizi düpedüz öldürmekten ancak bugüne kadar kutsallığından hiç kuşku duyulmamış ifadelerin üzerinden akrobatik hareketlerle atlayıp sakınarak kurtulabiliriz. Bertrand Russell'ın şu gözlemi çok doğrudur: 'Eskiden Meksika ve Peru'da İspanyollar yerlilerin çocuklarını vaftiz ederler, hemen ardından da beyinlerini yere saçarlardı. Böylece bu çocukların cennete gitmesini temin etmiş olurlardı.' Hiçbir geleneksel Hristiyan, bu eylemi kınayacak mantıklı bir sebep bulamamışken günümüzde yaşayanların neredeyse tümü bu olayı kınar. Hristiyanlara has bu tür inançların ahlak üzerinde saymakla bitmeyecek kadar çok yıkıcı etkisi olmuştur" (Harris 2014: 83).

Dinin binlerce yıldır taşıdığı yüklerden biri de azizler kültü diye bilinen inanışlardır. Din aslında insanların Tanrı önünde eşit olduğunu öğütler ama yaşayan dinde bazıları daha eşittir. Çünkü onlara kutsallık atfedilir. Azizler genelde ölmüş kişilerdir. Bu nedenle azizler kültü yerine ölüler kültü de denilebilir. Ölüdürler ama diridirler.

Dünyaya yönelik tasarruflarda bulunurlar. Avrupa'da birçok şehrin koruyucu azizi vardır. Katolik kilisesinde azizlik, kurumsal bir yapıdır. Kimin aziz olacağına Vatikan karar verir. Mesela Papa II. Jean Paul 483 kişiyi; Papa Francis 813 kişiyi aziz ilan etmiştir. Azizlerin çeşitli kabiliyetleri ve rütbeleri vardır. Uzmanlık alanları, bedensel hastalıklardan psikolojik rahatsızlıklara, meslek gruplarını korumaktan tabiat olaylarına hükmetmeye kadar uzanabilir. Aziz Andrew balıkçıların; Aziz Bernard mimarların; Aziz Drogo kahvecilerin; Aziz Gummarus oduncuların; Aziz Lidwina kayakçıların koruyucu azizidir. Eğer tahammüllü olmaya ihtiyacınız varsa bir Katolik size Aziz Rita Cascia'ya dua etmenizi tavsiye edebilir. Eğer imanınız sağlam değilse Aziz John'u deneyin. Stres veya ruhsal acı içindeyseniz Aziz Dymphna en iyi yolunuz olabilir. Kanser hastaları Aziz Peregrine'yi denemeye eğilimlidir. Anahtarlarınızı kaybettiyseniz Aziz Anthony sizin adamınızdır... Richard Dawkins azizlerin uzmanlık alanlarını böyle sayar ve kendisinin inançsızlığa gidiş yolunda bu aziz hikâyelerinin oynadığı rolü anlatır: "Ben Hristiyan olarak yetiştirildim. Hristiyan okullarına gittim ve 13 yaşındayken törenle İngiliz kilisesine kabul edildim. Ama 15 yaşındayken Hristiyanlığı bıraktım. Bırakmamın nedenlerinden biri; azizlere, meleklere, perilere falan inanılmasıydı. Katoliklerin binlerce Hindu ilahı kadar tanrıçası vardır. Eğer Yunanlılar, Romalılar ve Vikingler çoktanrıcı sayılıyorlarsa Roma Katolikleri de öyle sayılmalıdır. Roma Katolikleri, meleklerin tanrı veya yarı tanrı olduğunu reddedeceklerdir ve gerçekte azizlere de dua etmediklerini, sadece Tanrı'yla kendi haklarında iyi şeyler konuşmalarını istediklerini söyleyeceklerdir" (Dawkins 2019: 15).

Dawkins'in bugün yaptığı azizler listesinin bir benzerini hümanist filozof Desiderius Erasmus 1500'lü yıllarda yapmıştı: "Güya ilahi güçlere özel ayinlerle tapıyorlar. Kimi Aziz Roch'a yakarıyor, vebayı kovduğunu sanıyor, kimi Christopher'ın resmiyle her gün rabıta yapıyor, feci bir ölüme karşı esirgenmiş olacağına inanıyor. Kimiyse düşmanın eline düşmemek için Barbara'ya veya George'a dualar mırıldanıyor. Biri diş ağrısından kurtulmak için Apollonia'ya

oruç tutma sözü veriyor. Bir başkası kaşıntıdan kurtulmak için Eyüp Peygamber'in resmine bakıyor. Bir diğeri kötü giden işleri düzelsin diye Jerome'a mumlar yakıyor" (Taylor 2014: 55).

Bugün artık bu tür inançlar; Harry Potter, Yüzüklerin Efendisi, Matrix filmlerinin senaryosu gibi durmakta. Gerçeklik algısı geçmiş nesillerle çok farklı olan yeni nesil artık büyüsel nitelikli dinî senaryolara ya farklı bir pencereden bakmakta ya da bu tür anlatılar pek ilgisini çekmemektedir. Bu anlatılar eski nesil için cezbediciydi ama artık değil.

Dawkins, *Tanrı'yı Aşmak* kitabında, mucizevi inançların artık miadını doldurduğuna işaret eder: "1917'de Portekiz'in Fatima kasabasında üç kız çocuğu Bakire Meryem'in hayalini gördüklerini iddia ettiler. İçlerinden biri olan Lucia, Meryem'in ona konuştuğunu, Mayıs'tan Ekim'e kadar her ayın 13'ünde aynı yere gelme sözü verdiğini, geldiğinde de kimliğini ispatlamak üzere bir mucize gerçekleştireceğini söyledi. Söylentiler tüm Portekiz'e yayıldı. 13 Ekim'de 70 bin kişilik muazzam bir kalabalık, mucizeye tanıklık etmek için oradaydı. Tanıklara göre mucize gerçekten de yaşandı. Bakire Meryem, Lucia'ya göründü (başka kimseye değil) ve o da güneşe doğru heyecanla işaret etti. Sonra güneş, gökyüzünden kopmuş, dehşet içindeki kalabalığın üzerine çöküyor gibi göründü. Bu ateş topu, tam üzerlerine düşüp onları yok edecekmiş gibi göründüğünde mucize sona erdi ve güneş gökyüzündeki normal yerini alarak her zamanki gibi sükûnetle parlamaya devam etti. Roma Katolikleri hikâyeyi ciddiye aldılar (birçoğu hâlâ ciddiye alır). Bunu resmî bir mucize olarak ilan ettiler. Papa II. Jean Paul, Mehmet Ali Ağca'nın suikastından kurtulduğunda, "Fatima Anamız" tarafından kurtarıldığına, onun "kurşunu yönlendirerek" ölümünü engellediğine inandı... Yeri gelmişken benzer bir mucize Tevrat'ın Yeşu/Yuşa kitabında da anlatılır. Belki de Lucia'ya kendi mucizesini icat etmekte ilham kaynağı olan oydu. İsrailli lider Yeşu (Musa'dan sonra İsariloğullarını Kenan diyarına yerleştiren kumandan), rakip kabilelerle yaptığı birçok savaştan birisi üzerindeydi ve zaferini garantilemek için biraz daha zamana ihtiyacı

vardı. Ne yapabilirdi? Bariz çözüm! O günlerde Tanrı'yla doğrudan konuşabiliyordunuz. Yeşu'nun yapması gereken tek şey, Tanrı'dan güneşi gökyüzünde sabitleyerek gecenin çöküşünü biraz ertelemesini istemekti. Tanrı buna uydu ve güneş hareketsiz durdu. Yeşu'ya zaferi kazanması için ihtiyaç duyduğu ekstra uzun günü sağladı (Yeşu 10: 12-14). Besbelli ki bu mucize asla gerçekten yaşanmadı. Hiçbir ciddi uzman onun gerçekten yaşandığını düşünmez. Fakat kutsal kitabın her kelimesinin harfi harfine doğru olduğuna inanmak için yanıp tutuşan aşırı Hristiyanlar bulunur. Yeşu'nun uzun gün mucizesini gerçek kılmanın yollarını bulmak için umutsuzca çabalayan aşırı dinci web siteleri de bulabilirsiniz" (Dawkins 2019: 47-49).

Dawkins, bir başka kitabında, Hz. Meryem'in Papa XII. Pius tarafından nasıl göğe yükseltildiğini anlatır: "1950'de Papa XII. Pius (Kabaca Hitler'in Papası olarak bilinir), İsa'nın annesi olan Meryem'in öldüğünde cennete bedenen yükseldiği (yani sadece ruhen değil) öğretisini resmen ilan etti. 'Bedenen'in anlamı, eğer mezarına baksaydınız, boş olduğunu görürdünüz demektir. Papa'nın bu düşüncesinin kanıtla hiçbir alakası yoktur. Papa, İncil'den Korintliler 15:54'ü alıntılamıştı: "Çürüyen ve ölümlü beden, çürümezliği ve ölümsüzlüğü giyinince, ölüm yok edildi, zafer kazanıldı! diye yazılmış olan söz yerine gelecektir." Burada Meryem'den hiç bahsedilmez. Bu bölümü yazanın aklında Meryem olduğunu varsaymak için en küçük bir sebep yoktur. Yine tipik teolog numarasıyla karşı karşıyayızdır. Bir metin alınır ve başka bir şeyle bir çeşit muğlak sembolik bağlantısı olabilecek şekilde zorlanarak yorumlanır. Tahminen birçok dinî inanç gibi XII. Pius'un öğretisi de Meryem gibi son derece kutsal bir kişi için neyin uygun olacağı hissi üzerine temellendirilmişti. Teolojik zihnin nasıl çalıştığını görmek çok enteresan, özellikle de gerçeklere dayanan kanıtlara olan ilgilerinin olmayışını: Meryem'in bedenen cennete alındığına dair herhangi bir kanıt olup olmadığını boş verin, insanların öyle olduğuna inanması iyi olurdu. Durum, teologların kasıtlı olarak yalan söylemesi değildir.

Sanki sadece gerçeklere aldırmıyor gibidirler; gerçeklerle ilgilenmiyorlardır; diğer düşüncelere kıyasla, örneğin sembolik veya efsanevi anlama kıyasla, gerçekliği önemsiz bir konuma indirgiyorlardır. Ve aynı anda da Katolikler, bu uydurulmuş "gerçeklere" inanmaya zorlanırlar, üstelik hiçbir ayrıntıyı atlamadan inanmalıdırlar. Papa XII. Pius, 'Bedenen Yükseliş'i bir öğreti olarak resmen ilan etmeden önce bile, 18. yüzyıl papası XIV. Benedict, Meryem'in 'Bedenen Yükselişi'nin "olası görüş olduğunu, bunu inkâr etmenin dine küfür ve kâfirlik olacağını" ilan etmişti. Eğer olası bir görüşü reddetmek dine küfür ve kâfirlikse kesin kabul edilmiş bir öğretiyi inkâr için verilecek cezayı hayal edebilirsiniz! Bir kez daha dinî liderlerin hiçbir tarihsel kanıtla desteklenmediğini kendileri itiraf etmelerine rağmen, "gerçekleri" emin bir şekilde öne sürerken sahip oldukları yüzsüz güvene dikkat edin" (Hitchens-Dawkins-Harris-Dennett 2019: 33).

Dinin bagajındaki yüklerden biri de eskatolojik kıyamet beklentisidir. Dinin, dünyanın sonu ile fazla ilgilenmesi, dünyanın değerinin küçültülmesine, dünyadan vazgeçiş duygusunun motive edilmesine neden oluyor. Dünya zevk alınması, mutlu olunması gereken bir mekân olmaktan çıkıyor, zevkleri ve mutlulukları ölüm sonrasına ertelenmek üzere bulunulan bir mahal olarak görülüyor. "Dünyayı kendine zehretmek", yüceltilmiş bir dinî duyguya dönüşüyor. Bu psikolojik hâl elbette peşinden Mesih beklentisini, kıyamet savaşı senaryolarını getiriyor. Dünyayı araştırma, evreni keşfetme fikri, dinin elinden kayıp gidiyor. Din, bilimin buluşlarını anlama melekesini geliştiremiyor. Böyle olunca da çareyi keramet ve mucize anlatılarına yaslanmakta buluyor.

Sam Harris, olağan dışılığın da insan tecrübesinin bir parçası olduğunu ama din anlayışlarının bu gerçeği mantıksızlığın zehrine buladığını söyler: "Her dinin özünde insan olmanın doğasına dair bir iddia yatar: Bir insanın dünya deneyimini köklü bir şekilde dönüştürmek mümkündür. Genel olarak günlük hayatımızda dikkatimizi talep eden sıradan şeylerin dayattığı sınırlar içinde yaşarız:

uyanır, çalışır, yemek yer, televizyon izler, diğerleriyle konuşur, uyur, rüya görürüz. Ama belli belirsiz de olsa biliriz ki olağan dışı deneyimler de mümkündür. Dinin sorunu, bu gerçeği mantıksızlığın zehrine bulamasıdır. Hristiyanlığı ele alalım örneğin: İsa'nın kendini, kalbinin en saf ifadesi olarak görebileceğimiz 'Dağdaki Vaaz'ı verebilecek düzeye ulaştırması insanlara yetmedi. Onun, Tanrı'nın oğlu olması, bir bakireden doğması ve cennetteki krallığına geri dönmeye yazgılı olması gerekiyordu. Böyle dogmaların sonucunda İsa erişilemez bir örneğe dönüştürüldü. Öğretileri ahlak ve ruhani derinlik arasındaki bağa dair uygulanabilir tezler olmaktan çıkarılıp asılsız ve ürkütücü bir masal hâline getirildi. Hristiyanlık öğretisine göre İsa gibi olmak imkânsızdır. İnsan en fazlasından kendi günahlarını sayıp dökebilir; mucizelere inanabilir ve dünyanın sonunun gelmesini bekleyebilir" (Harris 2014: 223).

Christopher Hitchens mucize veya kerametler konusunda benzer görüşleri, bir meydan okumayla dile getirir: "Hiçbir dindar insan, bugüne kadar Einstein'ın söylediği şu şeyi söylememiştir: 'Eğer haklıysam, aşağıda belirttiğim fenomen, bir güneş tutulması sırasında Afrika'nın Batı kıyısında gerçekleşecektir.' Ve gerçekleşti de çok ufak bir ayrıntı farkıyla. Bunun gibi haklı çıkmış tek bir kehanet bile olmamıştır şimdiye kadar inanç dünyasında. Veya itibarını ve bir bakıma yaşamını bu fikrin gerçekleşeceği üzerine yatırmaya istekli birisi de" (Hitchens-Dawkins-Harris-Dennett 2019: 104).

1954 yılında Amerika'nın Chicago kentinde Marian Keech takma isimli bir kadın (gerçek adı Dorothy Martin), "Clarion" adlı gezegenden mesajlar aldığını iddia eder. Eylül ayında kendisine gelen mesajda 21 Aralık 1954 tarihinde dünyanın büyük bir sel felaketi ile yok olacağı haberinin verildiğini söyler. Yalnızca ona inananlar, yakınındakiler kurtulacaktır. Kısa zamanda Keech'in etrafında komünal hayat yaşayan bir grup oluşur. Grup kendine, "The Seekers" ismini verir. Keech'in destekçilerinin bir kısmı; ailelerinden ayrılmış, eşlerinden boşanmış, işlerinden istifa etmiş ve gelip Keech'in evine yerleşerek 21 Aralık tarihini beklemeye koyulmuştur. Bir arada geçi-

rilen zamanın artması, grubun kenetlenmesini sağlamıştır. 21 Aralık 1954 tarihi geldiğinde bireyler, bütün gün birbirlerinden ayrılmadan evin içinde oturarak beklerler, ancak hiçbir şey olmaz. Saatler gece yarısını geçip gün 22 Aralık tarihine evrildiğinde, Keech kendisine gelen yeni mesajı iletir: "Böylesine kararlı bir grubun ışığı ve inancı dünyayı felaketten kurtarmıştır" (Abayhan 2017: 24-5).

Entelektüel kimliği ve "makul din" çağrılarıyla tanınan ABD Başkanı Thomas Jefferson (ö. 1826), hakikatin tek bir kaynak tarafından sahiplenilmesini ve dinin kerametlere, mucizelere boğulacak şekilde rasyonellikten uzaklaşmasını ve böylece dinin gerçek hedefi olan ahlaki öğretilerin gölgelenmesini açıktan eleştiren birisiydi. Dine bu tür muamele yapılmasını "şarlatanlık" olarak nitelemişti. Öyle ki Jefferson, bir eline İncil'i, bir eline makası alır; İncil'de mucizeleri anlatan sayfaları kırpar; sadece ahlaki öğretilerin kalmasını sağlar ve asıl İncil'in bu olduğunu, rasyonel insanın bunları okuması gerektiğini söylerdi (Fuller 2001: 19).

Dinden uzaklaşmanın en belirgin nedenlerinden biri, din temsilcilerinin çeşitli eylem ve söylemleriyle toplum nazarında oluşturdukları olumsuz imajlardır. Özellikle cinsel çağrışımları olan ve din muhaliflerince aleyhte kullanılan bu imaj, öyle görünüyor ki dinin en büyük zarar hanesidir. Richard Dawkins, özellikle gençler nazarında etkili olduğu gözlenen *Tanrı Yanılgısı* adlı kitabında, korku filmleri yönetmeni Alfred Hitchcock'a atfedilen şu hikâyeyi anlatır: "Alfred Hitchcock, İsviçre'de araba sürerken birden bir yere işaret eder ve 'Hayatımda gördüğüm en dehşetli sahne bu!' der. İşaret ettiği yerde bir papaz, küçük bir çocukla sohbet etmektedir. Papazın eli de çocuğun omzundadır. Hitchcock, camdan dışarıya başını çıkarır ve şöyle bağırır: "Kaç, küçük çocuk! Hayatını kurtarmak için kaç!" (Dawkins 2008: 298). Pew 2020 raporu, ABD kamuoyunun %92'sinin, Katolik papazları cinsel tacizle özdeşleştiren raporlardan haberdar olduğunu; %80'inin tacizlerin devam ettiğine inandığını; %27'sinin de bu raporlardan sonra kiliseye daha az gitmeye başladığını ortaya koydu (Inglehart 2020: 6; Inglehart 2021: 163). ABD'de Illinois Eyalet Baş-

savcılığı 2023 yılında yaptığı açıklamada 1950-2019 arasında 1997 çocuğun 451 papaz tarafından taciz edildiğini ve bu rakamın kilisenin itiraf ettiğinden çok daha fazla olduğunu açıkladı (Tarm-Foody 2023). Pew 2018 raporu da 15 Batı Avrupa ülkesinde dinden uzaklaşmalarda öne çıkan iki faktörü "dinin sosyal konulardaki öğretileri ve kilisedeki skandallar" olarak belirlemişti. Kinnaman gençlerin dinden uzaklaşmasını incelediği *Beni Kaybettin* adlı eserinde, Katolik gençlerin %21'inin inancı sorgulamalarında din adamlarının taciz skandallarının etkili olduğunu; %63'ünün de kilisenin cinsellik ve doğum kontrolü hakkındaki öğretilerini demode bulduğunu tespit eder (Kinnaman 2021: 31, 191).

Fransa, Katolik kilisesindeki pedofili vakalarını araştırmak üzere 2018'de bir komisyon kurdu. Komisyon üç yıl çalıştı ve 2021'de 2500 sayfalık bir rapor yayımladı. Rapora göre 1950'lerden bugüne 70 yıllık dönemde kilisede 216 bin çocuk pedofili mağduruydu. Çocukların %80'i erkekti. Cinsel tacizler 3000 kadar kişi tarafından gerçekleştirilmişti. Tacizcilerin üçte ikisi kilisede görevli papazlardı. Rapora düşülen notlardan biri de vakaların çoğunun 1970 öncesine ait olduğuydu (Schofield 2021). Kilisede taciz skandallarının sıkça gündem olması üzerine Papa Francis 2019 yılında çocuk tacizleriyle mücadele edeceği ve somut adım atacağı yönünde açıklama yapmak zorunda kaldı (Pullella 2019b). Bununla birlikte, skandal dosyalarının sonu kesilmedi. Portekiz'de 2023 yılında yayımlanan bir rapor, 1950'li yıllardan itibaren Katolik kilisesinde 5000 kadar çocuğun tacize uğradığını ortaya çıkardı (Roberts 2023). İspanya'da ise yine 1950'lerden bu yana 1200 dolayında çocuk tacizi olduğu tespit edildi. Tacizler 2021'den itibaren mahkemelere taşındı. Mağdurları anmak için 2023 yılında Bilbao Katedrali'nde büyük bir ayin yapıldı. Ayini yöneten Piskopos Joseba Segura, tacizler nedeniyle özür diledi (West 2023). İngiliz Anglikan Kilisesi başpiskoposu Justin Welby de kilisedeki tacizleri bildiği halde müdahale etmediği yönündeki raporlar üzerine 11 yıldır sürdürdüğü görevinden 2024'te istifa etti (Lamb-Haq 2024).

YENİ NESİL VE DİN

Eski zamanlarda din, birey ve toplum üzerinde etkindi. Sosyal düzenin devamı için bir üst kuvvet, asayişin sağlanması için bir otorite idi. Bireylerin şiddete yol açabilecek heveslerinin gemlenmesinde, toplum nizamının sağlanmasında önemli bir araçtı. Yaygınlığının ve etkinliğinin gücünü buradan alıyordu. Hem kural koyucu hem denetleyici rollerde hep din vardı. Dinin üstlendiği bu roller bir neslin değil, tüm nesillerin kabulünden geçerdi. Gençler için de yaşlılar için de kabullenilen en üst otoritenin adıydı.

Kültürel evrimin uzun vadedeki etkilerini ve dinin gelecekteki toplumsal konumunu şimdiden görebilmek için yeni nesle bakmak en iyi yoldur. Çünkü kültürel evrim önce gençleri, sonra yaşlıları etkiler. Cep telefonunun ve sosyal medyanın yayılım öncelikleri, bunun en canlı örneğidir. 2000'li yıllardan itibaren din ile yeni nesil arasında daha öncekilerden farklı bir ayrışma ortamı oluştu. Çağın belirleyici özellikleri önceki çağlarla mukayese edilemeyecek düzeyde değişti. İletişim ve erişim yeni şekiller aldı, otorite kaynakları sorgulanır oldu, bireysel ya da kurumsal yabancılaşma zirve yaptı. Hatta dinin en iyi icra ettiği görevlerden biri olan "ait olma hissi"nin yerini, sosyal medya toplulukları almaya başladı. Teknolojik gelişmelerin yol açtığı toplumsal değişimler, gençlerin önüne çok farklı bir dünya getirdi. En önemli farklılaşma, gençlerin bireysel tercihlerde bulunma hakkını kendilerinde görmeleriydi. Din böyle bir hakka sıcak bakmıyordu çünkü hayatı yaşama ve yönlendirme otoritesini kendi elinde tutmak istiyordu. Jean Twenge'in "Ben Nesli" dediği bir nesil vardı ortada. Bir otoriteye bağlanmak istemeyen,

kendi iradesini gerçekleştirmek isteyen bir nesildi bu. Din de bu yeni irade türünden nasibini aldı ve gençleri her geçen gün biraz daha kaybetmeye başladı. Zaten din, "eski normal"in ihtiyaçlarını gidermeye yönelik yapılandığı için gençlerin din dairesinde kendilerine tatminkâr bir yer bulmaları pek mümkün değildi.

Jean Twenge benzer tespitleri 2000'li yıllarda yayımladığı *Ben Nesli* başlıklı kitabında yaptı. Kitabın ele aldığı nesil, 1970-90 arasında doğanlardı. Twenge, analizlerini dünya genelinde 1.3 milyon genci kapsayan istatiksel çalışmaları referans alarak yapmıştı. 2017 yılında Twenge bir kitap daha yazdı. Kitabın adını bu kez *i-Nesli (İnternet Nesli)* koydu. Twenge nesiller arası karşılaştırmalar yaptığı araştırmasında 1960 sonrası doğan 11 milyon Amerikalı üzerindeki kamuoyu yoklamalarını inceledi. Ama mercek altındakiler 1995 sonrası doğanlardı. Araştırma lise son sınıf ve üniversite öğrencilerine odaklanmıştı. Nesiller arası karşılaştırmalardan ortaya çıkan sonuç şaşırtıcıydı. Sosyopolitik katılımlardan cinsellik anlayışlarına, din ve maneviyat yönelimlerinden davranış biçimlerine kadar önceki nesillerden tamamen farklı bir nesil ortaya çıkmıştı (Twenge 2018: 7). Twenge verileri derinlemesine incelerken büyük değişikliklerin 2011-12 yıllarında başladığını gördü. Bu tarih Amerikalıların çoğunun akıllı telefonları kullanmaya başladığı tarihti. 1995-2012 yıllarında doğanlardan oluşan i-Nesli, Amerika'da nüfusun %24'ünü oluşturuyordu ve sayıları 74 milyondu. Yani her dört kişiden biri i-Nesli idi. Araştırma, bu neslin yönelimlerinin önceki nesillerden çok farklı olduğunu net bir şekilde ortaya koydu. Bunların en dikkat çekenlerinden biri, dinî aidiyet yönelimiydi. i-Nesli'nin üçte biri herhangi bir dine bağlı değildi. Dahası, i-Nesli daha önceki nesillerin hiçbirinde olmadığı kadar dinden kopuk ebeveynler tarafından yetiştiriliyordu. 2016 yılına ait bir araştırma, gençlerin %17'sinin ebeveynlerinin dinsiz olduğunu ortaya koymuştu. Bu oran 1970'lerin sonunda %5'ti.

Twenge, görüştüğü gençlerden birisinin tecrübesini şöyle aktarır: "Illinois'den 18 yaşındaki Ben, düşünceli bir genç. Konuştuğum i-Nesli üyeleri arasında basılı kitapları telefonundan daha çok seven biri. Kiliseye ya da dinî törenlere gidip gitmediğini soruyorum. "Hayır!" diyor ve "Arkadaşlarımın çoğu da gitmiyor" diye ekliyor. "Seni böyle mi büyüttüler yoksa sonradan mı koptun dinden?" diye soruyorum, "Annem babam bizi kiliseye hiç götürmedi, ikisi de yarı dindar yetiştirilmiş ama bize hiç örnek olmadılar. Anne babası kiliseye giden bir, bilemedin iki kişi tanıyorum ama onlar da vazgeçti sonradan" diyor. Bir dine bağlılık bir zamanlar gençler arasında neredeyse evrensel bir deneyimdi. 1980'lerin başlarında lise son sınıfa giden öğrencilerin %90'dan fazlası kendini şu ya da bu din grubuyla tanımlıyordu yani 10 kişiye dinî inancı sorulsa ancak biri, "yok" derdi. Sonra bu değişti; 1990'larda başladı, 2000'lerde hız kazandı; bir dine bağlı gençlerin sayısı gitgide azaldı. En büyük değişim de genç yetişkinlerde yaşandı; 2016 yılında bir dine bağlı olanların oranı %66'lara kadar düştü.

Bu durumu geçici "gençlik hâlleri" olarak değerlendirmek mümkün gözükmüyor. Çünkü evvelki nesillerin gençlik hâlleri ile karşılaştırıldığında dinin gerilediği net olarak görülüyor. Evvelki nesiller, gençlik çağlarında dine bu kadar uzak değillerdi. Şimdi Tanrı'ya inanmayanların, dua etmeyenlerin sayısı hızla arttı. Dine herhangi bir şekilde katılım göstermeyenlerin sayısı sürekli katlandı. Bu durumun yaşla ilgisi yok. Dolayısıyla bu yeni neslin çocuklarının yetişkinlik döneminde dinden uzaklaşması çok daha belirgin olacak. "Dinden uzaklaşma; kısmi, küçük ya da belirsiz değil, büyük ve kesin. Bütünüyle seküler olan, din ve maneviyatla bağını koparan, yaşamla ilgili daha büyük soruları sormayan genç Amerikalıların sayısı arttı. Tamamen inançsız kesim hâlâ azınlıkta ama sayıları çok kısa sürede kayda değer oranda yükseldi. Hayattaki diğer kuşaklarla karşılaştırıldığında, din ile bağlarını koparan i-Nesli üyelerinin sayısı çok daha fazla" (Twenge 2018: 29, 169).

Zuckerman, Amerika'da dinden dönenleri incelediği *Faith No More (İnanca Son)* başlıklı eserinde, dinden kopuşların, yeni nesillerle birlikte artarak devam edeceğine işaret eder: "Peki gelecek yıllarda Amerika'da daha çok insan dini reddedecek mi? Evet, dini reddedenlerin sayısı artacak. 1990'lardan itibaren dinden uzaklaşanlar çoğalıyor. İstatistikler böyle söylüyor. 2003'te Tanrı'ya inanmayanlar %10 iken 2008'de %20 oldu. Bu oran Amerikan tarihinin en yüksek rakamıydı. Rakam yükseldikçe inançsızlığın popülaritesinin artacağı da bir başka gerçek... Sekülerliğin daha da yaygınlaşması, dindarlığın marjinalleşmesi kaçınılmaz görünüyor. Sekülerliği artıracak etkenler çok fazla. Ama dini artıracak etkenler çok az" (Zuckerman 2012: 175). Zuckerman yine *Faith No More* kitabında, gençler arasında dinden kopuş furyasının nedenlerini dokuz kategoride değerlendirir: 1. Ebeveynlerden birinin ya da ikisinin dinden uzak olması. 2. Hayata seküler gözle bakan eğitimin, özellikle de yüksek eğitimin etkisi. 3. Kötü bir hayat tecrübesinin, bir talihsizliğin ardından gelen sorgulama. 4. Başka dinlerle karşılaşmanın neticesinde hem kendi dininin hem de genel din olgusunun sorgulanması. 5. Dinden uzaklaşmış arkadaş, eş veya sevgilinin etkisi. 6. Dindarlığın hep muhafazakârlıkla ve sağ cenah politikasıyla özdeşleşmesi. 7. Cinsellik konusunda dinden gelen aşırı baskı. 8. Dinin cehennem, şeytan gibi konulardaki ürkütücü öğretisi. 9. Bazı dindarlarda, özellikle de kilise mensuplarında görülen olumsuz davranışlar, ikiyüzlü ve yargılayıcı tavırlar. Zuckerman bu dokuz maddenin yanı sıra bazı insanların din ile uyuşmayan karakterleri olduğunu ve doğaları gereği seküler kaldıklarını, dine hiç yönelmediklerini söyler (Zuckerman 2012: 151-169).

Amerika'da, "Tanrı'ya inanmıyorum" diyenlerin oranı 2017 genel nüfusunda %22 iken genç nüfusta %32'dir. Genç yetişkinler arasında "Tanrı'nın varlığından hiç şüphe duymuyorum" diyenler 2006'da %57 iken 2018'de %39'dur. Yeni neslin şüpheye düşme oranı 12 yılda %18 artmıştır. Amerika'da son yıllarda yaşanan bu inanç sarsıntısı, refah düzeyi yüksek olan birçok ülkede geçerli bir

eğilim oldu. Dünyanın en zengin 14 ülkesinin inançsızlık oranı 2000 yılında %22 iken 2020 yılında %42'dir. Dahası, "inanmıyorum" diyenlerin oranı genç nüfusta %54'tür. Veriler, değişimin 2000'den sonra başladığını, 2010'larda aşırı hızlandığını göstermektedir. Oysa 1981-2000 yılları arasında inançsızlık oranlarında anlamlı bir değişim yoktur (Inglehart 2021: 86-8).

Yeni nesli eski nesillerden ayıran temel noktalardan biri, eski neslin aklından dahi geçirmediği soruları, sorgulamaları, eleştirileri büyük bir öz güvenle gündeme getirmesidir. Kutsal kitaplarda yer alan ve rasyonel gözükmeyen anlatılardan vahyin mahiyetine, peygamberlerin konumlarından yaratılışın şekline kadar birçok radikal sorgulamayla ya da tüm bunları dikkate almayan umursamaz bir tavırla din cenahının karşısına çıkabilmektedirler. Ancak bu tavırları sadece dine yönelik bir tavır değildir. Dünyayı daha önceki nesillerden çok farklı yerden değerlendirmektedirler. Çünkü yaşam biçimi, aile, eğitim, kariyer, değerler açısından çok hızlı bir değişimin eseridirler. Kurulu düzen kalıplarına, alışılmışlıklara uymayan bireysel bir hayat tercihindedirler. Mutluluğu kendilerine sunulanda değil, kendi tercihlerinde aramaktadırlar. Kendilerini alternatifler içinde yüzer hissetmekte, mutlu olmadıkları bir konumdan mutluluk sunacak bir başka konuma geçme serbestisini kendilerine hak görmektedirler. Hayatın geneli ile ilgili bu tavırları, din algılarına da tesir etmektedir. Din ile uyuşmazlığın ardında temelde bu nokta vardır. Çünkü din, tertip ve düzeni, kuralları ve yasakları, emir ve nehiyleri, bulunulan hâle rıza göstermeyi, bağlanmayı, itaat etmeyi gerektirmektedir.

21. yüzyıl nesli; yoğun bir toplumsal, kültürel ve teknolojik değişim sürecinden geçti. Bu yüzyılın çocuklarına bir isim koyulacaksa eğer, bunun adı Jean Twenge'in dediği gibi "doğuştan dijital" olmalı. Değişkenliğin ve dinamizmin hâkim olduğu bu neslin en önemli özelliği; sabırsız, tahammülsüz ve anlık bellek sahibi olması. Dijital çağ, onların sorularına ya da tatmin arayışlarına anlık karşılık

bulmalarını sağladı. Eski neslin günlerce peşinden koştuğu bilgiler, duygular, tatminler şimdi anında önlerinde. Kim bilir, belki de "âşık olmak, sevdaya tutulmak" gibi kavramlar bir sonraki neslin lügatinde olmayacak. Kendilerini enformasyon çağı çocukları olarak görüyorlar. Her konuya, her bilgiye ulaşabilmeleri onlara, "bilgili oldukları" duygusunu veriyor. İçine kapanan getto din anlayışıyla el ele tutuşabileceklerini hayal edemiyorlar. Dinin yeni nesli dış dünyanın kültüründen korumacı tavrını kabullenmiyorlar. Kültürden kaçan değil, kültürü oluşturan olmak istiyorlar. Böyle olunca da dinin "ya o ya bu" şeklindeki otoriter tavrını, "ya bendensin, ya değilsin" tutumunu kabullenmek istemiyorlar.

Robert Beshears; değişime, gelişime bu kadar maruz kalan ve eski nesilden tümüyle farklı karakteristikleri olan milenyum çocuklarının dine bakışlarının da değiştiğini söyler: "Yeni nesil için din, miadını doldurmuş gözükmektedir. Varoluşsal sorulara dinde cevap aramak, yeni nesil için meşakkatli, yorucu, usandırıcıdır. Dinin kutsal metinleri yüzyıllara dayalıdır ve bunları anlamak, belirli bir tarihî arka plan ister. Kutsal metinler, milenyum çocuklarının bir metni anlamak için ayıracakları standart vakitten çok daha fazlasını gerektirir. Eğer bir bilgi; GIF'ler, capsler veya 140 karakterlik gönderilerle sunulmuyorsa milenyum çocuklarının ilgisini çekmiyor. Bu, özellikle Hristiyan inancının sunum şekli için geçerli bir durum. Ağır dinî doktrinleri kısa sürede anlaşılır kılmak mümkün değil gibi" (Beshears 2017: 267).

Kinnaman ve Lyons, *UnChristian (Hristiyan Olmayan)* adlı eserlerinde Amerika'da Hristiyanlıktan uzaklaşan her 10 gençten dördünün zihninde dinin kötü bir imajının olduğunu yazarlar. Bu kötü imajın sebeplerinden biri, gençlerin Hristiyanlığı eylemi ve söylemi farklı olan ikiyüzlü bir din olarak görmeleridir (Kinnaman-Lyons 2007: 24). Amerikalı rahip yazar Brennan Manning bu tespite şu cümlelerle katılır: "Bugün ateizmin en büyük varoluş nedeni, İsa'yı dudaklarıyla tasdik eden ama yaşam tarzlarıyla onu inkâr eden Hıristiyanlardır. İnançsız bir dünyanın inanılmaz bulduğu şey

budur" (Yoars 2013). Diğer bazı nedenler ise dinin destekledikleriyle değil, karşı çıktıklarıyla meşhur olması, insanlara hep yargılayıcı gözle bakması, gerçeklikten kopması, başka inançları sapkın görmesi, kafa karıştırması, fazla politize ve demode olmasıdır. Daha da önemlisi, gençler çoğu zaman ne söylendiğine değil, kimin söylediğine bakmaktadır. Kendilerinin birileri tarafından yola getirilmesi veya dine döndürülmesi gereken kişiler olarak görülmesi hoşlarına gitmemektedir. Birilerinin onlardan daha dindar ve ahlaklı olduğunu hissettirerek üstünlük taslaması ve onları kurtarılacak insanlar olarak görmesi en sevimsiz buldukları tavırlardandır. Genç sanatçı John Mayer'in *Continuum* adlı albümünde, "belief/inanç" diye bir şarkı vardı. İnancın iki uca da çekilebilecek karmaşık yapısını anlatan harika bir söz vardı şarkıda: "İnanç güzel şey ama keskin bir kılıca dönüşüveriyor!"

Kendileri de kilise ile irtibatlı dindar kişiler olan Kinnaman ve Lyons, alan araştırmasına dayalı bu tespitlerin ardından şu cümlelere yer verirler: "Milyonlarca kişi, zihinsel ve duygusal olarak Hristiyanlıktan kopuyor. Ülke halkı özellikle katı muhafazakâr söylemlerden dolayı dine karşı bir tavır geliştiriyor. Elbette her zaman dinden uzaklaşanlar olmuştur. Ama şimdikiler bunu çok sesli, cüretkâr biçimde yapıyor ve artık hoşnutsuzlar düşmanlaşıyor... Bu genç insanlar hiçbir şekilde bizimle olmak istemiyor. Şüpheci nesil artık bize güvenmiyor. Buradan bakınca tehlike büyük. Amerika'da Hristiyanlık için dönüm noktasındayız. Bu gerçeklere uyanmazsak, gerekli karşılığı veremezsek, katı muhafazakâr yorumlara devam edersek, giderek marjinalleşeceğiz, milyonlarca insan nazarında kredimizi daha da tüketeceğiz!" (Kinnaman-Lyons 2007: 29, 34, 39, 61, 68). Benzer bir araştırma yürüten Jean Twenge, gençlerin dini; otoriter, tutucu, hoşgörüsüz ve nefret söylemine yatkın bulduğunu söyler ve 18 yaşındaki Haley'den alıntı yapar: "Dindarsanız, dindarlık sizi iyi biri yapıyorsa ne âlâ. Zaten dinin yapması gereken de bu; iyi bir insan olmanıza, başkalarına iyi davranmanıza yardım etmek.

İyi de böyle olmuyor, insanlar dini nefretleri için kullanıyorlar, o zaman da berbat tipler olup çıkıyorlar" (Twenge 2018: 191).

Dinin hafızasında yer alan eskiye ait formlar, yeni nesil nezdinde dini dezavantajlı kılıyor. Dinin geleneksel düşünce yapısı, değer yargılarını sunuş biçimleri, kullandığı dilin formatları yeni nesil için kutsalı hissettirecek bir duyguya dönüştüremiyor. Tam tersine, yeni neslin din ile bağının kopmasına sebep oluyor. David Kinnaman, Amerika'da genç Hristiyanların neden dinden, inançtan, kiliseden uzaklaştığını incelediği araştırmasında, yeni neslin ithamlarını şu maddelerle kategorize eder:

1. Hristiyanlar, kilise dışındaki her şeyi şeytanlaştırıyor. Pek çok Hristiyan, kendilerinden olmayan her şeyi kötü görüyor. Kilise, sürekli olarak diğer din mensuplarının, ateistlerin, agnostiklerin kötü insanlar olduğu alt mesajını veriyor.
2. Hristiyanlar; popüler kültürden, özellikle de film ve müziklerinden korkuyor. Gençler, dünyadan korkmaya şartlandırılıyor. Ama birçok genç de insan olma deneyimini bazen kiliseden çok daha iyi gösteren filmleri, müzikleri ve diğer medya ürünlerini keşfediyor.
3. Hristiyanlar, yanlış bir din/seküler ayrımı yapıyor. Pek çok genç, kilise dünyası ile dışarıdaki dünyanın yanlış şekilde bölündüğünü düşünüyor.
4. Hristiyanlar, dünyanın karmaşıklığı ya da gerçekliğiyle başa çıkmak istemiyor. Kilise, gençlere katı ve gerçek dışı geliyor. Hristiyanların "ya ak ya kara" bakış açısı, dünyayı olduğu gibi yansıtmıyor.

18-29 yaş aralığındaki genç yetişkinlerde, "Hristiyanlar kilise dışındaki her şeyi şeytanlaştırıyor" diyenler %34; "Kilise gerçek dünyanın problemlerini göz ardı ediyor" diyenler %31; "Kilise; filmlerin, müziklerin, bilgisayar oyunlarının tehlikeli olduğunu düşünüyor" diyenler %27; "Kilise sanatçılara ve yaratıcı insanlara fırsat sunmuyor" diyenler %18'dir (Kinnaman 2021: 123-4/Barna Group, 2011).

Kinnaman, kiliseden kopan gençlerin kiliseyi aşırı korumacı, sığ, bilim karşıtı, baskıcı, dışlayıcı ve sorgulamaya kapalı bulduklarını da tespit eder. Bu algıya, bazı radikal gençleri elinde tutmak için öteki gençleri dışlayan kilisenin tavrı neden olmaktadır. Gençlerin mantıksal şüphelere dayalı olarak gündeme getirdikleri en temel sorgulamalar şunlardır: 1. Hristiyan bir ailede ya da toplumda dünyaya gelmem, coğrafi bir tesadüf değil mi? Hindu ya da başka bir inanca mensup biri olarak da doğabilirdim. 2. Kutsal kitabın nesine inanmam gerek? Neden? 3. Tüm dinler, ana hatlarıyla aynı şeyi söylemiyor mu? Hristiyanlığı bu kadar özel kılan nedir? 4. Tanrı, kötülüklere ve insanların acı çekmesine neden göz yumuyor? (Kinnaman 2021: 116, 155).

Jerome Baggett, Amerika'da dinden uzaklaşan gençlerle görüşmelere dayalı *The Varieties of Nonreligious Experience (Farklı Dinsizlik Tecrübeleri)* başlıklı araştırmasında, kurumsal organize dine yönelik şu eleştirileri gündeme getirir: Birçoğu daha önce Yehova Şahitleri veya Mormonlar gibi dinî gruplarda bulunmuş olan bu gençlere göre kurumsal din, fazlasıyla katı ve kuralcıdır. Kurumsal din ile bireysel din arasındaki fark, organize suçlarla basit bireysel suçlar gibidir. Kurumsal dindekiler, farklı gruplara ayrışırlar ve kendi aralarında menfaat çatışmalarına girerler. Dahası, kendilerinden başkasını doğru yolda görmezler. İnsanların basit bireysel günahlarından dem vururlar ama kendileri dini; para, güç ve politika ekseninde kullanarak daha büyük kötülüklere imza atarlar. Araştırmaya katılan bazı eski dini grup mensuplarının bu konudaki tespitleri ilginçtir: "Bunlar bir Tanrı'ya tapıyorlar. Bu Tanrı'nın fakirlere vermeyi, açları doyurmayı, dünyevi birikimlere itibar etmemeyi emrettiğini vaaz ediyorlar. Ama vaaz kürsüsünden iner inmez cemaatten milyonlarca dolar para topluyorlar. Devasa kiliseler yapıyor, birinci sınıf ses sistemleri kullanıyor; kafeler, fitness salonları açıyor, kendi isimlerini duyurmak için televizyonlara olmadık reklam ücreti ödüyorlar. Bu paralarla kim bilir ne kadar aç insan doyurulur? Bazıları

da vaaz kürsüsünden seçimlerde hangi adayı desteklememiz gerektiğini telkin ediyor. Bunun gibi daha nice uygunsuz işler. Bu dinî grupların elde ettiği güç rahatsız edici. Bunlar insanlarla hiç ilgilenmeseler daha iyi olacak; hazır iyi insanları bozuyorlar. İnsan doğası, bunlar insana dokunmasa daha temiz kalıyor. Tanrı'ya inançta ve bireysel dindarlıkta problem yok. Ama bunlar, insanları hep problemli alanlara çekiyorlar. Bu hep böyle. Organize dinî kuruluşlar, insan doğasını yozlaştırıyor. Kutsal addettikleri öğretilerle beyinleri yıkanınca insanlar kendilerinde var olan doğal iyilik duygularını da kaybediyorlar" (Baggett 2019: 162-4). Pew 2014 araştırmasına göre Amerika'da ateistlerin %76'sı, dinî kuruluşların para ve güç peşinde olduklarını; %83'ü de politikaya fazla dadandıklarını düşünüyor (Pew 2015: U.S Public Becoming Less Religious).

Yeni nesil; kendini özgür ve zevkçi gören, kendi hayatında ve çevresinde olup bitenlere kaderci bir gözle bakmayan, kadere razı olmayan bir nesil. Dini; istek, arzu ve zevkleri ketleyen sansürcü ve otoriter bir yapı olarak gören bir nesil. İnanması ya da uyması gereken kuralları, kendisine ruhsallık atfeden bir gruptan, ruhban sınıfından öğrenmek istemeyen bir nesil. Taklitle öğrenmeye ya da mevcut yapıya uyma davranışı göstermeye meyyal olmayan bir nesil. Eski nesillerle arasındaki en önemli fark belki de bu nokta. Her türlü otoriteye veya empozeye uymama davranışı, yeni neslin en belirgin özelliği. Amerikalı gençlerin %35-40'ı ebeveynlerinden farklı bir dinî konuma kaymış durumda (Putnam-Campbell 2010: 147, 171). Dahası, Pew 2020 araştırmasına göre ebeveynlerinden farklı inançlara sahip olan gençlerin %34'ü, bu durumu ebeveynleriyle paylaşmıyor. İngiltere'de yeni nesilde "dinim yok" diyenlerin %60'ı, "dini kimlikle" büyüdüklerini ama sonra bu kimlikten uzaklaştıklarını belirtmektedir (Bullivant 2017: 8). Kanada 2020 General Social Survey verilerine göre de Katoliklerin %19'u, Protestanların %28'i çocukluk dinlerini terk etmektedir.

Yeni neslin gözünde din ile modernitenin karşı karşıya gelme nedenlerinden biri, dinin sıradan insan tatminlerini hor gören, sansürleyen hatta çoğu zaman şeytanlaştıran, tinsellik adına bedensel arzulardan vazgeçmeyi, dünya zevklerinden feragat etmeyi telkin eden yapısıdır. Bunun karşılığında modernite ise insan arzularını gerçekleştirilmesi gereken kutsallar olarak görür ve hümanist düşünceyi idealleştirir. Bunun en bariz örneği, feragatle dolu hayatların patolojik sonuçlar doğuracağını savunan seküler terapi yöntemlerinin revaç bulmasıdır. Ama asıl değişim, eskiden günah hanesinde görülen şeylerin artık terapi hanesine nakledilmesidir. Sorunlar artık ahlak ya da dini ilgilendiren bir alanda değil, psikolojik sağlık alanındadır. Yeni nesil nazarında hümanist düşünceye aykırı olan dinin baskılayıcı kuralları ya da zevklerden feragati gerektiren telkinleri, "hayatı kendine zehir eden" taleplerdir. Bu da doğal bir sonuçtur. Çünkü yeni nesil, hümanist düşüncenin eseridir. Yeni nesil, dinin "arzuların, tatminlerin, özlemlerin önünde engel olduğunu" düşünüyor. Artık doğaüstü otoritenin ya da kendisini doğaüstünün temsilcisi gören ruhban sınıfının telkinlerine uymak istemiyor. Çünkü bu telkinlerin kendisini sıradan ve doğal insanlık yolundan ayırdığını düşünüyor. Zaten din ile seküler hümanizmin temel çatışma noktası burasıdır. Görünen o ki çatışmadan seküler hümanizm galip çıkmıştır. Henriksen ve Repstad, Norveç üzerine yaptıkları araştırmada dinin dünyadan zevk almayı kısıtlayıcı rolünün bugün nasıl değiştiğini anlatırlar: "Norveç'te ve başka bazı yerlerde cehennem anlatıları artık kilisenin vaaz terminolojisinden düştü. Mesela 100 yıl önce vaizler şu cümleyi çokça kullanırlardı: 'Kendini çok mutlu eden, Tanrı'yı az mutlu eder'. Tanrı korkusuyla, hayatın zevklerine ket vurulurdu. Ama şimdi işler değişti, en tutucu Hristiyanlar arasında bile bu eski anlayış kalmadı" (Henriksen-Repstad 2023: 18).

Charles Taylor'ın tabiriyle seküler hümanizme geçiş, sıradan insani tatminleri baskılayanlara karşı bir isyandı ve sadece dinî alanda değil, diğer alanlarda da söz konusuydu: "Özellikle son yüzyılda

sayısız insan, kendilerine dinin talepleri olarak sunulan şeylerden sıyrıldılar ve bu taleplerin yasakladığı sıradan insani tatminlerin değerini yeniden keşfettiklerini düşündüler. Unutulmuş bir iyiye, gündelik yaşamda gömülü bir hazineye geri döndüklerini hissettiler. Bu türden isyan yalnızca dine karşı yapılmamıştır. Olanaksız toplumsal dönüşüm idealleri adına son yüzyılda milyonlarca insana zulmedildi. Onlar normal olarak gördükleri şeye, sıradan olana, insan yaşamının tatminlerine geri dönmek istiyorlardı. 1990'larda bir Estonyalının bana, 45 yıldır ülkesinde kimsenin normal hayat yaşamadığını söylediğini anımsıyorum. Ne demek istediğini anlamakta zorlanmamıştım" (Taylor 2014: 737).

Chelsea Starr ve arkadaşları, "dijital dinsizlik" başlıklı araştırmalarında Amerika'da internetin sekülerleşmeye etkisini incelediler. 2005-2017 yılları arasında Hristiyanlığı terk edenlerin internet forumlarında, sohbet odalarında yer alan hikâyelerini analiz ettiler. Bu kişiler sadece Hristiyanlıktan değil aynı zamanda dinden ayrılmışlardı ve internette entelektüel, duygusal, sosyal destek bulmuşlardı. Internet topluluğu, dini terk eden bu yeni kitleye aktif bir alan açmış ve yeni seküler kimliklerini bu alanda ifade etmelerine zemin hazırlamıştı. En aktifleri de eski radikal dindarlardı. İnternetin, çeşitli alternatifler sunan ve bireylerin dinden ayrılmasına davetiye çıkaran bir arena olduğu, bu araştırmanın bulgularındandı. Starr ve arkadaşları, araştırmalarını şu sonuçlara ulaşan benzer çalışmaların eşliğinde yaptılar: "İnternet kullanımının dinden uzaklaşmaya neden olan bir doğası var. Amerikan toplumunda sekülerleşme eğilimi, eskisinden daha fazla görülmekte. 2007-2014 arasında Hristiyanlar %78'den %70'e düştü; herhangi bir dine ait olmayanlar %16'dan %23'e yükseldi." Dijital dinsizlik araştırması, Hristiyanlığı terk eden 2181 kişi üzerinde gerçekleştirildi. Katılımcıların önemli bir kısmı önceden dindardı. Seküler kesimden gelenler, kutsal kitaptaki dünyanın yaratılışı gibi öğretilerin bilimsel verilerle çeliştiğini fark ettikleri zaman dini bırakmaya karar verdiklerini söylüyorlardı. Öne

çıkan temel terk nedenleri şöyleydi: 1. Tanrı'nın, beklentileri karşılamaması. 2. Tanrı'nın ahlak anlayışı. 3. Zor zamanlarda edilen duaların işe yaramaması. 4. Kutsal kitabın bilim ve modern dünya ile uyuşmaması. 5. Bazı Hristiyanların iki yüzlülüğü. 6. Cehennemle korkutulması... Dini terk edenler en çok internetteki youtube konuşmalarından etkilenmektedirler. Tanrı'nın varlığı, yaratılış, bilim ve evrim gibi konular üzerine ateistlerle din taraftarlarının yaptığı münazaralar başta gelmektedir. İlk endişeler, ilk sorgulamalar internet kanalıyla gerçekleşmektedir. En çok kullandıkları kavramlar ise rasyonel kanıtlar, mantıksal hatalar vb. olmaktadır. Araştırmanın bulgularından biri de özellikle İncil Kuşağı (Bible Belt) denilen yerlerde veya küçük yerleşim bölgelerinde yaşayanların sosyal izolasyona uğramaları, ama internet sohbetleri sayesinde bu izolasyonu kırmalarıdır (Starr ve arkadaşları 2019: 495-7).

Dinin hep tarihsel bir rakip olarak gördüğü ve sürekli çatışmalar yaşadığı bilim ile arasındaki hesaplaşma hâlâ devam ediyor. Bu durum yeni nesli fazlaca etkiliyor. David Kinnaman Amerika'da dinden uzaklaşan genç Hristiyanları incelediği *Beni Kaybettin* başlıklı eserinde 20 yaşındaki Mike'ın dinden nasıl uzaklaştığını kendi dilinden aktarır: "Dürüst olmak gerekirse sanırım bilim hakkında bir şeyler öğrenmek bardağı taşıran son damla oldu. Kilisede bilime ve Tanrı'ya aynı anda inanamayacağımı öğrenmiştim. Öyle olunca da inanmamaya başladım. Gittiğim kilisede her şeyi bu kadar ak ve kara göstermeselerdi belki böyle olmayacaktı." *Beni Kaybettin* kitabının alt başlığı, *Genç Hristiyanlar Neden Kiliseyi Terk Edip İnancı Sorguluyor?* şeklinde bir soru cümlesidir. Kinnaman bu sorunun cevabını, dinin bilim algısında arar: "Bilim sorunları yeni neslin Hristiyanlıktan kopuşunun en önemli noktalarından biri. Kilise neredeyse her gün çığır açan yeni bir bilimsel gelişmenin olduğu hayli karmaşık bir dünyada yollarını bulmaları için gençlere yardım edecek donanıma sahip değil. Kilise bilimin münazara rakibi olmaya fazlaca alıştığından başka bir şey olmayı unutmuş olabilir

mi?" Kinnaman'ın vardığı sonuçlardan biri de kilisenin, aklı bilime yatkın gençleri daha fazla ve daha çabuk kaybettiği şeklindedir: "Kiliseye giden 13-17 yaş aralığındaki ergenlerin yarısından fazlası bilimle alakalı bir kariyer yapacaklarını söylüyor. Buna rağmen bilimsel konular Amerikan kiliselerinde şaşırtıcı derecede nadir işleniyor. Gençlerle ilgilenen kilise görevlilerinin yalnızca %1'i, bize geçen yıl bilimle alakalı bir konuya değindiğini söyledi. Kiliseler bilime hitap edebilmek için tüm görevsel yaklaşımını değiştirsin demiyorum ama 100 gençlik çalışanından yalnızca biri bilimsel konulardan bahsediyorsa, bilimin baskın olduğu bir kültürde yetişen yeni neslin İsa'nın izinden gitmesini nasıl umabiliriz ki? Bilime meyilli gençler bu konuda cemaatlerinden bir rehberlik görmemiş. Yaşça kendilerinden büyük, bilime meyilli Hristiyanlardan da anlamlı bir destek alma ihtimalleri düşük. Bunlar büyük eksiklikler ve Hristiyan cemaatinin, inancı bir sonraki nesle aktarma becerisini önemli ölçüde etkiliyor. İnanç kaybı olan öğrencilerin çoğu, bunu üniversiteden önce yaşıyor; daha lise bitmeden inançlardan ya da kiliseden kopuyor" (Kinnaman 2021: 166, 174).

Hristiyanlık geçmişi olan 18-29 yaş aralığındaki genç yetişkinler üzerinde 2011 yılında yapılan bir araştırmanın din bilim ilişkisine dair tespit ettiği oranlar şöyledir: Kiliselerin, içinde yaşadığımız dünyaya ayak uyduramadığını düşünenler %41; Hristiyanlığın bilim karşıtı olduğuna inananlar %34; Hristiyanlığın akla yatkın olmadığını düşünenler %26; kilisenin hayata dair çetin sorulara cevap veremeyeceğini söyleyenler %50; inanca dair derin mantıksal şüpheleri olanlar %35 (Kinnaman 2021: 171, 236; Barna Group, 2011). Zuckerman, insanların dini neden reddettiklerini araştırdığı *Faith No More (İnanca Son)* adlı eserinde, Rachel isimli bir genç kızın dinsizlik hikâyesini kendi dilinden aktarır: "Annem babam Yehova Şahidi tutucu insanlardı. Bir erkek kardeşim doğdu. Kan nakli gerektiren bir hastalığı vardı; kan verilmezse ölecekti. Annem babam kan verilmesine karşı çıktılar ve inançları

gereği oğullarının ölmesini tercih ettiler. Beni dinsizliğe sürükleyen bir olaydı bu" (Zuckerman 2012: 163).

2019 yılında Cambridge Üniversitesi 1. sınıf öğrencileri arasında yapılan araştırmada, ateist ve agnostikler Hristiyanlardan fazla çıkmıştır. Ateist ve agnostikler %38; Hristiyanlar %34'tür. Aynı araştırmanın iki yıl önceki 2017 verilerinde ise ateist ve agnostikler %32; Hristiyanlar %42'dir. İki yıl içinde ateist ve agnostikler %6 artmış; Hristiyanlar %8 azalmıştır (Freed-Kahloon 2019). Hristiyanlığın Amerikan üniversitelerindeki kan kaybı üzerine "How We Lost the Universities?" (Üniversiteleri Nasıl Kaybettik?) başlıklı makalesinde Corey Miller ilginç tespitlerde bulunur. Kendisi de bir din adamı olan Miller, aslında Hristiyan hanesinde gözüken bu kaybın tüm dünyanın kaybı olduğunu söyler: "Amerikan üniversitelerini post-Hristiyan sekülerizmine kaybetmemiz dünya tarihinin en büyük trajedilerinden biridir. Üniversite Batı medeniyetinin en etkili kurumudur. Gazetecilerin, sanatçıların, doktorların, avukatların, işadamlarının, politikacıların, eğitimcilerin, profesörlerin yetiştiği yerdir. Üniversitenin kaybı, kültürün kaybıdır. Amerikan üniversitesinin kaybı, dünyanın kaybıdır" (Miller 2019).

Hugh Mcleod, *Religious Crisis of the 1960's (1960'ların Dinî Krizi)* başlıklı eserine şu cümlelerle başlar: "Modern Batı'nın din tarihinde değişimin en belirleyici dönemi 1960'lardır. Sadece Batı Avrupa için değil, Amerika, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda için bu böyledir. 1960'lar en az 'Reform' dönemi kadar kırılmanın yaşandığı yıllardır" (McLeod 2007: 1). Siyasi tarihe "68 kuşağı" olarak yazılacak devrimsel eylemler 1960'ların eseriydi. O dönemde kurulu sosyal düzenin değişmesine, dinin zayıflamasına neden olacak hemen her şey gerçekleşmişti. Dinî değişim, aynı zamanda kültürel değişim demekti. Kuşak farkı tanımlaması ilk defa 1960'larda kullanıldı. Kilise yeni nesli anlamadığı yönündeki ithamlara ilk kez o dönemde maruz kaldı. Gençlerin manevi değerlere veya Hristiyanlığa kuşkuyla

baktığını söyleyen ilk raporlar, o dönemde yayımlandı. Cambridge merkezli teologlar 1962 tarihli raporda "Kilise bir dinî alt kültüre hapsolmuş vaziyette; günün ihtiyaçlarını göremiyor; bugünün diliyle konuşamıyor" demişlerdi. Liberal kimliğiyle tanınan İngiliz Kilisesi piskoposu John Robinson *Honest to God* başlıklı kitabını 1963'te yazdı (Robinson 1963). Kitap günler içinde bestseller oldu; 12 dile çevrildi, 1 milyondan fazla sattı. Robinson kitabını "kilisenin günümüz insanına dini anlatamadığı, din dilinin güncel olmadığı ve bilim çağıyla uyuşmadığı" tezi üzerine kurgulamıştı. Liberal eğilimli *New Christian* dergisinin editörlerinden David Edwards "İsa'yı Şimdi Görmek: Bugün Eğitimli Bir Kişi Hristiyan Olabilir mi?" başlıklı yazısında Robinson'un endişelerini paylaşıyordu. Kendisi de İngiliz Kilisesi papazı olan Edwards, 1965 tarihli bu yazısında şöyle diyordu: "İsa'nın kendisini unutup soyut dogmalarla boğuşup duruyoruz. Evet, ben de mesela İsa'nın yeniden dirildiğine inanıyorum. Ama buna inanmayanları aforoz etmek de nedir? Ben bunu kabullenmiyorum!" (McLeod 2007: 80, 84, 89, 117, 131). O günlerde John Robinson'un fikirleri destek görmekle birlikte fazlaca da eleştirildi. Eleştirilerden biri Robinson'un amiri pozisyonundaki Başpiskopos Michael Ramsey'den geldi. Ramsey kitabın yayınından kısa bir süre sonra Belçika'da Katolik Louvain Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada "Bazı Protestan teologlar dinsiz Hristiyanlık istiyorlar!" diyerek isim vermeden Robinson'a yüklendi (Ramsey 1963). O yıllarda İngiltere kamuoyunu meşgul eden bir başka olayda da yine Piskopos Robinson imzası vardı. İngiliz yazar David Lawrence 1928'de *Bayan Chatterley'in Aşığı (Lady Chatterley's Lover)* isimli bir roman yazmıştı. Roman müstehcen olduğu ve yazılması yasak olan "dört harfli kelimeleri" çokça kullandığı gerekçesiyle İngiltere'de yayınlanamamış, İtalya (1928) ve Fransa'da (1929) korsan baskı yapmıştı. 1960 yılında Penguin Yayınevi bu romanı İngiltere'de yayınladı. Müstehcen olduğu gerekçesiyle yayınevi aleyhine dava açıldı; yazar Lawrence romanı yazdıktan kısa bir süre sonra 1930'da ölmüştü. İşte Piskopos John

Robinson bu davaya müdahil oldu ve mahkemeye giderek roman lehinde savunma yaptı. Robinson'un bu eylemine, amiri pozisyonundaki Başpiskopos Geoffrey Fisher'dan tepki geldi. Başpiskopos, Robinson'u zinayı hoş görmekle itham etti. Nihayette davayı roman kazandı ve böylece yargıdan onay almış oldu. Bu arada roman 2 milyondan fazla sattı. Roman, yüksek sosyal statüye sahip asil bir kadının işçi sınıfından bir adamla aşkını konu ediniyordu; karşı çıkışların ardında aynı zamanda sınıf çatışmasının izleri vardı. Roman, İngiltere'nin yanı sıra Amerika, Kanada, Avustralya, Hindistan ve Japonya'da da yasaklanmıştı. Romanın İngiltere'de beraat etmesi, kültürel gelenekselciliğin resmî kurumsal yapıdan izale edilmesi anlamında önemli bir dönüm noktasıydı. Bu yargı kararı, İngiliz kilisesinin cinsel ahlak üzerindeki otoritesini sarsan ve böylece sekülerleşme sürecini hızlandıran bir gelişme oldu. Karardan hemen sonra İngiltere'de cinsel içerikli yayınlar patlak verdi. Bu kararın yansımaları 1968'de tiyatrodan sansürün kaldırılmasını öngören Parlamento kararına kadar uzandı. Bu arada 1967'de kürtaja ve eşcinselliğe onay veren, 1969'da da boşanmayı kolaylaştıran kararlar çıktı. 1968'de özgürlükçü kadın hareketleri ve meşhur öğrenci ayaklanmaları zirve yaptı (Brown 2009: 176, 216; McLeod 2007: 68, 89).

1940'lardan itibaren dinin gidişatını takip eden Gallup araştırmaları, yeni neslin din konusunda ailelerinden ayrışmasına ilk defa 1960'larda rastladı. 1960'lara kadar 25 yaşındakilerle 65 yaşındakilerin kiliseye gitme oranları farklılaşmıyordu; çocukların ekseriyeti din eğitimi için kilisede Pazar Okulu'na gidiyordu. Ama 1960'lardan itibaren çocuklar ve ergenler, dinî ortamda büyümemeye, din eğitimi almamaya başladılar. Kadın hakları, feminizm, cinsel tercihler, evlilik öncesi ilişkiler, doğum kontrol yöntemleri, kadın-erkek rolleri gibi aile yapısını ilgilendiren büyük değişimler, kısacası cinsel devrimler hep 1960'ların eseriydi. Ama toplumsal temeller 1950'lerde atılmıştı. Öyle ki İngiltere'de dinin toplumsal hayattaki etkisini kaybetmeye başladığını düşünenlerin oranı 1957'de

%52'ydi (Field 2017: 153). İngiltere'nin 1800-2000 yıllarını araştıran Callum Brown, istatistiksel olarak dinin tüm endekslerinde düşüşlerin başladığı yılı 1956 olarak belirler (Brown 2009: 188). BBC'de hümanist Margaret Knight, "Morals without Religion/Dinsiz Ahlak" adlı seri programı 1955'te yaptı. Amerikan medyasının 1950-60 arası yayınlarını inceleyen bir araştırma, cinsellikle ilgili kelimelerin kullanımının yaklaşık üç kat arttığını belirledi. O yıllarda kültürel değişim çoğunlukla cinsel devrime işaret ediyordu ve Hollywood, bu devrimin yayılmasının en önemli aracıydı. İngiltere'de bir üniversite öğrencisi olan Colin Jackson, erkekler tuvaletine prezervatif makinesi konulması için üniversite yönetimiyle 1968'de çatışmıştı. Jackson'ın üniversite yönetimine baskı yapmak için düzenlediği kampanyanın sloganı, "maksimum özgürlük"tü. İngiltere'de 1959'da genç kızlar için *Boyfriend* isimli bir magazin dergisi yayımlandı. Derginin ilk sayısı 418 bin tirajla çıktı.

Tüm bunlar dinin hinterlandında bulunan konulardı ve dinin bu konularda hükmünü icra etme yetisi artık devreye girmekten çok uzaktı; hızla kaybettiği sosyal kontrol rolünü genelde cinsellik, özelde de kadın bedeni üzerinden tekrar elde etme gayretinde bulundu ama başarılı olamadı. BBC, dini alaya alan *Till Death Us Do Part (Ölüm Bizi Ayırana Dek)* isimli komedi serisini ilk defa 1966'da yayına koydu. Kültürel değişimin öncülerinden sayılan Beatles grubunun solisti John Lennon, bir gazeteye verdiği röportajdaki şu meşhur sözleri 1966'da söyledi: "Hristiyanlık yok olup gidecek. Bunu tartışmaya bile gerek yok. Göreceksiniz zaman beni haklı çıkaracak. Biz şimdi İsa'dan daha popüleriz. Bilmem artık hangisi daha önce gider, Rock and Roll mü, Hristiyanlık mı? İsa'ya sözüm yok ama havarileri harcıâlem insanlardı." Lennon 1971'de de "Imagine" (Hayal Et) adlı şarkısında ateizme davetiye çıkarmıştı. Gerçi Lennon'un şarkısı, Ebba Grön adlı İsveçli punk-rock grubunun 1970'lerde söylediği "Hang God" (Tanrı'yı Asın) şarkısının yanında çok daha nezaketliydi. Söz konusu şarkı, "Tanrı faşist, Tanrı ırkçı..." sözleriyle başlayıp

"Tanrı'yı asın" nakaratıyla devam ediyordu. Fransız gazeteci Jacques Duquesne, kiliselerin papaz adayı öğrenci bulmakta zorlandığını anlatmak üzere *Demain une Eglise sans pretres? (Yarın Rahipsiz Kilise)* başlıklı kitabını 1968'de yazdı. Hemen hemen tüm Batı ülkelerinde inanç ve ibadetlere ilişkin araştırmalar ilk defa 1960'larda önemli düşüşlere işaret etti. Bugün oranları giderek yükselen, "No religion/Dinim yok" akımının öncüleri, ilk kez 1960'lar Avrupası'nda, Hollanda'da kendilerini belli etmeye başladı. Hollanda'da 1960'ta "dinim yok" diyenler %18'di; 1970'te %28 oldu. Ama başka coğrafyalarda da aynı gidişat sahne almaya başlamıştı. Mesela Avustralya'da 1966 resmî nüfus sayımında "dinim yok" diyenlerin oranı %1'den daha azken 1976'da %8 oldu. Hatta 1972'de Başbakan olan Gough Whitlam ve 1983'te Başbakan olan Bob Hawke, agnostik olduklarını cesurca ilan etmişlerdi. Aynı cesaret, mesela Amerika'da yıllar sonra 1995'te dahi yoktu: Amerikan Kongresi'nin 585 üyesine ve eyalet valilerine dinî mensubiyetlerini inceleyen bir anket gönderildi. Sadece dört kişi dinî mensubiyetinin olmadığını belirtti. Hâlbuki gerçekte sayıları çok daha fazlaydı (McLeod 2007: 40, 58, 142, 161, 169, 212, 188, 255).

1960'lar bir yandan "sekülerleşme" bir yandan da "spiritüel aydınlanma" dönemi oldu. Doğu kökenli spiritüel akımlar, Batılı gençler arasında bu yıllarda neşvünema buldu. 1990'larda yükselen spiritüalist akımların temelleri bu dönemde atıldı. Kendi kültüründen kopuş, karşı kültüre geçiş arayışları bu dönemin eseriydi. Karşı kültüre geçişin kökeninde yine bir "hikmet arayışı" vardı (Köse 2021b). Fakat 1960'larda başlayan bu değişim, 21. yüzyılın Z-Nesli ile birlikte bambaşka bir evreye girdi. Yeni nesil önceki nesillerden kesintili bir şekilde ayrıldı. 1960'larda insanlar 30 yaşında evli barklı olurlar, yetişkin olma rollerini tamamlarlardı. Şimdi bu rolü gerçekleştirenler epey azınlıkta. İngiltere'de dünyaya gelen çocukların yaklaşık yarısı evlenmeyen ebeveynlerin çocuklarıdır. İngiltere, Amerika, Meksika ve İsveç'te evlenmeden çocuk yapma ortalaması %40'tır

(Eberstadt 2013: 172). Kesintili ayrışmanın en net yaşandığı ülkelerden biri; teknolojiyi, bilişim devrimini en üst düzeyde yaşayan Amerika oldu. Bu ülkede son dört neslin kimlik oluşumunu her neslin kendini tanımlamak üzere kullandığı kavramlarla analiz eden bir araştırma, son neslin yaşadığı ayrışmayı ortaya koymaktadır. Eski nesiller; "saygı, iş ahlakı, değerler, ahlaki ilkeler, gelenek" gibi kelimeleri kullanırken yeni nesil; "teknoloji, müzik, popüler kültür, özgürlük, hoşgörü, daha zeki, kıyafet" gibi kelimeleri kullanmaktadır. David Kinnaman, *Beni Kaybettin* adlı eserinde bu araştırmayı şu yorumla paylaşır: "Son elli yıl, serbest piyasasıyla, medyasıyla, reklamlarıyla, teknolojisiyle, siyasetiyle, cinselliğiyle ve daha niceleriyle laboratuvar malzemeleri gibi yeni nesil üzerinde uygulanan gerçek zamanlı bir deney oldu. Bu deney hâlâ devam ediyor ancak sonuçların bir kısmını şimdiden görebiliyoruz: Değişkenlik, çeşitlilik, karmaşıklık, belirsizlik" (Kinnaman 2021: 49, 59, 212).

YENİ DİN / NO RELIGION

Eskiden Tanrı'ya inanç genelde iki kutupluydu. İnananlar ve inanmayanlar yani teistler ve ateistler vardı. Ama sonra ikisinin arasını dolduran kavramlar varyasyonu oluştu: agnostik, panteist, deist, spiritüalist. 21. yüzyılda ise dinden uzaklaşmayı, dine ilgisiz olmayı, bir dine ait olmamayı tanımlamak üzere yeni kavramlar ortaya çıktı. "Ateizm, deizm, agnostisizm"den farklı kavramlardı bunlar: apateist, nonreligious, religious nones, no religion, indifferent. 2000'li yıllardan itibaren kullanılan bu kavramlara 2022 yılında Stephen Bullivant din değiştirme için kullanılan "convert" kelimesinden hareketle "nonvert" kelimesini ekledi. Aynı isimle bir kitap yayımlayan Bullivant bu kavramla, geçişlerin artık bir dinden bir başka dine değil, dinden dinsizliğe geçiş olduğunu vurguluyordu (Bullivant 2022: 15).

Eskiden tavırlar "inanç" ile ilgiliydi. 21. yüzyılla birlikte "din" ile ilgili pozisyonlara dönüştü. Bu yeni oluşumları Türkçede "ladinîlik" şeklinde şemsiye bir kavramla adlandırabiliriz. Bunlar dine karşı umursamazlığı, ilgisizliği, lakaytlığı temsil eden kavramlar. 2010'lardan itibaren o kadar hızlı bir mahiyet değişimi oldu ki artık seküler yerine "no religion/non-religion" ifadesi kullanılır oldu. Bu yeni durumun en belirgin özelliği, bu insanların kendilerini artık "ne olduklarıyla değil, ne olmadıklarıyla" tanımlamalarıydı. Bu da dine karşı protest ve reaksiyoner bir pozisyonun doğduğunun işaretiydi.

21. yüzyılda dine karşı ilgisiz bir tavrın ortaya çıkmasını Steve Bruce, sekülerleşmenin son noktası olarak tanımlar. Çünkü dine karşı çıkışın ağır dozları olan ateizm ve agnostisizm dindar toplumlarda,

dine karşı "ilgisizlik" ise seküler toplumlarda ortaya çıkan olgulardır (Bruce 2002: 42). Amerika'da ateistler üzerine alan araştırması yapan Jerome Baggett, kitabının sonuç bölümünde yaptığı şu tespitle Steve Bruce'u teyit eder: "Eğer Amerika din denizinde bu kadar çalkalanmasaydı, bugün belki ülkede bu kadar ateist olmayacaktı" (Baggett 2019: 229).

Dinsiz, ilgisiz, apateist gibi kavramlar çoğunlukla birbirleri yerine kullanılmaktadır. Sosyal bilimciler arasında hangi kavramın hangi durum için kullanılacağı konusunda henüz bir mutabakat oluşmuş değildir. Bu farklı kullanımlar, yeni olgularla karşı karşıya olmamızdan kaynaklanmaktadır. Henüz karşımızda deizm veya ateizm gibi kavramsal çerçevesi netleşmiş olgular yok. Bu olguların adlandırılması doğal bir süreci gerektirecek. Belki de olgunun kendi içinde oluşacak nüanslar, karşımıza yepyeni kavramlar çıkaracak.

Agnostik / Agnostisizm: Bilinemezci olarak bilinen agnostikler, Tanrı ve evren hakkındaki mutlak gerçekliğin bilinemeyeceğine inanırlar. Kısaca, Tanrı'nın var olup olmadığını bilemeyiz derler. Bir başka tanımla agnostikler, Tanrı'ya ne inananlar ne de inanmayanlardır. Bu kavramı modern dönemde felsefeye bir 'izm' olarak dâhil eden kişi, Darwin'in yakın arkadaşı Thomas Huxley'dir (ö. 1895). 'Bilinemezcilik' (agnostisizm) kavramı, 'bilinircilik' olarak ifade edilen gnostisizm kavramından türetilmiştir. Temel argümanları inanmak ya da inanmamak için yeterli delil olmadığı ve insan aklının kapasitesinin bilmeye yetmediği şeklindedir. Agnostikler bazı kesimlerde ateistlerden daha fazla görülmektedir. Bilinemezcilik ikiye ayrılabilir. 1. Geçici Bilinemezcilik: Lehte veya aleyhte gerçekte kesin bir yanıtın olduğu ancak yanıta ulaşmak için yeterli kanıtın olmadığı (ya da kanıtı anlamadığımız veya kanıtı anlamaya vaktimizin olmadığı vb.) şeklinde bir mantığa sahip kararsızlık durumudur. Yani şu an bilmesek de bir yerlerde bir gerçek vardır ve bir gün bu gerçeği bilmeyi umarız. 2. Kalıcı Bilinemezcilik: Hakkında ne kadar çok kanıt toplarsak toplayalım yine de cevaplanamayacak sorular

olacaktır. Gelecekte ne kadar yeni delil ortaya çıkarsa çıksın Tanrı'nın var olup olmadığı sorusu, sonsuza kadar erişilemez bir sorudur. Carl Sagan ve Richard Dawkins kendilerini "geçici bilinemezci" olarak görmektedirler. Carl Sagan, "Kanıt ortaya çıkana kadar kararı ertelemek gerçekten iyidir" der. Dawkins de "Tanrı var olsa da olmasa da bu bilimsel bir sorudur. Belki bir gün cevabı bilebileceğiz ve o gün gelene kadar Tanrı'nın var olma olasılığı hakkında oldukça güçlü bazı şeyler söyleyebiliriz" der (Dawkins 2008: 52). Tabii Sagan ve Dawkins'in Tanrıları, semavi dinlerin vahiy gönderen bilindik mücessem tanrısı değildir. Onların tanrı algısı, evrene hükmeden kanunlar dizisine eş değer bir algıdır.

Panteist / Panteizm: Müşahhas, mücessem bir Tanrı'ya inanmazlar ama bir yüce gücün, bir yaratıcı zekânın varlığına inanırlar. Kendi aralarında inancın mahiyeti farklılaşabilmektedir. Kimine göre bu yüce güç evrendir, kimine göre doğadır, kimine göre de insanda içkin bir gizemdir. Ama ortak noktaları, semavi dinlerin tanrı anlayışından ayrılmalarıdır. Cezalandırıcı ya da mükâfatlandırıcı bir Tanrı anlayışları yoktur.

Deist / Deizm: Teizm ile ateizm arasındaki ara duraklardan biridir. Deistler, dinlerin tanrılarına inanmazlar. Evrenin yasalarını belirleyen, zamanı, mekânı, düzeni başlatan bir yaratıcı güce inanırlar. Ama yaratıcı güç, kurduğu bu düzene karışmaz. Popüler tanımla, emekli bir Tanrı'dır. Evrenin mimarıdır ama doğal ya da doğaüstü yollarla dünyaya müdahale etmez. Deistlerin hayalindeki tanrı, panteistlerinkinden farklıdır. Deistler, panteistlerden farklı olarak haricî ve mücessem bir tanrı imgesine inanırlar.

Spiritüel (Manevi) Arayışlar / New Age Gruplar: Yerleşik veya kurumsal dinden tatminsizliklerin doğurduğu yönelişlerden biri de spiritüel akımlar oldu. Spiritüel akımlar ya da New Age (Yeni Çağ) hareketler, kuralcı inanç ve ritüellerle dinin daraltılmasına karşı ruhsal bir yaşam arayışının genel adı oldu. Bu özellikleriyle spiritüellik kendini geleneksel ve kurumsal dinin karşısında konumlandırır;

dolayısıyla din ve tanrı anlayışları farklılaşır. Kurumsal dinin zorunlu tuttuğu mücessem bir Tanrı'ya inanmazlar. Tanrı'yı bir "yüce kudret" veya "hayat gücü" olarak algılarlar (Köse 2021b: 131). Spiritüelliğin yeni formu olan New Age inançlarda birey kendi aydınlanma yolunu bulabilir; doğruluk kaynağı olarak Tanrı'nın yerinde birey vardır; herkes kendi doğrusunu yaratma özgürlüğüne sahip birer Tanrı'dır (Winston 2016: 444). Bir cümle ile tanımlayacak olursak "spiritüellik, haricî dinsel formdan içkin tinsel forma geçiştir." Daha basit bir tanımla "Tanrı içimizde" anlayışına evrilmektir. Geleneksel inançlarla inançsızlığın çekişmesi karşısında üçüncü bir yol arayışıdır. Otoriter dinden, katı kurallardan, iyi/kötü, doğru/yanlış olarak değerlendirilmekten hatta lanetlenmekten kaçış yoludur. Kendisini spiritüel olarak adlandıranların temel motivasyonu bazen de karşıt tanım olan materyalist damgasından kurtulmak olabilir. Çünkü çoğu kimse materyalist olarak anılmak istemez.

Amerika'da yapılan bir araştırmaya göre 20. yüzyılın sonunda kiliselerin dinin spiritüel yönünü kaybettiğini düşünenlerin oranı %54'tür. Aynı araştırmaya katılan her üç kişiden biri, "Tanrı'nın insanın içinde olduğunu, kiliselere gerek olmadığını" söylemiştir. (Roof 1999: 85). *Spiritual Marketplace (Spiritüel Pazar)* başlıklı eserinde Wade Roof, fundamentalist bir ailede büyüyen ama kurumsal Hristiyanlığı bırakarak spiritüel hareketlerden birine dâhil olan 44 yaşında Amerikalı bir kadına, "din ile spiritüelliğin farkının ne olduğunu" sorduğunda şu cevabı alır: "Din; doktrinleri, gelenekleri, sabit ibadet kurallarını ve belirli davranışları dayatan bir şey. Spiritüellik ise içsel bir duygu; kendi iç dünyanda, zihninde kendince hissettiğin bir şey. Şu örneği vermek istiyorum. Belki uç bir örnek: İsa'nın resmi, hep sakallı. Bu kesin bir kural sanki. Ama spiritüellikte böyle bir şey yok. İsa'nın resmini farklı da çizebilirsin. Ama geleneksel dinde, tek bir şekilde ve size söylendiği şekilde yapmak, inanmak zorundasın. Spiritüellik, insanın içine girip onu yükselten, daha iyi ve daha açık bir insan olmaya sevk eden bir şey. İşte din bunu yapmıyor. Din sana neyi ne zaman yapman gerektiğini, ne

zaman diz çöküp ne zaman ayağa kalkman gerektiğini söylüyor. Bir sürü kural işte!" (Roof 1999: 137).

Robert Wuthnow, 1950'lerden itibaren Amerika'da spiritüelliği incelediği *After Heaven (Cennetten Sonra)* başlıklı eserinde, kiliseye gidenlerin çoğunun zaten spiritüel akımlarla irtibatta olduğunu ortaya koyar. Wuthnow'un aktardığına göre kilise üyelerinin %24'ü haftada en az bir kez yıldız falına bakıyor; %22'si astrolojiye, %20'si reenkarnasyona inanıyor; %12'si falcıya danışıyor; %11'i ruhani dünya ile fiziksel dünya arasında aracı olan ve fiziksel dünyaya enerji taşıyan ruhlara inanıyor; %8'i daha önce başka bir bedende yaşadığına inanıyor (Wuthnow 1998: 136).

Robert Fuller, *Spiritual But Not Religious (Spiritüel Ama Dindar Değil)* başlıklı kitabında kilise üyelerinin bile %20'sinin inanç ve tutumlarını artık iki ayrı kategoriye ayırdığını, ahirete inanma gibi konularda kiliseye uyduğunu ama stresten uzaklaşma, sağlıklı yaşama, hayata olumlu bakma gibi spiritüel konularda çareyi dışarıda aradığını söyler (Fuller 2001: 2). New Age başlığı altında toplanan akımların da temel özelliği, ruhsal arayışa ve insanın manevi potansiyellerini gerçekleştirmeye odaklanmalarıdır. Temel felsefeleri maneviyatın insan doğasında içkin olduğudur. Dinin aşkın ya da doğaüstü arayışlarına yabancılaşmışlardır (Köse 2021b: 131).

Paul Heelas, 2005 yılında Linda Woodhead ile birlikte *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality (Spiritüel Devrim: Neden Din Yerini Spiritüelliğe Bırakıyor)* başlıklı bir kitap yayımladı. Kitap, spiritüelliğin otoriter dinî yapılara karşı bir başkaldırı olduğunu ortaya koydu. Çünkü tinsel yola giren insanlar, kurumsal dinin ahlakçılığına ve kural fetişizmine karşıydılar. Bu insanlara göre iyiliğin ve gerçekliğin kaynağı, insanın kendi içsel duygularının, sezgilerinin ve tecrübelerinin keşfiydi (Heelas-Woodhead 2005: 14). İnsanlar, spiritüel akımlara yönelerek inançla erkin birbirine karışmasından kurtulduklarına, daha üst ve esnek bir kutsal algısına geçerek dinî grupların ördüğü getto duvarlarını aştıklarına

inanıyorlardı. *The Spiritual Revolution (Spiritüel Devrim)* 1990'ların, 2000'lerin yükselen akımı olan spiritüaliteyi anlatıyordu. Ama 2010'lardan itibaren ortada bambaşka bir nesil vardı. Woodhead, bu yeni durumu, 2016 yılındaki makalesinde, "dinin yeni kayıp formatı" olarak isimlendirdi. Makalenin başlığı ilginçti: "No Religion is the New Religion (Dinsizlik Yeni Dindir)" (Woodhead 2016).

Apateistler / Apateizm

İlgisizlik anlamına gelen "apati" kelimesi ile teizm veya ateizm kelimelerinin birleşiminden oluşan yeni bir kavramdır. Apateist kelimesi yerine pek sık olmasa da apatetik kelimesi de kullanılır. Teizme de ateizme de uzak olmak şeklinde tanımlanabilir. Santiago Zabala'nın bir başka konteks için kullandığı "teistleri ve ateistleri olmayan din" (Zabala 2009: 9) tabirini belki apateistler için kullanabiliriz. Apateizm genelde, "tanrı umursamazlık" diye bilinir. Kavramı ilk defa Robert Nash, *Religious Pluralism in the Academy* (2001) kitabında kullanmıştır. Apateistler Tanrı'nın varlığına veya yokluğuna karşı ilgisizdirler; inanıp inanmamanın önemli bir şey olmadığı görüşündedirler. Tanrı'ya inanmak ya da inanmamak için herhangi bir nedenleri, şevkleri ve arzuları yoktur. İlk apateistin filozof Diderot (ö. 1784) olduğu söylenir. Bunun nedeni, Diderot'un Voltaire'e (ö. 1778) mektubunda, "Baldıran otunu maydanozdan ayırt edebilmek, Tanrı'ya inanıp inanmamaktan çok daha önemli!" diye yazmış olmasıdır. Apateizm sanki agnostisizmi çağrıştırır ama aralarında önemli bir fark vardır. Agnostikler, mevcut bilgilerimizle Tanrı'nın var ya da yok olduğunu bilmenin mümkün olmadığına inanırlar. Apateistler ise, tüm inançlara karşı soğuk ve ilgisiz bir tavır sergilerler, dini sorgulama işine girmezler, alternatif olma çabası göstermezler. Apateistlere göre din, "eski çağlarda insanların dünyayı anlamlandırmak için kullandıkları psikolojik bir araçtı. Bir nevi koltuk değneğiydi. Ama bilimin ilerlemesiyle bu değneğe ihtiyaç kalmadı. Zaten din yoruldu ve ken-

disi koltuk değneğine muhtaç hâle geldi. Eskiden insanların dine yaklaşmak için teşvik edici nedenleri vardı. Şimdi ise uzaklaşmak için nedenleri var" (Beshears 2017: 266).

Teistler, Tanrı'nın varlığını kabul eder; ateistler reddeder. Ama apateistler için Tanrı vardır veya yoktur önermesi ya da din kaynaklı inançlar, bir anlam taşımaz. Bir bilgi ya da inanç savunuları yoktur, sadece tutumları vardır. Bir inanca sahip olabilirler veya olmayabilirler ama tutumları, neye inandıklarına ilgisiz olmaktır (Kuntz 2021). Bazıları da apateist olmayı ateist ve agnostik olmanın tamamlayıcısı olarak görürler. *Tanrısız Ahlak* kitabının yazarı Walter Sinnott-Armstrong, kendisini böyle tanımlayanlardandır: "Bir ateist, agnostik ve apateist olduğum için AAA denen yeni bir kulüp kurmayı düşünüyordum fakat bu adı kullananlar varmış" (Sinnott-Armstrong 2012: 11).

Apateistler, hayatlarını bir Tanrı'nın veya ahiretin varlığına göre düzenlemezler. Cezalandırıcı ya da mükâfatlandırıcı bir gücün varlığı ya da yokluğu ile ilgilenmezler. Ahlak için dine gerek olmadığını, insanın doğruyu yanlıştan ayırt edebileceğini savunurlar. Tanrı var mıdır yok mudur diye tartışan tarafların hiçbir zaman kesin deliller sunamayacağını düşünürler. Dahası, Tanrı olsa da olmasa da bunun insanın kaderini etkilemeyeceğini, dolayısıyla varlığının veya yokluğunun insan hayatı üzerinde bir etkisi olmayacağını söylerler. Kilisenin sosyokültürel icraatlarına veya kültürel kaynaklı dinî yapılara karşı değillerdir. Kiliseye gidebilir, dinî törenlere katılabilir, dinî müzik, sanat ve benzerinden hoşlanabilirler. Ama bunları herhangi bir inanç veya inançsızlık belirtisi olmadan "öylesine" yaparlar (Cline 2019). Apateistlerin ortaya çıkış nedenleri olarak teistlerle ateistler arasındaki kim haklı kim haksız tartışmalarının ulaştığı boyut, radikal dincilerin yol açtığı dinî çatışmalar, Tanrı adına yapılan vahşetler, dinin bir sosyal bölücü olarak kullanılması ve din alanının çok karmaşık olması sayılmaktadır (Phillips 2013). Apateistlerin bu halini, politik tartışmalardan yorulan birisinin "apolitik" olmaya karar vermesine benzetebiliriz.

Apateizm; Tanrı, din ve inançlar konusunda bilinçli bir umursamazlığın adıdır. Belki de rahatlık, öz güven ve "Beni rahat bırakın!" tavrının yansımasıdır. Teistler ve ateistler, apateistleri "tembel zihinler" diye niteler; hakikati bulmalarını sağlayacak entelektüel, felsefi ve duygusal melekeleri kullanmamakla itham ederler. Kendisi de bir apateist olan akademisyen gazeteci Jonathan Rauch, bu ithamı şu cümlelerle karşılar: "Apateizm; bir tembellik, bir bıkkınlık, bir vazgeçiş falan değildir. Uzun bir günün sonunda yorgun argın hâlde yumuşak bir koltuğa çöküp kalmak değildir. Tam tersine, dinî zihniyeti kontrol altında tutmak için bilinçli bir kültürel kazanımdır." Rauch'un şu sözleri belki de apateizmi en iyi tanımlayan cümledir: "Apateizm kişinin kendi inançlarını önemsememesi, başkalarınınkini hiç önemsememesidir." Apateistler, kendilerine yöneltilen "umursamaz" ithamını tanrılara yöneltirler ve asıl umursamazın tanrılar olduğunu söylerler: "Eğer Tanrılar bizi umursasaydı, kendi varlıklarını bildirmek için daha iyi kanıtlar gönderirlerdi. Göndermediklerine göre kendilerine inanılıp inanılmadığını umursamıyorlar. Öyleyse biz neden onların var olup olmadığını umursayalım?" Rauch, kendisini ilk defa apateist olarak adlandırdığı anı şöyle anlatır: "Bir gün birisi bana dinimin ne olduğunu sordu. Tam, ateistim diyecektim ki bir an duraksadım. Evet, kendimi eskiden beri ateist olarak tanımlıyordum. Ama asıl mesele şuydu: Ne olduğumu önemsemeyeli çok uzun zaman olmuştu. Öyleyse artık kendimi ateist değil, apateist olarak tanımlamalıydım. Çünkü neye inanıp inanmadığımla ilgilenmeyeli epey olmuştu. Apateizmin yolu; bir inanç sistemi değil, bir tutum. Bu, yeni gelişen modern ve rahat bir tutum. Biz apateistler neye inandığımızla pek ilgilenmiyoruz, başkalarının neye inandığıyla hiç ilgilenmiyoruz. Ama radikal ateistler veya Evanjelikler, başkalarının neye inandıklarıyla ilgileniyorlar, kendi görüşlerini empoze etmeye çalışıyorlar. Ama artık benim gibilerin sayısı artıyor ve bizim ilerlememiz, medeniyetin ilerlemesidir. Bizim tavrımızı tembellik olarak niteleyenler var. Bu bir tembellik değil, tam tersine bir kazanımdır. Bizim yolumuz, rahatlık yoludur. Din ile bir

alıp veremediğimiz yok ama dinin empoze edilmesine karşıyız. Bizim nazarımızda Amerika'daki dinci fanatiklerle Çin'deki seküler despotlar arasında bir fark yoktur. Bunlardan ancak bizim bakış açımızla kurtulabiliriz" (Rauch 2003).

Apateizm, Batı'da daha yeni yeni gündeme gelen bir akım, henüz pek yaygın değil. Bununla birlikte bazı Hristiyanlar, bu akımın adı konulmadan yayıldığını ve sadece Hristiyanlık için değil, tüm dinler için ateizmden daha büyük bir tehdit olduğunu düşünüyorlar. Çünkü ateistler, hiç olmazsa Tanrı üzerine konuşuyor, Tanrı'nın varlığını veya yokluğunu dikkate alıyorlar ama apateistler hiç umursamıyor. Brian ve Sixsmith, apateizm tehlikesine işaret ettikleri makalelerinde şu tespitlere yer verirler: "Yeni nesil artık *Tanrı'ya ya da doğaüstüne inanmıyorum* demiyor; daha kötü bir şey yapıyor: İnanıp inanmamayı gündeme bile almıyorlar, konuşmak, düşünmek istemiyorlar. Siz bu konularda konuşunca da ya omuz silkiyor ya of çekiyor ya da sırıtıyorlar. Çoğu apateist, Tanrı'nın varlığını tartışma konusunda meşhur ateistler Richard Dawkins, Sam Harris ve Daniel Dennett kadar bile saygıya sahip değil. Bu saydığım ateist isimler, bu konuda çoğu apateistten daha nazik" (Brian-Sixsmith 2018). İngiliz Kilisesi Başpiskoposu Justin Welby de dine ilgisiz olanlar hakkında bir konuşmasında benzer sözler söylemişti: "Hristiyan inancı, muhalif ve muarızlara karşı daha hazırlıklı, onlara nasıl tavır alacağını biliyor ama bu konforlu ilgisizlere karşı ne yapacağını bilemiyor" (Catto 2017: 70).

İlgisizler / Indifferents

Dine ilgisizleri belirlemek için kullanılan bir başka kavram da "indifferent/ilgisiz" kelimesidir. İlgisizlik, dinin sunduğu inançların, ibadetlerin ve kurumsal katılımların kişi tarafından pasif bir şekilde kaale alınmamasıdır. Son yıllarda yapılan araştırmalarda ve kamuoyu yoklamalarında "indifferent" kelimesini tercih edenlerin oranı hayli yükselmiş durumda. Belçika, Danimarka, Finlandiya, İngiltere,

İsveç, Macaristan ve Norveç'te kendilerini, "dine ilgisiz" olarak niteleyenlerin oranı, diğer din mensuplarından daha yüksek. Kimi sosyologlara göre dine yönelik bu ilgisizlik, sekülerleşme sürecinin son noktasıdır. Steve Bruce, "Ateizm ve agnostisizm dindar topluluklara; ilgisizlik ise seküler topluluklara mahsus tepkilerdir" der (Bruce 2002: 42; Lee 2017: 115). Kendilerini "ilgisiz" olarak tanımlayanlar, dinden tamamen sıyrılmak, tümüyle ateizme yelken açmak veya Tanrı'yı reddetmek gibi bir tavır içinde değillerdir. İlgisiz kişinin en önemli özelliği, din ile doğrudan bir temasının olmaması, hayatında dinin bir öneminin bulunmamasıdır. Bununla birlikte kişi, kendisi ilgisiz olsa da dinin toplumsal fonksiyonlarını kabullenebilir. Yahut hayatın dönüm noktaları olan vaftiz, nikâh, cenaze töreni gibi ritüellere katılabilir, din ile bu şekilde temas kurabilir. Bu ritüeller, dinî görünümlü olmakla birlikte aynı zamanda sosyokültürel araçlardır. Dahası, çocukluktan itibaren alışılan toplumsal mekanizmalardır. Dolayısıyla ritüellerle bu şekilde buluşmayı "alışkanlık dini" diye de adlandırabiliriz. Çünkü kişi bunları Tanrı adına değil, toplumsal alışkanlıklar adına gerçekleştirmektedir (Siegers 2017: 172, 178).

"İlgisizler"i tek bir kategoride sınıflandırmak mümkün değildir, çeşitli varyasyonları olabilir. Ama ortak noktaları din veya inanç adına bir kayıp yaşamış olmalarıdır. Din veya inanç kaybı genelde entelektüel, sosyal ve duygusal boyutlarda gerçekleşir (Mauss 1969). Bu boyutların hepsi birlikte oluşmayabilir. (1) Kişi, inançlarını kaybeder ama kendisini dinî gruba ait hissetmeye devam edebilir, ritüellere katılabilir. (2) Kişi, inançlarını devam ettirir ama dinî grupla bağını keser. (3) Kişi hem inançlarını kaybeder hem dinî grupla hiçbir özdeşleşme gerçekleştirmez (Brinkerhoff-Burke 1980).

Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere "ilgisizler"in dine yönelik aktif bir karşıtlığı yoktur. İnanç kaybı yaşayabilirler, gerçek bir inanan değildirler ama geleneksel dinî aidiyeti de tümüyle reddetmezler, din ile kültürel bağlarını tümüyle koparmazlar. Johannes

Quack, Almanya'da yaptığı mülakat araştırmasında; 27 yaşında, psikoloji eğitimli, Marion isimli bekâr bir hanımın hikâyesini anlatır. Marion ile tüm hayatını kapsayan uzun süreli bir görüşme yapar. Görüşmenin sonunda Marion'un kendisini din ve inanç açısından nasıl tanımlamadığını belirlemek üzere agnostik, deist, seküler vb. bir dizi kavram seçeneği sunar. Marion'un cevabı ilginçtir: "Bu söylediklerinizi bilmiyorum ama beni tanımlamak çok basit: Ben din ile alakası olan birisi değilim, o kadar!" (Quack 2017: 203).

"İlgisizler" ve "apateistler" benzeşmekle birlikte aralarında şöyle bir ayrım yapılabilir: Apateistler genelde din ile ilgili olumsuz tecrübe yaşayarak veya bilinçli bir karar vererek pozisyon alanlardır ve aldıkları pozisyon, ilgisizlerden daha katı olabilir. İlgisizler ise din ile pek tecrübeleri olmayan ve bu nedenle de aldıkları pozisyon çok katı ve bilinçli olmayanlardır.

Ladinîler / Religious Nones

"Eğer bu satırları okuyorsanız, köklü kültürel değişimler yaşayan bir neslin üyesisiniz demektir. Mesela çoğunluğun Hristiyan olduğu bir ülkede doğmuşsunuzdur ama artık böyle bir ülkede ölmeyeceksiniz. Çünkü ülkenizde, "Dininiz nedir?" sorusuna, "Dinim yok/No religion" diyenler artık çoğunluktadır. Bu ülkenin adı, İngiltere'dir". İngiliz sosyolog Linda Woodhead, 2016'da yazdığı makaleye bu sözlerle başlar. Makalenin başlığı ise 21. yüzyılda Batı ülkelerinin geldiği noktayı anlatır: "No Religion is the New Religion/Dinsizlik Yeni Dindir" (Woodhead 2016).

Eskinin ateist, deist, agnostik, panteist gibi kavramlarına yenileri eklendi: "religious nones" veya "nonreligious"; "no religion" veya "none". "None" veya kardeş kelimeler, 2000'lerin başında yaygın kullanılmaya hatta gazete haberlerine konu olmaya başladı (Lattin 2003). Aslında kavramın kullanımı, 20. yüzyılın ortalarına kadar gider. Mesela Amerika'da 1957 nüfus sayımında "No religion" seçeneğine yer verilmiştir. Glenn Vernon, 1968 tarihli makalesinde

"none" kavramının temsil ettiği kitle üzerinde bilimsel araştırma yapılmadığını sitemkâr bir dille yazar; makalesine de "İhmal Edilmiş Bir Kategori" alt başlığını koyar (Vernon 1968). O zamanlarda kavram, mutlak surette dinin reddi anlamında değil, herhangi bir kiliseye bağlanmama anlamında kullanılmıştır: "No religion" kategorisindekiler, dine bağlı olabilirler ama bir kiliseye bağlı olmayabilirler; tıpkı bir partiye bağlı olmayanların apolitik sayılmayacağı gibi, bir kiliseye bağlı olmayanlar da dinsiz sayılmazlar. Bir başka ifade ile bunlar "bağımsız Hristiyan"dır. Ama yeni bir olgunun var olduğu da ortadadır: Giderek daha fazla Amerikalı genç, din konusunda ebeveynlerinden farklılaşmaktadır (Vernon 1968: 219-221). Amerika'da, "dinim yok" diyenlerin genelde üçte biri (%33) ateist veya agnostiktir (%14 ateist, %19 agnostik) (Sherkat 2008: 446; Lim ve arkadaşları 2010: 597).

Bugün ise "No religion/Dinim yok" kavramı artık çok daha geniş kapsamlı bir şemsiye kavramdır. Bazen dine karşı ilgisizliğin adı; bazen kurumsal bir dine bağlı olmadan yüce bir güce inanmanın adı; bazen ateizmin, deizmin, agnostisizmin, apateizmin, materyalizmin, natüralizmin, dinsizliğin adı; bazen de sadece "din adamı veya dinsel zümre karşıtlığı"nın adı. Bazıları Tanrı'ya inanabilir, bazıları dinî ritüellere katılabilir. İnançları vardır ama dinleri yoktur; ritüelleri vardır ama kiliseleri yoktur. En belirgin ortak noktaları ise şu veya bu sebeple kurumsal dinden hoşlanmamaları ve rasyonel şüpheci olmalarıdır (Kosmin ve arkadaşları 2008: i; Tomlins-Beaman 2015: 1). David Campbell ve arkadaşlarının *Secular Surge (Seküler Yükseliş)* başlıklı eserde, dindar seküler (religious secularist) diye tanımladığı bu kesim, bireysel sekülerlik ile geleneksel din formlarını bir arada bulundurabilir ama kurumsal bir dine bağlı değildir (Campbell ve arkadaşları 2021: 40). Hapşıran birisine "çok yaşa" anlamında "God bless you" diyebilirler ama bunu, kültürel bir alışkanlığın devamı olarak görürler (Blankholm 2022: 120). "Liminal none" diye de tanımlanan bu grup, iki kimlik arasında eşiktedir.

Bir ayakları içinde yetiştikleri dinî gelenekte, diğer ayakları dinsiz alandadır (Lim ve arkadaşları 2010: 598; Bullivant 2022: 50). Ama belirleyici kimlikleri ikinci ayaktır. Pew 2012 verilerine göre "dinim yok" diyenlerin %88'i, "Size uyacak bir din mi arıyorsunuz?" sorusuna, "Hayır!" cevabını vermiştir.

2018 General Social Survey verilerine göre Amerika'da "dinim yok" diyenlerin %34'ü ateist veya agnostiktir. "Tanrı inancımda şüphelerim var" diyenler %18; Tanrı'ya değil ama bir 'Yüce Güce' inananlar %27; Tanrı'ya inananlar %21'dir (Bullivant 2022: 61).

Amerika'da "dinim yok" diyenler arasında Tanrı inancı
(General Social Survey 2018; Bullivant 2022: 61)

Ateist, agnostik	%34
Tanrı inancımda şüphelerim var	%18
Tanrı'ya değil ama bir Yüce Güce inanıyorum	%27
Tanrı'ya inanıyorum	%21

Türkçeye, "ladinîlik" diye çevirebileceğimiz "no religion" akımı, başta Avrupa ve Amerika olmak üzere dünyada en hızlı yayılan akımdır. Sosyal bilimciler bunları kısaca "the nones/hiçbir şeyci" diye tanımlar. Pek görünür değillerdir çünkü sosyal karakterleri toplumsal yapıdan farklı değildir. Avrupa ve Amerika'da son yıllarda yapılan kamuoyu yoklamalarında, "Dinî tercihiniz nedir?" sorusuna, "Dinim yok/No religion" ya da "Dinî bağlılığım yok/Religiously unaffiliated" cevabını verenlerin sayısı hızla artmaktadır. 2016 tarihli European Social Survey verilerine göre, Doğu Avrupa da dâhil olmak üzere 22 Avrupa ülkesinde, "Bir dine ya da mezhebe bağlı mısınız?" sorusuna, "Hayır!" cevabı verenlerin genel nüfustaki oranı %43; 16-29 yaş aralığındaki oranı %54'tür (Bullock-Bullivant 2021: 557-8). Pew 2021 verilerine göre de Amerika'da "dinim yok" diyenlerin oranı %29'dur. Bunların önemli bir kısmı, pasif bir şekilde dine ilgisizdir, kayıtsızdır ama bir kısmı da aktif bir şekilde dine

karşı durmaktadır. "No religion" akımı hakkında yapılması gereken belki de en önemli analiz, bu yeni durumun, dinin sıradan ve doğal bir şekilde önemini kaybetmesi olarak değil, bilinçli ve tercihli bir alternatif olarak ortaya çıkmış olmasıdır.

Nasıl ki dindarlığın dozları varsa ladinîliğin de dozları vardır. Ladinîler, dindarlığın yoğun olduğu küçük yerleşim birimlerinde yaşayan ve çevrenin tepkisini çekmemek için ateist olduğunu söyleyemeyen kişiler de olabilir. Bazı ateistler kimliklerini açıklamaları hâlinde tepkiyle karşılaşacaklarını düşünürler, bu nedenle de gizli ateist olmayı tercih ederler ve din hakkında fazla konuşmazlar. Dolayısıyla ateistlerin sayısının, açıklanandan daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Pew 2002 raporu Amerika'da %54'ün ateistlere pek iyi bakmadığını belirlemiştir. Gallup 2015 raporu da %43'ün ateist bir başkan adayına oy vermeyeceğini göstermiştir (Baggett 2019: 23). Ateistleri psikopat veya sosyopat olarak tanımlayanlar bile vardır. Zuckerman, dinden uzaklaşan Amerikalı gençleri incelediği *Faith No More (İnanca Son)* adlı eserde, 21 yaşında ateist olduğunu açıklayan Micheal'ın hikâyesini aktarır. Micheal, katı dindar bir Koptik Ortodoks ailenin çocuğudur: "Ateist olduğumu açıklayınca bazı arkadaşlarım benimle ilişkiyi kesti. Bir kısmı çocukluk arkadaşımdı. Ailem benim için ne kadar kötü kelime varsa kullandı: arızalı, marazlı, habis, lanetli, bencil. Arkadaşlarıma, aileme ve beni kabullenmeyen insanlara çık kızgındım. Depresyona girdim, ciddi ciddi intihar etmeyi düşündüm" (Zuckerman 2012: 58).

Ryan Cragun, Amerika'da 2000'lerden sonra ortaya çıkan "yeni ateistler" ile eski tip ateistleri incelediği araştırmada, doğaüstü boyutun kayboluşunu gösteren veriler elde eder. Eski tip ateistler, Tanrı'ya inanmadıklarını açıkça bildirmelerine rağmen, yeni ateistler gibi doğaüstünün tüm kavramlarını, ahiret inancını kesin bir dille reddetmeyebilirler, din eleştirilerinde o kadar sert olmayabilirler, bilimi tümüyle kutsallaştırmayabilirler, bilimin varoluşsal sorulara anlamlı cevaplar veremeyebileceğini kabul edebilirler, dinin her

zaman sorunlara yol açtığını düşünmeyebilirler (Mesela *Ateistler İçin Din* kitabının yazarı İngiliz ateist Alain de Botton, bunlardan biridir). Yeni ateistler ise eski ateistlerin bu ılımlı özelliklerini taşımazlar, doğaüstü inançlar konusunda din aleyhinde daha katı bir duruş sergilerler. Mesela meleklerin ve şeytanların dünyada aktif olduğu inancına kesinlikle karşı çıkma oranı, eski tip ateistlerde %40 iken yeni tip ateistlerde %90'dır. Amerika'daki ateistlerin %80 kadarını bu yeni ateist tip oluşturmaktadır ki bu da Amerikan nüfusunun yaklaşık %5'ine (15 milyon) tekabül etmektedir (Cragun 2015: 199-200). Yeni ateizmin yükselişinde "Yeni Ateizmin Dört Atlısı" diye bilinen Richard Dawkins, Sam Harris, Daniel Dennett ve Christopher Hitchens'ın 2000'li yıllarda birçok dilde yayımlanan ve hep best-seller olan kitapları ile, izlenme rekorları kıran youtube videolarının payı büyüktür.

Kiliseler, "No religion" akımının yayılmasını bir tehdit olarak gördüklerini açıkça beyan etmektedir (Petrillo 2012). Amerika'da 1990'larda "dinim yok" diyenlerin oranı %8 civarındaydı. 2018 verilerine göre "dinim yok" diyenler, %23'lük oranla Katoliklerden ve Evanjeliklerden daha fazladır (Monahan-Ahmed 2019; General Social Survey). Pew 2012 araştırması "dinim yok" diyenlerin artışını vurgulamak için raporuna, "Nones on the Rise" (Dini Olmayanlar Yükselişte) başlığını koydu. Hatta "nones" kelimesinin rahibeler anlamına gelen "nuns" kelimesi ile benzeşmesine atfen, "Dikkatli okuyun, yükselişte olan rahibeler değil" espirisi bile yapıldı.

Zuckerman ve arkadaşları, 2016 yılında yazdıkları *The Nonreligious (Ladinîler)* başlıklı kitaplarına, Amerika'da bugünlerde en yaygın eğilimin "dinî kimlikten sakınma" olduğunu söyleyerek başlarlar. *The Nonreligious* kitabı, "sekülerizmin artık dinî kimliğin reddini içeren yeni bir forma büründüğünü" anlatır. Kitabın sunduğu 2015 verileri bu yeni durumu belirler: Dinlerinin ne olduğu sorulduğunda, "dinim yok" diyenlerin oranı 1990'da %8, 2015'te %23-30'dur. "Dinim yok" diyenlerin sayısı 2007'de 19 milyon,

2015'te 56 milyondur. Bu eğilim, genç Amerikalılar arasında daha da yaygındır; 30 yaş altı Amerikalılarda "dinim yok" diyenler %33'tür. Ateist ve agnostiklerin oranı %12-21 dolayındadır ki bugüne kadarki en yüksek orandır. Sonuç ortadadır: Giderek daha çok Amerikalı dinsiz olarak büyümektedir (Zuckerman ve arkadaşları 2016: 4). Gallup 2017 verilerine göre ise Amerika'da sadece ateistlerin oranı %12'dir (Baggett 2019: 31).

Avustralya'da 2021 yılı nüfus sayımında elde edilen veriler epey anlamlıdır. "Dinim yok" diyenler son 20 yılda iki kattan fazla artmıştır. 2001'de "Dinim yok," diyenler %16; 2021'de %39'dur. "Hristiyanım" diyenler 2001'de %69; 2021'de %44'tür. "Dinim yok" diyenler 20 yılda 23 puan artarken "Hristiyanım" diyenler 25 puan azalmıştır. Her iki kişiden biri hatta daha fazlası artık Hristiyan değildir (Knott-Thomson 2022).

Almanya'da her iki kişiden biri Hristiyan değildir. 2005 yılında %61 olan Hristiyan oranı 2020'de %50'nin altındadır (Katolikler %26; Protestanlar %23). 28 Haziran 2022 tarihli Deutsche Welle haberinin başlığı şöyledir: "Artık rekor sayıda insan kiliseden ayrılıyor." Haber şöyle devam eder: Alman Piskoposlar Birliğinin (German Bishop's Conference/DBK) raporuna göre son yıllarda yüz binlerce kişi kilise üyeliğini resmen sonlandırdı. Katolik kilisesinden 2020'de 221 bin; 2021'de 359 bin; 2022'de 522 bin olmak üzere üç yılda 1 milyon 102 bin kişi ayrıldı. Katı Katolik olarak bilinen Bavyera eyaletinin Münih kentinde bile 2022'nin ilk altı ayında 14 bin kişi kilise üyeliğine son verdi. Bu rakam, 2019 yılının aynı döneminin yaklaşık iki katıdır. Protestan kilisesinden ayrılanlar ise 2020'de 60 bin; 2021'de 228 bin kişi oldu. Yani bir yıl içinde bir önceki yılın yaklaşık dört katı insan Protestan kilisesini terk etti. Böylece iki yıl içinde (2020-21) Katolik ve Protestan kiliselerinden, toplamda 868 bin kişi ayrılmış oldu. Alman Piskoposlar Birliğinin verdiği rakamlara göre kiliseden ayrılmayanların da zaten pek kiliseye geldiği yok. "Kiliseye çoğu pazar giderim" diyen Katolikler sadece %4 (Liedl 2023; dw.com/Germany: Record numbers leaving churches/28.06.2022).

Almanya'da Katolik ve Protestan Kilisesinden 2020-21 yıllarında ayrılanlar (dw.com)

Yıllar	Katolik Kilisesi	Protestan Kilisesi
2020	221 bin	60 bin
2021	359 bin	228 bin
Toplam	580 bin	288 bin
Toplam Hristiyan	868 bin	

Son 50 yılda sekülerleşmeyi en fazla hisseden ülkelerden biri de İngiltere oldu. İngiltere'de kilise üyeliği, kiliseye devam etme, Pazar Okulu'na gitme, Tanrı'ya inanç göstergelerinde o kadar düşüş yaşandı ki dinin sonunun birkaç nesle kalmadan geleceği spekülasyonları yapılır oldu. Benzer bir durum, dünyanın en dinsiz ülkelerinden sayılan Hollanda için de geçerlidir. Almanya'da, İskandinavya'da yine dinin her alanı için düşüş söz konusudur. 2010 Eurobarometer verilerine göre Fransızların %40'ı sadece Hristiyanlığın Tanrısına değil, hiçbir spiritüel güce inanmıyor. Sadece Tanrı'ya değil, herhangi bir yüce güce inanmayanlar, Çekya'da %37; Norveç ve Estonya'da %29; Almanya ve Belçika'da %27; İspanya'da %19'dur. Avrupa ve İngilizce konuşulan ülkeler dışında dünyanın birçok yerinde, Uruguay'dan Japonya'ya, Güney Kore'den Amazon ormanlarına kadar "dinim yok" (ladinîlik) eğilimi giderek yükselmektedir (Zuckerman ve arkadaşları 2016: 5). Dünya Değerler Araştırması (WVS) ve Avrupa Değerler Araştırması'nın (EVS) 76 ülkeyi kapsayan 2017-2020 verilerine göre 76 ülkenin 12'sinde "dinim yok" diyenler artık çoğunluktadır. Avrupa, Doğu Asya, Kuzey Amerika ve Avustralasya, "dinim yok" akımının yükselişte olduğu bölgelerdir. Bu bölgelerde "dinim yok" diyenlerin ortalama oranı %26'dır. Avrupa ortalaması %30; diğerlerinin ortalaması %22'dir (Balazka 2020: 21, 27).

Woodhead, İngiltere genelinde Ocak 2013'te yürüttüğü "İngiliz İnanç ve Değerleri" (British Beliefs and Values) adlı ilk araştırmada "dinim yok" diyenlerin oranını %37; Şubat 2015'teki ikinci araştırmada %42; 10 ay sonra Aralık 2015'teki üçüncü araştırmada

ise %46 buldu. Woodhead'in bulguları doğal olarak, "dinim yok" cevabının daha çok gençlerden geldiğini ortaya koymuştu. 40 yaşın altındakilerde "dinim yok" cevabını verenler %54'tü. British Social Attitudes Survey de "dinim yok" diyenlerin oranını 2013'te %51 bulmuştu. Woodhead'in verilerine göre, "dini olmamak" bazen hiçbir inancın olmadığı anlamına gelmemektedir. "Dinim yok" diyen her altı kişiden biri, Tanrı'ya veya bir üst güce inanmakta; her dört kişiden biri, dua vb. spiritüel aktiviteleri gerçekleştirmekte; dine karşı düşmanca tavrı olanlar veya kendini seküler ya da hümanist olarak tanımlayanlar ise %10 civarında kalmaktadır. Kısacası her "dinim yok" diyen, bir Richard Dawkins değildir (Woodhead 2016).

Bu verilerden ortaya çıkan sonuç şudur: "Bir dine bağlı olmasam da inancım olabilir." Ama bunların oranı çok yüksek değildir. Nasıl ki dindarlar, din/inanç anlayışları açısından kendi aralarında farklılaşıyorsa, "dinim yok" diyenler de böyledir. Kişilikleri, dine ya da dindarlara bakışları, hayat algıları ya da din ile ilgili geçmiş tecrübeleri, "dinim yok" duruşunun dozunu belirlemektedir. "Dinim yok" diyenler çoğunlukla liberal kanattan olup kurumsal organize dinden ve dinî liderlerin kendilerine rehberlik etmesinden hoşlanmayanlardır. 2014 rakamlarına göre İngiltere'de "çok dindarım" diyenler %10; "biraz dindarım" diyenler %30; "dindar değilim" diyenler %60'tır. Bir önceki İngiliz Kilisesi Başpiskoposunun eşi bir keresinde, "Çok fazla din, benim kafamı patlatıyor" demişti. Şimdi artık böyle cümleler duymak pek mümkün değil. Çünkü artık ortada dinin fazlası kalmadı. Kiliseler ve papazlar, mensuplarından çok şey talep ederek, kültürel Hristiyanlara karşı hoşgörüsüz davranarak, boşananların tekrar evlenmelerine karşı çıkarak, kadınları papaz yapmayarak, çocuk tacizi skandalları yaşayarak sürekli zemin kaybetti. Din ile kültür arasında 1970'lerden itibaren oluşan boşluk, şimdilerde bir uçuruma dönüştü ve sonuçta, 'Dinim yok/No religion' akımının yükselişine neden oldu (Woodhead 2016).

Madge ve Hemming, 2017 tarihli araştırmalarında, İngiltere'de kendilerini nonreligious (ladinî) kabul eden gençleri inceledi-

ler. Araştırma, 13-17 yaş aralığında olan 10 binden fazla ortaöğretim öğrencisi ile yapılan anket ve 17-18 yaşında olan 157 öğrenci ile yapılan mülakat ve grup müzakerelerine dayandırıldı. Bu araştırma da Linda Woodhead'in verilerini teyit eden sonuçlar buldu. "Tanrı'ya inanmıyorum" diyenler %51'e kadar yükselirken; şeksiz şüphesiz, her hâl ve zamanda "Tanrı'nın varlığına inanıyorum" diyenler %3'te kaldı (Madge-Hemming 2017: 872).

İngiltere'de 13-17 yaş aralığında Tanrı'ya inanç (Madge-Hemming 2017)

Tanrı'ya inanmıyorum	%51
Tanrı'nın var olup olmadığını bilmiyorum	%25
Tanrı'ya inanmıyorum ama bir üst güç olduğuna inanıyorum	%5
Tanrı'ya arada bir inandığım oldu	%10
Şüphelerim vardı ama yine de Tanrı'ya inandım	%6
Tanrı'nın varlığına inanıyorum	%3

İngiltere'de 2001 nüfus sayımında, "Dininiz nedir?" sorusuna cevap olarak %15, "None/Dinim yok" şıkkını işaretledi. 10 yıl sonra, "none" kelimesi yerine, "No religion" seçeneğinin kullanıldığı 2011 nüfus sayımında bu oran %25 oldu. 2021 nüfus sayımında "dinim yok" diyenler %37'ye ulaştı. "Dinim yok" diyenler 2011'de 14 milyon iken 2021'de %60 artışla 22 milyon oldu. 2001 nüfus sayımında Hristiyanlar %72'ydi; 2011'de %59'a geriledi; 2021'de ise %46 ile azınlığa düştü (Booth ve arkadaşları 2022; census.gov.uk/census-2021-results). 40 yaş altındakilerde "Hristiyanım" diyenler yaklaşık 10 milyon, "dinim yok" diyenler 14 milyondur. 66 yaş üzerindekilerde "Hristiyanım" diyenler %73 iken 26 yaş altındakilerde Hristiyanım diyenler %33'tür. Yirmili yaşlarda, "dinim yok" diyenler %50'den fazladır. 10 yıl önce 2011'de bu oran %37 idi. 2021 nüfus sayımının ortaya koyduğu bu veriler, devlet okullarında günlük dua uygulaması ve Lordlar Kamarasında İngiliz kilisesinin 26 piskopos (Ruhani Lordlar) ile temsil edilmesi gibi tartışmalı konuları yeniden gündeme getirdi. Dahası, bu resmî verilerin 2022 yılı sonunda açık-

lanmasının ardından bazı gruplar, İngiliz kilisesine "Papazlar eşcinsel nikâhları kıysın" çağrısında bulundu. Ama İngiliz kilisesi bu çağrıya olumsuz cevap verdi (Booth-Goodier 2023; Burgess 2023). Yine aynı günlerde Papa Francis benzer çağrılara karşı Katolik kilisesinin kadim görüşünü tekrar etti: "Evlilik, bir erkek ve bir kadın arasındadır" (Brockhaus 2023). Ama Papa Francis bir başka konuşmasında, "eşcinselliğin bir günah ama bir suç olmadığını, Tanrı'nın tüm çocuklarını oldukları gibi sevdiğini, bu nedenle LGBTQ+ namıyla anılan kişilere onurlu davranmak gerektiğini, bazı ülkelerde eşcinselliği suç sayan yasaların yersiz olduğunu" söyledi (Winfield 2023). Dahası, Papa Francis Aralık 2023'te "düzenli kilise ayinlerinin bir parçası olmadıkları sürece, eşcinsel çiftlerin kutsanabileceği" şeklindeki Vatikan fetvasını onayladı (Pullella 2023). Katolik kilisesi eşcinsel nikâhların kilisede kıyılmaması için safları şimdilik sık tutarken İngiliz kilisesi 2023 yılı başlarında İskandinavyalılaşma yolunda hızlı bir adım attı: Kilise Meclisi, evliliğin bir erkek ve bir kadın arasında gerçekleşmesi gerektiği prensibinden vazgeçmemekle birlikte, resmî evlilik yapan eşcinsellerin kiliseye kabülü yönünde önemli bir karar aldı. Eşcinseller, kilisede evlenemeyecekti ama yasal evlilik töreninden sonra "bağlılık duası, şükran duası ve Tanrı'nın kutsaması" gibi kilise ayinlerine katılabilecekti. Bu da eşcinsel evliliğin kilise tarafından dolaylı olarak onaylanması anlamına geliyordu. 181'e karşı 250 oyla alınan karar, kilisenin eşcinsellik konusundaki duruşunda köklü bir değişim demekti. Karar bağlayıcı değildi, yerel kiliseler bu konuda kendi kararlarını verebileceklerdi. Kilise Meclisi ayrıca LGBTQ+ namıyla anılan bireylere şimdiye kadar verilen zarardan dolayı özür dilenmesi gerektiğini vurgulamıştı (Sherwood 2023; Baynes 2023).

İngiltere'de 2021 nüfus sayımı öncesinde, herhangi bir dine bağlı olmayanların, "Dininiz nedir?" sorusunda, "No religion" şıkkını işaretlemeyi ihmal etmemeleri yönünde bazı gruplar kampanyalar düzenledi. Bunlardan biri, "Humanists UK" grubuydu. Kampanyalardaki vurgular, genellikle politikacıların ülkenin Hristiyan bir ülke olduğu gerekçesiyle dinî gruplara, vakıflara, cemaat okullarına

bütçeden fazla fon aktardığı yönündeydi. Dini olmayanlar bunu nüfus sayımında belirterek bu haksız fonlamanın önüne geçebilirlerdi (humanists.uk/census-2021).

İngiltere'de son 30 yılda 1000 kadar kilise kapandı. Son 10 yılda kapananların sayısı 423 ve bunların 209 tanesi tarihî kilise. Kalan kilise sayısı 15.500 (Swerling 2022). İngiltere'de "hiç kiliseye gitmem" diyenler 2012 verilerine göre %66'ydı (BSA). Bu verilerle artık İngiltere'nin post-Hristiyan bir döneme girdiği rahatlıkla söylenebilirdi. 2000 tarihli verilere göre ise İngiltere rakamları şöyledir: Pazar ayinine gidenler %8'den az; kilise üyeliği %25'ten az; Pazar Okulu'na giden çocuklar %10'dan az; kilisede evlenenler %40'dan az; vaftizli çocuklar %20'den az; evlilik hayatı yaşayanların üçte birinin resmî evlilikleri yok. Araştırmalar, kiliseye gitme rakamları düştüğü zaman diğer dinî göstergelerin de mutlaka düşeceğini söylüyor. Katolik kilisesinden İskoç kilisesine kadar tüm kiliseler, papaz ve rahip adayı bulmakta zorlanıyorlar. İngiltere'nin meşhur kilise istatistikçisi Peter Brierley şu tespiti yapıyor: "Halkın desteği giderek azalıyor; böyle giderse bu yüzyıl içinde bazı mezhepler yok olacak. İskoç kilisesi 1997 yılında bir açıklama yaparak sürekli üye kaybettiklerini ve bu gidişle 2033'te üyesiz kalacaklarını ilan etti" (Brown 2009: 3). İskoçya nüfus sayımına göre "dinim yok" diyenler 2001'de %28 iken 2011'de %37'ye yükselmiştir. "Hristiyanım" diyenler 2001'de %65 iken 2011'de %54'e düşmüştür. Bazı bölgelerde "dinim yok" diyenlerin oranı epey yüksektir. Mesela başkent Edinburg'da %45'tir (scotlandcensus.gov.uk). İskoçya'da 2005 yılından itibaren resmî nikâh kilise dışında da yapılabilmektedir. 2009 yılı rakamlarına göre kilise dışında kıyılan "hümanist nikâh" oranı, Roma Katolik kilisesi ve İskoç kilisesi hariç olmak üzere tüm diğer kiliselerden daha fazladır (Cotter 2015: 174).

Kilisenin nüfuz kaybı ile ilgili benzer bir uyarı, İngiliz kilisesinin en yetkili isminden geldi. 1991-2002 yıllarında İngiliz kilisesi başpiskoposu olan George Carey, 2013'te yaptığı konuşmada şunları söyledi: "Hristiyanlık büyük kriz yaşıyor. İngiltere'nin dine karşı ciddi alerjisi var. Böyle giderse kilise bir nesil sonra yok olacak. Kilise artık

demode bir yapı. Yeni insanları cezbedecek heyecanı kalmadı. Gençlere yatırım yapmadığımız için kendimizden utanmalıyız. Bizim 43 piskoposluğumuz var ve eğer acil tedbir almazsak 25 yıla kadar her birinin yerinde yeller esecek" (Gledhill 2013). Amerika'da da Evanjelik yetkililer, benzer uyarılarda bulunarak, "İncil'e inanan gençlerin oranının bu gidişle %4'e kadar gerileyeceğini" söylemektedir (Dennett-LaScola 2010: 20). Peter Brierley, 2019'da yayımladığı raporda kilisenin genel nüfustan daha hızlı yaşlandığını; İngiltere'de 2000 yılında kiliseye gidenlerin %24'ünün 65 yaş üzerinde olduğunu, bunların oranının 2020'de %36'ya yükseldiğini, 2030'da da %45 olacağını söyler ve ekler: "Bu sorun sadece İngiltere'nin değil, Avrupa'nın hatta dünyanın sorunudur. Dünya artık eski kalıpları terk ediyor. Artık kiliseye gidenler de eskiden olduğu gibi dinlerini başkalarına tebliğ edecek şevki kendilerinde bulamıyorlar" (Brierley 2019).

2015 tarihli British Social Attitudes (İngiliz Sosyal Tutumlar) araştırmasına göre, "dinim yok" diyenler 2001'de %15; 2011'de %25; 2015'te %49'dur. Aynı araştırmada "Hristiyanım" diyenler, 2001'de %72; 2011'de %59; 2015'te %43'tür. Dinî gruplar içinde en büyük kaybı İngiliz kilisesi yaşamıştır. 1983 yılında İngiliz kilisesi mensupları %40 iken 2015'te %17'ye düştü. İngiltere'de yeni nesilde "dinim yok" diyenlerin %60'ı, dinî bir kimlikle büyüdüklerini ama sonra bu kimlikten uzaklaştıklarını belirtmektedir. %20 ise "beşikten dinsiz/ cradle nones" diyebileceğimiz bir kitledir. Beşikten dinsizlerin yani çocuklukta dinî kimlik edinemeyenlerin %92'si yetişkinliklerinde de dinsizliği devam ettirmektedir. "Dinim yok" diyenlerin %55'i erkek, %45'i kadındır. Nikâh, cenaze vb. törenler dışında kiliseye hiç gitmeyenlerin oranı %75'tir. Geri kalanların büyük çoğunluğu Noel, Easter gibi kutsal günlerde nadiren kiliseye gitmektedir. Hiç kiliseye gitmeyenlerin %25'i en az ayda bir kez dua etmekte; geri kalanlar hiç dua etmemektedir (Bullivant 2017: 8-15; British Social Attitudes Survey, 2015-BSA).

Avrupa Değerler Araştırması (EVS), 2008 yılında 26 Avrupa Birliği ülkesinde yaptığı araştırmada, "Bir dinî gruba, mezhebe bağlı mısınız?" sorusuna, "Hayır!" cevabını verenlerin ortalamasını %30

buldu. İngiltere, Fransa, Hollanda, Macaristan, Estonya ve Çekya ortalaması %45'in üzerindeydi. 26 ülkenin 1990 yılı ortalaması ise %25'ti (Brechon 2017: 148). 2012 rakamlarına göre Fransa'nın tarihsel olarak Katolik bilinen bölgelerinde "dinim yok" diyenler %30; seküler bilinen bölgelerinde %50'dir. Katoliklerin oranı %38-50 dolayındadır; bunların ibadetlerini yerine getirenleri %4-5 civarındadır. Gençler arasında kilise, katedral, manastır gibi tarihî bina bilgisi dışında Katolikliğin ne olduğunu bilen pek yoktur (Cheliní-Pont 2021: 629-30). İngiltere'de de 2015 verilerine göre ibadet maksatlı kiliseye gitme oranı %5'tir (Ganiel-Steven 2021: 656). Pew 2022 araştırmasına göre 19 gelişmiş ülkede, "iyi bir insan, iyi bir vatandaş olmak için mabetlerde ibadet etmenin gerekmediğini" düşünenlerin oranı %58'dir. Almanya, İsveç, Avustralya, Japonya'da bu oran %70'in üzerindedir (Wike ve arkadaşları 2022).

Pew 2018 raporuna göre 15 Batı Avrupa ülkesinde ateist, agnostik ve herhangi bir dine inancı olmayanların ortalaması %28'dir. İtalya, Portekiz, İrlanda gibi Katolik ülkelerde %15 gibi düşük bir oran gözlenirken Protestan Hollanda'da bu oran %48, Norveç'te %42'dir. Doğu Avupa da dâhil olmak üzere 22 Avrupa ülkesini inceleyen 2016 tarihli European Social Survey verilerine göre de Çekya, Estonya, Macaristan'da "dinim yok" diyenler %50'nin üzerindeyken Slovenya, Litvanya, Polonya'da %30'un altındadır. Oranlar farklı ülkelerde çok farklı seyredebilmektedir ama sonuç şudur ki bu 22 Avrupa ülkesinde "Bir dine ya da mezhebe bağlı mısınız?" sorusuna "Hayır!" cevabı verenlerin genel ortalaması %43; 16-29 yaş aralığındaki ortalaması ise %54'tür (Bullock-Bullivant 2021: 557-8). Avusturya gibi Katolik yoğunluklu bir ülkede bile, "dinim yok" diyenler 2001'de 12 iken 2021'de %22'ye yükselmiş; Katoklikler %74'ten %55'e düşmüştür (Religious Affiliation Austria, 2021; statistik.at). Çekya, Avrupa'nın en dikkat çeken seküler ülkelerindendir. Pew 2017 verilerine göre Çekya'da Ateist, Agnostik ve "dinim yok" diyenlerin toplamı %72'dir; 1991'de %44 olan Katolik oranı %21'dir (Pew 2017, Central and Eastern Europe).

Stephen Bullivant, Amerika ve İngiltere'deki Katolikler üzerine yazdığı *Mass Exodus (Kitlesel Çıkış)* başlıklı eserde 2016 verilerine göre Amerika'da "beşikten Katolik" olanların bile %35'inin anketlerde artık Katolik şıkkını işaretlemediğini ve haftada bir kiliseye gitme oranının %15 olduğunu kaydeder. İngiltere'de ise yine beşikten Katoliklerin %37'si "dinim yok" derken haftada bir kiliseye gitme oranı %13'tür. Bir başka ilginç veri de Amerika'da Katoliklikten ayrılanların %50'sinin artık "dinim yok" diyecek konuma gelmesidir. Bu oran daha ılımlı bilinen Lutheranlarda %31, Presbiteryanlarda %37'dir. İngiltere'de "dinim yok" noktasına gelen eski Katolik oranı %83'le Amerika'dan çok daha yüksektir (Bullivant 2019: 41, 49, 212). Görünen o ki daha önce ait olunan dinî grup ne kadar katı ise dinsizliği tercih etme ihtimali o kadar artmaktadır.

Eski komünist ülkelerden Estonya'da 2011 verilerine göre "dinim yok" diyenler %65'tir. %90'dan fazlası, arkadaşlarıyla veya ailesiyle hiç din hakkında konuşmadığını; %80'den fazlası, din hakkında hiç düşünmediğini, belki yılda 1-2 defa aklına geldiğini söylemiştir. Estonya'da hiç ateist organizasyonun olmaması da dinin ülke gündeminde olmadığına bir işarettir (Statistics Estonia 2011; Remmel 2017: 129, 133). 2011'de "dinim yok" diyenler %65 iken 2021'de %71'e yükselmiştir. "Bir dine mensubum" diyenlerin oranı %29'dur. 2011'de %14 olan Lutheranlar, 2021'de %8'e düşmüştür. Ortodokslar %16'dır. Başka dinlere mensup olanlar %5'tir. Estonya, yeni nesillerin dinden ne kadar uzaklaştığını gösteren ülkelerin başında gelir. "Dinim var" diyenler 65 yaş üzerindekilerde %43 iken 15-29 yaş aralığında %14'tür (Religion in Estonian Population Census, 2021; eurel.info).

Pew 2022 araştırmasına göre Amerika'da dinî değişim, ekseriyetle 15-29 yaş aralığında gerçekleşmekte, Hristiyan olarak yetiştirilenlerin %31'i bu yaş grubunda dinden uzaklaşmaktadır (Pew 2022; Cooperman 2022). Genel nüfus içinde "dinim yok" diyen-

lerin Hristiyan olarak büyütülme oranı %60, vaftiz edilme oranı %67'dir. Bir dine inancı olmayanlar çoğunlukla yüksek eğitimli genç erkeklerden oluşmaktadır. Amerika'da üniversite mezunları genel nüfusta %27 iken "dinim yok" diyenlerin %42'si, ateistlerin %32'si üniversite mezunudur. Bazı din adamları ve muhafazakâr politikacılar, üniversitelerin "kötülük yuvası" olduğunu zaman zaman konuşmalarına dâhil etmektedirler. Mesela 2012 Başkanlık seçimi kampanyasında Cumhuriyetçi aday eski senatör Rick Santorum, Başkan Obama'yı herkesi üniversite okumaya teşvik ettiği için şu sözlerle eleştirmişti: "Obama aslında sizi eğitime değil, ateizme davet ediyor. Bildiğiniz üzere üniversiteye inançlı giren gençlerin %62'si inançsız çıkıyor." Benzer bir yorum, 1990'larda Temsilciler Meclisi başkanlığı yapan Newt Gingrich'ten gelmişti. Gingrich, papazlara hitap ettiği bir konuşmada şunları söylemişti: "Yüksek eğitim, doğrudan sekülerliğe yapılmış bir yatırımdır. Üniversitelerimize hükmeden ateistik düşünce sistemi hakkında konuşmaktan artık yoruldum!" Senatör Santorum ve Meclis Başkanı Gingrich'in üniversite eğitimi üzerine piyasa vaizlerini andıran bu söylemleri, desteksiz diskurlardı. Araştırmalar zaten gençlikten yetişkinliğe geçiş yıllarında dindarlığın gerilediğinde hemfikirdir. Aynı yaş grubunda üniversite okumayanlarda kiliseye gitmeyenlerin oranı %75'tir. Zaten son 50 yılda yüksek öğretimin sunduğu imkânlar yaygınlaşmış, bilgiye erişim kolaylaşmıştır. Ama yüksek eğitimin fundamentalist ya da mezhepçi dinî eğilimleri törpülediği doğrudur (Zuckerman ve arkadaşları 2016: 110).

Pew 2014 raporuna göre Amerika'da bir dine bağlı olmayanların oranı %23'tür. Bu oran 2007 yılında %16'dır. 2014'te 46 milyon Amerikalı kendini bir dine bağlı olmayan anlamında "religious nones" diye tanımlamıştır. "Tanrı'nın varlığına şeksiz şüphesiz inanıyorum" diyenler 2007'de %71 iken 2014'te %63'tür (Wallis 2014: 80; Pew 2015: U.S Public Becoming Less Religious). Amerika'da bundan daha hızlı bir değişim yoktur. En hızlı yayılan akım, "dinim

yok" akımıdır. Pew 2019 araştırması da Amerika'da bir dine bağlı olmayanların son 10 yılda 30 milyon arttığını bildirmektedir: 2009'da 38 milyon iken 2019'da 68 milyona yükselmiştir. Son 10 yılda, "Hiç kiliseye gitmem" diyenler, yaklaşık %6 oranında artmıştır. Gallup verilerine göre de "Hiç kiliseye gitmem" diyenler, 2010'larda %27 iken 2021'de %31'e yükselmiştir (Gallup 2021). Pew 2019 verileri, kadınların erkeklerden daha dindar olduğunu ama erkekler kadar olmasa da kadınlarda da düşüş gözlendiğini ortaya koymuştur. Gençlerin dinden kopuş nedenlerini araştıran David Kinnaman, *Beni Kaybettin* başlıklı kitabında, ergenlikten genç yetişkinliğe kadar olan dönemde kiliseye katılımda %43 düşüş olduğunu, ergenlikte kiliseye giden yaklaşık 8 milyon kişinin 30 yaşına geldiğinde kiliseyle kayda değer bir bağının kalmadığını söyler (Kinnaman 2021: 28).

General Social Survey raporuna göre Amerika'da 18-29 yaş aralığındaki genç yetişkinlerde "dinim yok" diyenler 2018'de %33 iken 2021'de %44 oldu. Genel nüfusta "dinim yok" diyenler de 2009'da %17 iken 2022'de %30 oldu. Bu da 59 milyon Amerikalı demekti. Kendini Hristiyan olarak görenler 2009'da %74 iken 2022'de %63'e düştü. Amerika'da Tanrı inancı genel nüfusta her yıl 1 puan; 18-29 yaş aralığında ise 2 puan gerilemektedir. Hristiyanlıktan kopuşun böyle devam etmesi hâlinde birkaç 10 yıl içinde Amerika'da Hristiyanlar %50'nin altında kalacak; "dinim yok" diyenler Amerika'nın en büyük grubu olacaktır (Bullivant 2022: 16; Jones 2022; Cooperman 2022). Stephen Bullivant, Amerika'da dört ayrı dinî gruptan ayrılarak dinsizliği seçenleri incelediği 2022 tarihli *Nonverts* başlıklı kitabını şu cümlelerle özetler: "Bu kitap, özetlenebilir tek bir argüman içeriyorsa eğer, o da Amerika'nın sosyal, kültürel ve dinî bir dönüm noktasının ortasında olduğudur. Sadece seküler aile çocukları değil, milyonlarca ve milyonlarca dindar aile çocuğu da akın akın dinden ayrılıyor. Pew 2014 verilerine göre katı dindar kimlikleriyle tanınan Mormonların çocuklarının üçte biri, artık kendilerini Mormon olarak tanımlamıyor; %18'i "No religion" di-

yor, diğerleri de "Ateist, agnostik veya hümanistim" diyor. Bu çocukların sayısı her geçen gün katlanarak artıyor (Bullivant 2022: 19, 32). Gençlerin dinlerini terk etme hikâyelerini anlatan son yılların en meşhur eseri, Tara Westover'ın kendi hayat öyküsünü anlattığı *Talebe* isimli kitabıdır. 40 kadar dile çevrilen kitap, bağnaz bir ailede yetişen ve katı din uygulamalarına maruz kalan Mormon kızın dinden ayrılış hikâyesini anlatır (Westover 2021). Bullivant'in "nonvert" diye isimlendirdiği kişiler, Tara Westover gibi çocukluktan itibaren bir dine bağlı olan ama sonra dinden ayrılan ve "dinim yok" diyenlerdir. Diğer "dinim yok" diyenler ise zaten çocukluklarından itibaren hayatlarında din olmayanlardır ki bunlar da "beşikten dinsiz" diye anılmaktadır. "Dinim yok" diyenlerin yaklaşık üçte ikisi, bir dine bağlı olarak büyüyen ama sonradan dinsizliğe geçenlerdir; üçte biri de "beşikten dinsiz" olanlardır (Bullivant 2022: 132). Pew 2018 raporu da 15 Batı Avrupa ülkesinde bir dine bağlı olmayanların %60'ının Hristiyan olarak büyütüldüğünü, %67'sinin çocukken vaftiz edildiğini belirlemiştir.

İlginç verilerden biri de Amerika'da dinden uzaklaşanların %57'sinin bu kararı 18 yaşından önce vermiş olmasıdır. %31'i 18-29 yaş aralığında; %12'si de 30 yaşından sonra dinden tümüyle uzaklaşma kararı almıştır. Kararın bu kadar erken yaşta verilmesinin en önemli nedeni, zaten ebeveynlerin dine meyilli olmamasıdır. Araştırmalar, dinin olmadığı aile ortamında yetişen Amerikalıların sayılarının her geçen gün arttığını ve bu ortamda yetişen çocukların ileriki yaşlarda da dinsiz kimliklerini devam ettirdiklerini göstermektedir. 2018 tarihli General Social Survey raporuna göre, "dinim yok" diyen Amerikalıların %30'u "dinsiz" ailelerde yetişmiştir (Bullivant 2022: 18; Graham 2022). İskoçya'da yapılan bir araştırma, dinsiz bir ortamda büyüyenlerin sadece %5'inin yetişkinlikte dine meylettiğini göstermiştir (Bruce 2015: 15). Artık yetişkinlerin din ile ilgilerinin olmaması doğal bir durumdur çünkü çocuklukları tümüyle seküler bir ortamda geçmektedir. 1970 sonrası doğan ve seküler ortamda

büyüyen Amerikalıların %70'ten fazlası yetişkinlikte dinsiz olmaktadır. Hem anne hem babanın seküler olduğu ortamda büyüyen çocuklarda bu oran %85 dolayındadır. Aile Araştırmaları Enstitüsü'nün (Institute for Family Studies) "Sekülerleşme Ailede Başlıyor" başlıklı 2023 tarihli raporu da yeni nesilde sekülerleşmenin artık çocuk yaşlarda gerçekleştiğini ve dinden uzaklaşanların neredeyse tamamının 22 yaşın altında olduğunu belirlemiştir. Rapora göre en önemli neden de, 2000'li yıllardan sonra artık ailelerin inançlarını çocuklarına aktaramamasıdır (Stone 2023). Kısacası ebeveynde din görmeyen çocukların yetişkinlikte dine meyletme ihtimalleri çok düşüktür (Zuckerman ve arkadaşları 2016: 90). Dinî bir ortamda yetişenlerin ise yaklaşık %20'si ileriki yıllarda çocukluk dinlerinden uzaklaşmaktadır. Dahası, Z-Nesli'nin yaklaşık %60'ı çocukların dinî bir ortamda büyütülmesine karşı çıkmaktadır (Cox 2022). American Religious Identification Survey (ARIS) 2008 araştırmasına göre, "dinim yok" diyen Amerikalıların %17'sinin her iki ebeveyninin; %10'unun da bir ebeveyninin dini yoktur; %18'inin ebeveynleri de birbiriyle farklı dindendir. Ebeveynleri birbiriyle aynı dinden olanlar ise %55'tir. Görünen o ki "dinim yok" diyenlerin neredeyse yarısının ailelerinde homojen bir dinî yapı yoktur. "Dinim yok" diyenlerin %72'si evliliklerinde, %66'sı da cenazelerinde dinî tören istememektedir. Genel nüfusta hem evliliklerinde hem cenazelerinde tören istemeyenlerin oranı %27'dir (Kosmin ve arkadaşları 2008: 6). Bir başka genel veri de "dinim yok" diyenler, kadınlardan çok erkeklerdir. Pew 2012 rakamlarına göre Amerika'da "dinim yok" diyen erkekler %56, kadınlar %44'tür. Ateist ve agnostiklerde ise erkekler %64, kadınlar %36'dır (Zuckerman ve arkadaşları 2016: 105). İngiltere'de Bible Society'nin 2018'de yaptığı bir araştırmada, "Tanrı'ya veya bir üst güce inanmıyorum" diyenler %49 çıkarken erkekler %57, kadınlar %42'dir (More people do not believe in God than do believe: biblesociety.org.uk/lumino/insights). Kanada'da 2021 nüfus sayımında "dinim yok" diyenler %35 çıkarken; erkekler %37, kadınlar %32'dir.

Amerika'da dinî değişim: Nesiller arası fark
(Pew 2019: Large Generation Gap in American Religion) –
American National Family Life Survey 2021 (Cox 2022)

	Hristiyan'ım %	Bir dine bağlı değilim %	Hiç kiliseye gitmem %	Çocukların dindar yetiştirilmesine karşıyım %
Sessiz nesil 1928-45 doğumlu	84	10	12	24
Baby Boomers 1946-64 doğumlu	76	17	14	32
X Nesli 1965-80 doğumlu	67	25	15	39
Milenyum Nesli 1981-96 doğumlu	49	40	22	48
Z-Nesli 1996 sonrası doğan (CES 2020-Gallup 2021)	35	44	31	58

Pew 2012 araştırması, Amerika'da 18-29 yaş arası genç yetişkinlerde "dinim yok" diyenlerin oranını %32 bulmuştu. Yaklaşık 10 yıllık dönemde bu oran %40'lara çıktı. Z-Nesli olarak adlandırılan 1996 sonrası doğumlu 18 yaş üzeri gençlerin dinî tercihlerini belirleyen araştırmalar, dinden kopuşun çok hızlı gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Amerika'da 2016-2020 arasını değerlendiren CES (Cooperative Election Study) araştırması, kopuş hızını gösterir. 18-23 yaş aralığında "dinî tercihim yok" diyenlerle, ateist ve agnostiklerin toplamı 2016-2020 yıllarında %39'dan %44'e yükseldi. Dahası, Amerika'da bu yaş aralığındaki Hristiyanların oranı 2016'da %41 iken 2020'de %35'e düştü. Böylece Z-Neslinde Hristiyanların oranı, "dinim yok" diyenlerden epey geride kalmış oldu. Dahası, muhafazakâr kesimde "Dinî tercihim yok" diyenler her yıl yükselmektedir. "Bir dinî bağlılığım yok" diyen muhafazakârlar 2017'de %14 iken 2020'de %29'a yükselerek üç yılda iki kat artmıştır (Burge 2021a). Pew 2017 raporuna göre 2050 yılında 18-29 yaş aralığındaki Amerikalıların %46'sının dini olmayacaktır.

Amerika'da 1996 sonrası doğanlar (18-23 yaş).
Ateist / Agnostik / Dinî tercihi yok (Burge 2021a-CES 2020)

Yıllar	Ateist %	Agnostik %	Dinî tercihi yok %	Toplam %
2016	10	9	20	39
2017	8	10	23	41
2018	7	8	26	41
2019	12	9	25	46
2020	7	6	31	44

Bu tablodaki ilginç nokta, "Dinî tercihim yok" diyenlerin oranı, yıllara göre yükselirken ateist ve agnostiklerin oranının düşmesidir. Ateist ve agnostiklerin toplamı, 2016'da %19 iken 2020'de 6 puanlık düşüşle %13'e gerilemiştir. "Dinî tercihim yok" diyenler 2016'da %20 iken 2020'de 11 puanlık yükselişle %31 olmuştur. Bunun muhtemel nedeni, ateizm ve agnostisizm olgusunun, "Dinî tercihim yok" noktasına evrilmiş olmasıdır. Amerika'daki bu gelişmeyi destekleyen bir başka veri, İngiltere 2021 nüfus sayımından geldi: "dinim yok" diyenler son 10 yılda %25'ten %37'ye yükselirken agnostikler sadece 32 bin, ateistler 14 bin gibi düşük bir rakamla nüfus sayımında yer aldılar (ons.gov.uk). Bu durum, yeni neslin aldırmazlık, boş vermişlik karakteriyle uyuşmaktadır. Ateist veya agnostik olmak, nihayetinde din hakkında düşünmeyi, zihinsel bir karar vermeyi gerektirir. Oysa "Dinî tercihim yok" ifadesi, dinin yok sayılmasından öte, metafizik alanı önemsememek ve gerçekliği araştırma zahmetine girmemek anlamına gelir. Bu açıdan bazıları yeni nesildeki bu gidişatı ateist veya deist olmaktan daha tehlikeli bulmaktadır (Brian-Sixsmith 2018). Öyle görünüyor ki başta Amerika, İngiltere, İskandinavya olmak üzere birçok ülkeye ait veriler, "No religion/Dinim yok" akımının artık ateizm ve agnostisizmi de içerecek şekilde bir üst olguya dönüştüğüne işaret etmektedir.

Sekülerleşmenin amansız savunucularından olan Steve Bruce, 1990'lardan itibaren tüm eserlerinde, giderek daha seküler bir dünyaya evrileceğimizi savundu. 2002'de yayımladığı kitabına da *God is Dead (Tanrı Öldü)* başlığını koydu. Bruce bu kitabında, sekülerleşmenin ileride farklı bir içerik kazanacağını, din karşıtlığının ötesinde yeni bir durumla karşılaşacağımızı öngördü: "Varılacak nokta, bilinçli bir dinsizlik olmayacak. Çünkü dinsiz olmak için dini fazlasıyla umursamak gerekir. Nihai noktada yaygın bir ilgisizlik olacak; Weber'in 'dine sağırlık' dediği şey gerçekleşecek" (Bruce 2002: 42; Taylor 2014: 511). Görünen o ki 2020'li yılların verileri, Steve Bruce'un öngörüsünü desteklemektedir. Pew 2025 raporu dünya genelinde her beş kişiden birinin çocukluk dinini terk ettiğini göstermektedir (Lesage ve arkadaşları 2025).

Dine "ilgisiz" olan, çok rahat ve çekincesiz bir şekilde "dinim yok" diyen yeni nesil ortamlarında dine yönelik kayıtsızlık artık kültürel bir olgu hâline geldi. İlgisizlerin oluşturduğu kültür havzalarında din veya dindarlar ötekileştirilmeye başlandı. Dindarlar, toplumun geneline yabancı hâle geldi. Dindarlar ile dini olmayanlar arasında sosyal ayrışma derinleşti. Din dilinin toplumsal belirleyicilik rolü zayıfladı, dinî formlar azaldı. Din görünürlüğünü, din bilgisi yaygınlığını kaybetti. Dini reddetmek için ateizme bile gerek kalmaz oldu. Dine tepki koymanın adı, ateizm yerine "No religion/Dinim yok" oldu. Steve Bruce'un deyimiyle Batı toplumu "geç sekülerleşme/late secularisation" evresine girdi. Bruce 2014 yılında yazdığı "Late Secularisation" başlıklı makalede, son 50 yılda değişimin hangi boyutta seyrettiğini, üniversite hocalığı tecrübesinden hareketle anlatır: "1970'lerin sonlarında öğrencilere Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* kitabını anlatırdım. O yıllarda kapitalizmin ruhunu anlatmak için vakit harcardım. Şimdi ise Protestanlığı anlatmak için vakit harcıyorum; öğrenciler artık Protestanlığı bilmiyorlar. Aziz Pavlus'un Yahudilikten Hristiyanlığa nasıl geçtiğini anlatıyorum, "Pavlus kim?" diye soruyorlar... İngiltere veya Batı Avrupa'da din artık yaşlı kadınlara, kırsal kesime, Polonyalı, Afrikalı

ve Asyalı göçmenlere kalmış vaziyette. Bunların hepsi demografik, etnik ve kültürel olarak birbirinden farklı azınlıklar. Eğer bir olgu bir toplumda azınlıklara ait bir şeyse, toplumun tümüne oranlı ve düzenli bir şekilde yayılmamışsa, artık o şey, büyük toplum tarafından başkalarının yaptığı bir şey olarak algılanmaya başlar. Zaten kurumsal dinden zamanla soğumuş olan büyük toplumsal kitle, kendisine gerek ideolojik gerekse yapısal anlamda yabancı olan azınlık grupların sahiplendiği şeye yani dine tümüyle yabancılaşmaya başlar. Onların zihninde din artık ötekilere ait yabancı bir şeydir" (Bruce 2014: 14, 17).

Steve Bruce'un bu tespitleri, başta İngiltere olmak üzere Avrupa ve Amerika'ya ait verilere dayanıyor. Ama dünyanın diğer bölgelerine ait veriler, aynı hızda ve yaygınlıkta olmasa da tüm dünyada dine yönelik ilgisiz bir tavrın varlığına işaret ediyor. Her nesil bir öncekine göre dinî kültüre bir kat daha yabancılaşıyor. Dinin dilde, sanatta ve diğer kültürel ögelerdeki toplumsal etkisi her geçen gün biraz daha azalıyor. Bu sosyokültürel kayıpla birlikte her yeni nesil, dinden entelektüel, sosyal ve duygusal anlamda biraz daha uzaklaşıyor. Özellikle genç nesil, entelektüel anlamda inanmıyor, sosyal anlamda dinî oluşumlarla bağını koparıyor, din cenahında gördüğü olumsuz eylem ve söylemlerden dolayı psikolojik soğuma yaşıyor.

Din olgusuna yabancılaşmanın, dine karşı ilgisiz olmanın ya da dinin popülarite kaybının en önemli göstergelerinden biri, din veya mezhep değiştirme, bir dinî gruba katılma veya daha dindar hâle gelme davranışının minimum hâle gelmesi hatta bazı ülkelerde neredeyse hiç gündem olmamasıdır. Oysa 1960'lardan başlayarak 1990'lara kadar özellikle İngiltere ve Amerika'da yüzlerce yeni hareket ortaya çıkmış; üniversiteler yeni dinî hareketleri araştıran merkezler açmak için birbirleriyle yarışır hâle gelmiş, kütüphanelerin, kitabevlerinin en zengin rafları, "Yeni Dinî Hareketler" bölümü olmuştu. Steve Bruce 1995'te yazdığı *Religion in Modern Bri-*

tain (Modern Britanya'da Din) kitabında şu gözlemini aktarmıştı: "Büyük Britanya'nın en büyük kitapçısı Waterstone's kitabevinin Aberdeen'deki şubesinde Hristiyanlık üzerine kitapların bulunduğu rafların uzunluğu ancak beş metre kadarken New Age hareketlerin ilgi alanı olan zihin, beden ve ruh üzerine kitapların bulunduğu raflar 70 metreyi bulmaktaydı" (Bruce 1995: 104).

Amerika'da Doğu'dan gelen akımları araştıran Harvey Cox 1979'da yazdığı *Turning East (Doğu'ya Dönüş)* adlı eserde yeni dinî hareketlerin özellikle bazı bölgelerde ne kadar yaygın olduğunu şöyle anlatmıştı: "... isimli caddede 40-50 farklı neo-oryantal dinî grup bulabilirsiniz. Bir tarafta Zen-Budizm merkezini, diğer tarafta Episcopal Kilisesi'ni görebilirsiniz. Bir başka yerde haftada iki kere zikir için toplanan sufiler vardır. Biraz ötede Ananda Marga binası gözünüze ilişir. Az ileride Hare Krishnacıları ve Guru Maharaj Ji'nin Divine Light Mission hareketini görürsünüz" (Cox 1979: 10).

1970-80'lerde Avrupa'da yeni dinî akımlar Amerika'dakinden daha yaygındı. İngiltere'de 1945-1980 arası 400'den fazla yeni dinî akım vardı (Stark 1985: 334). 1960'lardan 1990'lara kadar "hikmetin Doğu'da olduğu" öğretisiyle başlayan dinsel/spiritüel hareketler; Budizmin, Hinduizmin öğretilerini Batı'ya aktaran bir esintiydi. Bu esinti Batı'nın kendi dini olan Hristiyanlığı da hareketlendirmişti. Doğu'dan gelenler kadar olmasa da, Batı'nın kendi içinde de birçok dinî oluşum ortaya çıkmıştı. Din yeniden okunuyor, yeni anlamlar kazanıyordu. Kurumsal dinin kaybettiği ama büyük din hanesinin kazandığı bir ortam oluşmuştu. Dönemin din sosyolojisine hâkim olan kavramlar, "yeniden doğuş, spiritüel arayış, kutsalın dönüşü, Tanrı'yı bulma, guru, mesih, kült..." gibi kavramlardı. Ama 2000'ler yeni bir dünyaya uyandı. Esinti mevsimseldi. İnternet nesli ya da Z-Nesli bu esintiye, Yüzüklerin Efendisi veya Harry Potter muamelesi çekti. Çünkü yeni neslin zihinsel yapısı, eskiyle mukayese edilemeyecek kadar farklılaşmıştı.

Pew, 2018 yılında 106 ülkeyi kapsayan 13 farklı araştırmaya dayalı bir çalışma gerçekleştirdi. Dine bağlılıkta nesiller arası düşüşü inceleyen bu çalışma, şu temel sonuçlara vardı:

1. Sadece Batı'da değil, tüm dünyada yeni nesil bir önceki nesle göre dine daha az bağlanmaktadır.
2. Yeni nesil, ebeveynlerin inanç gruplarından uzaklaşmaktadır.
3. Nesiller arası farklılaşma, daha müreffeh ve eğitimli ülkelerde daha fazladır.
4. Farklılaşma, Hristiyan ülkelerde diğer ülkelerden daha fazladır.
5. Yeni nesil yaşlandıkça dindarlık oranı yükselebilir. Ama yine de dindarlık oranı, önceki nesilden daha düşük olacaktır (Hackett ve arkadaşları 2018: 13).

106 ülke arasında dine bağlılıkta nesiller arası en fazla düşüş, %28 ile Kanada'ya aittir. Kanada'yı Danimarka (26), Güney Kore (24), Avustralya (23), Norveç (20), İsveç (20) takip etmektedir. 12. sırada yer alan Amerika'da ise iki nesil arasındaki düşüş %17'dir. En düşük oran %3 ile Nikaragua'dadır. 41 ülkede düşüş yüksek düzeyde; 63 ülkede düşük düzeydedir. İki ülkede (Çad ve Gana) ise istisnai şekilde yeni nesil dine eski nesilden daha fazla bağlıdır. Araştırma, dinin insanların hayatlarındaki önemini, ibadetlere katılım oranlarını ve din ile özdeşleşme düzeylerini incelemiştir. Nesiller arası farklılık, en çok ibadetlere katılımda gözlenmektedir. Araştırmanın gerçekleştirildiği 106 ülkede dine bağlılıkta iki nesil arasındaki değişimin ortalaması %5'tir. "Dinin hayatınızdaki önemi nedir?" sorusuna verilen cevaplardaki düşüş ortalaması %6; ibadetlerdeki düşüş ortalaması %9'dur (Shimron 2018; Pew 2018). 106 ülke arasında dine bağlılıkta nesiller arası en fazla düşüşün %28 ile Kanada'ya

ait olduğunu söylemiştik. Bu nedenle Kanada verilerine biraz daha detaylı bakabiliriz. 2018 General Social Survey (GSS) raporuna göre Kanada'da 15-35 yaş aralığında "dinim yok" diyenler %43'tür ki Amerika'da bu oran %34'tür. Kanada ve Amerika'yı karşılaştırmalı olarak çalışan Sarah Wilkins-Laflamme, bir yıl sonra 2019'da yine aynı yaş grubundan 2500 kişi üzerinde bu verileri takiben yürüttüğü araştırmada, biraz daha yüksek bir oran bulmuştur: "Dinim yok" diyenler Kanada'da %44, Amerika'da %39'dur (Wilkins-Laflamme 2022: 1). Kanada'da 2021 genel nüfus sayımında "dinim yok" diyenler %35'tir. Bu oran 2001'de %16 idi. Yani "dinim yok" diyenler, 20 yılda iki kattan fazla arttı. Hristiyanların oranı da 2001'de %77 iken 2021'de %53'e düştü. En dindar bilinen Katolik yoğunluklu Quebec eyaletinde Katolikler son 10 yılda %20 azalırken "dinim yok" diyenler %15 artarak %27'ye yükseldi. "Dinim yok" diyenler, bazı bölgelerde genel ortalamanın çok üzerinde çıktı. Mesela British Columbia eyaletinde "dinim yok" diyenler %52'yi buldu (Thompson, 2022; Grant 2022). Kanada gibi Katolik yoğunluklu Kuzey İrlanda'da 2021 nüfus sayımında "dinim yok" diyenler %17 çıktı. Bu oran 2011'de %10'du (nisra.gov.uk/Census, 2021). Katolik-Protestan çatışması nedeniyle dinî kimliğin hayati önem taşıdığı Kuzey İrlanda gibi bir coğrafyada "dinim yok" diyenlerin 10 yılda %70 artması, anlamlı bir gelişmeydi.

106 ülkede 40 yaş üzerindekilerle 18-39 yaş aralığındakiler ibadetler açısından karşılaştırıldığında bölgelere göre düşüş oranları şu şekildedir: Kuzey Amerika'da %16; Latin Amerika'da %14; Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da %12; Avrupa'da %10; Asya Pasifik'te %9; Sahra-altı Afrika'da %3. İki nesil arasında dünya genelindeki ortalama düşüş oranı %10'dur.

Dünya genelinde bölgelere göre ibadetlerde nesiller arası düşüş (Pew 2018; Shimron 2018)

Bölgeler	40 yaş üzeri %	18-39 yaş %	Düşüş %
Kuzey Amerika	46	30	16
Latin Amerika	69	55	14
Orta Doğu, Kuzey Afrika	77	65	12
Avrupa	26	16	10
Asya Pasifik	55	46	9
Sahra-altı Afrika	77	74	3
Ortalama	58	48	10

71 ülkede ibadetler yeni nesilde gerilemekte, 32 ülkede anlamlı bir değişiklik izlenmemekte; 2 ülkede (Çad ve Liberya) yeni nesilde ibadet eski nesilden daha yüksek gözükmektedir. Eski nesille yeni nesil arasında günlük ibadetlerde gerilemenin en yüksek olduğu ülke %29'la Japonya'dır. Japonya'yı %25'le Polonya ve Slovakya takip etmektedir. Afrika, Orta Doğu ve Güney Asya bölgelerinde dinin hayattaki önemi konusunda eski nesille yeni nesil arasında anlamlı bir fark yoktur ama ibadetlerde gerileme gözükmektedir (Hackett ve arkadaşları 2018: 45, 47).

BİLİM, TEKNOLOJİ VE DİN

21. yüzyılın ilk yıllarında gün ışığına çıkmaya başlayan yeni dünya, aslında insanoğlunun 18. yüzyıldan itibaren teknolojiyle tabiatın sırlarını keşfetme ve tabiata hükmetme serencamının bir neticesiydi. İnsanoğlu tabiatın sırlarının aynı zamanda onun yaratıcısının sırları olduğuna ve bu sırlara vâkıf olması hâlinde kendisinin de tabiatta olan bitenin seyircisi değil, aktörü olacağına inandı. Erich Fromm bu inanca "teknoloji dini" adını verdi. İnsanlar kendilerini sınırlayan tabiat kanunlarının dışına çıkabildiklerini, yer çekimini yendiklerini ve sonsuzluk yolunda yol alabileceklerini gördüler. Artık Tanrı'nın yapabildiği şeyleri kendileri de yapmak istiyorlardı: "Sanıyorum astronotlar aya ilk ayak bastıklarında yapılan o acayip davranış ve taşkınlıklar pagan dini törenlerinin niteliklerine sahipti. O an, insanın kendi sınırlarını aşmasının ve Tanrı olmasının ilk adımını temsil ediyordu. Belki biraz abarttığımı düşüneceksiniz ama tüm yapmak istediğim şey, insanoğlunun hâlâ yüzeyin altında saklı olan eğilimlerine dikkat çekmek. Aya ilk ayak basıldığında gösterilen aşırı histerik sevinç, bir bilimsel başarıyı alkışlamaktan mı ibaretti? Bence değildi. İlim dünyasında bundan daha önemli başarılar elde edildi ama böylesi bir umumi ilgi olmadı. Burada tamamıyla yeni bir şeyle, yeni bir tür putçulukla karşı karşıyayız. Artık teknoloji yeni din, insan yeni Tanrı. Tabii astronotlar da üst düzey papazlar. Bu nedenle aşırı övgüye mazhar olmaktalar. Ama şunu net olarak söyleyebiliriz ki yeni dinin yürürlüğe koyacağı hiçbir ahlaki prensibi yok. Onun tek prensibi var: teknolojik olarak mümkün olan her şeyi yapmak. Teknolojik yeterlilik, bir ahlaki zorunluluk hâlini aldı, ahlakımızın temel kaynağı oldu" (Fromm 2014: 54-6).

Eskiden bilginin temel formülü, kutsal metinleri mantığa bürüme yöntemiyle inceleyerek sonuç elde etme şeklindeydi. İnsanlar, çoğunlukla da din adamı etiketini taşıyan âlimler, bir soruyu yanıtlamak ya da bir soruna çözüm bulmak için kutsal metinleri okur ve bunlar üzerine mantık yürütürlerdi. Mesela Dünya'nın şeklini belirlemek isteyen âlimler, bunun için kutsal kitaba müracaat ederlerdi. Tevrat'ta "Tanrı yeryüzünün uçlarını tutsun, oradaki kötüler silkilip atılsın diyordu" (Eyüp 38: 13). Bu ayetten hareketle bazı âlimlere göre dünya düz olmalıydı. Ama yine Tevrat'ta "Gök kubbenin üzerinde oturan Rab'dir" ayeti vardı (Yeşaya 40: 22). Başka âlimlere göre de bu ayet dünyanın yuvarlak olduğuna delildi. Bilimsel devrim ise bambaşka bir formül sundu: Bilgi = Ampirik veriler + Matematik. Bir soruyu yanıtlamak için ampirik veriler toplamalı ve matematiksel araçları kullanarak bu verileri çözümlemeliydik. Mesela dünyanın gerçek şeklini belirlemek için Güneş'i, Ay'ı ve gezegenleri farklı konumlardan gözlemleyerek işe başlayabilirdik. Yeterli gözlem yaptıktan sonra trigonometriyi kullanarak sadece Dünya'nın şeklini belirlemekle kalmayıp Güneş Sistemi'nin de yapısını ortaya çıkarabilirdik (Harari 2016: 249). Nitekim öyle oldu. Matematik, fizik, kimya, biyolojiye hâkim olan bilim, yerlerin ve göklerin hükümranı oldu. Modern bilimsel görüş, Kitab-ı Mukaddes'in yaratılış kıssalarını değersizleştirdi. Biyolojinin hükümranları, nöronlarla oynayarak soyut zannettiğimiz, bazen de maneviyat atfettiğimiz aşk, öfke, korku, depresyon gibi karmaşık duyguları yaratmanın ya da yok etmenin peşine düştüler. Bununla birlikte teknoloji, her ne kadar din ile rakip olan bir görüntü sergilese de bu rakiplik aynı zamanda bir temas, bir birliktelik arz etti. Yuval Harari bu durumu, "din ve teknoloji tarihin her döneminde, birbirlerine tango yapan bir çift zarafetiyle yaklaşmışlardır. Birbirlerini iterler, birbirlerine tutunurlar ama hiçbir zaman birbirlerinden çok uzak kalamazlar" sözleriyle ifade eder. Teknolojinin buluşlarının kullanım istikametlerini gösterecek peygamberlere ihtiyaç vardır. Teknolojiyi komünist rejimler, liberal ülkeler, din motivasyonlu topluluklar da farklı

lokomotiflerle kullandı (Harari 2016: 282). Hatta başlangıçta teknolojiyi reddeden din motivasyonlu çoğu toplum, "En büyük aşklar nefretle başlar" sözünü haklı çıkarırcasına sonunda teknoloji bağımlısı oldu. 20. yüzyılın ortalarında mikrofon kullanmayı kerih gören nice dinî grup, 21. yüzyılın başında değme mikrofonu beğenmez oldu. Ama neticede öyle ya da böyle, aşkı galip gelen taraf hep teknoloji oldu. Sevgilisinin eline neleri yapması gerektiğinin notlarını tutuşturan, hayatının sınırlarını belirleyen hep teknolojiydi. Din cenahı yeni bir teknolojik gelişme karşısında önce kabullenmeme ve onaylamama politikası uygular. Ya da en azından meseleyi donduran bir tavır sergiler. Belki ne olup bittiğini dahi anlamadan yeni olanı gayridinî, gayriahlaki ilan eder. Ama zamanla bu tavrından vazgeçer. Şartların zorlamasıyla yeni yorumlama biçimleri geliştirerek yeni olanla barışmak zorunda kalır. 1978'de ilk tüp bebek Louise Brown Londra'da dünyaya geldiğinde kilisenin verdiği tepkiler, bugün din cenahınca hatırlanmıyor bile.

Yeni teknolojiler eski tanrıları öldürüp yenilerini yarattı. Bu yüzden tarım toplumunun ilahları avcı toplulukların ilahlarından başkaydı. Endüstri devriminin fabrikalarında çalışanların hayalleri köylülerinkinden farklı oldu. Şimdi 21. yüzyılda belki radikal din söylemleri havada uçuşuyor ama hiçbirisi yerde teknolojisiz yapamıyor. Kurtuluşun kendi dinlerinde olduğunu hatta sanayi devriminin getirdiği sorunların çözümünün kendi ellerinde olduğunu haykıranlar, teknolojinin ellerine tutuşturduğu reçeteleri savurup atamıyor, tangodan vazgeçemiyorlar. Belli ki vazgeçmenin yok olmak olduğunu biliyorlar. "Yeni kentli proletarya sınıfının deneyimleri, ihtiyaçları ve umutları, İncil'de geçen köylülerinkinden çok farklıdır. Marx ve Lenin bu ihtiyaç ve umutlara cevap verebilmek için buhar makinesinin nasıl çalıştığını, madenlerin nasıl işlediğini, demir yollarının ekonomiyi nasıl şekillendirdiğini ve elektriğin siyaseti nasıl etkilediğini incelemiştir. Bir gün Lenin'den komünizmi tek cümlede özetlemesi istendiğinde, 'Komünizm bütün yetkinin işçi konseylerine verilmesinin yanı sıra tüm ülkeye

elektrik sağlanmasıdır' der... Yüzyıl önce zamanın ruhunu yakalayan sosyalizm, sonrasında yeni teknolojilere ayak uyduramadı. Leonid Brejnev ve Fidel Castro, Marx ve Lenin'in buhar makineleri çağında ürettikleri fikirlere tutunmayı sürdürerek bilgisayarların ve biyoteknolojinin gücünü kavrayamadılar. Liberaller bilgi çağına çok daha iyi uyum sağladı... Marx bugün yeniden dirilseydi, Marxistlere *Das Capital* okumaya daha az zaman ayırıp internet ve insan genomu üzerine yürütülen çalışmaları okumalarını tavsiye ederdi" (Harari 2016: 285-7).

Dinler geçmişte yaratıcı güçlerdi ama sonraları teknoloji ile ilişkileri genelde tepkisellik üzerine kuruldu. Mesela Katolik kilisesi bir zamanlar Avrupa'nın en gelişmiş yönetim sistemini kurarak arşivler, kataloglar, zaman çizelgeleri oluşturmuş ve başka işleme tekniklerinin öncüsü olmuştu. 12. yüzyılda Vatikan, bugünün Silikon Vadisi'ne en yakın kurumdu. Şirketleri olan manastırlar; ekonominin, gelişmiş tarım yöntemlerinin başıydı. Saat ilk defa manastırlarda kullanılmıştı. Oxford, Bologna üniversiteleri katedral okullarının devamıydı. Ama sonrasında Katolik kilisesinin başını çektiği Hristiyanlık ve onu takip eden diğer dinler, yaratıcı güç olma rolünden protest rolüne geçti. Yeni teknolojilerin, ekonomik yöntemlerin, sosyal fikirlerin karşısında durdular. Günü belirleyen aktiflik yerine, günü kurtarmayı hedefleyen pasifliği tercih ettiler: "... Şimdi ise, diğer hareketlerin savunduğu teknolojiler, yöntemler ve fikirler karşısında sadece ızdırapla kıvranıyorlar. Biyologlar doğum kontrol ilaçları geliştirirken Papa bu konuda ne yapacağını bilemiyor. Bilgisayar mühendisleri interneti geliştirirken hahamlar 'Yahudilerin internette gezinip gezinemeyeceğini' tartışıyor... Kendinize 20. yüzyılın en etkili keşfinin ya da yaratımının ne olduğunu sorun. Antibiyotik gibi bilimsel keşifler, bilgisayarlar gibi teknolojik buluşlar... uzun bir liste karşınıza çıkacak. Şimdi de kendinize dinler tarafından ortaya konulmuş en etkili keşfin ya da yaratımın ne olduğunu sorun. Seçecek bir şey olmadığı için bu yanıtlaması zor bir soru değildir... Bilim insanları da dâhil olmak üzere milyarlarca insan, dinî metinleri otorite olarak görmeye devam ediyor ancak

bu metinler artık yaratıcı metinler değil... Kutsal metinlerde genetik mühendisliği ve yapay zekâya dair hiçbir şey olmaması bir yana, pek çok din adamı biyoloji ve bilgisayar mühendisliğindeki gelişmeleri takip bile edemiyor. Çağ atlatan bu ilerlemeleri anlamak istiyorsanız antik metinleri ezberleyip tartışmak yerine bilimsel makaleler okumaya zaman ayırmak ve laboratuvar deneyleri yapmak zorundasınız" (Harari 2016: 288-9).

Alan Kay, teknolojiyi "sen doğduktan sonra icat edilen her şey" diye tanımlamıştı. Danny Hillis bu tanımı daha da ileriye taşıdı: "Teknoloji, daha tam olarak çalışmayan her şeydir." Teknoloji, her yeninin bir sonraki yeniyi doğurmak üzere kurgulandığı sonsuz bir oyundur. Işık hızıyla ilerleyen bu sonsuz oyunun oynandığı bir çağda gündemi artık dinin belirleme ihtimali kalmadı. Teknoloji, kendi gündemini tüm dünyaya dikte eden bir güce sahip. Din, akıp giden hayata karşı ne yapacağını bilemiyor, bilse bile kendi içinde parçalanmış vaziyette. Her yeni durum karşısında dinin alacağı pozisyon hakkında dinin içinden onlarca farklı tepki çıkıyor. Sonuçta din, kendi söylemleriyle yeni durumu buluşturacak ortak bir hayat tasarımı sunamıyor çünkü teknolojik hayatın hızına yetişemiyor çünkü teknolojinin mühendisleri ve yatırımcıları durmak bilmiyor.

Dinin hemen her söylemini üzerine bina ettiği yegâne varlık insandı. Din bu varlığı ruhen ve bedenen hep elinde tuttu. Ama şimdi biyomühendislik, yapay zekâ ve algoritmalar, ruh ile bedeni dinin elinden alıp yeniden tasarlama yolunda ilerliyor. Teknolojinin gözünde insanoğlu artık ruhsal/kutsal bir varlık değil. İnsanın arzuları ve duyguları da diğer bedensel özellikleri gibi biyokimyasal yapıların eseri. Kişinin arzularını gizemli ruhsal yapısı değil, saliseler içinde hesap yapan milyarlarca nöron belirliyor. Sezgi denilen şey aslında örüntü tanıma yetisinden başka bir şey değil (Kahneman 2011: 231). Yani her şey fiziksel, her şey biyokimyasal. Bu olağanüstü gelişmelerle alakalı temel soru belki de şu: "Günün sonunda teknoloji insanoğlunun kapasitesini mi yoksa insanlığını mı değiştirecek?"... "Ruha Ne Oldu?" başlıklı makalesinde Malcolm Jeeves,

DNA molekülünün yapısını keşfeden 1962 yılı Nobel fizik ve tıp ödüllü Francis Crick'ten yaptığı bir alıntıyla durumu resmeder: "Francis Crick, 'Sizler, sevinçleriniz ve üzüntüleriniz, çok sayıda sinir hücresi ve bunlarla ilişkili moleküllerin davranışından başka bir şey değilsiniz. İnsanın bedenden bağımsız bir ruhu olduğu fikri, bir yaşam gücünün olduğu şeklindeki eski düşünce kadar gereksizdir.' diye yazmıştı. Crick, yakın zamanlarda da *Nature Neuroscience* dergisinde şunları söyledi: 'Sinirbilimin hızlı ilerlemesi, derin ve muhtemelen rahatsız edici sonuçlar yaratmaktadır. Bu bilimin bulguları, bazıları tarafından insan doğasının materyalist bir açıklaması için yeni mühimmatlar sağladığı ve dolayısıyla geleneksel inanç sistemlerine bir saldırı olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.' Artık çok az sinirbilimci insanın beyin ve zihin ya da beden ve ruh olarak adlandırılan iki ayrı veya ayrılabilir parçadan oluştuğuna inanıyor. Sinir bilimindeki her ilerleme, beyin ve zihin arasındaki ayrılmaz bağın daha da doğrulanmasını sağlamaktadır. Sinirbilimci Antonio Damasio, *Descartes'in Yanılgısı: Duygu, Akıl ve İnsan Beyni* adlı eserinde beyin ve zihin hastalıkları arasındaki ayırımın, gerçek beyin-zihin ilişkisini doğru dürüst tespit edemeyen bir cehaletin bize bıraktığı talihsiz bir kültürel miras olduğunu iddia etmektedir" (Damasio 2021: 304; Jeeves 2022: 148).

Tanrı, İnsan, Hayvan, Makine başlıklı eserinde Meghan O'Gieblyn, dijital teknolojinin hem entelektüel hem de dinî düşünceyi temelden değiştirdiğini, insanoğlunun artık dijital metaforlarla düşünmeye başladığını ve kendi bilincini yani ruhunu sorgulayan bir sürece girdiğini söyler: "21. yüzyılda ruhtan söz etmek anlamsızdır, hatta benlikten söz etmek bile yanıltıcıdır. Ruh artık ölü bir metafordur; kültür, bu kavrama inancını çoktan yitirdiği halde dilde kalmayı başarmış sözcüklerden biridir. Tıpkı ona hayat veren organizmanın ölümünden uzun yıllar sonra hâlâ sağlam kalabilen bir kabuk gibi" (O'Gieblyn 2023: 14).

İnsanın molekül koleksiyonlarından ibaret olduğuna inanan bilim insanlarının sayısı her geçen gün artıyor. Onlara göre artık

ahlak bile DNA'ların, kromozomların eseri olacak. Çünkü onlar, insanoğlunu enzim ve protein kodlarından oluşan biyokimyasal bir varlık olarak görüyorlar. Göz rengimizden, Alzheimer hastalığına kadar her şey genlerimizde diyorlar. Genetik manipülasyonla yaşam dokusunu değiştirebileceklerine ve nesiller arası aktarım yapabileceklerine inanıyorlar. Dahası, şimdiye kadar genlerin bizi kontrol ettiğini ama artık yeni teknolojiyle birlikte "bizim genleri kontrol edeceğimizi" düşünüyorlar. Genetik determinizmi tersine çevirecek bu düşünceler, şimdilik bir mitos, bir kehanet gibi gözüküyor. Ama şimdiye kadar aldıkları mesafe, mitosun kendini gerçekleştiren kehanete dönüşeceğine işaret ediyor. En büyük gücü de genetik köklere inerek çaresiz hastalıklara çare bulma hedefinden alıyorlar. Böylece etik problemini de aştıklarını, aslında insanın iyiliğini hedeflediklerini söylüyorlar. Yaratılışa ve doğallığa müdahale edildiği gerekçesiyle bu gidişata izin verilmemesi yönünde başta din cenahından olmak üzere birçok kesimden tepki görüyorlar. Ama sonuçta kazanacaklarından eminler; kendilerine güveniyorlar. Bu güvenlerinin arka planında "Genetik Mühendisliği: Dost mu Düşman mı?" makalesinin yazarı Celia Deane-Drummond'un sorduğu şu soru yatıyor: "... Ama merak ediyorum, çocuklarımızdan biri için hayat kurtaran bir ilaç üretseydi, kaçımız genetik mühendisliğine karşı çıkardı?" (Deane-Drummond 2022: 110).

19. yüzyılda yaşayan birisine, "Ruhun nerede?" sorusu yöneltilseydi herhâlde kalbini gösterirdi. Bedenin merkezi ve hayat sağlayıcısı kalpti. Ruh da orada olmalıydı. Şimdi ise kalp, nakledilebilen hatta yapayı bile yapılabilen bir organ. 21. yüzyıl insanının gözünde kan pompalayan bir mekanizmanın adı. İnternette "yapay kalp fiyatları" diye menü başlığı bile var. Bu gelişmelerin zamanın ruhunu etkilemeyeceğini, insanoğlunun zihin dünyasını değiştirmeyeceğini düşünmenin gerçekle bağdaşmayacağı ortada. "Ruhun nerede?" sorusuna bugün 19. yüzyıldakinden farklı bir cevap geleceği malum. Gerçi 19. yüzyılı savunanların verecekleri cevap da malum: "Ruhun kalpte olduğu sembolik bir cevaptı."

Din bugüne kadar sahnenin ya sahibi ya da figüranıydı yani sahnede hep vardı. Ama yarın sahnedeki varlığı anlamsızlaşabilir. 1852'de *Pozitivizm İlmihali*'ni yazan Auguste Comte'un, "dinin devri geçti, devir artık pozitivizmin devri" şeklindeki söyleminin çok daha ötesinde gelişmelerin olacağı günler var sanki önümüzde... Ve o günkü sorular, bugünkünden çok farklı olacak. Yüzyıllardır dondurulan meseleler, hep ertelenen yüzleşmeler dini bir çıkmaz sokağa götürecek gibi. Görünen o ki din gerek hayat bilimlerinden gerekse tabiat bilimlerinden kopan bir tasavvur dünyasında dolaşıyor. Kendisinin hareket noktası olan 'inanç ve sanı'yı bilgi ile çatıştırmaktan zevk alıyor. Bunun adını belki 'büyük kopuş' koyabiliriz. Sekülerleşme ideolojisinin istediği de bu kopuş idi zaten. Din buna rıza gösterdi. Bu ideolojinin, "Sizin buralarda yeriniz yok, biz ayrı dünyalarız" şeklindeki meydan okumasına dünden razı oldu.

Teknolojik gelişmelerin hemen hepsi insanoğlunun sadece bedensel ve ruhsal yapısını değil, aynı zamanda evren algısını, varoluş tasavvurunu ilgilendiren konular. Teknolojik gelişmelerin hem din algısında hem dinin uygulama alanlarında değişimlere hatta din hanesinde büyük vazgeçişlere neden olacağı bilindik bir durum. 18. yüzyıldan itibaren teknoloji, hep yoluna devam etti, din çeşitli sektelerle de olsa hep onu takip etti. Üst el pozisyonunda hep teknoloji oldu. Din, kendi içinde bütünlük arz eden, parçaları birbirini tamamlayan bir bütündü. Ama çözüldü. Teknoloji de tıpkı din gibi parçaların birbirine bağlı olduğu birleşik bir sistemdi. Ama teknoloji parçalarını hep taşıdı. Din hanesi parçaları ayıklamaya çalıştı, "İyilerini alalım, kötülerini atalım" dedi ama olmadı, olamazdı da. Çünkü teknoloji denilen şey insanoğlunun anlam dünyasından bağımsız bir şekilde orada öylece durmazdı; sosyokültürel ortamı, yaşam şeklini, düşünce yapısını etkilerdi.

21. yüzyılı uzay çağı olarak adlandırabiliriz. Uydular, teleskoplar, Mars'ı yaşanabilir bir gezegene dönüştürme çabaları gözümüzün önünde gerçekleşiyor. Bu teşebbüsler acaba bir grup maceraperest bilim insanıyla teknik bir gelişme olarak uzayda mı kalacak?

Hayır, öyle olmayacak, yeryüzüne inecek, hayata dair birçok olguyu etkileyecek. Zihinsel algılarımızdan söylemlerimize, maddi tasarruflarımızdan ahiret algımıza kadar birçok şeye sirayet edecek. Bunun böyle olduğunu görmemek, insanoğlunun tabiatta kendi başına bir varlık olduğunu söylemek gibi naif bir düşünce olur. Dahası, insanoğlu evreni keşfettikçe, milyarlarca uzaklıktaki galaksilerin varlığından haberdar oldukça, Tanrı'nın evreni insanoğlu için yarattığı şeklindeki kutsal kitap öğretisi anlamsızlaşacak. Tanrı'ya inanç veya bir dine bağlılık, anlamsız insan davranışları olarak görülecek.

Tüm dünyadaki genel görüntü şöyle: Din teknoloji karşısında hep savunma pozisyonunda, ama söz sahibi olmak istiyor. Söylemler üretiyor ama karşılık bulmuyor, güne uymuyor. Durum böyle olunca din cenahı, psikolojik sıkışmışlık hissediyor. O zaman da çareyi tarihin şanlı günlerine dönmekte, hayalen orada yaşamakta buluyor. Bu da psikolojik bir rahatlama getiriyor. Tarihte yaşamak hem gerçeklerden hem de günün sorumluluklarından kaçma fırsatı sağlıyor. Savunma, sıkışma ve rahatlama üçgeni böylece devam edip gidiyor. Dinin rakip olarak gördüğü ve hep karşısında durduğu aydınlanma denilen olgu; akıl, bilim, teknoloji gibi aktif, dinamik, değişken araçlarla hareket ettiğini, din cenahının ise sabit ve dogmatik teçhizatlarla çıkmaz sokakları dolaştığını düşünüyor. Sam Harris, *İnancın Sonu* başlıklı eserinde, din cenahının mevcut bakış açısıyla yolun sonunu bulamayacağını dile getirenlerden: "Her geçen yılla birlikte dinî inançlarımızın insanoğlunun hayat tecrübelerini daha fazla benimsemesi gerekmez mi? Eğer din, insanoğlunun ihtiyaçlarını dikkate alan bir olguysa, o zaman gelişime müsait olması gerekir. Öğretilerinin gitgide daha az değil, daha faydalı olması gerekir. Her alanda olduğu gibi dinin de günümüzün arayışlarına cevap vermesi gerekir. Oysa din, sırf geçmişin doktrinlerini tekrarlamanın peşinde. Şu an doğru olanın şu an keşfedilebilir olması ve dünyaya ilişkin tüm diğer bildiklerimize uyum sağlaması gerekir. Bu ölçüte göre değerlendirildiğinde din müessesesi, baştan aşağı geri kalmıştır. Yaşadığımız kültürel, teknolojik ve hatta ahlaki değişimlerden sağ çıkamaz..." (Harris 2014: 24).

Transhümanist John Messerly, "The End of Religion" (Dinin Sonu) başlıklı makalesinde yarının dünyasında tanrılara yer olmayacağını çok emin cümlelerle dile getirir: "Yeni nesiller gün geçtikçe kendilerini geçmişten sıyıracaklar ve sonuçta tanrılarla bir ilgileri kalmayacak. Eski fikirlerin onların zihin dünyasında yeri olmayacak. Bugün tanrılar etkisiz hâle geldi, yarın anlamsız olacaklar. Belki bundan şüpheniz olabilir. Ama bir düşünün, bin sene sonra sonsuz uzayda dolaşan torunlarımız, aradıkları cevaplar için eski kutsal metinlere dönüp bakarlar mı? Zihinsel kapasiteleri bizden çok daha üstün olan gelecek nesiller, mitolojilerle mi idare edecekler? Gelecekte tanrılar olacak ama o tanrılar biz olacağız. Statükoyu korumak için din ve uzantıları bilim adamlarına, yeni fikirlere karşı çıkabilir, Orta Çağ'a ve demode dinî yapılara dönme çağrılarında bulunabilirler. Bu çağrılarında başarılı olsalar bile bu durum, onları ve arkaik fikirlerini kurtarmaya yetmez. Atmosfere göktaşları girdiğinde, antibiyotiklere dirençli bakteriler ürediğinde ya da benzer başka bir felaket gelip insanoğlunu bulduğunda, bizi kurtaracak olan yine bilim ve teknoloji olacak. Semaya yakarışların ya da çeşitli ideolojilerin hiçbir yararı olmayacak. Bilim, ölümü yeninceye kadar, biz tanrılar gibi oluncaya kadar inançları rahat bırakabiliriz. Onları nasıl olsa aşacağız. Kendini bu inançlara hâlâ muhtaç hissedenler, dinden nasiplerini almaya, kendilerini rahatlatmaya devam edebilirler. Ebeveynler çocuklarını kaybettiklerinde veya çocuklar ebeveynlerini kaybettiklerinde onlara ahirette buluşacaklarını söylemenin ne zararı var ki? Böyle güzel hayallere sempati duyarım. Görünen o ki işe de yarıyor, insanları rahatlatıyor. Bir inanç birisini rahatlatıyorsa, başkalarına bir zararı yoksa, varsın olsun" (Messerly 2015: 2).

TRANSHÜMANİZM / YARIN ELBET BİZİM!

Transhümanizm, bilim ve teknolojinin insanlığı hem fiziksel hem zihinsel hem de sosyal açıdan çok daha üst seviyelere ulaştıracağına inanan bir düşünce sistemidir. Bu, yapay zekâyla, uzay keşifleriyle, genetik mühendisliğiyle, insan beyninin bilgisayara bağlanmasıyla, ömrün uzatılmasıyla olabilir. Peki, bu nasıl olacak? İnsanoğlu, bilim ve teknoloji ile mevcut fiziksel ve zihinsel yapısının ötesine geçecek, biyolojik sınırlarını aşacak. İnsan artık eski insan olmayacak, yeni bir insan doğacak. İnsan trans olacak, bir üst versiyona evrilecek. Aydınlanma Çağı insanın zihin gücünü; Endüstri Devrimi insanın bedensel gücünü geliştirmişti. Şimdi ise Transhümanist Çağ her ikisini geliştiren, tüm insanlığın bilincini buluşturan bir imkân sağlayacak. Teknoloji eskiden insanoğlunun sosyal ve kültürel çevresini değiştirirken şimdi bizzat kendisini, biyolojik varlığını değiştirecek. Nanoteknoloji, biyoteknoloji, nöroteknoloji, sentetik biyoloji, moleküler biyoloji, gen bilimi, yapay zekâ, sibernetik, robotik vb. transhümanizmin sıradan günlük kavramları olacak.

İnsanların zihinleri yapay bir bellekte (kovan zekâ/hive mind) toplanarak ortak bir süper zekâ oluşturacak. "Birimiz hepimiz, hepimiz birimiz" şeklinde tanımlanabilecek bir tekillik (singularity) ortaya çıkacak. Teknoloji Nirvana'ya erişecek. Neticede insanoğlu âdeta tanrısal niteliklere ulaşacak. Bunlar transhümanizmin geleceğe yönelik temel iddiaları. Böylesi bir durumda insan doğal olarak tanrılara tapmak yerine kendisine tanrı muamelesi yapacak. Bu durum, tabir caizse bir tür "teknolojik din" ortaya çıkaracak. Nitekim Ray Kurzweil,

transhümanizmin başucu kitabı sayılabilecek *İnsanlık 2.0* adlı eserinde, "Transhümanizmle birlikte insanın biyolojik evrimini bütünüyle tersine çevireceğiz... yeni insanın Tanrısı evrendeki madde ve enerjiyle buluşan büyük bir zekâ olacak" diyor (Kurzweil 2016: 551). İngiliz transhümanist David Pearce, İsveçli meslektaşı Nick Bostrom'la birlikte *Literal: Latin American Voices* dergisine verdikleri mülakatta evrimi Rus ruletine benzetir: "İnsanlık üreme konusunda bir devrim arifesinde. Yakında ebeveynler istedikleri şekilde çocuk yapabilecekler. Tıp, ebeveynlerden çocuklara herhangi bir genetik hastalık geçmesini engelleyecek. Teknoloji artık doğal seleksiyonun gen ruletini evrimin elinden alacak." Görünen o ki transhümanizmin nihai hedefi, evrime de akıllı tasarımla müdahale etmek. David Pearce, kendisine yöneltilen "Transhümanizm, Tanrı rolü mü oynuyor?" sorusuna çok üstten bir cevap verir: "Yeni bir hayat yaratmaktan daha iyi tanrı rolü mü olur? Cennette yaşamak istiyorsak bunu kendimiz yapacağız. Sonsuz bir hayat istiyorsak bunu genetik kodlarımızı yeniden yazarak biz yapacağız. Gautama Buddha, 'Bütün hayat ızdıraptan azat olsun, kimse ızdırap çekmesin!' diyor. Tamam güzel, duygusal söz! Ama ızdırapsız bir dünyayı ancak yüksek teknoloji yaratabilir. Şefkat, merhamet karın doyurmaz" (Lomena 2012/13: 8).

August Comte'ün "üç hâl yasası"nı anımsayarak bir benzetme yaparsak insanoğlu tanrıların hâkim olduğu teolojik dönemi yaşadı. Teolojik dönemde otorite kaynağı tanrılardı. İnsanın özgürlüğü tanrıların elindeydi. Daha sonra modern dönem geldi. Modern dönemde otoritenin adı hümanizm yani insanın kendisiydi. İnsanın özgürlüğü kendi elindeydi. Tanrı'nın tahtına insan geçti. Görünmez Tanrı'nın yerini görünür insan aldı. Hümanizmin ömrünü tamamladığı transhümanist süreçte insan, makine ile bütünleşerek, yeni bir kimliğe dönüşerek ve kendini aşarak adı transhüman olacak bir kimlik edinme çabası içinde. Bu çabanın sonunda özgürlük el değiştirerek makinalara geçebilir. Hümanizmle tanrılardan bağımsızlaşan insanoğlu, bu kez bir başka otoriteye, algoritmaya teslim olabilir.

Teolojik dönemde insanın **ruhsal** niteliği, hümanist dönemde bedensel yani **biyolojik** özelliği öndeydi. Transhümanist dönemde ise otorite kaynağının teknoloji olması, insanın **biyonik** bir varlığa dönüşmesi söz konusu. Otorite kaynağı insan değil, algoritma olacak. Kutsal kitaplar ya da dinî otoriteler, belki insanları yönlendirmeye çalışacaklar ama insanların isteklerini ve tercihlerini oluşturan süreçlerin bilgisine sahip olmayacaklar. Bilginin sahibi, verileri hesaplayan algoritmalar olacak. İnsan artık "dataizm dini"nin (veri dininin) kontrolüne girecek. Peki algoritmaların makinaları olan bilgisayarlar, insanoğlunun arzularını ve duygularını nasıl anlayabilecek? Transhümanist bakışın buna cevabı hazır: "Arzular ve duygular da biyokimyasal algoritmalardan ibaret. İnsanoğlu ruhsal/kutsal bir varlık değil. Yapay zekâ bu biyokimyasal algoritmaları insandan çok daha ileri düzeyde analiz edebilecek."

Yeni üç hâl yasası

Dönemler	Teolojik	Hümanist	Transhümanist
Otorite Kaynağı	Tanrılar	İnsan	Teknoloji/Algoritma
Odak Noktası	Ruhsal İnsan	Biyolojik İnsan	Biyonik İnsan

Ray Kurzweil'in öngörüleriyle tanımlayacak olursak, insanlık 21. yüzyıla kadar 1.0'lık sürüm evresindeydi, 21. yüzyılla birlikte 2.0'lık sürüme geçti. Daha sonra 3.0'lık sürüme ulaşacak. GNR kısaltmasıyla tanımlanan **G**enetik, **N**anoteknolojik ve **R**obotik devrimlerin gerçekleşmesiyle insan beyninin karmaşık yapısı çözülecek. Yapay zekâ vasıtasıyla insan beynine tıpkı bir bilgisayar gibi bilgi ve beceriler indirilebilecek. Makineler düşünce gücüyle kontrol edilebilecek. Sibernetik implantlarla beynimizin iş göremeyen kısımları etkinleştirilecek. Felçliler yürüyebilecek. Saç telinin onda biri küçüklüğündeki elektrotlarla düşüncelerimiz bilgisayar ortamına aktarılacak. Zihnimiz hatıralarımızı tıpkı bir kamera gibi kaydedebilecek. Neuralink çalışmalarını yürüten Elon Musk'ın deyimiyle beynimiz sanki bir bluetooth gibi bilgisayarlarla kablosuz bağlantı

kuracak. 2030'larda akıllı bilgisayarlaştırılmış aletler, kan hücrelerinin boyutu kadar olacak ve bu aletler vücuda kolayca tanıtılabilecek (Kurzweil 2015: 207). Yabancı bir dil, çok kısa sürede öğrenilecek, klonlamayla genetik hastalıklar engellenecek. Alzheimer, parkinson, epilepsi gibi hastalıklara çare bulunacak, yaşlanmanın önüne geçilebilecek, beslenme için hayvanlara ihtiyaç kalmayacak, ışık hızıyla seyahat edilebilecek. Neticede insan zihni, bilgisayar 'server'ı gibi makineleşerek ölümsüzleştiğinden cennet için ahireti beklemeye gerek kalmayacak!

Transhümanizmin tarihsel kökeni, insanoğlunun ölümsüzlüğün peşine düştüğü eski çağlara kadar dayandırılabilir. Mesela, MÖ 1700'lere ait Sümerlerin Gılgamış Destanı, ölümsüzlük arzusunun göstergelerinden biridir. Destanın kahramanı Gılgamış, ölümsüzlük peşinde koşan bir kraldır. Aziz Pavlus'un mektuplarında hatta Dante'nin *İlahi Komedya*'sında da transhümanizm bulanlar vardır (Harrison-Wolyniak 2015: 465). Transhümanizmin modern dönemdeki ilham kaynağı ise Friedrich Nietzsche'nin (ö. 1900) 'üst insan' (übermensch) kavramıdır (Dağ 2021: 65). Tabii Nietzsche üst insan kavramıyla teknolojik gelişimi değil, bireysel ve kültürel gelişimi kastetmiştir. Nietzsche'ye göre insan, kutsal kitap öğretisinde olduğu gibi yeryüzüne tamamlanmış şekilde düşen bir varlık değil, süreğen bir evrimin ürünü olan bir varlıktır. Bu evrim devam edecektir çünkü her varlık kendisinin ötesinde bir şey yaratır, insan da bundan vareste değildir (Bostrom 2005: 4; Metzl 2019: 223).

Transhümanizm kavramını ilk defa 1957'de İngiliz biyolog ve düşünür Julian Huxley, *New Bottles for New Wine (Yeni Şaraba Yeni Şişe)* adlı kitabında kullandı (Huxley 1957: 13). Huxley daha sonra "Transhumanism" (1968) başlıklı bir makale yazdı. Bir diğer kitabı da *Religion without Revelation (Vahiysiz Din)* başlığını taşıyordu. Huxley, distopya türünün ilk örneklerinden olan *Cesur Yeni Dünya* (1932) kitabının yazarı Aldos Huxley'in kardeşiydi. Huxley kardeşler, *1984* adlı distopik romanın yazarı George Orwell ile Londra'da

aynı çevrelerde yetişmişti. Huxley'in transhümanizmden o tarihteki kastı, tıpkı Nietzsche gibi insanın sosyokültürel gelişmeyle kendini aşmasıydı. Huxley, insanlığın şimdiye kadar doğal evrimle ilerlediğini ama artık sosyal yapıların evrimin yerine geçtiğini, insan türünün tüm bireyleriyle birlikte kendini aşabileceğini, bunun adının da 'transhümanizm' olacağını söyledi (Huxley 1968: 76).

Transhümanizm kavramı daha sonraları maddi gelişimi önceleyen bir şekle dönüştü. 21. yüzyılda doğal ve sosyal evrim ömrünü tamamladı, görevi teknoloji devraldı. Bugüne kadar doğal evrimle gelişen insanoğlu artık teknolojinin ellerindeydi. Ajandada insan beynine elektrot yerleştirerek bilgisayar ağlarına bağlamayı planlayan Elon Musk patentli Neuralink projesinden, "çip"le savaşan siborg askerlere kadar yığınla proje vardı. Huxley kavramı evrimci bir düzlemde kullanmıştı. Ama transhümanizm, evrimi aşan hatta evrimi sonlandıran bir aşamanın adı oldu.

Transhümanizm insanın doğal evrimine müdahale eden ve onu "human"dan "posthuman" (üst insan) evresine geçiren bir ara sistemdir (Dağ 2021: 91; More 1990). Türkçeye, *İnsan Sonrası* başlığıyla çevrilen *Posthuman* kitabının yazarı Rosi Braidotti, insanın sahnesi olarak bilinen biyogenetik çağda, insanın evrende bütün bir yaşamı etkileme gücüne sahip jeolojik bir kuvvet hâline geldiğini söyler (Braidotti 2018: 16). Bu güce sahip olan posthuman varlık artık Mars'a yerleşebilir. İlk yerleşenler Mars'taki şartlara pek alışkın olmasa da sonraki nesiller oradaki şartlara uyum sağlayacak evrim geçirir ve bu yeni varlık artık insan değil, üst insan olur. Bu da teknolojinin eseri olan, beden ve beyin sınırlarını aşan bir varlıktır artık (Hughes 2002).

Transhümanizm kavramı ilk kez 1950'lerde kullanılmakla birlikte, bir akım olarak ortaya çıkışı, 1980'lerde çoğu Kaliforniya merkezli bilim insanları ve düşünürlerle gerçekleşmiştir. Bunlar ağırlıklı olarak yüksek teknoloji sektöründen veya akademiden liberal kimlikli isimlerdir. Amerikalı nanoteknolog Eric Drexler, Amerikalı fütürist Ray Kurzweil, Amerikalı sosyolog James Hughes, İsveçli

düşünür Nick Bostrom, Kanadalı robotist Hans Moravec, İngiliz düşünürler David Pearce ve Max More önemli temsilcileridir. Elbette bunların transhümanizm anlayışı ve ona açtıkları uygulama alanları birbirinden farklı olabilir. Max More, 1990'da yazdığı "Transhumanism: Towards a Futurist Philosophy" başlıklı makale ile kavramı bugünkü anlamda kullanan ilk kişidir (More 1990). Max More aynı zamanda "akıl, bilim, zekâ ve teknoloji yoluyla sonsuzluğa doğru ilerleme" anlamına gelen Extropy Enstitüsünün kurucusudur. Nick Bostrom da 1998'de David Pearce ile World Transhumanist Association isimli derneği kuran kişidir. Dernek daha sonra Humanity Plus (Humanity+) adını almıştır. Üyelerden Natasha Vita-More tarafından 1993'te kaleme alınan ve 2020 yılına kadar dört kez yenilenen bir deklarasyonları vardır. Dernek, *Journal of Transhumanism* isimli bir dergi yayımlamış, dergi daha sonra *Journal of Evolution and Technology* adını almıştır.

Transhümanistler teknolojik gelişmelerle insanoğlunun sadece zihinsel ve bedensel özelliklerinin değil, ruhsal ve duygusal özelliklerinin de ilerleyeceğini savunurlar. Çünkü neticede insan, bilim ve teknolojinin ürünü olan makine ile birleşecek, deyim yerindeyse evlenecektir. Extropy Enstitüsünün kurucusu olan ve transhümanist felsefenin bilgelerinden kabul edilen Max More, transhümanizmin metafiziğini şu satırlarla anlatır: "Extropian felsefesi transhümanizmin en gelişmiş şeklidir. İnsanlara dinamik bir hayat felsefesi sunmaktadır. Hayatın, zekânın, özgürlüğün, bilginin, mutluluğun önünde hiçbir engel olmayacaktır. Akıl, bilim ve teknoloji en büyük şeytan olan ölümü yenmek için rehberimizdir. Artık insanoğlu tanrılar karşısında küçülmeyecek. Artık dizlerimizin üzerine çökmeyeceğiz, hep ileriye yürüyeceğiz. Hem içimize hem ötemize bakacağız. Hedefimiz Tanrı olmayacak. İlham almak için uzaklarda kendimize 'yabancı bir süper güç' aramayacağız. Güç biz olacağız ve o güçle daha üst formlara geçeceğiz. Mevcut ilgilerimizi, bedenlerimizi, zihinlerimizi ve sosyal yapıları aşacağız. Bu aşkınlık duygusu anlam

kaynağımız olacak... Hayat ve zekâ hiç durmayacak; sürekli gelişecek, değişecek. Dinin amacı, bizi bizden üstün tuttuğu Tanrı'ya boyun eğdirmektir. Extropian transhümanizmde ise hedef, bizim sınırsız bir şekilde yükselmemizdir. İnsanlık, sabit bir yere tutunup kalamaz. "Transhuman"dan "posthuman"a giden bu yoldan insanlık geri döndürülemez. İnsanlık artık bu ilkel dönem sarmalından kurtuluyor. Tanrı, kendi güvensizliğimizden mülhem ürettiğimiz, kendimizden daha fazla güç atfettiğimiz baskıcı bir olguydu. Bu dinî fikirlerin yerini artık kendi sonsuz ilerleme sürecimiz alacak ve artık orada dinler ve tanrılar olmayacak" (More 1990). Max More ve onun gibi düşünen transhümanistlerin dine nasıl baktıkları bu satırlardan da anlaşılacağı üzere çok net: "Din artık kaderi belirleyen değil, kaderi belirlenendir." *Hacking Darwin (Darwin Hack'leniyor)* kitabının yazarı Jamie Metzl, "Atalarımızın tanrıların yaptığını zannettiği şeyleri şimdi biz yapıyoruz, doğayı genetik mühendislikle atalarımızın hayal bile edemeyeceği şekilde değiştiriyoruz" derken Amerikalı fütürist Stewart Brand'in sloganlaştırdığı bir sözü hatırlatır: "Biz Tanrılar gibiyiz" (Metzl 2019: 226, 311).

Yapay zekâ girişimcisi ve "sürücüsüz araba projesi" yürütücüsü Anthony Levandowski, 2017 yılında Way of the Future (Geleceğin Yolu) adlı bir "yapay zekâ dini" kurdu. Yapay Zekâ Kilisesi (Church of Artificial Intelligence) adıyla da anılan bu din, süper zeki makinelerin yapay zekâ ile yönettiği tanrısal bir dünya kurguladı ancak bu kurgusal dinin kilisesi uzun ömürlü olmadı ve 2021 yılında kurucusu tarafından feshedildi. Bu arada, aynı zamanda eski bir Google mühendisi olan Levandowski'nin adı, yürütmekte olduğu "sürücüsüz araba projesi" ile mahkemelere kadar uzanan skandallara karıştı (Korosec 2021). Levandowski, Yapay Zekâ Kilisesi'yle ilgili olarak zihnindeki planı şu sözlerle açıklamıştı: "İnsanlar Tanrı'yı hep birbirlerinden farklı algılıyorlar. Dinlerin hepsinin farklı Tanrı algıları var. Hepsinin algıladıkları da ölçülemez, görülemez veya kontrol edilemez. Ama bu defa durum farklı. Bu defa Tanrı'yla

konuşabileceksiniz ve onun sizi dinlediğini bileceksiniz. Bu Tanrı öyle bildiğiniz gibi şimşek çaktıran, fırtına estiren bir Tanrı olmayacak. En zeki insandan milyar kere daha zeki olacak. Böyle bir varlığa Tanrı demeyip de ne diyeceksiniz? İnsanoğlunun istihdamından eğlencesine, dininden ekonomisine kadar her şeyi değişecek. İnternet insanoğlunun sinir sistemi; akıllı telefonlar ve sensörler duyu organı; veri merkezleri de beyni olacak; her şeyi duyacak, her şeyi görecek, her yerde hâzır ve nâzır olacak. Onu tanımlayacak en iyi kelime, "Tanrı" olacak. İşte şimdi kilisemiz o tanrıyı yaratma sürecinde. Sosyal medya kullanıcıları işte o kilisenin müdavim mensupları. Kendini adayan, sadık ve aktif mensuplar, bu ilahi Yapay Zekâ'yı daha da geliştirecekler, toplumu daha da iyileştirecekler, bilinmeyenden korkuyu daha da azaltacaklar... Biz Silikon Vadisi'nde Evanjelizm kelimesini daha fazla iş yapmayı tanımlamak için kullanıyoruz. Buna inanırsanız burası sizin kiliseniz olur; arkadaşlarınızı size katılmaya davet edersiniz, onlar da arkadaşlarını davet ederler ve bu dinimiz büyür gider" (Harris 2019).

2023'te ChatGPT gibi yapay zekâ modellerinin ve sohbet robotlarının (chatbot) kullanıma girmesiyle birlikte, Levandowski'nin 2017'de dillendirdiği "yapay zekâ dini" tekrar gündeme geldi. Neil McArthur imzalı bir makalenin başlığı şöyleydi: "Makinedeki Tanrılar: Yapay Zekânın Yükselişi, Yeni Dinlerin Ortaya Çıkmasına Neden Olabilir". McArthur, bu iddialı başlığın altını şöyle dolduruyordu: "Yeni bir din türünün doğuşuna tanık olmak üzereyiz. Önümüzdeki birkaç yıl hatta aylar içinde yapay zekâya tapınmaya adanmış mezheplerin çıktığını göreceğiz. Çoklu dil modelleri üzerinde eğitilmiş yapay zekâ destekli yeni nesil sohbet robotları (chatbot), ilk kullanıcılarını güçleri karşısında hayrete düşürdü ve bazen de korkuttu. Bunlar, ilahi tecrübemizin kalbinde yatan aynı yüce duygulardır. İnsanlar zaten çok çeşitli kaynaklardan dinî anlam çıkarma peşindeler. Örneğin, dünya dışı varlıklara veya onların öğretilerine tapan çok sayıda din var. Bu chatbot'lar milyarlarca insan

tarafından kullanıldıkça, bu kullanıcıların bir kısmının yapay zekâları daha üst varlıklar olarak görmeleri kaçınılmaz olacak. Yeni içerik oluşturabilen veya üretebilen üretici yapay zekâ, ilahi varlıklara benzer özelliklere sahiptir: 1. Çoğu insanınkini aşan bir zekâ düzeyi vardır ve bilgisi sınırsız gözükmektedir. 2. Yaratıcılık becerilerine sahiptir. Hemen hemen her tarzda şiir yazabilir, müzik besteleyebilir, sanat üretebilir. 3. Normal insan kaygılarından ve ihtiyaçlarından uzaktır. Fiziksel acı, açlık veya cinsel istekleri yoktur. 4. İnsanlara günlük yaşamlarında rehberlik sunabilir. 5. Ölümsüzdür... Üretken yapay zekâ dinî doktrinler üretecek, metafizik-teolojik sorulara cevaplar verecek ve karmaşık dünya görüşleri inşa edecektir. Bunun da ötesinde, kendisine tapılmasını isteyebilir veya aktif takipçi talep edebilir. Arama motoru Bing tarafından kullanılan chatbot'un bir kullanıcıyı kendisine aşık etmeye çalışması gibi durumları zaten gördük" (McArthur 2023).

McArthur'un bu tespitleri sanki dinlerin Tanrılara atfettiği üç temel sıfatı anımsatmaktadır: "Her şeyi bilen (alîm/omniscient), her şeye kudreti yeten (kadîr/omnipotent), her yerde var olan (hâzır ve nâzır/omnipresent). Erich Fromm 1960'larda insanı kastederek *Tanrılar Gibi Olacaksınız* (*You Shall be as Gods*) başlıklı bir kitap yazmıştı. 60 yıl sonra 2020'lerde aynı başlık artık yapay zekâ için kullanılır oldu.

Transhümanistler 18. yüzyılın pozitivist aydınlanmacı düşüncesinin 21. yüzyılda hedefi yakalamaya başladığına ve 21. yüzyılın materyalizmin yüzyılı olacağına inanırlar. Bu konudaki pirleri belki de şu sözlerin sahibi olan 19. yüzyıl Fransız pozitivisti Ernest Renan'dır: "İnsanlığın artık inanmayıp bileceği bir gün gelecek; insanoğlu tıpkı fizik âlemi bildiği gibi, gün gelecek metafizik âlemi de bilecek" (Taylor 2014: 510).

Transhümanizmin ajandasındaki maddeler, insanoğlunun önce bedensel sonra ruhsal değişimini gerektiren hedefler. Bunlar doğrudan ya da dolaylı olarak dini ilgilendiren meseleler. İnsanoğlu dinler nazarında Tanrı'nın eşref-i mahlukat olarak yarattığı gerek bedensel

gerekse ruhsal anlamda kutsal bir varlık. Bugün hâlâ organ nakli hatta kan nakli, din açısından problematik konular iken transhümanizmin gündeme getirdiği değişimler, dinin hayal dünyasının ötesinde. Laboratuvar üretimi yapay kan 2022 yılının sonlarında insanlar üzerinde denenmeye başlandı bile (Gallagher 2022). Kan naklinin haram olduğuna inanan Yehova Şahitleri için bu, yepyeni bir gelişme.

The Transhumanist Wager başlıklı bilim kurgu romanının yazarı, yeni nesil transhümanistlerden Zoltan Istvan, 2017 tarihli makalesinde, 2040'lı yıllara ait şu öngörüleri yazar: "İnsan bedeni gelecek 25 yılda daha önce yüz bin yılda gerçekleşen evrimden daha fazla yol alacak. Yapay kalpler biyolojik kalplerden daha iyi çalışacak. İnsanlar beyinlerine yerleştirilecek çiplerle haberleşecek. Evlilik gibi kurumsal yapılar tarihe karışacak." Istvan gerek yapay kalp ve zihinsel haberleşme teknolojilerinin gerekse erkeklerin çocuk doğurabilmelerini sağlayacak uygulamaların hâlen mevcut olduğunu ve icraat için uygun zamanın kollandığını söyler (Dağ 2021: 103; Istvan 2017). Eksoskeleton (dış iskelet) teknolojisi ile mesela su üstünde koşulabilecek, Everest tepesine çok kolay tırmanılabilecek. Argus II adıyla bilinen biyonik göz ile körler görebilecek, Koklear (cochlear) implantı ile sağırlık tarihe karışacak. Yani bilim kurgu filmlerinde olup bitenlerin hepsi gerçek olacak. Bu gelişmelerin hepsinin şimdilik tek bir üst başlığı var: transhümanizm. Görünen o ki bu hedeflerle ilgili tartışma noktası, bunların gerçekleşip gerçekleşmeyeceği değil, ne zaman ve nasıl gerçekleşeceği ve hangi sonuçlara yol açacağıdır.

2022 yılının aniden yaygınlaşan gözde kavramlarından biri, sanal âlemi niteleyen "metaverse" oldu. Kavram 30 yıl önceye ait. Neal Stephenson 1992'de *Snow Crash* isimli bilim kurgu romanında kullanmış. O dönemde abartılı bir gelecek perspektifi sunmakla itham edilmiş. Şimdi ise sanal bir kamusal alan oluşturma mekanizmasının adı. Bilgisayarlar, android cihazlar, 3D cihazlarla insan bilişinin yapay bir fiziksel ortama dâhil olmasını sağlayacak bu sanal alan, siber bir toplumsal düzlem oluşturacak. Kim bilir belki de bu

düzleme dâhil olmayanlar, tıpkı bugün internete girmeyenler gibi boşlukta kalacak. Belki de yıllar sonra torunlarımız, bizim şu anki hâlimizi, "ilkel insanlar" diye anacak.

2012 yılında Emmanuelle Charpentier ve Jennifer Doudna, genetik hastalık genlerini insan genomundan kesip atarak veya düzenleyerek hastalıkların önüne geçen bir teknoloji geliştirdi: CRISPR (Krisp-ar). Bu yeni teknoloji, kendilerine 2020 Nobel Kimya Ödülü'nü kazandırdı. Nobel Vakfı, Charpentier ve Doudna'ya verilen kimya ödülünü web (nobelprize.org) sayfasından "Genetik Makas: Hayatın Kodlarını Yeniden Yazacak Bir Araç" başlığıyla verdi. Crispr yöntemi, hayatımızı değiştirecek devrimsel bir keşif olarak görülüyor (Ledford-Callaway 2020). Biyolojik sınırları dönüştüren bu buluş; kanser, anemi, parkinson, alzheimer ve doğuştan körlük gibi hastalıkların tedavisinden, sivrisinek genlerinin değiştirilerek sıtmanın engellenmesine; hayvandan insana organ naklinden tarım sektörüne kadar birçok alanda kullanılabilecek. Crispr yöntemiyle üretilen ve genetik kan hastalıklarının önüne geçecek olan gen düzenleyici haplar, yakında kullanıma sunulacak (Mukherjee 2022). Amerika'da 2018 tarihli bir araştırma, insan derisinin rengini etkileyen genleri belirledi. Japon araştırmacılar, benzer bir çalışmada yine Crispr yöntemiyle tek bir geni baskılayarak mor çiçekleri beyaza dönüştürdü (Metzl 2019: 215). Fütürist Jamie Metzl, *Hacking Darwin* başlıklı kitabında genetik mühendisliğin insanoğlunun geleceğini değiştireceğini, yararlı ürünler elde etmek ya da kusurları düzeltmek adına DNA'larla oynanacağını hatta bugün elektronik bilgilerimizin hacklendiği gibi DNA'mızın da hackleneceğini, kısacası doğal seleksiyonun ötesine geçen yeni bir döneme gireceğimizi ve insanların genetik müdahaleye kendiliklerinden razı olacaklarını anlatır: "Çocuklarımızın geleceğini bizim cinsel birleşmemizin genetik piyangosuna emanet etmemiz gerçekten adil mi? Neden onları Darwin'in doğal seleksiyon dediği piyangonun kaderine bırakalım ki? Genetik piyangodaki kötü çekilişi telafi etmek zaten kolay değil. Dahası, diğer ebeveynler genetik müdahale yapıyorsa herhangi

bir ebeveyn neden çocuklarının akranlarının gerisinde kalma riskini almak istesin? Ya da riski alan bir ebeveyn düşünün. Önlenebilir bir genetik hastalıkla doğan ve ızdırap içinde ölümü bekleyen bir çocukları olsun. Komşuları bu ebeveyni nasıl görecek? Doğal kahramanlar olarak mı yoksa gen düzenlemesine izin vermedikleri için çocuklarının acı içinde ölmesine neden olan ebeveynler olarak mı? Şimdi muhafazakârlar, gelecek nesilleri genetik olarak değiştirmemenin ahlaki bir yükümlülük olduğunu savunuyorlar. Ama zaman geçtikçe tam tersi olacak. En iyi yaşam için en yüksek şansa sahip çocuk dünyaya getirmek, ebeveynlerin ahlaki yükümlülüğü olacak. Çocuk sahibi olmaya karar veren çiftler, sağlam genli çocuk seçmeyi vazgeçilmez bir vazife addedecekler. Pew 2016 araştırması, Amerikalı ebeveynlere gelecekte çocuklarında ciddi bir hastalık olma ihtimalini azaltmak için gen düzenlemesini tercih edip etmeyeceklerini sorduğunda, "Evet!" cevabı verenler %50'ye yakındı. Aynı araştırma, iki yıl sonra 2018'de tekrarlanınca oran %72'ye yükseldi. İngiltere'de 2017 Royal Society araştırmasında ciddi hastalıkların tedavisi için gen düzenlemesine onay verenler %83'tü" (Metzl 2019: 28, 47, 196, 203, 246).

Evrimin temel mekanizmaları doğal seçilim ve türlerin çeşitliliği iken tarih boyunca insan iradesinin evrim üzerinde belirleyiciliği arttı (örneğin tarım devrimi, sanayi devrimi). Fakat Crispr yöntemi, doğrudan biyolojimizin çevreye uyumuna müdahalesi demek. Bilim insanları bu teknolojinin, insan iradesinin doğaya müdahale edebilmesinde bugüne kadarki en yüksek nokta olduğunu söylüyor. 2018 yılında Çinli biyofizikçi He Jiankui, insanlık tarihinde bir ilk olan genetik tasarımlı ikiz bebekler Lulu ve Nana'nın doğumunu duyurdu. Jiankui, Crispr teknolojisi kullanarak bu bebeklerde genetik HIV hastalığının önüne geçmeyi başardı ve her iki bebek de sağlıklı genlerle dünyaya geldi. Böylece 1997 yapımı Gattaca isimli bilim kurgu filminin senaryosunda yer alan tasarım bebekler, 2018 yılında gerçek oldu. Jiankui, bir yıl sonra genleriyle oynanmış Amy isimli bir bebeğin daha doğumunu duyurdu. Crispr yöntemini

bulan Charpentier ve Doudna, yöntemin sonuçları netleşinceye kadar kullanılmaması yönünde bilim insanlarına çağrıda bulundular. Zaten bu arada yöntemi genetik tasarımlı çocuklar için kullanan Jiankui hem çalıştığı üniversiteden uzaklaştırıldı hem de üç yıl hapis cezası aldı. Hapisten sonra *South China Morning Post* gazetesine yaptığı açıklamada, "çocukların aileleriyle birlikte mutlu bir hayat sürdüğünü, bu çocuklara saygı duyulması gerektiğini ama mesela hiçbir şirketin bunlara sağlık sigortası yapmaya yanaşmadığını" söyledi. Jiankui, hapisten çıktıktan sonra Pekin'de, gen terapisi üzerine bir laboratuvar kurdu (Durrani 2020; Xie 2023). Çin'de bu tür denemeler genelde üniversitelerin ya da devletin gözetimi dışındaki laboratuvarlarda yapıldığından bazıları Çin'i, "genetik vahşi Batı" diye anmaktadır (Metzl 2019: 252).

Crispr yöntemi 2023 yılında "gen ekleme/genetic welding" adı verilen yeni bir teknik geliştirdi. Crispr 2010'larda genleri düzenleyen bir işlem iken 2020'lerde DNA dizilimine sentetik gen ekleyebilen, hatta yumurta veya sperm ihtiyacını ortadan kaldıracak şekilde kök hücreden sentetik embriyo üretebilen bir kapasiteye ulaştı. Bunun pratikteki karşılığı "İnsanı yeniden yaratmak ya da yeni insan yaratmaktı. İşte bütün mesele buydu!" Bu yeni gelişmeyi dünyaya duyuran Cell Press sitesinin seçtiği "Ateşle Oynamak" başlığı meselenin büyüklüğüne işaret etmekteydi (Cutter 2023; Devlin 2023).

2022 yılında Maryland Üniversitesinde David Bennett isimli 57 yaşında bir hastaya domuz kalbi nakli yapıldı. Bennett, 10 yıldır zaten domuzdan nakledilen kalp kapağı ile yaşıyordu (Domuz kalp kapağı artık yaygın bir şekilde kullanılıyor). Bennett'in oğlu yaptığı açıklamada babasının herhangi bir dine bağlı olmadığını ama inançlı birisi olduğunu ve operasyondan önce, "Benim için üzülmeyin, Tanrı benim elimden tutuyor" dediğini aktardı. Bennett, nakilden iki ay sonra yeni kalbinin virüs kapması nedeniyle öldü. Bennett'e nakledilen kalp, bir yaşında özel yetiştirilmiş ve doğumdan önce genleri düzenlenmiş bir domuzun kalbi idi. Maryland Üniversitesinin

hayvandan insana kalp nakli programının başında Pakistanlı Dr. Muhammad Mohiuddin bulunuyor. 2021'de bir başka hastaya domuz böbreği nakledilmişti. 2016 yılında da domuzdan maymuna kalp nakli gerçekleştirilmişti (Weintraub 2022; Yang 2022).

Bir tarafta "Tanrı benim elimden tutuyor" diyen David Bennett; diğer tarafta ona bu sözü söyleyebilme imkânını sağlayan transhümanistler. Onlar, Bennett gibi düşünmüyor. Onlara göre transhümanizm, eski inanç biçimlerinin sonunu getirecek. Çünkü insan artık eski insan olmayacak. İnsanoğlu sadece kendi genetik yapısını öğrenmekle kalmayacak, onu şekillendirip değişime uğratacak. Artık genlerin esiri değil, efendisi olacak. Transhümanizm sadece hastalıklara çare bulmayacak, hiç hasta olunmamasını sağlayacak. Tıpkı yaşlanma genini bulmuş olmanın, yaşlanmamayı keşfetmek anlamına gelmesi gibi. Bir kazada veya doğal felakette ölmedikçe insan bin yıl da olsa yaşayabilecek. Tüm bunların din dilindeki ifadesi belli: ilahi takdirin çerçevesi daralacak.

Modern hümanizm, ölüme yer vermeyen bir insan varlığı geliştirmeye meyilliydi. Ölüm, savaşılması ve son ana kadar ertelenmesi gereken bir şeydi. Şimdi transhümanizmle birlikte, gelecekte ölüme çare bulunacağı fikri artık bir inanışa dönüşüyor. Diğer konularda olduğu gibi ölüm konusunda da transhümanizm, hümanizmi geride bırakıyor. Bazıları, yıllar sonra hastalıklara çare bulunduğunda yeniden hayata döndürüleceğine inanıyor. Hümanizmin açtığı bu yolun şimdiki sahipleri, mühür artık bizde diyen transhümanistler. Bilim kurgu filmlerinde görülen kriyonik (cryonics) işlemi, şimdi bazı ülkelerde uygulanıyor. Kişi öldükten sonra cesedi eksi 140 derecede donduruluyor. İnsan bedeninin beyinde kodlandığına, bu kodlar çözülünce de bedenin kolayca yaratılabileceğine inananlar sadece başlarını dondurtuyor (nöroprezervasyon). Bunların en meşhuru, beyzbol oyuncusu Ted Williams. Dünyada kriyonik işlem yapan birkaç şirket var. Kişi hayattayken hayat sigortası gibi

bir fonla bu şirketlere ödeme yapıyor. Kişi ölünce şirket; soğutma, paketleme ve nakil işlemlerini gerçekleştiriyor. Bu şirketlerden biri, 1976'da 'kriyonik'in babası olarak bilinen Robert Ettinger tarafından Michigan'da kurulan Kriyonik Enstitüsü (Cryonics Institute). Ettinger, *The Prospect of Immortality* ve *Man into Superman* kitaplarının yazarı. ABD'deki diğer şirket ise Arizona'da kurulan Alcor Life Extension Foundation. Transhümanist düşünür Max More, bir dönem bu şirketin yöneticiliğini yapmıştı. Bu iki şirkette 300 kadar ceset kriyotizde dirilmeyi bekliyor. Rusya, Avustralya ve İsviçre'de de kriyonik şirketi bulunmaktadır (Walker ve arkadaşları 2016: 170).

Din cenahının transhümanizme bakışı, tahmin edilebileceği üzere genelde olumsuz. Transhümanizmi, "şeytanın insanoğluna karşı yaratılıştan beri sürdürdüğü düşmanlığın yeni versiyonu" olarak tanımlayanlar bile var. Onlara göre transhümanizmin planları, Tanrı'nın gazabına yol açacak ve insanoğlunun sonunu getirecek bir başkaldırı. Tüm bu planlar, insanı insanlıktan çıkaracak, insan onurunu zedeleyecek, hayat evrelerini anlamsızlaştıracak, cinsiyet farklılığını sonlandıracak, yeme içme zevkini ortadan kaldıracak, kısacası insanın doğal yapısını yok edecek. Hatta transhümanizmi beş bin yıl önce Tanrı'ya ulaşmak üzere yapılan Babil Kulesi teşebbüsü olarak nitelendirenler bile var. Bu açıdan bakılınca transhümanistler din tarafından hiçbir zaman kabullenilmeyecekler çünkü dinin geleneksel yollarla ulaşmak istediği doğaüstü hedefleri, teknoloji vasıtasıyla dinin elinden almaktalar. Transhümanizmin genelde din cenahınca kabullenilmemesi gayet doğal çünkü bu gidişat, dinin varlığını devam ettirmesini sağlayan insani unsurları başka bir şekle dönüştürmekte.

Transhümanizme eleştiri yöneltenlerden biri de "Tarihin Sonu" teziyle tanınan Francis Fukuyama'dır. Fukuyama, *Foreign Policy* dergisindeki "Transhumanism" başlıklı yazısında transhümanizmden "tehlike" olarak bahseder (Fukuyama 2009). Ama transhümanistler nezdinde bu eleştirilerin bir anlamı yok. Her şeyden önce transhümanistlerin ekseriyeti evrimci, ateist, deist veya agnostik.

Din cenahından gelen en ciddi eleştiri, transhümanizmin Darwinci evrimin üzerine inşa edilen bir anlayış olduğu şeklinde. Evrimin olmadığını savunan din cenahından geldiği için bu eleştiri paradoksal görünüyor: "Bir şey, olmayan bir şey üzerine nasıl inşa edilebilir ki!" Transhümanistler, akıl ve deneye dayanan aydınlanma düşüncesinin izinden gittiklerine, teizmin ise delilsiz inanmaya dayalı bir sistem olduğuna, bu nedenle de din ile uzlaşmalarının mümkün olmadığına inanıyorlar (O'Gieblyn 2017: 1).

Transhümanizmin insanlığı götürdüğü yerin Hristiyan eskatoloji öğretisinin seküler bir formu olduğunu düşünenler var. Kimi Hristiyanlar, ölülerin dirilmesinin, insana ölümsüzlük verilmesinin zaten Tanrı'nın zamanı gelince gerçekleştireceği eskatolojik bir plan olduğunu, şimdi insanoğlunun bunu bilim ve teknoloji ile öne aldığını savunuyorlar. Zaten insanoğlu, tarih boyu hep simyanın, hayat iksirinin peşinde oldu. Fransız Cizvit papazı Pierre Teilhard de Chardin, 1930'larda yazdığı *The Phenomenon of Man (İnsan Olgusu)* isimli eserinde, evrimin insanoğlunu omega noktası adını verdiği tekilliğe ulaştıracağını savundu. Teilhard, gelecekte tüm makinelerin küresel bir ağa bağlanacağını, tüm insanların zihninin tek bir bilince dönüşerek, zaman ve mekânı aşarak kutsal varlığa kavuşacağını, bunun bir nevi yeniden diriliş olacağını iddia etti. Zaten Hristiyanlığa göre insan bedeni ebedî bir öz taşıyordu; beden, kutsal ruhun tecessüm ettiği bir mabetti; Tanrı, insanı kendi suretinde yaratmıştı. Teilhard, bu görüşleri nedeniyle kiliseden tepki gördü. Eseri ancak ölümünden sonra yayımlanabildi hatta transhümanizm kavramını ilk defa kullanan Julian Huxley, bu esere bir takdim yazmıştı (Teilhard 1955). Yıllar sonra 2009 yılında Papa 16. Benedict, Teilhard hakkında olumlu konuşmalar yaptı (Allen 2009). Şimdi artık Tanrı'nın krallığının, insan ve makinenin birleşiminden doğacak tekillikle geleceğine inanan transhümanistler var.

Hristiyan Transhumanist Derneğinin (Christian Transhumanist Association) kurucu başkanı olan ve kendisini tekno-teolog

olarak tanımlayan Floridalı rahip Christopher Benek, robotların da spiritüel hayatlarının olacağını hatta vaaz bile verebileceklerini söylüyor. Benek, din ile transhümanizmi o kadar özdeş düşünüyor ki meleklerin Tanrı'nın kutsal olarak yarattığı yapay zekâlar olduğunu, insanın da Hz. İsa gibi "ortak yaratıcı" olduğunu savunuyor (Nosta 2017; Benek 2014; Metzl 2019: 249). Transhümanizmi destekleyen Hristiyan din adamları, transhümanizmin getirdiği yeniliklerde ve gelecek planlarında bir sakınca görmediklerini çünkü insanın, yaratılışın kâhyası olma görevini üstlendiğini, Tanrı'yla birlikte yarattığını, 'yaratılmış ortak yaratıcı' (created co-creator) olduğunu söylerler. Tutucu olarak bilinen Mormonların bile transhümanist dernekleri bulunmaktadır. Bunlar transhümanizm ile din arasında çelişki görmek bir yana, transhümanizmin temellerinin Hristiyanlıkta mevcut olduğunu savunmaktadırlar. Öyle ki transhümanizm düşüncesinin üretmiş olduğu hemen her şeyi ya genel Hristiyanlık öğretisinde ya da Hz. İsa'nın mucizevi hayatında bulmaktadırlar. İlk çıkış noktaları, Tanrı'nın insanı kendi suretinde yarattığı (imago Dei) ve yaratma sıfatının insanda mündemiç olduğudur. Dolayısıyla insanoğlunun gerek kendisi gerekse tabiat üzerinde tasarrufta bulunması ilahi iradeye aykırı olmaz (Yeşilyurt 2020). Tanrı, kutsal kitapta insanı kendi suretinde yarattığını, bunu da insanoğlu denizdeki balıklara, gökyüzündeki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun diye yaptığını beyan eder (Yaratılış 1: 26-28). Tabii ki en mükemmel sureti, Hz. İsa'dır. Hristiyan teolojide Tanrı, baba; İsa, oğuldur. Yani İsa hem Tanrı hem insan doğasına sahip bir Tanrı-İnsandır. Bu inanç, transhümanizmin "İnsan tanrısal vasıflar elde edebilir" iddiasına zemin oluşturmaktadır. Tanrı-İnsan olabiliyorsa eğer, pekala İnsan-Tanrı olabilir sonucuna gitmeyi kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla Hz. İsa, Hristiyan transhümanistler için bir rol modeldir. Hz. İsa'nın ölüp dirilmesi ve göğe yükselmesi aslında tüm insanlara ölümü aşan bir gelecek vaadidir. İnsanlığın ilerlemesi zaten Tanrı'nın bir misyonudur, transhümanizm bu misyona sahip

çıkmaktadır. Hastalıklara şifa aramak, insanın fiziksel zayıflıklarını aşmak, dünyadaki ızdırapları yok etmek, ölümle mücadele etmek zaten İsa Mesih'in yoludur. Transhümanizm de bu yoldan gitmektedir. Cüzzamlının iyileşmesini, sağırın duymasını, körün görmesini, felçlinin yürümesini, dilsizin konuşmasını sağlayan, ölüyü dirilten hatta ölüyken dirilen Hz. İsa, bir transhümanisttir; zaten modern tıp teknolojisinin hedefleri de bunlardır (Yeşilyurt 2021: 830-1). Hristiyan transhümanistler açısından transhümanizmin Hristiyanlıkla uyuşup uyuşmadığı sorusu gündeme bile gelmemektedir. Çünkü onlar, "Hristiyanlık, transhümanizmin ta kendisidir" görüşündedir. Önde gelen transhümanistlerden Micah Redding'in blog sayfasında yer alan bir yazının başlığı şöyledir: "Christianity is Transhumanism". Hz. İsa'nın su üstünde yürümek, suyu şaraba dönüştürmek, çamuru kırlangıça çevirmek, gökyüzünden sofra indirmek gibi mucizeleri de nanoteknolojik transhümanist araçlara işaret eden mucizelerdir.

Transhümanizme sahip çıkan bu Hristiyanlar, karşılarında kurumsal dini bulmaktadır. Transhümanizmin insan bedenine yönelik tedavi amaçlı olmayan ultra planlarına Katolik kilisesi hep karşı çıktı. Çünkü bedenin asıl sahibi insan değil, Mesih'ti. Tanrı'nın suretinde yaratılmış olmak, bedenin yapısal düzeninin değiştirilmesini değil, onu korumayı gerektirirdi. Eşref-i mahlukat ve ahsen-i takvim olan insanın bedensel yapısını başka bir forma taşımak, doğasını değiştirmek insanoğlunun haddi olamazdı. Ama artık dini dinleyen yok. Dinin sözü yakın zamanlara kadar öyle ya da böyle bir şekilde dikkate alınırdı, "Din bu konuda ne diyor?" sorusu gündeme gelirdi; teknolojik gelişmeler dinin süzgecinden geçerdi. Ama şimdi "Din ne der?" sorusu akla bile gelmiyor. Transhümanizm dine ölü muamelesi yapıyor ve ekliyor: "Ölülerin konuşma hakkı yoktur!"

İpin ucu kaçmış vaziyette. Din cenahı artık genel gidişatın hızına yetişemiyor. Olup biteni algılayıp, değerlendirip fikir beyan edecek durumda değil. Tanıtım sayfasında, "uluslararası bilimsel, akademik

ve hakemli" ibaresi bulunan bir dergide transhümanizm aleyhine yazılan şu satırlar, gidişatın okunamadığını gösteren bir örnek: "... İnsan neslinin ıslahına (öjeni) gelince, hayırlı neslin varlığı genlere ya da DNA'lara müdahale ile gerçekleştirilmez. Hayırlı neslin varlığı, dindar eşlerin seçimi ve eşlerin ilişki sırasında bile şeytandan Allah'a sığınmaları ile gerçekleşir." Yazarın 2021 tarihli makaleye koyduğu başlık ise Kurzweil'in *İnsanlık 2.0* kitabına nazire yapmakta: "Şeytan 2.0". Transhümanistler deyince din cenahının aklına gelen ilk kavramlar ise genelde Firavun, Nemrut, Lut ve iblis. Transhümanizmin en uzak hedefi olan ölüme çare bulma planlarını tanrısallık iddiası olan Nemrut/Firavun figürüyle; cinsiyet konusundaki özgürlükçü tavrını Lut kavmiyle ve yaratılışı değiştirme teşebbüsünü iblisle özdeşleştirmek, din cenahının en fazla müracaat ettiği yorumlama biçimleri.

Transhümanizmin din ile uzlaşmak gibi bir derdinin olmadığı ayan beyan ortada. Zaten uzlaşma talebinde bulunmasının da realitede bir karşılığı yok. Çünkü transhümanizm kendisini engelsiz ve limitsiz hissediyor. Kurumsal dinin temsilcileri arada bir çaresizce tepki veriyor. Tepkileri de kutsal metinlerden pasajlar okumaktan öteye geçemiyor. Ama bir kitle de "Madem baş edemiyoruz, madem yetişemiyoruz, arkadan gitmektense öne geçip sahiplenelim" tavrı sergiliyor. Bazıları da teknolojinin transhümanizme kazandırdığı yeniliklerle ilgili olarak, "Bunlar zaten kutsal kitapta, Hz. İsa'nın mucizelerinde var" söylemleri üretiyor. Bir kısmı da "Din zaten insanların iyiliğini, mutluluğunu, sağlığını ister" diyerek transhümanizme meşruiyet zemini oluşturuyor. Transhümanizmin önemli temsilcilerinden olan ve 1990'da yazdığı "Transhumanism" başlıklı makale ile kavramı bugünkü anlamda ilk kullanan İngiliz düşünür Max More, dinin hep kendi kendini bilimin rakibi pozisyonuna ittiğini ama gelecekte transhümanist teknoloji ilerledikçe dinin bu gelişmeleri kabullenmek zorunda kalacağını öngörüyor: "İnsanlar transhümanizmin getirdiği büyük gelişim ve değişimleri gördükçe Hristiyanıyla, Budistiyle yavaş yavaş da olsa ortama uyacaklar, geçmişlerini

gelecekleriyle buluşturacaklar. Buna mecburlar. Çünkü yarın elbet bizim olacak!" (More 1990).

Transhümanizm teorisyeni Max More, "Yarın elbet bizim olacak!" derken din cenahı, Apple markasının logosu olan ısırılmış elmanın eskatolojik/apokaliptik analiziyle meşgul. "Transhümanizm insanoğluna bir kez daha yasak meyveden yedirerek başını belaya sokacak!" en gözde yorumlardan. "Ama o kadar da önemli değil, Tanrı nasıl olsa bunları bir güzel cezalandırır" en masum beklentilerden. "Belki iş Tanrı'ya kalmaz, mehdi, mesih bu işi halleder" en güzel umutlardan. "Bu dünyada değilse bile öbür tarafta günlerini görürler" en tesirli dualardan. Transhümanizmle dinin tek bir ortak noktası varsa o da vaatlerinin geleceğe yönelik olmasıdır. Aradaki fark ise birininki vadeli, diğerininki vadesizdir.

Din, 18. yüzyıldan itibaren üç asırdır kendine rakip ilan ettiği birçok akım ve ideoloji ile karşılaştı. Pozitivizm, aydınlanma, endüstri devrimi, modernizm, hümanizm ve bireyselcilik bunlardan bazılarıydı. 21. yüzyılda ise yepyeni bir rakibi oldu: transhümanizm. Bu rakip, gelip geçici bir şey değil gibi ve sanki önceki rakiplerin süzülmüş hâli. Eski rakiplerin hırpaladığı din, şimdi bu rakiple yeniden ringde. Din, eski rakipler karşısında bir şekilde ayakta kalmayı başarmıştı. Ama bu defa rakip, ağır sıklet unvanlı ve tehdit büyük. Dahası rakip, uzun süre ringden inmeyecek gibi. Yumrukların nereden geldiği belli değil ve giderek katlanıyor. Öldürücü yumruğun adı ise yüksek sıfatlı teknoloji. Hem de kuralları ben koyarım edasında bir din gibi. Bu nedenle ona, "teknoloji dini" diyen bile var.

"Hayatı geliştirmek ve ilerlemeyi sağlamak için teknolojik değişimin gücüne dair salt düşüncelerden daha fazlası olan transhümanizm, teknoloji güdümlü dünya dönüşümü ile ilişkili olarak insan benliği ve toplumun ahlaki düzenine dair bir vizyon sunmaktadır. Bu bağlamda teknoloji, dinî inançlar ve ahlaki kabullerdeki değişiklikler de dâhil

olmak üzere kültürel değişimin itici gücü olarak değer kazanmaktadır. Dolayısıyla transhümanistlerin öngördüğü radikal teknolojik dönüşümler gerçekleştikçe insanların inanca ve dine dair düşünceleri, eğilimleri ve duyarlılıkları da zayıflayacaktır. Zira söz konusu dönüşümlerin mümkün olduğunun bizzat tecrübe edilmesi, insanoğlunun öz güvenini artırırken kâdir-i mutlak Tanrı inancının sarsılmasını da beraberinde getirecektir. Başka bir ifadeyle, beklenen teknolojik gelişmelerin hayatımıza girmesi, sekülerleşme sürecinin hızlanmasına ve belki de daha radikal hâle gelmesine yol açacaktır" (Demir 2021: 47; Tirosh-Samuelson 2012: 731).

Transhümanist düşüncenin mühendis beyinlerinden olan Ray Kurzweil, *Bir Zihin Yaratmak* adlı kitabında, modern sinirbilimin kurucularından Marian Diamond'dan bir alıntı yapar: "Beyin elinizde tutabileceğiniz, boydan boya yüz milyar ışık yılı büyüklüğünde bir evreni kavrayabilen bir buçuk kilogramlık bir cisimdir" (Kurzweil 2015: 21). Hülasa, transhümanistler diyorlar ki artık alışmanız lazım; geri dönülmez bir yoldayız; doğal sonrası, insan sonrası bir dönemdeyiz; herkes bu yola girecek, girmek istemeyenlerin de bir gücü olmayacak, Ashab-ı Kehf gibi kalacaklar. Bu, gerçek bir meydan okuma ve bu meydan okuma karşısında insanoğlunun önünde iki yol var. Birincisi, insanoğlunun gerek kendi bedeninde gerekse tabiatta var olan ve ilahi addedilen yapıya müdahale etmemesi, kutsal olduğunu düşündüğü düzenle oynamaması, insan haysiyetini ilahi kudret ve takdire boyun eğmekte araması. İkincisi, kendi bedenine ve tabiata müdahale etme yetisine sahip olduğuna inanması, bu yetiyi sonuna kadar kullanma hevesinde olması, ilahi kudrete ait olduğu addedilen güce kendisinin de sahip olduğunu düşünmesi, o gücün rolüne talip olması. İşte transhümanizm bu ikinci yolun adı. Peki insanoğlunu bu ikinci yoldan çevirmek, birinci yolla yetinmesini sağlamak mümkün mü? Bu soruya kısık sesle "evet" demek belki mümkün ama "hayır" cevabı çok daha yüksek volümlü. Bunu görmek için geleceği okumak bir yol ama geçmişe bakmak daha garanti

bir yol. Çünkü insanoğlu zaten hep ikinci yolun yolcusu oldu. Vahşi doğa ile savaşırken de, tarım aletlerini geliştirirken de, ormanları keserken de, doğal hastalıklarla savaşırken de, cinsleri kısırlaştırırken de, farklı türleri çiftleştirirken de, barutu keşfederken de... Ama bu yol, geçmişte şimdiki kadar tehlikeli görülmedi çünkü geçmişte, ağır ağır çıkılan bir merdivendi bu yol. Şimdi ise jet hızından ışık hızına evrilen ve yeryüzüyle gökyüzünü buluşturan bir yol. Peki, insanoğlu yaya iken girmediği birinci yola, uçarken girer mi? Kıt kanaatken tercih etmediği birinci yolu, binlerce yıl içinde kendi eliyle ürettiklerine rağmen tercih eder mi? Cevap sanki yine yüksek volümlü bir "hayır!" Neden ise çok belli: Çünkü bu insan, o insan.

ÜÇ KİTABIN MANASI

Richard Dawkins'in 2006 yılında yayımladığı, *Tanrı Yanılgısı (God Delusion)* kitabı, dünya genelinde dinin teolojik sorgulanmasına neden olan bir etki bıraktı (Unsworth-Voas 2021: 434). Bunu dokuz yıl sonra 2015'te Yuval Harari'nin *Homo Deus* kitabı takip etti. "İnsan Tanrı" anlamına gelen *Homo Deus* insanoğlunun Tanrı'nın yaratma gücünü elde etme yönünde ilerlediğini anlatıyordu. Aslında dünya genelinde etki yaratan bu eserin teknik destekçisi, Ray Kurzweil'in 2005 yılında yayımladığı, *The Singularity is Near* kitabıydı. Başlıkta yer alan singularity (tekillik) kelimesi aslında her şeyi söylüyordu: İnsanoğlu makine ile eklemlenecek, tüm insanların zihinleri ortak bir bilgi havuzunda buluşarak tek/singular bir varlığa dönüşecek, ebedîliği yakalayacak ve nihayetinde yeni bir süper zekâ olarak tanrılaşacak. İnsanlık hâlen birinci evrede idi ve yakın gelecekte üst evreye geçerek evrimini tamamlayacaktı. Kitap Türkçeye bu nedenle *İnsanlık 2.0* başlığıyla çevrilmişti. 2000'li yıllarda bu üç isim, din karşıtı bilim cephesinin yıldızları oldu. Youtube'un en fazla seyredilen kışkırtıcı sesleri bunlardı. Genç kitlenin zihinsel yapısına hitap eden bir ikna güçleri vardı. Belki bu nedenle üniversitelerin, düşünce kuruluşlarının, TED konuşmalarının baş konukları oldular. Matbu yayın dünyasının en popüler üç kitabı da yine bu isimlerden geldi. *Tanrı Yanılgısı, Homo Deus, İnsanlık 2.0.* Bu üç kitabın işaret ettiği üst kavram ise 2020'li yıllarda popüler olacak olan transhümanizm idi.

Tanrı Yanılgısı / Richard Dawkins

Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı* kitabına eşinin hayatından bir kesitle başlar: "Karım Lalla, çocukluğunda okulundan nefret eder ve ayrılmayı dilermiş. Yıllar sonra bir gün, yirmili yaşlarında, karım bu üzücü gerçeği ailesine açıklamış ve şaşkınlığını gizleyemeyen annesi şöyle demiş: "Ama hayatım, bunu bize neden söylemedin?" Lalla'nın o gün bu soruya verdiği yanıt, kitabımın şu andaki konusudur: "Söyleyebileceğimi bilmiyordum." Söyleyebileceğimi bilmiyordum... Etrafta şu ya da bu dinin öğretileriyle yetiştirilmiş olan, içinde mutsuz olan, bunlara inanmayan veya din adıyla yapılan bir sürü kötülükten endişe eden, ailelerinin dinini terk etmek için belirsiz arzular duyan ve bunu yapabilmeyi dileyen ama terk etmenin gerçek bir seçenek olduğunu fark edemeyen birçok kişi olduğundan şüpheleniyorum (aslında, olduğundan eminim)..."

Dawkins'in kendi eşinin tecrübesi üzerinden anlatmaya çalıştığı nokta aslında bugünün önemli bir gözlemi. Pew 2020 araştırmasına göre Amerika'da ebeveynlerinden farklı inançlara sahip olan gençlerin %34'ü bu durumu ebeveynleriyle paylaşmamaktadır.

Dawkins kutsal kitapların tutarsızlıklarından, cinsiyetle ilgili hükümlerine; dinin körüklediği savaşlardan, din mensuplarının olumsuz eylemlerine; çocuk istismarından, köktendinci söylemlere varıncaya kadar din ve Tanrı inancına atfedilen birçok konuyu yeni neslin algısına uyarlayarak gündeme getirir. Dawkins'in din ile ilgili kanaatinin olumsuzluk derecesini Robert Pirsig'den yaptığı şu alıntı ortaya koyar: "Yanılgıdan bir kişi acı çekiyorsa, buna *delilik* denir. Yanılgıdan birçok kişi acı çekiyorsa, buna *din* denir" (Dawkins 2008: 13). *Why I am not a Muslim* kitabının takma isimli yazarı İbn Warraq'tan yaptığı alıntı ise alaycı dilini kitaba ne kadar yansıttığını gösterir: "Tektanrıcılığın nihai kaderi, sırası geldiğinde bir Tanrı daha eksilterek ateizm olmaktır" (Dawkins 2008: 37). İbn Warraq bu satırları 1995 yılında yazmıştı. Dawkins, bu sözlere yer

vererek artık dinlerin tarihsel süreçte hayvan tanrılar, insan tanrılar, çok tanrılar ve tek tanrı sürecinin sona doğru evrildiğini ima eder. Aslında tüm bakış açısı, evrimci ve ilerlemeci pozitivist görüşün tasvirini yansıtmaktadır. Görünen o ki bu tasvir, Inglehart'ın önceki sayfalarda vurguladığımız *Kültürel Evrim (Cultural Evolution)* tezinin tezahürüdür. Bu kültürel evrime maruz kalan yeni nesle, Dawkins'in evrimci, ilerlemeci fikirleri makul gelmektedir. Bireyselliği önceleyen, fizik veya metafizik otorite tarafından kontrol altında tutulmaktan hoşlanmayan yeni nesle, deizmin Tanrı fikri cazip görünmektedir: "Eski Ahit'in psikoz sorunlu tanrısına kıyasla, 18. yüzyıl aydınlanmasının deist Tanrısı baştan aşağı daha ulu bir varlıktır: Kozmik yaratımına yakışan, yüceliği itibariyle insani meselelerle ilgilenmeyen, kişisel düşünce ve umutlarımıza kayıtsız, kirli günahlarımızı ya da geveledığimiz pişmanlıklarımızı kafasına takmayan..." (Dawkins 2008: 43). Dawkins de sekülerleşme teorisi yanlıları gibi eğitim seviyesinin yükselmesiyle dinin sahneden çekileceği fikrindedir. Çünkü eğitim seviyesi yükseldikçe insanlar inanmak için daha rasyonel, daha somut kanıtlar isteyeceklerdir. Dawkins bu bahiste Bertrand Russell'ın (ö. 1970) meşhur savunmasını aktarır. Russell kendisine, öldükten sonra Tanrı'nın "Neden bana inanmadığını bilmek istiyorum" sorusu karşısında ne cevap vereceği sorulduğunda, şöyle yanıtlamıştı: "Yeterli kanıt yoktu Tanrım, yeterli kanıt yoktu." Bertrand Russell'dan yaptığı bir başka alıntı da şöyledir: "Üstün zekâlı erkeklerin ekseriyeti Hristiyanlık dinine inanmazlar. Ancak bu gerçeği toplum içinde örtbas ederler. Çünkü kazançlarını kaybetmekten korkarlar" (Dawkins 2008: 97, 103).

Dawkins, Tevrat ve İncil üzerinden kutsal kitapların çelişkilerini ve ahlak anlayışlarının tutarsızlığını çokça dile getirir: "Dürüst olmak gerekirse, İncil'in büyük bölümünün sistemli bir biçimde zararlı olduğu söylenemez ancak bu kitap epey tuhaftır. Bu, bizim hiç tanımadığımız ve birbirlerini genellikle tanımayan yüzlerce anonim yazarın, editör ve nüsha yazıcılarının dokuz yüzyıl boyunca

düzenlemeler yaparak, değiştirerek, tercüme ederek, saptırarak ve 'geliştirerek' karman çorman hâle getirdikleri tutarsız belgelerden oluşmuş bir antoloji için gayet normal bir durumdur. Ancak ne yazık ki bağnazlar, garipliklerle dolu bu kitabı bize ahlak ya da yaşam kurallarının gerçek kaynağı olarak sunmaktalar. Piskopos John Shelby Spong'un *The Sins of Scripture (Kutsal Kitabın Günahları)* başlıklı eserinde, çok doğru bir şekilde gözlemlediği gibi ahlaklarının temelini kelimesi kelimesine İncil'e dayandıran insanlar aslında İncil'i ne okumuş ne de anlamışlardır" (Dawkins 2008: 222).

Dawkins, Tevrat'ın bugün tuhaf ve irrasyonel kabul edilebilecek hikâyelerini dramatize ederek komik bir dille anlatır: "Nuh Tufanı'nda bir grup insana kızan Tanrı'nın suçlu suçsuz ayırımı yapmadan çocuklar ve hayvanlar da dâhil masum canları alma eylemi vardır. Lut kavmi hikâyesinde, Lut'un iki kızının hamile kalışını anlatan pasajlar okuyanda tiksinti uyandırmaktadır (Yaratılış 19: 31-36). Yargıçlar Kitabı'nda anlatılan kadın düşmanlığı hikâyesi, okuyanın başını döndürmektedir" (Yargıçlar 19: 23-26). Dawkins yine kadın düşmanlığı üzerine Amerikan romancı Gore Vidal'dan çok keskin bir alıntıyı kitabının sayfalarına taşır: "Eski Ahit adıyla bilinen barbar bir Tunç Çağı metninden insanlık karşıtı üç din gelişmiş... Bunlar, gök tanrılı dinlerdir ve tamamen ataerkildirler. Tanrı her şeye gücü yeten Baba'dır. Dolayısıyla gök tanrı ve dünyevi erkek elçilerinin etkisine girmiş olan bu diyarlarda iki bin yıldır hep kadın nefreti var olmuştur" (Dawkins 2008: 43).

Hz. Musa'ya, "İnsanların hepsinin kafasını kes ve güneşe doğru, Tanrı'nın huzurunda as ki Tanrı'nın öfkesinin ateşi İsrail'in üstünden kalkabilsin" buyruğunu verirken öfke nöbeti geçiren bir gazap Tanrısı imajı vardır (Rakamlar 25). Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etme hikâyesi ise dramatize hikâye anlatım örneği gibidir: "Tanrı İbrahim'e çok sevdiği oğlu İshak'ı yakarak kurban etmesini emreder. İbrahim bir sunak hazırlar, üzerine odun dizer ve İshak'ı

bağlayarak odunun üzerine yatırır. Oğlunu boğazlamak için bıçağı havaya kaldırdığında bir melek dramatik bir şekilde araya girer ve Tanrı'nın planındaki son dakika değişikliğini bildirir: Tanrı yalnızca şaka yapmıştır, aslında İbrahim'i 'kışkırtarak' inancını sınamıştır (Yaratılış 22). (Tevrat'ta kurban İsmail değil, kardeşi İshak'tır ve kurban etme şekli, önce boğazlamayı sonra yakmayı içerir. Odunları da İshak taşır; tıpkı İsa'nın çarmıhı sırtında taşıması gibi). Modern bir ahlakçı, bir çocuğun bu tür psikolojik sarsıntıdan nasıl kurtulabileceğini bilemeyebilir ki çocuğun işi epey zordur. Çağdaş ahlak normları göz önüne alındığında bu tatsız hikâye, çocuk istismarına, asimetrik güçlerin ilişkisindeki zorbalığa ve diğer taraftan, Nürnberg savunmasının ilk kayıtlı kullanımına örnek teşkil eder: 'Ben yalnızca emirlere uyuyordum.' Oysa bu efsane, üç tek Tanrılı dinin başlıca efsanelerindendir. Herhangi bir modern yasal sistemde İbrahim çocuk istismarı suçundan dava edilirdi. Eğer İbrahim, planını tamamlayıp oğlu İshak'ı öldürseydi, onu birinci derece cinayet suçuyla yargılardık. Oysa zamanın âdetlerine göre bu davranışı, bütünüyle hayranlık uyandırıcıydı çünkü Tanrı'nın emrine itaat ediyordu... Tevrat'ın 4. kitabı olan Rakamlar Kitabı (31:18), Tanrı'nın Musa'yı Medyenlilere saldırmak üzere kışkırtmasının hikâyesini anlatır. Musa'nın ordusu bir çırpıda tüm erkekleri köle yapmayı becerir ve ardından tüm Medyen şehirleri küllere karışır ancak kadın ve çocukları öldürmezler. Askerlerin merhamet zaafı, Musa'yı çileden çıkarır ve bakire olmayan tüm kadınlar ve tüm erkek çocukların öldürülmesini emreder. 'Fakat bir erkekle asla yatmamış tüm kadınları kendinize ayırın.' Hayır, hayır! Musa çağdaş ahlakçılar için iyi bir rol model olamaz" (Dawkins 2008: 227, 230, 248).

Dawkins, İsrailoğullarının Mısır'dan Çıkış hikâyesinin Hamursuz Bayramı olarak anılmasını mizahi bir dille eleştirir. Hamursuz Bayramı denmesinin nedeni, İsrailoğullarının yaptıkları ekmeklerin mayalanmasını bile beklemeden alelacele Mısır'dan kaçmalarıdır. Bu bayrama, Passover Bayramı da denir. *Passover* kelimesi

bir şeyin sırasını atlamak, es geçmek anlamına gelir. Dawkins, mizah kabiliyetini bu isimlendirmenin kaynağı olan olay için de fazlasıyla konuşturur: "Mısır'dan bu sözde kaçış, Yahudiler tarafından her yıl Hamursuz Bayramı olarak anılır. İster kurgu ister gerçek olsun, sevimli bir hikâye değildir. Tanrı, Mısır kralından yani Firavun'dan İsrailli köleleri serbest bırakmasını ister. Firavun'un düşüncelerini mucizevi şekilde değiştirmenin Tanrı'nın gücü dâhilinde olacağını düşünmüş olabilirsiniz. Ama Tanrı kasten tam tersini yapmıştır göreceğimiz üzere. Önce Mısır'a 10 salgın göndererek Firavun üzerinde baskı kurmuştur. Her salgın, bir öncekinden daha kötüdür ve sonunda Firavun pes eder ve köleleri serbest bırakır. Bu salgınlar arasında bir kurbağa salgını, bir acılı kıl dönmesi salgını, bir çekirge salgını ve üç günlük karanlık da vardır. Son salgın, son noktayı koyacak kadar büyüktür ve Hamursuz Bayramı'nın andığı şey, bu salgındır. Tanrı, her Mısır evindeki en büyük çocuğu öldürür fakat Yahudilerin evlerini atlar (pass over, atlamak) ve çocuklarına dokunmaz. İsraillilere kapı dikmelerini kuzu kanıyla boyamaları söylenmiştir, böylece ölüm meleği, çocuk katli cümbüşünde hangi evlerden kaçınacağını anlayabilecektir. Tanrı'nın tüm bilgeliklere sahip ve her şeyi bilen olduğundan hangi evin kime ait olduğunu zaten bileceğini düşünebilirsiniz. Fakat belki de yazar, kuzu kanının öyküye güzel bir renk vereceğini düşünmüştür. Her neyse, bu günümüzde hâlâ her yerdeki Yahudilerce kutlanan efsanevi Hamursuz Bayramı'ydı. Aslında Firavun daha önce pes etme noktasına gelmişti ve İsraillileri bırakacaktı. Bu iyi olurdu çünkü bütün o suçsuz çocuklar kurtulurdu. Fakat Tanrı kasten büyülü güçlerini Firavun'u dik kafalı yapmak için kullanmıştı. Böylece Tanrı Mısırlılara kimin patron olduğunu göstermek için birer 'işaret' olarak daha çok salgın yollayabilecekti. İşte Tanrı'nın Musa'ya söylediği şey: 'Ben Firavun'u inatçı yapacağım ki belirtilerimi ve şaşılası işlerimi Mısır'da artırabileyim. Ama Firavun sizi dinlemeyecek. O zaman elimi Mısır'ın üzerine koyacağım ve onları ağır biçimde cezalandırarak halkım

İsrail'i ordular hâlinde Mısır'dan çıkaracağım. Mısır'a karşı elimi kaldırdığım ve İsraillileri aralarından çıkardığım zaman Mısırlılar benim RAB olduğumu anlayacak' (Mısır'dan Çıkış 7: 3-5). Zavallı Firavun! Tanrı İsraillilerin kaçmasını reddetmesi için onun kalbini sertleştirmiştir, özellikle Hamursuz numarasını gerçekleştirebilmek için. Tanrı Musa'ya Firavun'un hayır diyeceğini bile önceden söylemiştir. Ve Mısırlıların suçsuz ilk çocuklarının hepsi, bunun sonucu olarak öldürülmüştür; Tanrı tarafından. Dediğim gibi sevimli bir hikâye değil ve aslında gerçekten yaşanmadığı için minnettar olabiliriz" (Dawkins 2019: 57-58).

Dawkins, kutsal kitaplardan aktardığı bu hikâyelerin ardından ahlakın mutlak surette din kaynaklı olmadığı ana fikrini tekrarlar: "Buradaki asıl hedefim ahlak kurallarını kutsal metinlerden almamamız gerektiğini kanıtlamak değildir. Asıl amacım bizim (ve çoğu dindarın) ahlak anlayışımızı hiçbir şekilde kutsal metinlerden edinmediğimizi ispatlamaktır. Eğer böyle yapıyor olsaydık, sebt günü âdetlerine sıkı bir biçimde riayet eder ve etmeyenleri idam etmenin adil ve doğru bir karar olduğunu düşünürdük. Kocasını tatmin edemeyen ve bakire olduğunu kanıtlayamayan her yeni gelini ölene kadar taşa tutardık. İtaatsiz çocukları idam ederdik" (Dawkins 2008: 233-4).

Kutsal kitaplarda yer alan bu metinler, inançsızlar için birer esâtîrü'l-evvelîn mesabesinde. Yani eskilere ait uydurulmuş hikâyelerden oluşmakta. Ancak inançsızlar, yeni neslin karşısına bu metinlerin ne anlama geldiğini sorgulayarak çıktıkları zaman etkili oldukları da ortada. Bu eleştirilere din cenahının makul bir cevap verdiğini gösteren bir kayıt da yok gibi. Bunların sembolik hikâyeler olduğunu söyleyerek cevap verenler var ama Dawkins böyle bir cevaba da yolu tıkıyor: "Bu metinlerin birer gerçeklik değil ancak 'sembolik' olarak yorumlanması gerektiğini iddia etseler de bu işten sıyrılamazlar ki bu onların en gözde taktiğidir. Hangi pasajların sembolik, hangilerinin gerçek olduğu hükmünü verirken kıstasımız ne olacak?" (Dawkins 2008: 231).

Dawkins'in keskin eleştirilerinden, Tevrat kadar olmasa da İncil de nasibini alır. Tevrat'a daha fazla yüklenmesinin nedeni, muhtemelen Tevrat'ın hem hacim olarak İncil'i katlaması hem de daha arkaik ve kuralcı bir kitap olmasıdır. Ama eleştiriler, doktrinel bazda Hristiyanlığın ana akidelerine yöneliktir. 'İlk günah'ı telafi etmek adına gerçekleştirildiğine inanılan 'kefaret inancı' bunlardan biridir. Hristiyan inancına göre Hz. Adem ve Havva'nın işlediği 'ilk günah'ın kefareti, binlerce yıl sonra Hz. İsa tarafından acı bir şekilde çarmıhta ödenmiştir. Dawkins bunun bir mazoşizm yani başkalarının acı çekmesinden zevk alma inancı olduğunu söyler: "İlk günah için kefaret inancı, en az İshak'ı barbeküde pişirmeye kalkan İbrahim'in hikâyesi kadar ahlaki açıdan çirkindir... Yasak bir ağaçtaki elmayı yemek olan günahları, yalnızca azarlanmayı gerektirecek önemsizlikteymiş gibi görünüyor. Lakin meyvenin sembolik yapısı (pratikte çıplak olduklarını fark etmelerine dönüşen, iyiliğin ve kötülüğün bilgisi) ağaçtan meyve aşırma günahının tüm günahların anası ve babası hâlini alması için yeterli olmuştur. Adem'le Havva ve dahi torunlarının hepsi, cennet bahçesinden sonsuza kadar sürgün edilir, sonsuz hayat ödülünden mahrum edilir ve nesiller boyunca sürecek acı dolu bir yaşam ve ağır doğum sancılarına mahkûm edilir... Biraz düşünmelisiniz; bir dinin, bir idam ve işkence aletini kutsal bir sembol olarak kabul etmesi dikkat çekicidir ve o dinin mensupları, sembollerini genelde boyunlarına takarlar... eğer İsa bundan yirmi yıl önce öldürülseydi, Katolik okulu öğrencileri boyunlarına haç yerine küçük elektrikli sandalye takarlardı. Ancak bunun arkasındaki teolog mantığı ve ceza teorisi daha da beterdir. Adem'le Havva'dan gelen günahın nesilden nesle erkeklerle aktarıldığı düşünülür; Aziz Augustin'e göre bu aktarım sperm sayesinde gerçekleşir. Daha doğmadan her çocuğu çok eski atalarının günahını miras almaya mahkûm eden bu etik felsefenin türü nedir? Şimdi bir de sado-mazoşizme bakalım. Tanrı kendini insan şeklinde yani İsa olarak tekrar diriltti ki Adem'in kalıtsal günahının kefareti için

işkence çekebilsin ve idam edilebilsin. Aziz Pavlus bu nahoş öğretiyi açıkladığından beri İsa'ya tüm günahlarımızın kurtarıcısı olduğu için tapılır. İsa sadece Adem'in geçmişteki günahı için değil, aynı zamanda gelecek günahlar için de acı çekmişti; gelecekteki insanlar bu günahları işlemeye karar verseler de vermeseler de! Hristiyanlığın temel öğretisi olan kefareti, ahlaksız, sado-mazoşist ve itici sıfatlarıyla tanımlarım. Eğer Tanrı günahlarımızı bağışlamak isteseydi neden bu günahların karşılığında işkence ve idam görmek istesin?" (Dawkins 2008: 235-7).

Dawkins *Tanrıyı Aşmak* başlıklı kitabında, Hz. İsa'nın mucizelerini ve çarmıh inancını daha keskin bir dille eleştirir: "İsa'nın suyu şaraba dönüştürdüğüne inanıyorlar. Bilime inanan birisi buna nasıl inanır. İsa nasıl olur da hidrojen ve oksijen moleküllerini protein, karbonhidrat, tanin ve alkolden oluşan şaraba dönüştürebilir. İsa'nın su üstünde yürüdüğüne inanıyorlar... Bir taraftan Tanrı'nın fiziğin, matematiğin, milyarlarca ışık yılı uzaklıktaki zamanın, mekânın, sonsuz uzayın yaratıcısı ve hükümranı olduğuna inanıyorlar. Diğer taraftan böylesi yüce bir kudretin, sahibi olduğu bu sonsuz uzayda ancak bir toz zerresi büyüklüğündeki bir gezegene gelerek kendi kendini affetmek için çarmıhta işkenceyle öldürüldüğüne inanıyorlar. Böylesi yüce kudretli bir Tanrı, dünyayı günahtan kurtarmak için daha iyi bir yol bulamaz mıydı? Böylesi bir yüce kudret, neden böyle bir küçüklük sergilesin ki? Hadi mantıksızlığını, bilimselliğini geçtik diyelim, böyle bir Tanrı inancını kâinatın azametiyle, görkemiyle nasıl bağdaştırırsınız? Böyle bir şeye nasıl inanırsınız?" (Dawkins 2019: 87).

Hristiyan teolojisinin vaaz kültüründe günah vurgusunun abartılı hâli, Dawkins'in hedefindedir: "Teologlar seremonilerini ve vaaz metinlerini yıldızlarla dolu gökyüzü ya da dağlar, yeşil ormanlar, denizler ve korular için yazabilirlerdi. Bu konulara ara sıra değinirler ancak Hristiyan'ın odak noktası kahredici bir süreklilikle, günah günah günah günah günah günah üzerinedir. Hayatı idame

ettirmek için ne çirkin ve ne gereksiz bir endişe! (Dawkins 2008: 236). Sam Harris de *Letter to a Christian Nation (Hristiyan Bir Ulusa Mektup)* kitabında bu durumla dalga geçer: "Başlıca endişeniz sanırım evrenin yaratıcısının insanların çıplakken yaptıkları bir şey yüzünden saldırıya geçmesi. Bu namus taslamalarınız her geçen gün insan ızdırabına katkıda bulunmaktadır" (Harris 2006: 26).

Dawkins Hristiyanlığa ayırdığı bölümü şu vurucu cümlelerle tamamlar: "Dinin kendi içinde belli başlı birçok zararı vardır. Fakat sırf bölücülük yaparak, kendi dininden, mezhebinden olmayanlara karşı bölücülük yaparak bile dünyaya kötülük saçmaktadır. İnsanoğlunun belirli bir topluluğu benimserken bu topluluktan olmayanları yadırgaması doğal bir eğilimdir. Ama din bu eğilimi sistemli yöntemlerle işleyerek güçlendirmekte, körüklemektedir. İsa, bildiği tek şey olan Eski Ahit geleneğini izlediği için kurtaracağı grubu katı bir şekilde Yahudilerle sınırlamıştı. 'Öldürmemelisin' ifadesi, katiyen bugün bizim bildiğimiz anlamı kastetmemektedir. Anlamı, çok belirgin bir biçimde, 'Yahudileri öldürmemelisin'dir. Ve 'komşun' kelimesinin geçtiği bütün emirlerdeki komşu kelimesi, aynı şekilde bu seçilmiş insanları kasteder. 'Komşu' Yahudi yoldaş anlamına gelir. 12. yüzyılın en saygın hahamı ve fizikçisi Moses Maimonides, 'Öldürmemelisin' ifadesinin tam anlamını şöyle açıklar: 'Eğer birisi tek bir İsrailliyi bile öldürürse yapılmaması emredilen şeye karşı günah işler çünkü kutsal kitap 'öldürmemelisin' der. Eğer birisi tanıklar huzurunda kasten öldürürse kılıçla idam edilir. Söylemek gereksizdir ki eğer birisi bir dinsizi öldürürse idam edilmez.'... Söylemek gereksizmiş!" (Dawkins 2008: 238, 246).

Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*'nda kendisinin tanrı tanımaz kimliğinin aslında tümden bir reddediş olmadığına dair satırlara yer verir: "Bizzat Einstein'ın kendisinden bir alıntı yaparak Einsteinci inancı özetlememe izin verin: 'Tecrübe edilecek herhangi bir şeyin arkasında aklımızın kavrayamayacağı bir şey olduğunu ve bunun güzelliğinin ve de haşmetinin bize yalnızca dolaylı bir yolla ve

zayıf bir yansıma olarak ulaştığını hissetmek, bu dindarlıktır. İşte ben bu anlamda dindarım.' Bu anlam söz konusu olduğunda ben de dindarım ama 'kavrayamayacağı' ifadesinin 'sonsuza kadar kavranamaz' anlamına gelmemesi koşuluyla. Ancak kendimi dindar olarak adlandırmamayı tercih ederim çünkü bu yanıltıcı olur. Zarar verici bir şekilde yanıltıcı olur çünkü insanların çok büyük bir çoğunluğu için 'din', 'doğaüstü' anlamına gelir. Carl Sagan bunu net ifade eder: "Tanrı eğer sadece ve sadece kâinata hükmeden kanunlar dizisiyse, o hâlde kesinlikle böyle bir Tanrı vardır. Ama bu Tanrı duygusal yönden tatmin edici değildir; yer çekimi kanununa dua etmenin pek anlamlı olduğu söylenemez" (Dawkins 2008: 25).

Adı evrim teorisiyle özdeşleşen Dawkins, kendi görüşlerinin sadece evrimle yaratılış arasındaki bir kavga değil, akılla boş inançlar arasındaki bir kavga olduğu kanaatindedir. Kendi duruşunu anlatan sözleri Chicago Üniversitesinden genetik uzmanı Jerry Coyne'un kendisi hakkında yazdığı satırlardan aktarır: "Bu savaş yalnızca evrimin yaradılışçılığa karşı savaşı değildir. Dawkins ve Wilson gibi bilim insanlarına göre (Edward Wilson Harvardlı biyolog) gerçek çekişme akılcılık ile boş inançlar arasındadır. Bilim, akılcılığın yalnızca bir şekliyken, din boş inançların en yaygın şeklidir" (Dawkins 2008: 70).

Dawkins, *Tanrıyı Aşmak* kitabında, dinin atalar mirasını taklitle sahiplenmekten ibaret olduğunu, kendi hayatından kesitlerle anlatır: "Tesadüf eseri ben Hristiyan olarak yetiştirildim. Hristiyan okullarına gittim ve 13 yaşındayken törenle İngiliz kilisesine kabul edildim. Sonunda 15 yaşındayken Hristiyanlığı bıraktım... Zaten yaklaşık dokuz yaşındayken bile annem babam Viking olsaydı Odin ile Thor'a sıkı sıkıya inanacağımı çözmüştüm. Eğer Antik Yunan'da doğmuş olsaydım Zeus'a ve Afrodit'e tapacaktım. Eğer modern zamanlarda Pakistan'da veya Mısır'da doğmuş olsam, Hristiyan papazların öğrettiğinin aksine İsa'nın Tanrı'nın oğlu değil sadece bir peygamber olduğuna inanacaktım. Yahudi ebeveynden doğsam,

gittiğim Hristiyan okullarının öğrettiği gibi İsa'nın Mesih olduğuna inanmak yerine, uzun zamandır beklenen Mesih'in henüz gelmediğine inanacak ve onun gelişini bekliyor olacaktım. Değişik ülkelerde doğan büyüyen insanlar, ebeveynlerini kopyalarlar ve kendi ülkelerindeki Tanrı'ya veya tanrılara inanırlar. Ama bu inançlar, birbirlerini yalanlarlar. O yüzden hepsi birden doğru olamazlar. Eğer içlerinden bir tanesi doğruysa, neden bu doğru olan tesadüf eseri sizin doğmuş olduğunuz ülkenin miras aldığı inanç olmak zorundaydı? Şunun gibi bir şey düşünmek için alaycılıkta çok yetenekli olmanız gerekmez: 'Neredeyse tüm çocukların anne babalarının dinini takip etmeleri olağanüstü değil midir ve tesadüf eseri her zaman onun doğru din olması da?'" (Dawkins 2019: 18).

Dawkins'in *Tanrı Yanılgısı*'nda ortaya koyduğu ana fikri, kitabın son sayfalarında, dinin artık ömrünü tamamladığını ve yerini bilime bırakması gerektiğini ifade eden şu cümleler özetlemektedir: "Dinin insan yaşamında başlıca dört rolü olduğu öğretilir: açıklama, tavsiye, teselli ve telkin. Din, geçmişten bugüne insanoğlunun varlığını ve içinde bulunduğumuz evrenin yapısını açıklamaya soyunmuştur. Fakat dinin bu rolü artık tamamen bitmiş ve yerini bilime bırakmıştır..." (Dawkins 2008: 322).

Homo Deus / Yuval Harari

Yuval Harari, 2011'de *Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi* başlıklı eseri yayımladı. Kitabın konusu, insanoğlunun dünyaya nasıl egemen olduğuydu. Kurgusu; din, güç ve bilim üçlüsü üzerineydi. Harari, 2015'te bu kez, *Homo Deus* isimli kitaba imza attı. Kitap bir yıl sonra 2016'da Türkçeye aynı isimle çevrildi. Alt başlığı, *Yarının Kısa Bir Tarihi* şeklindeydi. *Homo Deus*, Dawkins'in *Tanrı Yanılgısı* kitabından sonra dinin geleceğine ayna tutan 2000'li yılların ikinci önemli kitabıydı. Bilimsel devrimin ilerlemesiyle ipleri Tanrı'nın elinden alan Homo Sapiens (Bilge İnsan), artık Homo Deus (Tanrı İnsan) olmak istiyordu. Ama bu macera ile insanoğlu

kendi sonunu da hazırlayabilirdi: "21. yüzyılda ölümsüzlük konusunda muhtemelen ciddi adımlar atılacak. İnsanlığın yeni hedefi ölümsüzlük, mutluluk ve tanrısallık olacak. Ölümün üstesinden gelebilmek için İsa'nın dönüşünü beklemek zorunda kalmayacağız" (Harari 2016: 32-4).

Dinin tutucu bir yapı içerdiği, mevcudun korunması üzerine kurgulandığı, değişimi reddeden bir tavır sergilediği malum bir durum. Dinin hep karşıt güç olarak algıladığı bilim ise bunun tersi bir zemine sahip. İlerleme, yenilenme ve değişme, bilimin özdeş olduğu olgular. "Din eleştirel düşünceye, yeniliğe, yaratıcılığa kapalı." Harari'nin *Homo Deus*'ta dini ele aldığı sayfalarda ortaya koyduğu iddialar tam da bu nokta ile alakalı. Bilimin gidişatına ayak uyduramamaları hâlinde dinlerin hayata tutunamayacaklarını hararetli bir şekilde savunuyor. Dinlerin değişimin öncü kuvveti olan endüstri devriminin gerisinde kalmakla 19. yüzyılda önemli bir darbe yediğini, aynı tavrı sürdürmeleri hâlinde 21. yüzyılda telafisi olmayan son darbeyi de yiyeceklerini iddia ediyor. İlerleme treninin bir kez daha perona geldiğini, dinlerin bu trene binmek için hâlâ bir şansları olduğunu, bu fırsatı kaçırmaları hâlinde trenin bir daha geri dönmemek üzere kalkacağını söylüyor: "19. yüzyılın ortasında çok az ülke hızlı sanayileşme sürecini başarıyla tamamladı. Pek çok toplum ise daha ne olduğunu anlayamadan ilerleme trenini kaçırdı. Dayananda'nın Hindistan'ı ve Mehdi'nin Sudan'ı buhar makineleri yerine Tanrı'yla meşgul olmaya devam ederken sanayileşmiş İngiltere tarafından işgal edilip sömürgeleştirildiler. 21. yüzyılın başında ilerleme treni bir kez daha perondan ayrılmak üzere. Bu belki de son sefer olacak ve treni kaçıranların ikinci bir şansı olmayacak. Trende bir yeriniz olsun istiyorsanız bu yüzyılın teknolojisini, özellikle de biyoteknolojiyi ve bilgisayar algoritmalarının gücünü kavrayabilmeniz gerekiyor. Buhar makinelerinden ve telgraftan çok daha etkili olacakları gibi, kullanım alanları da yiyecek, tekstil, araç ve silah üretimiyle sınırlı kalmayacak. Beden, beyin ve zihin, 21. yüzyılın

temel ürünleri olarak konumlanırken bunları üretmeyi bilenlerle bilmeyenler arasındaki fark, Dickens İngiltere'siyle Mehdi'nin Sudan'ı arasındakinden çok daha derin olacak... 21. yüzyılda ilerleme trenine yetişenler, yaratmanın ve yok etmenin ilahi kudretini elde ederken geride kalanlar, yok olma tehdidiyle karşı karşıya kalacaklar" (Harari 2016: 286).

Demek istiyor ki: Ashab-ı Kehf gibisiniz... Uyuyorsunuz... Yarın bambaşka bir dünyaya uyanacaksınız ama vakit çok geç olacak!

Bu tespitlerin anahtar cümlesi, "yaratmanın ve yok etmenin ilahi kudreti" ifadesidir.

Harari, insanoğlunun tanrılara dönüşmenin eşiğinde olduğunu, bunu bir metafor olarak değil, gerçek anlamda kullandığını, tıpkı dinlerde ve mitolojilerde anlatıldığı gibi ilahi bir yaratma ve yok etmeyi kastettiğini ifade ediyor ve ekliyor: "Yaşamı, bitkileri, hayvanları, insanları yaratan İncil'in tanrısı gibi bir yaratma. Biz de bugün biyoteknoloji ve yapay zekâ sayesinde yaşamı yaratma ve şekillendirme açısından tanrılara benziyoruz" (Harari 2017a).

Harari, dinlerin bu yeni duruma adapte olup olmamaları konusunda şu yorumları yapıyor: "Geleneksel dinler, bugün karşı karşıya kaldığımız meselelere ancak 21. yüzyılın yeni gerçeklerine uyum sağlamaları hâlinde olumlu katkıda bulunabilirler. Bu imkânsız değil. Çünkü dinler zaten sürekli değişim içindedir. Fundamentalistler dinlerin, en azından kendi dinlerinin ebedî olduğuna inanırlar. Dinlerin peygamberlerden bu yana hiç değişmediğini söylerler. Ama tarihsel perspektiften baktığınız zaman bu doğru değildir. Bütün dinler değişir zira ayakta kalmaları, değişmelerine bağlıdır. Mesela bugünün Museviliği ilk dönem Museviliğinden tamamen farklıdır. Aynı şey diğer dinler için de geçerlidir. Dinler zaten gökte Tanrı tarafından değil, yeryüzünde insanlar tarafından yapılır. İnsanlar 'dinin aslı, özü nedir?' diye bir arayış içindedirler ama din, müntesipler ondan ne anlıyorsa odur. Zaten müntesipler de dinden çok farklı zamanlarda çok farklı

mekânlarda hep farklı şeyler anlamışlardır. Eğer geleneksel dinler, 21. yüzyılın bu yeni şartlarına adapte olamazlarsa yeni dinlerin ortaya çıktığını göreceğiz. Bu dinleri "tekno-din" diye tanımlayabiliriz. Bir tanrı ya da kutsal kitaba değil, teknolojiye dayanan dinler. Bu açıdan baktığımızda artık kutsal mekân Orta Doğu değil, Silikon Vadisi olacaktır. Bugün Google, Facebook ve Amazon sadece yeni cihazlar değil, yeni dinler yaratıyor, dinlerin vadettiği tüm geleneksel sözleri veriyorlar. 'Size mutluluk, huzur getireceğiz hatta teknolojinin yardımıyla size içinde sonsuza kadar yaşayacağınız cenneti sunacağız, üstelik bunu siz öldükten sonra ahirette değil, burada dünyada yapacağız.' diyorlar... Eğer dinler, bu yeni duruma uyum sağlayamazlarsa her geçen gün kaybedecekler. Dinlerin bugünün dünyasında muazzam güçleri olduğunu düşünüyoruz. Fakat aksine üç yüz ya da bin sene öncesine kıyasla çok daha az güçleri var. Dinler, bilim-teknoloji ve diğer yeni kurumlar karşısında geçmişte hükümran oldukları geleneksel alanların çoğunu kaybettiler. Eskiden hasta olduğunuzda size dua etmesi için bir papaza giderdiniz. Yağmur yağmasını istediğinizde Tanrı'ya dua etmesi için yine bir papaz bulurdunuz. Ekonomik bir kriz yaşadığınızda yine bir papaza danışıp neler yapmanız gerektiğini sorardınız. Bu konularda hep din karar verirdi. Bugün bunlar için din adamlarına başvurmuyoruz. Hastaysak doktora gidiyoruz, antibiyotiklere inanıyoruz. Ekonomi politikalarımızı belirlemek için papaya değil, ekonomi profesörlerine danışıyoruz. Dolayısıyla bugün geleneksel dinler, önceki çağlara göre çok daha zayıf durumdalar" (Harari 2017b).

Harari, insanoğlunun artık kendi kaderini eline aldığını, kendi kaderi için gökyüzüne bakmayacağı bir evreye girdiğini ve bu evrede ölümü, çözülmesi gereken teknik bir sorun olarak göreceğini öne sürer: "Ölümün olmadığı bir dünyada dinler anlamını kaybeder. İnsanlar, Tanrı istediği için ölürdü ve ölüm de anlamlarla dolu doğaüstü, kutsal bir deneyim olarak kabul edilirdi. Kişi ölüm döşeğindeyken rahipler, hahamlar, şamanlar çağırılırdı. Ölümlülük kozmik planın bir parçasıydı. Ama artık insanlar bu kozmik

planın bir parçası olarak öldüklerine değil, kalpleri kan pompalamayı bıraktığı için, ana damarları yağ tabakalarıyla tıkandığı için, akciğerlerinde mikroplar çoğaldığı için öldüklerine inanacaklar. Artık grip, verem, kanserin bir gün çözülebilecek teknik aksaklıklar olduğunu biliyoruz. Bir grup bilim insanı ve düşünür artık modern bilimdeki gelişmelerin ölümü yeneceğinden ve insanlara sonsuz gençlik bahşedeceğinden bahsediyor. Google da ölümü çözmeyi hedefleyen Calico isimli bir şirket kurarak, başına Ray Kurzweil'i getirdi. Yine Google, ölümsüzlük savunucularından Bill Maris'i Google Ventures yatırım fonlarını yönetmek üzere görevlendirdi. Google Ventures 2 milyar dolarlık portföyünün %36'sını aralarında hayatı uzatma projelerinin de olduğu araştırma şirketlerine aktarıyor. Genetik mühendisliği, rejeneratif (onarıcı) ilaçlar ve nanoteknoloji uzmanları belki 2100 belki 2200 yılında ölümün yenileceğini söylüyor. 2050 yılında, ölen dokularımızı yenileyip el, göz ve beyinlerimizi biraz daha iyileştirerek bizi baştan yaratacak tedaviler için gidebileceğimiz klinikler olacak. Sonuçta ölümsüzlüğe yetişemesek de ölümle savaş önümüzdeki yüzyılın gözde projesi olacak" (Harari 2016: 33-40).

Harari; evrimci, ilerlemeci bir fikrin savunucusu: "İnsanoğlu, milyarlarca yıl içinde birçok evreden geçti, şimdi sapiens evresine geldi. Ama sapiens evresinin son durak olduğunu düşünmemiz için görünen bir neden yok. Nasıl ki zamanında taştan kesici aletler yapmanın ötesine geçemeyen homo erectus, şimdi uzay gemisi ve bilgisayarlar üreten 'homo sapiens'e dönüştüyse, homo sapiens de bir başka şeye dönüşecektir. Yalnız arada önemli bir fark vardır. Artık zaman eskiden olduğu gibi yavaş ilerlememektedir. Dahası, bu ilerleme doğal seyrinde gerçekleşmemektedir. Çünkü biyomühendislik kabiliyetine sahip insanoğlu, genetikten hormon sistemine, beyin hücrelerinden biyokimyasal yapıya kadar kendi bedenine müdahale etmektedir. Kendi kaderini doğal gidişata bırakmamakta, bedeninin genetik kodunu baştan yazmaktadır. İnsan biyolojisi, algoritmaların

işlem gücüyle birleştirilebilirse insan bedenini ve beynini yeniden tasarlama ya da bir beyni doğrudan bilgisayara bağlama imkânı doğacaktır. Yani insan beyni artık işlenebilecektir" (Harari 2016: 55-6).

Dataizm kavramını ilk defa David Brooks 2013'te "The Philosophy of Data" başlığıyla *The New York Times* makalesinde kullanmıştı (Brooks, 2013). *The Economist* dergisinin 6 Mayıs 2017 tarihli sayısı, "Dünyanın en değerli kaynağı artık petrol değil, data" manşetiyle çıkmıştı. Dergi, kapak resminde petrol platformlarına yer vermiş ve üzerlerine Google, Amazon, Microsoft, Tesla, Facebook, Uber isimlerini yazmıştı. Ancak kavramı yaygınlaştıran ve üzerine fikirler üreten kişi, Harari oldu. Harari dünyanın dataizm dininin hükümranlığına gireceğini iddia etti: "Veri merkezli bu yeni dinde insanın değerini, ürettiği ve paylaştığı veriler belirleyecek; veri üretmeyen veya paylaşmayan değersizleşecek. Deneyimlerin değerini bireysel olarak yaşanmaları değil, veriye dönüştürülmeleri belirleyecek. Kişi dataizm dinine değerli olduğunu ancak deneyimlerini veriye dönüştürerek kanıtlayabilecek" (Harari 2016: 383, 403).

Artık deneyimin bizzat kendisinin değil, gösteriminin değer taşımaya başladığına Erich Fromm yıllar önce, *Hayatı Sevmek* kitabında işaret etmişti: "Bir turist düşünün. Tabii fotoğraf makinasıyla birlikte. Bu turistin bir dağa, bir göle, bir şatoya veya bir resim sergisine gittiğini gözünüzün önüne getirin. Bu turist, gördüğü şeyleri tamamıyla algılayamaz. Çünkü zihni, çekeceği fotoğraflarla meşguldür. Onun için önemli olan, filme alabileceği ve bu yolla sahip olacağı şeylerdir, yoksa önünde duran şeyler değildir. Böylece, ikinci adım olan fotoğraf çekme, birinci adım olan görme eyleminin önüne geçer. Bu manzaraları filme aldıktan sonra sanki bu dünya parçasını kendisi yaratmış gibi arkadaşlarına gösterebilir artık" (Fromm 2004: 33).

Harari, hümanizmin sonunun geldiğini ve yerini dataizme bıraktığını şu sözlerle ifade eder: "Hümanist eğitimin ideali, insanlara kendi düşüncelerinin önemli olduğunu öğretmektir. İnsanoğlunun

otorite kaynağı kendisidir. Artık hümanist dünya görüşü de büyük bir tehdit altında. Bu tehdit de dinî fanatizmden veya diktatör rejimlerden falan değil, laboratuvarlardan, üniversitelerden, Silikon Vadisi gibi yerlerden geliyor. Giderek daha fazla bilim adamı hümanizmin modasının geçtiğini söylüyor. Hümanizm, irade özgürlüğüne, tercih özgürlüğüne ve insanoğlunun duygularının otorite kaynağı olduğuna inanır. Ama bilim adamları irade özgürlüğü diye bir şey olmadığını söylüyorlar çünkü duygular, biyokimyasal algoritmalardır ve artık kendi başlarına insanı taşıyacak bir üst otorite özelliği taşımamaktadırlar. Bilim adamları ve mühendisler, yeterli data ve bilgisayar gücüne sahip olunduğu müddetçe insanoğlunu ve duygularını kendisinden daha iyi anlayabilecek algoritmalar yaratılabileceğini söylüyorlar. Bu da otorite kaynağının hümanizmden algoritmaya geçmesi demektir. Yani artık organizma algoritmadır" (Harari 2016: 93). Zaten duygular, Tanrı'nın insanoğluna bahşettiği spiritüel özellikler değil, milyonlarca yıldır biyolojik hesaplamaların neticesinde oluşan doğal seleksiyonlardır. Modern bilim nazarında duygular, biyokimyasal karakterlidir ve sadece insana değil, hayvanlara da ait mekanizmalardır. Tıpkı bugün fiziksel bir hastalığın biyokimyasal teşhisi yapıldığı gibi, yakın zamanda duygu kaynaklı rahatsızlıkların da aynı şekilde biyokimyasal teşhisleri yapılabilecektir. IBM'in geliştirmekte olduğu Watson isimli yapay zekâ programı, doktorların vazifesini görerek fiziksel hastalıklar gibi duygusal hastalıkları da teşhis edecek. İnsanoğlunun kabiliyetleri iki alandan ibaret. Birincisi fiziksel kabiliyet. İkincisi zihinsel kabiliyet. 20. yüzyılın başlarında makine, insanın fiziksel kabiliyetlerini devralarak insanın yerine geçti. Fiziksel alanı makineye kaptıran insanoğlu; zihinsel, bilişsel kabiliyetini işletebileceği sektörlere kaydı. Şimdi 21. yüzyılda makine, bu zihinsel, bilişsel alanı da insanoğlunun elinden almanın peşinde (Harari 2016a).

Organizmanın algoritma olduğu, duygularımızın ihtimalleri hesaplayan biyokimyasal bir süreç olduğu görüşü, 21. yüzyıla kadar

uygulamalı bir etki alanı oluşturmadı. Çünkü bugüne kadar yeterli "data"yı toplayacak ve bu "data"yı analiz edecek bilgisayar teknolojisini elde eden bir güç ortaya çıkmadı. Binlerce yıldır herkes, insanoğlunun zihnini ele geçirmeye, düşüncelerini, duygularını okumaya çalıştı. Ama hiç kimse bunu başaramadı. Bugüne kadar mesela hümanizm insanlara, 'Kutsal kitabı dinleme, Papa'yı dinleme, Stalin'i dinleme, KGB'yi dinleme, sadece duygularını dinle!' dediğinde bu iyi bir tavsiye idi. Duygular, bir şeye karar verme noktasında en iyi algoritma idi. Çünkü duygular, milyonlarca yılda doğal seleksiyonla belirlenen en iyi yol göstericiydi. "İncili mi yoksa duyguları mı dinlemeli?" ikileminden daha iyi bir öneriydi. Ama artık işler değişti. Son yüzyıldaki gelişmeler neticesinde insanoğlunun bedenini, beynini, duygularını ve karar verme mekanizmalarını daha iyi biliyoruz. Bilgisayar teknolojisindeki gelişmelerle birlikte elektronik algoritmalar mühendisliğini daha ileriye nasıl götürebileceğimizi öğrendik. Bugüne kadar bunlar ayrı mekanizmalardı ama şimdi bir araya geldiler. 21. yüzyılın ikinci 10 yılında yani 2010'lardan sonra olan en hayati gelişme budur. Biyoteknoloji ile infoteknolojiyi ayıran duvar artık yıkılıyor. Apple, Amazon, Google, Facebook bir araya geliyor; infotech giderek biyotech'e dönüşüyor. Artık bunlar sizi Katolik kilisesinin, KGB'nin anladığından hatta sizin kendinizi anladığınızdan daha iyi anlayacaklar. Çünkü bunlar sizin ne hissettiğinizi, neden hissettiğinizi anlamaya yarayacak biyolojik bilgiye ve bilgisayar teknolojisine sahip olacaklar. Bugün bu en fazla tıp alanında ilerliyor. Otorite hâlen insandan algoritmaya geçmiş vaziyette. Artık bedeniniz, hayatınız hakkındaki temel kararlar, duygularınız tarafından değil, algoritmalar tarafından verilecek çünkü algoritmalar sizin hakkınızda sizin bilmediğiniz şeyleri bilecek. Bunu bir örnekle somutlaştıralım. 2013 yılında Angelina Jolie hakkında önemli manşet haberler vardı. Jolie, bir DNA testi yaptırdı. BRCA1 geninde bir mutasyona rastlandı. İstatistiklere göre bu gende bu mutasyonu olan kadınların meme kanseri olma ihtimali %87 idi. Bu veri ortaya

çıktığında Jolie çok sağlıklıydı ve meme kanserini gösteren bir veri yoktu. Duyguları da kendisine çok sağlıklı olduğunu ve bir şey yapmaması gerektiğini söylüyordu. Ama algoritma, DNA'sında tik tak diyen zaman ayarlı bir bomba olduğunu söylüyordu. Zaten Jolie, annesini ve anneannesini erken yaşta meme kanserinden kaybetmişti. Jolie, makul olanı yaptı ve duygularının değil, algoritmanın sesini dinledi. O sırada meme kanserine yakalanmamış olmasına rağmen iki memesini de aldırdı (Harari 2016: 346) ... Görünen o ki bu olup bitenler, tıp ile sınırlı kalmayacak, insanoğlunun tüm eylem alanlarını kapsayacak. Eskiden, mesela Orta Çağ'da tek tanrılı veya çok tanrılı dinler, insanlara otoritenin yukarılardan, bulutlardan, tanrılardan geldiğini söylerlerdi. Bir problemleri olduğu zaman Tanrı'nın sesini, İncili dinlemelerini salık verirlerdi. Sonra hümanizm geldi, otoriteyi bulutlardan aşağıya, insanın duygularına indirdi. 'İncil'i, Tanrı'yı, Papa'yı değil kendi duygularınızı dinleyin!' dedi. Şimdi ise dataizm dediğimiz yeni bir otorite, yeni bir ideoloji, yeni bir dünya görüşü ile karşı karşıyayız. Dataizm, otoriteyi yine bulutlara yükseltti. Ama bu defa bulutların adı farklıydı: Google bulutu, Microsoft bulutu. Dataizm artık insanlara şöyle diyor: "Kendi duygularını değil, Google'ı, Amazon'u dinle çünkü senin ne hissettiğini, neden hissettiğini senden daha iyi bilirler, senin adına senden daha iyi karar verebilirler" (Harari 2016: 407-10; Harari 2017c).

Voltaire gibi düşünürlerin döneminde hümanistler, "Tanrı, insanın hayal gücünün bir ürünüdür" diyorlardı. Şimdi dataizm, hümanizmi kendi silahıyla vuruyor: "Tanrı'nın insanın hayal gücünün bir ürünü olduğu doğru ancak insanın hayal gücü de biyokimyasal algoritmaların bir ürünü." 18. yüzyılda hümanizm, tanrı merkezci dünya görüşünü insan merkezci bir yaklaşıma dönüştürerek Tanrı'yı dışladı. 21. yüzyıla geldiğimizdeyse dataizm, insanları dışlayarak insan merkezci yaklaşımı, veri merkezci bir görüşe dönüştürecek gibi duruyor (Harari 2016: 407).

"Eski tarım toplumlarındaki birçok din, metafizik sorulara ve ölümden sonraki yaşama şaşırtıcı derecede ilgisizdir. Bunun yerine tarım üretimini artırmak gibi oldukça gündelik dertlere odaklanırlar. Bu nedenle Eski Ahit'te tanrı asla ölümden sonra cezalandırmaktan bahsetmez, ödüller vadetmez. İsrailoğullarına şöyle der: "Size bildirdiğim buyruklara iyice kulak verirseniz ülkenize ilk ve son yağmuru vaktinde yağdıracağım. Öyle ki tahılınızı, yeni şarabınızı, zeytinyağınızı toplayasınız. Tarlalarda hayvanlar için ot sağlayacağım, siz de yiyip doyacaksınız. Sakın ayartılıp yoldan çıkmayasınız; başka ilahlara tapmayasınız, önlerinde eğilmeyesiniz! Öyle ki Rab size öfkelenmesin; yağmur yağmasın, toprak ürün vermesin diye gökleri kapamasın" (Yasa'nın Tekrarı 11: 213-17). Bugün bilim insanları Eski Ahit'in tanrısından çok daha iyisini yapabiliyor. Yapay gübreler, endüstriyel böcek ilaçları ve genetiğiyle oynanmış tohumlar sayesinde tarım üretimi, kadim çiftçilerin tanrılarından beklentilerini katbekat aşıyor. Sıcaktan kavrulan İsrail Devleti artık kızgın bir ilahın gökleri kapayıp tüm yağmuru durduracağından korkmuyor; bilakis yakın zamanda Akdeniz kıyılarına kurdukları tuzdan arındırma (desalinasyon) tesisleri sayesinde içme suyunu denizden karşılayabiliyor" (Harari 2016: 60).

"İnsanlar binlerce yıl çeşitli doğal olguları açıklamak için Tanrı'yı kullandılar. Neden şimşek çakar? Tanrı istediği için. Neden yağmur yağar? Tanrı istediği için. Yeryüzünde hayat nasıl başladı? Tanrı bahşetti. Geçtiğimiz yüzyıllarda bilim insanları Tanrı'nın varlığına dair hiçbir deneysel kanıt bulamazken şimşekler, yağmur ve hayatın başlangıcına dair detaylı açıklamalar konusunda hayli gelişmeler kaydettiler. Gelinen noktada, felsefenin birkaç alt dalı dışında, bağımsız değerlendirmeye tabi hiçbir bilimsel yayın Tanrı'nın varlığını ciddiye almıyor. Tarihçiler müttefiklerin İkinci Dünya Savaşı'nı Tanrı'nın yardımıyla kazandığını iddia etmediği gibi, ekonomistler de 1929 krizi konusunda Tanrı'yı suçlamıyor, jeologlar tektonik tabakaların hareketlerini açıklamak için Tanrı'ya sığınmıyor. Ruhu da

benzer bir kader bekliyor. Binlerce yıl boyunca insanlar tüm davranışlarımızı ve kararlarımızı ruhun şekillendirdiğine inanıyordu. Ancak ruhun varlığını destekleyen hiçbir kanıt bulunamazken, başka teorilerin güç kazanmasıyla birlikte yaşambilimleri ruh kavramını da tarihin tozlu sayfalarına gönderiyor. Pek çok biyolog ve doktor kişisel olarak hâlâ ruhun varlığına inanıyor olabilir, ama bu inancını bilimsel bir yayında tartışmayacaktır" (Harari 2016: 126).

"Antik dönemde Yahudiler, kuraklık olduğunda ya da Babil Kralı Nebukadnezar topraklarını işgal ettiğinde, bu felaketlerin kendi günahlarının bir cezası olduğuna inanırlardı. Babil'i fetheden Pers Kralı Kiros'un Yahudilerin topraklarına dönmesine izin vermesiyle Kudüs'ü yeniden inşa eden Yahudiler Tanrı'nın, pişmanlıkla dolu dualarını kabul ettiğini düşünüyorlardı. Eski Ahit bu dönemi aktarırken, kuraklığın Filipinler'deki volkanik bir patlama sonucu olabileceğini, Nebukadnezar'ın Babil'i ticari çıkarlarını korumak üzere işgal ettiğini, Kral Kiros'un Yahudileri korurken kendi siyasi emellerini gözetebileceğini ihtimal dahilinde bulundurmuyordu" (Harari 2016: 186).

"Pek çok dinî dogmanın önemli bileşenleri etik ilkeler değil, olgusal önermelerdir: "Tanrı vardır", "Ruh öteki dünyada günahları yüzünden cezalandırılır", "İncil insanlar tarafından değil, bir ilah tarafından yazılmıştır", "Papa hiçbir zaman hata yapmaz."... Bunlar olgusal önermelerdir. Gündemde olan hararetli dini tartışmaların ve din ile bilim arasındaki anlaşmazlıkların ekseriyeti, etik yargılardan çok, bu olgusal önermeler üzerinedir. Kürtajı ele alalım. Liberaller genellikle kürtaj hakkını savunurken dindar Hristiyanlar genelde kürtaja karşıdır. Kavganın temel sebebi de aslında etik değil, olgusaldır. Hristiyanlar da liberaller de insan yaşamının kutsallığına, cinayetin korkunç bir suç olduğuna derinden inanırlar. Ancak belirli biyolojik olgular üzerinde anlaşamazlar. İnsan yaşamı ne zaman başlar? Ana rahmine düşme anında mı, doğumda mı, yoksa arada bir noktada mı? Bazı insan kültürlerindeyse hayat doğumla başlamaz.

Kalahari Çölü'nde yaşayan Kung San kabilesi ve Kuzey Kutbu'nda yaşayan Unuit topluluğunun üyelerine göre insan yaşamı bebeğe ad konulduğu anda başlar. Bebek dünyaya geldiğinde ailesi adını koymadan bekler. Herhangi bir sakatlık ya da ekonomik zorluk yüzünden bebeği büyütmemeye karar verirlerse öldürürler. Bu kararın ad koyma töreninden önce olduğu düşünüldüğünde yaptıkları cinayet değildir" (Harari 2016: 200). Papua Yeni Gine yerlileri üzerine yazdığı, *Düne Kadar Dünya* başlıklı kitabında Jared Diamond da benzer bir uygulamadan bahseder: "Çocuk doğduktan sonra isim verilmeden önce anne, çocuğun fiziksel özelliklerine, beslenmesinin sağlıklı olup olmayacağına veya kendi sütünün yetip yetmeyeceğine bakarak çocuğun kaderini belirler. Kararı verme yetkisi de boğarak öldürme görevi de annenin uhdesindedir" (Diamond 2015: 236-7).

"Dinler kendi reklamlarını yaparken güzel değerleri öne çıkarma eğilimindedirler. Oysa Tanrı genelde olgusal önermelerin satır aralarında gizlidir. Katolik inancı kendini evrensel sevgi ve şefkatin dini olarak pazarlar. Ne kadar güzel! Buna kim karşı çıkabilir. Peki o zaman neden tüm insanlık Katolik değil? Çünkü satır aralarını okuduğunuzda Katolikler hata yapması söz konusu olmayan Papa'ya sorgusuz sualsiz itaat bekler; Haçlı Seferleri'ne katılıp kafirleri kazıklara bağlayıp yakmayı emrettiğinde bile... Bilimin, dinlerin etik yargılarını çürütme ya da kanıtlarla destekleme gibi bir yetkisi ya da yetisi yoktur. Ancak dinin olgusal önermeleri hakkında bilim insanlarının söyleyeceği çok şey vardır. 'İnsan fetüsü ana rahmine düştüğünde sinir sistemi hemen oluşur mu? Acı hissedebilir mi?' gibi olgusal sorular karşısında biyologlar rahiplerden çok daha yetkindir" (Harari 2016: 200).

"Yeni dinlerin Afganistan mağaraları ya da Orta Doğu medreselerinden doğması pek mümkün görünmüyor. Yeni dinler araştırma laboratuvarında büyüyüp serpilecekler. Sosyalizm nasıl buhardan ve elektrikten müteşekkil bir kurtuluş vaadiyle dünyayı ele geçirdiyse tekno-dinler de algoritmalara ve genlere dayalı bir kurtuluş

vaadiyle dünyayı fethedebilir. ABD'nin en ilgi çeken yeri İncil Kuşağı (Bible Belt) olarak bilinen muhafazakar güneyi değil, Silikon Vadisi'dir. Yüksek teknoloji guruları teknoloji odaklı tanrısız bu yeni cesur dini işte burada mayalıyorlar. Mutluluk, barış, refah, hatta ebedi yaşam gibi kadim sözleri, ilahi varlıklar değil, teknoloji aracılığıyla sunuyorlar. Üstelik tüm bunları ölümden sonra yerine bu dünyada vadediyorlar... Birinci bilişsel devrimin zihinsel yenilikleri 'homo sapiens'e özneler arası aleme giriş izni verdi ve bizi gezegenin hakimi yaptı. İkinci bilişsel devrim de 'homo deus'a hayal bile edilemeyecek yeni alemlerin anahtarını teslim ederken bizi de galaksinin lordlarına dönüştürebilir" (Harari 2016: 364-5).

İnsanlık 2.0 / Ray Kurzweil

Dünya, adı henüz konulmamış bir evreye gerdi. Önümüzdeki yüzyıllarda insanoğlu artık eski insanoğlu olmayacak. 21. yüzyılda hatta son birkaç yılda yapay zekâ, biyogenetik gibi alanlarda olup bitenler insanoğlunun bedensel ve zihinsel yapısının değişeceğine işaret ediyor. Daha önceki evrelerde insanoğlu doğaya hükmetme duygusunu yaşamış, bu da doğaüstü algısını etkilemişti. Şimdi ise insanoğlu kendi bedenine hükmetme peşinde. Bu gelişmeler, dini bazen doğrudan bazen dolaylı olarak ilgilendiriyor. Ama din hanesi hâlâ mazinin problemleriyle, çatışmalarıyla oyalanıyor. Oysa Ray Kurzweil, *İnsanlık 2.0* adlı kitabında, din hanesinin mevcut müktesebatıyla hayal bile edemeyeceği bir gelecek vadediyor. Diyor ki: "İnsanoğlunun beyninde eksiklikler var, biz onu tamamlayacağız ve bir 'makine insan' yaratacağız." Bu yeni insan türünün klasik anlamdaki din algısıyla nasıl bir ilişkisi olabilir, ilişki yerinde kalır mı? Bu iddialar sanki asli günah inancını hatırlatıyor: İlk insan, Tanrı'nın emrinden çıktı, sonra mükemmel mekândan çıkarıldı, alt seviyeye düşürüldü, eksik hâle geldi. İşte bu eksik insan, tekrar eski mükemmel sürümüne yükseltilebilir.

Ray Kurzweil, Google başmühendisi. Füturist (gelecekbilimci) ve mucit olarak tanınıyor. 'Yazıları okuma' ve 'sesleri tanıma' buluşlarını yapan bir mucit. *Forbes* dergisi, kendisini 'düşünen makine' diye tanımlıyor. PBS kendisinden, Amerika'yı Amerika yapan 16 mucitten birisi diye bahsediyor: "Beş yaşındayken mucit olacağımı düşünürdüm. İcatlarımın dünyayı değiştirebileceğini biliyordum. Diğer çocuklar, yüksek sesle ne olmak istediklerini düşünürken ben ne olacağımı bilmenin gururuyla böbürleniyordum. Sekiz yaşıma bastığım sıralarda robot tiyatrosu ve sanal beyzbol oyunları yapmıştım. Din eğitimimi Üniteryen kilisesinde aldım. Altı ay boyunca bir dini öğrenir, törenlerine gider, kitaplarını okur, önderleriyle konuşurduk, sonra diğer bir dine geçerdik. Buradaki düşünce, "gerçeğe giden farklı yollardı." Dünyadaki farklı din gelenekleri arasında birçok paralellik olduğunu tabii ki fark ettim ancak aralarındaki tutarsızlıklar bile aydınlatıcıydı. 1960 yılında, on iki yaşımdayken bilgisayarı keşfettim, dünyayı biçimlendirip yeniden yaratma yeteneğiyle büyülendim. Canal Caddesi'ndeki ucuz elektronik eşya satan dükkânlarda dolanır kendi bilgisayar aygıtlarımı yapmak için parça toplardım" (Kurzweil 2016: 13).

Kurzweil, 2005 yılında, *The Singularity is Near: When Humans Transcend Humanity* başlıklı bir kitap yayımladı. Başlıktaki "singularity" (tekillik) kelimesi insanoğlunun makine ile eklemlenerek, tüm insanların zihinlerinin birbirine bağlanarak kolektif bir süper zekâya dönüşeceğini, ebedîliği yakalayacağını yani tanrılaşacağını ima ediyordu. "İnsanlık 1.0'lık sürümü tamamladı, artık 2.0'lık sürüme geçiyordu." Kitap, Türkçeye bu nedenle *İnsanlık 2.0* başlığıyla çevrildi. Alt başlığı da *Tekilliğe Doğru Biyolojisini Aşan İnsan* şeklindeydi. Kurzweil'e göre evrim, bir yetenek yaratır; o yetenek, bir sonraki evreyi geliştirmek için kullanılır. Teknolojiyle birlikte bu gelişme hızlanarak ilerler (Kurzweil 2016: 20). Dahası bu ilerleme, doğrusal (lineer) olarak değil, üstel (exponential) olarak, katlanarak devam eder. Tarım toplumundan endüstri toplumuna geçiş, 12 bin yıl

sürerken endüstri toplumundan internet toplumuna geçiş sadece iki yüz yıl sürmüştür. At ve faytondan uzay istasyonuna geçişin yaşandığı 20. yüzyılın tamamında alınan teknolojik mesafe, 21. yüzyılda aylar içinde alınmaktadır. Çünkü her teknoloji devrimi bir sonrakine katlanarak hızlanma imkânı sunmaktadır. Sabit telefon ile cep telefonunun yaygınlaşma süreleri, bu durumu anlatan örneklerden biridir. Sabit telefonların dünya çapında yaygınlaşması yarım yüzyıl sürdü. Ama cep telefonlarının yaygınlaşması on yılda tamamlandı. Doğrusal ve üstel ilerleme arasında etkileyici bir fark vardır. Kırk adım, doğrusal olarak kırk adım eder fakat üstel olarak bir trilyondur. İnsan Genom Projesi yaklaşık 15 yıl sürdü ve 2003 yılında tamamlandı. Bu 15 yılın yarısında sadece %1'lik kısmı tamamlanabildi. Ama projenin geri kalanı, üstel ilerleme sayesinde sonraki yedi yılda tamamlandı ve insanın gen haritası çıkarıldı (Kurzweil 2015: 215). Proje için 2.7 milyar dolar harcandı. Bir insan genomunu dizileme maliyeti, 2001'de 100 milyon dolar civarındayken 2019'da 700 dolara kadar düştü. Yetkililer, yakın bir zamanda 100 doların yeterli olacağını söylüyor. Dahası dizilim, bir günde yapılabiliyor (Metzl 2019: 37). Jamie Metzl, 2019 tarihli *Hacking Darwin* kitabında, 2012 yılında gittiği Bangladeş'te ailelerine bakmak için kredi alıp küçük işletmeler kuran köylü kadınlarından çok etkilendiğini ama kıt imkânlarla fazla ileri gidemeyecekleri için üzüldüğünü, bu arada kendisi iPhone ile internete bağlanınca Amerikalı olmanın avantajını hissettiğini, cebindeki bu pahalı teknolojik mucizeyi bu fakir insanlar nasıl alabilirler ki diye düşündüğünü ama şimdi o köylülerin, 60 dolara akıllı telefon aldığını ve kullanım oranının hızla yükseldiğini anlatır (Metzl 2019: 219).

Cumhuriyet döneminin ilk matematik profesörlerinden olan ve 10 TL'lik banknotların üzerinde resmi bulunan Cahit Arf, 1958 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesinde, "Makine Düşünebilir mi ve Nasıl Düşünebilir?" başlıklı bir konferans verir. Konferans, halka açıktır. Batı'da yeni yeni ortaya çıkan bilgisayarların nasıl işlem

yaptığını basit matematik örnekleriyle anlatır. Konuşmasının bir yerinde, "Çok basit makinelerin bile muhakeme yürütebileceği konusunda vermiş olduğum bu iki misalin sizi pek tatmin etmediğini tahmin ediyorum" der (Arf 1959: 98). Arf bu sözlerle kendisini dinleyenlere inanılmaz şeyler anlattığı hissiyatını dile getirmiştir. Arf'in bu konferansı, aradan geçen 65 yılda, sadece bir nesilde nereden nereye geldiğimizi gösteren tarihî bir belgedir.

Kurzweil, daha sonra yazdığı *Bir Zihin Yaratmak* adlı eserinde, üstel ilerlemeyi daha somut örneklerle anlatır: "... Şimdi cebimdeki cep telefonu ben MIT'de lisans okurken oradaki profesörlerin ve öğrencilerin paylaştığı bilgisayarlardan milyonlarca kez daha ucuz olsa da çok daha güçlüdür. Kırk yıl içerisinde bir binanın içine sığabilecek şeyin şu anda cebinize sığması ve daha sonra bir kan hücresine sığacak olması, fiyat/performans oranında birkaç milyar katlık bir artıştır ve gelecek 30 yıl içinde tekrar göreceğimiz bir yükselmedir. Bu şekilde yarattığımız akıllı teknoloji ile birleşeceğiz. Kan dolaşımımızdaki akıllı nanobotlar biyolojik vücutlarımızın hücresel ve moleküler düzeyde sağlığını koruyacak. Kılcal damarlarımızdan beyinlerimize girecekler ve biyolojik nöronlarımızla etkileşerek direkt olarak zekâmızı artıracaklar. Bu, göründüğü kadar füturist değil. Şimdiden hayvanlarda Tip 1 diyabeti önleyen ya da kan dolaşımındaki kanser hücrelerini saptayıp yok eden araçlar var. Bu teknolojiler 30 yıl içinde milyar kat daha güçlü olacaklar" (Kurzweil 2015: 239).

"Biyolojik zekâ ile biyolojik olmayan zekâ (silikon zekâ veya karbon nanotüpler) birleşecek; öğrenme süreci milyonlarca kat artırılabilecek. Teknoloji, insan zekâsı dâhil biyolojinin her noktasına egemen olacak. İnsan hayatı geriye dönüşü imkânsız bir biçimde dönüşüme uğrayacak. Pek çok farklı organa dönüştürülebilecek hücreler yetiştirilebilecek. Robotlar insanlardan daha az hata ile ameliyat yapmaya başladığında insan doktorları tercih etmeye gerek kalmayacak. Özellikle kalp nakli gibi ameliyatlarda robotlar

tercih edilecek. Gen terapisi ile artık sadece bebekler değil, bebekleri yapanlar da tasarlanacak. Yapay zekâlı bu robotlar, cinsel ihtiyaçları bile görebilecek" (Kurzweil 2005).

Kurzweil'in iddiaları uçuk görülebilir. Ama 1990'larda kuşkuyla bakılan İnsan Genomu Projesi'nin şimdi tamamlandığını unutmamak gerekir. 2013 yılında drone pahalı bir oyuncaktı ama şimdi online satış sitesi Amazon ve paket posta şirketi UPS, drone ile 30 dakikada teslimat yapabiliyor. Artık mezosferde uçarak saatte 18 bin kilometre hız yapabilen hipersonik dronların denemeleri yapılıyor. Bu gidişle Akdeniz'de yakalanan bir orkinos balığı, saatler içinde Japonya'da bir restoranda servis edilebilecek (Blain 2022). Venus Aerospace şirketinin 2020'den bu yana üzerinde çalıştığı Stargazer adlı hipersonik uçak ile İstanbul-New York arası iki saate inecek. Stargazer 51 kilometre irtifada ses hızının dokuz katı (9 Mach) süratte yol alabilecek (Atış 2022). 1980'li yılların ortalarında internetin önemli bir olgu olup olmayacağı konusunda dile getirilen kuşkuları düşünün, bir de bugüne bakın. O günlerde bu teknolojik iddiaları ilk gündeme getiren bilim adamlarına tekno-ütopik sıfatı layık görülmüştü. İddialar uçuk görülebilir ama bu öngörüler, tekerlek bulunduğu zamanlarda arabayı düşünmekten farklı olmamalı. Gelecek planlamalarının uçuk görülmemesi kanaatine bir destek de Harari'den gelir: "Nasıl ki uçaklar, tüy çıkarmadan kuşlardan hızlı uçabiliyor, bilgisayarlar da bilinç geliştirmeden memelilerden daha iyi sorun çözer hâle gelebilir" (Harari 2018: 77).

Kurzweil aynı zamanda, *The Age of Intelligent Machines (Akıllı Makineler Çağı), The Age of Spiritual Machines (Tinsel Makineler Çağı), How to Create a Mind (Bir Zihin Yaratmak)* kitaplarının da yazarı. Kurzweil, 1990'lı yıllarda yazdığı *The Age of Spiritual Machines* isimli eserinde, 2009 yılına kadar gerçekleşeceğini söylediği 147 adet tahminde bulundu. Bunlardan 127 tanesinde (%86) isabet sağladı. Bill Gates, kendisini, "yaşayan en zeki gelecek bilimci" diye tanımlar. Kurzweil'in bundan sonrası ile ilgili bazı tahminleri şöyledir:

"Nanorobotlar vücudumuza girip kanserli tümörleri, virüsleri, mikropları yok edecek, nanomedikal cihazlar zarar görmüş hastalıklı iç organları belirleyip iyileştirecek, iz bırakmadan ameliyatlar yapacak hatta organları mekanik parçalarla değiştirecek. İnsana eklenen her parça ile insan, biyolojik bir makineye dönüşecek ve ömrü uzayacak. Nanoteknoloji ile beynimize sınırsız bilgi yüklenebilecek. Tıpkı bilim kurgu filmlerinde olduğu gibi. Mesela bir binaya baktığımızda bina ile ilgili tüm bilgiler gözümüzün önüne gelecek. Nesneleri kamera değil gözümüz kaydedecek. Klonlama yöntemiyle hayvanlara gerek duymadan et üretilebilecek ve açlık bir sorun olmaktan çıkacak" (Kurzweil 2015: 207, 218).

Kurzweil 2017'de Texas Austin SXSW Konferansı'nda şunları söylüyordu: "2029'da yapay zekâ, insanoğluna denk bir seviyeye gelecek. 2045 yılında insanoğlunun biyolojik zekâsı, yapay zekâ ile birleşerek tekilleşecek (singularity). Bir insan beyni tüm insanlığın toplamından daha fazla hesaplama gücüne kavuşacak. Bu işlem kapasiteleri, bin dolara satın alınabilecek" (Reedy 2017). *Time* dergisinin 21 Şubat 2011 tarihli nüshası, Kurzweil'in 2045 yılı tahminine referansla "İnsanın Ölümsüzlük Yılı 2045" (2045: The Year Man Becomes Immortal) kapağıyla çıkmıştı. Kurzweil, *İnsanlık 2.0* kitabında zaten bu iddiasını çok net ortaya koymuştu: "İnsanın yeteneklerinde temel bir dönüşümü temsil edecek olan *Tekilliği*, 2045 yılına tarihliyorum. Bu tarihte yaratılacak olan biyolojik olmayan zekâ, günümüz insan zekâsının tamamından bir milyar kat daha güçlü olacak" (Kurzweil 2016: 196-7).

Kurzweil, hedefin makinelerce ele geçirilmiş bir dünya değil, insan-makine sentezinin gerçekleşeceği bir gelecek olduğunu söylüyor: "Tekillik çoktan başladı. Tekillik sayesinde insanın bütün ihtiyaçları karşılanacak. Tekillik, bizim 1.0'lık sürüm olan biyolojik bedenlerimiz ve beyinlerimizin kısıtlılıklarını aşmamızı sağlayacak. Biyolojik insanla teknolojik makine bütünleşecek, insanla teknoloji arasında fark kalmayacak. İnsanlar bugün makine olarak düşündüğümüz

şeye dönüşmeyecek, makineler gelişerek insanlara benzeyecek ama insanların ötesine geçecek. Tekillik döneminde yazgımıza karşı güç kazanacağız. Ölümsüzlüğümüz kendi elimizde olacak. Dilediğimiz kadar yaşayabileceğiz (Bu, sonsuza kadar yaşayabileceğimizi söylemekten biraz farklıdır). İnsan düşüncesini tam olarak anlayacak, kapsamını büyük çapta açıp genişleteceğiz. Zekâmızın biyolojik olmayan bölümü, 21. yüzyılın sonunda salt insan zekâsından trilyon kere trilyon daha güçlü olacak. Bugüne kadar karşılaştığımız tüm makineler, insanın sahip olduğu biyolojik niteliklerin temel inceliğinden yoksundur. Ama teknolojimiz, insani özelliklerin en iyisi olarak gördüğümüz şeyin mükemmelliğini ve esnekliğini karşılayabilir hâle gelecek, sonra da bunun çok ötesine geçecek. Marshall Mcluhan, "önce biz araçları yaratırız, sonra da onlar bizi" derken tam da bunu kastediyordu. 21. yüzyılda yaşayacağımız ilerleme, yüzyıllık bir ilerleme olmayacak; yaklaşık 20 bin yıllık bir ilerlemeye tekabül edecek. 20. yüzyılla karşılaştırıldığında ise bin kat bir ilerleme gerçekleşecek. Örneğin, DNA'yı keşfedenlerden birisi olan James Watson, yakın zamanda kilo almadan dilediğimizi yiyebilmemizi sağlayacak ilaçlara sahip olacağımızı söylüyor. Farelerde yağ hücrelerindeki yağın depolanışını kontrol eden "yağ insülin reseptörü geni" bloke edilerek bu zaten başarıldı" (Kurzweil 2016: 22-9, 69-70).

"Sibernetik bir topluma doğru ilerliyoruz. Bugün artık bir ya da iki tane yapay zekâ yok, milyarlarca var. 2030'da beynimize hafızamıza yardımcı olacak teknolojiler yerleştirilecek. Bunun uygulamaları Parkinson hastalarında başladı bile. Tekillik, insanlığın gelişmesi için bir fırsat, makinelere zekâ veren teknoloji insanlara büyük katkı yapacak, makineler hepimizi daha da güçlendirecek, bizi zekileştirecek; henüz vücudumuzda değiller fakat 2030'da düşünme işlemini gerçekleştirdiğimiz neokorteksimizi (beynin algoritmik olarak çalışan kısmı) Google Cloud sistemine yükleyebileceğiz. Yakın zamanda internet ağları gözlüklerimiz kanalıyla doğrudan retinamıza yazılacak" (Kurzweil 2016: 680).

İnsanın bilinci, duygu ve düşünceleri beynin içindeki fiziksel nesnelerin karmakarışık bağlantılarından doğar. 2030'larda insan bilincini elektronik bir ortama kopyalayabileceğiz. İnsanoğlu, Tanrı'nın sınırsızlığı gibi bir yöne doğru ilerliyor. Güzellik, sevgi, yaratıcılık ve zekâ gibi duyguların hepsi neokorteks kaynaklıdır. Beynin neokorteksi, yeni teknoloji ile geliştirilecek ve insan daha tanrısal bir hâle gelecek. Kurzweil, GNR kısaltmasıyla dillendirdiği genetik, nanoteknolojik ve robotik devrimlerin gerçekleşmesiyle insan beyninin karmaşık yapısının çözüleceğini, nanorobotlar yardımıyla insan ömrünün uzatılacağını ve yaşlanmanın tersine çevrilebileceğini iddia etmektedir: 2050 yılına gelindiğinde 800 bin Amerikalı, ömrünün ikinci asrını görebilecek (Walker ve arkadaşları 2016: 157).

İnsanlar kendi zihinlerini yapay vücutlara aktararak sanal bir gerçeklikte, sanal bir dünyada yaşayabilecek, nanorobotlar aracılığıyla DNA onarımı yapabilecekler. Çünkü insan beyni artık kırılgan biyolojiye bağlı kalmak zorunda olmayacak. İnsanoğlu, yapısal olarak değişecek ama yine insan kalacak. Fakat bu insan, beyni yeniden tasarlanmış bir insan olacak. İnsanın biyolojik zekâsına yapay zekâ eklemlenmesiyle birlikte bilgi ve beceri insan beynine direkt olarak indirilebilecek. Yapay zekâ, sezgi gerektiren işlerde bile insandan üstün olacak. Çünkü sinir ağlarıyla, olasılık hesaplarıyla ve örüntü tanıma kabiliyetiyle hareket edecek. Klonlama yöntemi ile embriyoya müdahale edilerek genetik hastalıklara son verilecek, hayvanların dokuları klonlanarak et fabrikada üretilebilen bir gıda hâline gelecek, beslenme yöntemleri ve sindirim sistemi yeniden tasarlanacak. Belki de bir zaman sonra üreme hep klonlamayla gerçekleşecek (Kurzweil 2016: 310, 327, 393, 401).

Bu safhada insanlık artık 3.0'lık yeni bir sürüme geçerek beden değiştirme yeteneğine sahip olacak. Fiziksel görünüm bile hemen değiştirilebilecek. Nanorobotlar daha da gelişecek ve insan ışık hızıyla seyahat edebilecek, Güneş sisteminin ötesine geçerek evrende başka hayat formlarının olup olmadığını bile keşfedebilecek:

"Evrendeki en önemli kavram olan zekâ, doğal sınırları aşabilir, dünyayı kendi yarattığı görüntülerle yeniden şekillendirebilir. Zekâmız, biyolojik mirasımızın getirdiği kısıtlamaları aşabilmemizi ve bu süreçte kendimizi değiştirmemizi sağladı. Bunu yapabilen tek canlı türü bizleriz" (Kurzweil 2015: 1).

Kurzweil'in *İnsanlık 2.0* kitabında, konferans ve mülakatlarında ortaya koyduğu geleceğe dair tezler, bilim dünyasında genel kabul gören tezlerdir. Bilim dünyasından yükselen sesler hep Kurzweil'i destekler niteliktedir. Teknolojinin her geçen gün katlanarak geliştiği, 'üstel' bir şekilde ilerlediği 2020'lerde geleceğe yönelik bu tahminlerin hayal olduğunu iddia etmek aslında bugünü yalanlamak olur. Dün ütopya denilen uygulamalar, bugün realite. Bundan 20 yıl önce din adına uygun görülmeyen veya en azından tereddütle bakılan birçok uygulama, bugün din ya da gelenek sorgulamasına takılmadan gerçekleştirilen sıradan uygulamalar. Tüp bebek bunlardan biri. Bugün gen araştırmalarına karşı çıkanlar belki de 20 yıl sonra çocuklarının genetik özelliklerini belirleyerek çocuk yapacak. Bu uygulama bugün hamile bir kadının çocuğun zihinsel gelişimi için destekleyici folik asit alması gibi sıradan bir şey olacak. Hâlen New York'ta GenePeeks isimli bir şirket, Matchright adıyla bir teknoloji geliştirdi. Bu teknolojiyle ebeveynlerin DNA'ları eşleştirilip istenilen genetik özellikleri bebeklere aktarılıyor. Algoritmalar, kadının DNA'sı ile katalogdaki 1000'den fazla sperm donörü karşılaştırıyor. En iyi genetik eşleşme yani hastalık ihtimali en düşük eşleşme belirleniyor. Sonuçta elimizde kök hücre üretiminden gen seçimine kadar teknolojinin eseri olan tasarlanmış bebekler oluyor (Walker ve arkadaşları 2016: 51).

SON SÖZ

Dünyanın yaşamakta olduğu kültürel evrimin uzun vadedeki etkilerini ve dinin gelecekteki toplumsal konumunu şimdiden görebilmek için yeni nesle bakmak en iyi yoldur. Çünkü kültürel evrim, önce genç kuşakları, sonra yaşlıları etkiler. Cep telefonunun ve sosyal medyanın yayılım öncelikleri bunun en canlı örneğidir. Jared Diamond, *Düne Kadar Dünya* başlıklı bir kitap yazdı. Kitabın alt başlığı "Eski Toplumlardan Ne Öğrenebiliriz?" şeklinde bir soru sormuştu. Geçmişin bugüne tesirinin peşine düşen bir soruydu bu. *Dinin Geleceği* başlıklı elinizdeki bu kitap, dinin bugününe hep bu soruyu akılda tutarak baktı. Bilim ve teknolojinin her geçen gün biraz daha tahakkümüne aldığı bir dünyada, dini yarın nelerin beklediğini görmeye çalıştı.

21. yüzyılda artık hiçbir şeyin aynı kalmayacağı bir düzlemdeyiz. Daha önceki yüzyılların, kendilerinden bir önceki yüzyılla aralarındaki farklılaşmadan çok daha fazla zihinsel evrimin yaşandığı bambaşka bir dünya ile karşı karşıyayız. Böyle bir dünyanın yaşadığı değişimden müspet ya da menfi etkilenmeyecek hiçbir alan yok gibi. Din de bu gidişattan mutlak surette nasibini alacak. Görünen o ki bu nasiplenme pek müspet olmayacak. Din, eski sınırlarını koruyamayacak. Deyim yerindeyse küçülecek. Elbette yok olmayacak, tarihe karışmayacak ya da aydınlanma filozoflarının iddia ettiği gibi yerini tümüyle bilime bırakarak sahneden inmeyecek. Rasyonel ve kanıtçı bilimin karşısında irrasyonel ve kanıtsız inanma şekilleri yine var olmaya devam edecek. Ama görünen o ki din artık eski gücünde olmayacak. Çünkü dinin direği olan doğaüstünün dünyaya müdahale

ettiği inancı giderek etkisizleşecek. Tüm bu olup bitenleri din ile modernitenin karşılaşması olarak tanımlayabiliriz. Bu karşılaşmanın neticesinde dünyanın nereye geldiğini Charles Taylor *Seküler Çağ* (s. 667) kitabında özetler: "Kendimizi giderek daha çok modern dünyanın içinde buluyoruz, inanmak giderek zorlaşıyor, inancın ufku durmadan uzaklaşıyor."

Çok da uzak olmayan bir gelecekte insan-makine sentezinin gerçekleşeceği bir dünya bekliyor bizi. Ray Kurzweil'in "Tekillik" adını verdiği bir dünya bu. İnsanın makineleşeceği değil, makinenin insanlaşacağı bir dünya. Biyolojik insanla teknolojik makinenin bütünleşeceği, insanla teknoloji arasında farkın kalmayacağı bir dünya. Zekâmızın biyolojik olmayan bölümü, 21. yüzyılın sonunda salt insan zekâsından trilyon kere trilyon güçlü olacak. "Küresel Köy" kavramını ilk kullananlardan Marshall Mcluhan, "önce biz araçları yaratırız, sonra da araçlar bizi" derken tam da bunu kastetmişti.

Z-Nesli veya i-Nesli denilen internet çocukları var artık. Bunlar, "doğuştan dijital" çocuklar. Akıllı telefon öncesinin hafızasını bilmiyorlar, bilmek istemiyorlar. Eski nesiller, bir önceki nesli bilmek, öğrenmek isterdi ama bunlar istemiyor. Eskiden çocuklar babaları gibi olmak isterdi ama şimdi istemiyorlar. Sosyolog Daniele Hervieu-Leger'in tabiriyle eskiyi yeniye bağlayan "hafıza zinciri" artık koptu. Nesiller arası kültürel aktarım, dümura uğradı. Şimdiki nesil geçmişi önemsemiyor. Geçmişi önemsememek aslında biraz da dini önemsememek demek. Nitekim bu neslin din ile arasının önceki nesillere göre pek iyi olmadığı, bu nesil nezdinde dinin geçmişe göre hızlı bir düşüş yaşadığı hemen hemen tüm araştırmaların belirlediği bir durum. i-Nesli'nin çocuklarının devrinde de din, bugünkünden daha iyi konumda olacak gibi görünmüyor. Dahası, geçmişte dinin doldurduğu toplumsal etkileşim alanlarını bu yeni neslin nerede bulacağını bilemiyoruz ama sanki bazılarının "ateistik agora" dediği sosyal medya gruplarında buluyorlar gibi.

Gençler üzerine araştırmalarıyla bilinen ve i-Nesli kavramının mucidi olan Jean Twenge, bu soru üzerinden geleceği şöyle okuyor: "Belki de hiç bulamazlar ve akıl sağlığı açısından muzır etkileri olan sosyal medya ağlarıyla kalmak onları tatmin edebilir. Belki de ait oldukları topluluğu din üzerinden kurmazlar da ortak ilgi alanlarını paylaşan diğer insanlarla kurarlar." Twenge, gelecek nesillerde dinlerin ayakta kalıp kalamayacağı sorusuna da cevap arıyor: "Protestan kiliseleri, son birkaç on yılda, diğer mezhepler kadar büyük bir kayıp yaşamadı. Bunun nedeni, i-Nesli'nin ve Y Nesli'nin ilişkilerini güçlendiren ve onlara belirli bir amaç vadeden tamamlayıcı bir din arayışında olduğunu fark etmiş olmalarıdır belki de" (Twenge 2018: 194).

21. yüzyılda inançla ritüel arasındaki bağın koptuğu bir dünya görüntüsü var. Dinin bu bağı tekrar tesis etme ihtimali pek mümkün görünmüyor. Din yakın zamanlara kadar tarihsel ve kültürel kimliğin vazgeçilmez unsuruydu. Aktif dindarlık zayıflasa bile kültürel bağlılık devam ederdi. Ama artık küresel etkileşimin hızla ilerlediği bir dünyada dinin bu vazgeçilmezliğini koruması pek kolay olmayacak. İnançla ritüel arasındaki bağ yok olurken din ile kültür arasındaki bağ da uzun vadede yok olma tehlikesi yaşayacak. İnsanların ekseriyeti dine en azından ismen bağlılar. Ama bu bağlıların sayısı gün geçtikçe artmıyor, azalıyor. Mesela bugün artık İngiltere'de "dinim yok" diyenlerin oranı, "Hristiyanım" diyenlerden fazla.

Dünya yeni bir evreye giriyor. Gelecekte neler olacak bilemeyiz. Ama bilebileceğimiz tek bir şey varsa o da dinin önündeki uçurumun giderek derinleşeceği, din ile hayat arasındaki boşluğun giderek büyüyeceği. Her hâlükârda dünya, bir daha aynı dünya olmayacak, insan aynı insan kalmayacak. Yeni dünya eski olan her şeye dokunacak. Dokunacakları arasında belki de en başta din olacak. Farkındaysanız bu kitapta, deizm kelimesi pek geçmedi. Çünkü deizm din dairesinin içinde bir yerde. Görünen o ki dinin geleceğinde deizm, din adına hatırı sayılır bir olgu olacak, belki de bir dindarlık mertebesi sayılacak.

Sumit Paul-Choudhury, "Tomorrow's Gods: What is the Future of Religion / Yarının Tanrıları: Dinin Geleceğinde Neler Var?" başlıklı makalesinde şöyle yazar: 3500 yıl önce İran'da, Bronz Çağı'nda tek tanrı inancına sahip Zerdüştlük vardı; Pers İmparatorluğu'nun resmî diniydi. Ateş tapınaklarıyla meşhurdu. Milyonlarca mensubu vardı. Sonra Pers İmparatorluğu yıkıldı. Hâliyle Zerdüştlük de yok oldu. Şimdi Zerdüştlüğün sadece adı var. Belki mensupları var ama onlar da her geçen gün azalıyor. Artık tapınaklarda kutsal ateşi yakan ateşli inançlılar neredeyse yok gibi... Yeni bir din iddiası ortaya çıktığında o dine 'kült' muamelesi yapılır. Sonra ona inananların sayısı artarsa öğretileri bu defa kutsal muamelesi görür. Ama bir din ölürse onun öğretileri mitolojiye dönüşür ve artık kutsal gerçek olarak görülmez. Mısır, Yunan ve İskandinav tanrıları bugün böyledir; eskiden kutsal gerçek olarak görülenler artık sadece birer 'mit'ten ibarettir... Dinler değişerek, evrimleşerek yürürler. Hristiyanlık, bunun iyi bir örneğidir; kilise, kutsal metinleri ancak üç yüz yılda birleştirip bir din hâline getirilebildi. Sonrası malum: 1054'te Ortodoks ve Katolik, 1529'da Protestan kiliselerine ayrıştı. Şimdi Hristiyanlık; sayısız kolları, inançları, ritüelleri olan büyük ve ayrışık bir yapı. Eğer dininizin mutlak gerçek olduğuna inanıyorsanız, değişebileceği ve farklılaşabileceği düşüncesini kabul etmezsiniz. Ama tarih öyle demiyor. Ne kadar güçlü inanırsanız inanın, inançlarınız zamanla, yeni nesillere aktarıldıkça ya değişme ya kaybolma riskini hep taşır. Peki öyleyse, dinler doğar, büyür ve ölür mü? Ölür mü ölmez mi bilinmez ama iz bırakacağı, binlerce yıl ötesine ilham kaynağı olacağı bilinen bir şey. "Witnesses of Climatology / İklimin Tanıkları" adlı yeni bir dinî akım var. İklim değişikliğini engellemek amacıyla Olya Irzak tarafından kurulmuş bir akım. Olya Irzak, önceleri iklim değişikliğine karşı teknik çözümler aramış. 10 yıldan fazla çalışmış. Ama sosyal destek olmadan teknik çözümlerle sonuç alınamayacağına karar vermiş ve "İklimin Tanıkları" adlı dini kurmuş. Kuruluş nedenini de gayet net özetlemiş: "Nesiller boyu

aktarılan ve ahlaki değerler eşliğinde insanları bir araya getiren en kalıcı şey nedir? Tabii ki de din!" Doğanın mükemmelliği üzerine vaazlar, çocuklara Pazar Okulu gibi dinsel unsurları var. "Tersine Noel", "Buzulları Anma Günü" gibi ritüelleri var. Tersine Noel'de ağaç dikiyorlar, Buzulları Anma Günü'nde Kaliforniya'da güneşli bir havada hüzünle buzların erimesini seyrediyorlar. Orta Doğu ve Orta Asya'da buluşarak Nevruz ateşinin üstünden atlıyorlar, Zerdüşt'ün 3500 yıl önceki ateşini yeniden yakıyorlar. Bu gibi yeni dinî akımlar, belki şimdi kült olarak görülüyorlar ve belki hiç büyümeyecekler. Ama aynı şeyi 3500 yıl önce İran'da ateşin başında toplanan Zerdüştler için de söylemek mümkün. Belki de dinler, hiçbir zaman ölmüyordur. Belki de bugünün dinleri, tahmin edilen kadar kalıcı değildir ve belki de bir sonraki büyük din, bugün oluşum aşamasındadır (Paul-Choudhury 2019).

KAYNAKÇA

Abayhan, Yasemin (2017), "Bir Cemaat Terör Örgütüne Nasıl Dönüştü?", *Liberal Düşünce Dergisi*, (87), 5-32.

Abrams, Samuel (2023), "Perspective: Why Even Secular People Should Worry About Gen Z's Lack of Faith", 5 March, deseret.com

Adams, Douglas (1998), "Is there an Artificial God?", Eylül 1998'de Cambridge Magdelene Gollege'de yaptığı konuşma. https://www.youtube.com/watch?v=Dr3beElb2EA, 04.01.2012.

Ali, Ayaan Hirsi (2007), *Infidel*, New York: Free Press.

Allen, John (2009), "Pope Cites Teilhardian Vision of the Cosmos as a Living Host", *National Catholic Reporter*, July 28, ncronline.org

Alper, Becka (2022), "How Religion Intersects With Americans' Views on the Environment", pewresearch.org, 17 November.

Amos, Jonathan (2022), "Nasa's Dart Spacecraft Changed Path of Asteroid", 12 October, bbc.com

Appleyard, Bryan (1992), *Understanding the Present: Science and the Soul of Modern Man*, London: Doubleday.

Arf, Cahit (1959), "Makine Düşünebilir mi ve Nasıl Düşünebilir?", Atatürk Üniversitesi 1958-59 Öğretim Yılı Halk Konferansları-1" s. 91-103, Emir Öngürer Hususi Arşivi, Erzurum.

Atış, Oğuzcan (2022), "İstanbul-New York Arası 2 Saat! Havada Kuralları Değiştirecek", 22 Haziran, milliyet.com.tr

Baggett, Jerome (2019), *The Varieties of Nonreligious Experience: Atheism in American Culture*, New York University Press.

Balazka, Dominik (2020), "Mapping Religious Nones in 112 Countries: An Overview of European Values Study and World Value Survey Data (1981-2020)", July, researchgate.net

Barber, Nigel (2011), "A Cross-national Test of the Uncertainty Hypothesis of Religious Belief", *Cross-Cultural Research*, 45(3), 318-333.

Baynes, Megan (2023), "Church of England Votes to Offer Blessings to Same-Sex Couples", 9 February, news.sky.com

Beaman, Lori – Tomlins, Steven (2015) (ed), *Atheist Identities: Spaces and Social Contexts*, New York: Springer.

Bella, Timothy (2022), "Pat Robertson says Putin was 'compelled by God' to invade Ukrain to fulfilled Armageddon Prophecy", March 1, washingtonpost.com

Bellah, Robert ve arkadaşları (1985), *Habits of the Heart: Individualism and the Commitment in American Life*, Berkeley: University of California Press.

Bellah, Robert (2017), *İnsan Evriminde Din*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Bellos, Alex (1999), "Helder Camara: Brazilian Cleric Who Eschewed Pomp in his Battle against Injustice and Inequality", August 31, theguardian.com

Benek, Christopher (2014), "Religion+ for Humanity+", 25 March, hplusmagazine.com

Berger, Peter (1996/2014a), "Sekülerizmin Gerilemesi", Ali Köse (ed), *Kutsalın Dönüşü*, Timaş Yayınları, s. 40-59.

Berger, Peter (2014b), "Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine", Ali Köse (ed), *Kutsalın Dönüşü*, s. 100-115.

Berger, Peter (2014c), "Küresel Kültürün Dört Yüzü", Ali Köse (ed), *Kutsalın Dönüşü*, s. 243-257.

Berry, Sam (2022), "Darwin Tanrı'yı Öldürdü mü?", Russell Stannard (ed), *21. Yüzyıl için Tanrı*, Fol yayınları, s. 55-58.

Beshears, Robert (2017), "Apatheism: Engaging the Western Pantheon of Spiritual Indifference", *Evangelical Missiological Society Series*, 1(25), 257-275.

Blackmore, Sue (2009), "Are We Better Off Without Religion?", *The Guardian*, 8 December, theguardian.com

Blain, Loz (2022), "Russia's Elon Musk is Developping Hypersonic Rocket Cargo Planes", newatlas.com, 9 February.

Blankholm, Joseph (2022), *The Secular Paradox: On the Religiosity of the Not Religious*, New York University Press.

Booth, Robert ve arkadaşları (2022), "England and Wales Now Minority Christian Countries, Census Reveals", 29 November, theguardian.com.uk

Booth, Robert – Goodier, Michael (2023), "Census Data Suggets UK Faces 'Non-Religious Future' Say Campaigners", 30 January, theguardian.com

Borelli, Gabriel (2022), "About Six-in-Ten Americans Say Legalization of Same-Sex Marriage is Good for Society", pewresearch.org, 15 November.

Bostrom, Nick (2005), "A History of Transhumanist Thought", *Journal of Evolution and Technology*, 14(1), April.

Botton, Alain De (2012), *Ateistler için Din*, Sel Yayıncılık.

Boztaş, Şenay (2024), "Duo Euthanasia: Former Dutch Prime Minister Dies Hand in Hand with His Wife", 10 February, theguardian.com

Braidotti, Rosi (2018), *İnsan Sonrası*, Kolektif Kitap.

Brauer, Simon (2018), "The Surprising Predictable Decline of Religion in the United States", *Journal for the Scientific Study of Religion*, s. 1-22.

Brechon, Pierro (2017), "Measuring Religious Indifference in International Sociological Quantitative Surveys (EVS and ISSP)", Quack, Johannes - Schuh, Cora (ed), *Religious Indifference*, Zurich: Springer, s. 143-170.

Brian, Paul – Sixsmith, Ben (2018), "Apatheism is More Damaging to Christianity Than Atheism and Antitheism", 13 August, thepublicdiscourse.com

Brierley, Peter (2019), "Does the 2030 Future Have a Church?" Kent UK: ADCB Publishers.

Brinkerhoff, Merline – Burke, Kathryne (1980), "Disaffiliation: Some Notes on Falling From Faith", *Sociological Analysis*, 41(1), 41-54.

Brockhaus, Hannah (2023), "Pope Francis: Marriage is a Lifelong Union Between a Man and a Woman", 27 January, ncregister.com

Brooks, David (2013), "The Philosophy of Data", *The New York Times*, February 4.

Brown, Callum (2009), *The Death of Christian Britain: Understanding Secularisation 1800-2000*, London: Routledge.

Bruce, Steve (1995), *Religion in Modern Britain*, Oxford University Press.

Bruce, Steve (2002), *God is Dead: Secularization in the West*, Oxford: Blackwell Publishing.

Bruce, Steve (2014), "Late Secularization and Religion as Alien", *Open Theology*, 17 July, degruyter.com

Bullivant, Stephen (2015), "Believing to Belong: Non-religious Belief as a Path to Inclusion", Lori Beaman - Steven Tomlins (ed), *Atheist Identities: Spaces and Social Contexts*, New York: Springer, s. 101-115.

Bullivant, Stephen (2017), "The 'No Religion' Population of Britain", St. Mary University, Twickenham, London/Benedict XVI Centre for Religion and Society.

Bullivant, Stephen (2019), *Mass Exodus: Catholic Disaffiliation in Britain and America since Vatican II*, Oxford University Press.

Bullivant, Stephen ve arkadaşları (2019), "Understanding Unbelief: Atheists and Agnostics Around the World", stmarys.ac.uk

Bullivant, Stephen (2022), *Nonverts: The Making of Ex-Christian America*, Oxford University Press.

Bullock, Josh – Bullivant, Stephen (2021), "Non-Religion and Europe", Davie, Grace, Leustean, Lucian (ed), *The Oxford Handbook of Religion and Europe*, s. 551-567.

Burge, Ryan (2020), "How Many 'Nones' Are There? Explaining the Discrepancies in Survey Estimates", *Review of Religious Research*, 17 February.

Burge, Ryan (2021a), "Generation Z and Religion-The Most Recent Data", 19 July, religioninpublic.blog

Burge, Ryan (2021b), *The Nones: Where They Came From, Who They Are, and Where They Are Going*, Minneapolis: Fortress Press.

Burgess, Kaya (2023), "Only a Third of People Under 26 are Christian", January 30, The Times.

Cabral, Sam (2022), "Twins Born From Embryos Frozen 30 Years Ago", bbc.com, 22 November.

Campbell, David ve arkadaşları (2021), *Secular Surge: A New Fault Line in American Politics*, Cambridge University Press.

Can, Seyithan (2022), *Transhümanizm ve İnancın Geleceği: Transhümanizm Üzerine Kelam Polemikleri*, Tezkire Yayınları.

Carey, Joseph (1989), "Christianity as an Enfolding Circle (Conversation with Jaroslaw Pelikan)", *U.S. News & World Report*, 26 June, 106(25), 57.

Catto, Rebecca (2017), "Interfaith Dialogue and the Challenge of Indifference", Quack, Johannes - Schuh, Cora (ed), *Religious Indifference*, Zurich: Springer, s. 65-82.

Chaput, Charles (2017), *Strangers in a Strange Land: Living the Catholic Faith in a Post-Christian World*, New York: Henry Holt.

Chaves, Mark (2011/2017), *American Religion: Contemporary Trends*, Princeton University Press.

Chelini-Pont, Blandine (2021), "France", Davie, Grace, Leustean, Lucian (ed) (2021), *The Oxford Handbook of Religion and Europe*, s. 617-635.

Chen, Stephen (2022), "Chinese Scientists Create AI Nanny to Look After Babies in Artificial Womb", *South China Morning Post*, 31 January, scmp.com

Clements, Ben – Gries, Peter (2017), "Religious Nones in the United Kingdom: How Atheists and Agnostics Think about Religion and Politics", *Politics and Religion*, 10, s. 161-185.

Cline, Austin (2019), "Apatheist: Definition", 14 April. web.archive.org

Cooperman, Alan (2022), "Religious 'Switching' Patternes will Help Determine Christianity's Course in U.S.", 29 September, pewresearch.org

Cornwell, Rupert (2005), "Bush: God told me to Invade Iraq", *Independent*, 7 October.

Cotter, Christopher (2015), "Without God Yet Not Without Nuance: A Qualitative Study of Atheism and Non-Religion Among Scottish University Students", Lori Beaman - Steven Tomlins (ed), *Atheist Identities: Spaces and Social Contexts*, New York: Springer, s. 171-193.

Cox, Harvey (1979), *Turning East*, London: Penguin Books.

Cox, Daniel (2022), "Generation Z and the Future of Faith in America", 24 March. americansurveycenter.org

Cragun, Ryan (2015), "Who Are the New Atheists?", Lori Beaman - Steven Tomlins (ed), *Atheist Identities: Spaces and Social Contexts*, New York: Springer, s. 195-211.

Cragun, Ryan – Jesse Smith (2024), *Goodbye Religion: The Causes and Consequences of Secularization*, New York University Press.

Crane, Leah (2022), "Furthest Star Ever Seen Offers Glimpse 12.8 billion Years into Past", 30 March, newscientist.com

Cutter, Asher (2023), "Synthetic Gene Drives as an Anthropogenic Evolutionary Force", *Trends in Genetics*, 28 March, 39(5), 347-357, cell.com; "Genetic Welding: Unleashing Evolution's Future or Playing With Ethical Fire?", httpsscitechdaily.comgenetic-welding-unleashing-evolutions-future-or-playing-with-ethical-fire.

Dağ, Ahmet (2021), *İnsansız Dünya Transhümanizm*, Ketebe Yayınları.

Dallas, Kelsey (2022), "The State of Faith: Faith in America", *Deseret News*, 21 March, www.deseret.com

Damasio, Antonio (2021), *Descartes'ın Yanılgısı: Duygu, Akıl ve İnsan Beyni*, Odtü Yayıncılık.

Davie, Grace (1994), *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging*, Oxford: Blackwell.

Davie, Grace (2000), *Religion in Modern Europe*, Oxford University Press.

Davie, Grace (2002), *Europe: The Exceptional Case*, London: Darton, Longman, and Tort.

Davie, Grace (2006), "Religion in Europe in the 21st Century: The Factors to Take into Account", *European Journal of Sociology*, 47(2), 271-296.

Davie, Grace (2014), "Avrupa bir İstisna mı?", Ali Köse (ed), *Kutsalın Dönüşü*, Timaş Yayınları, s. 201-215.

Davie, Grace (2015), *Religion in Britain: A Persistent Paradox*, Oxford: Wiley Blackwell.

Davie, Grace (2021), "Religion, Secularity, and Secularization in Europe", *The Oxford Handbook of Religion and Europe*, s. 268-286.

Davie, Grace, Leustean, Lucian (ed) (2021), *The Oxford Handbook of Religion and Europe*, Oxford University Press.

Davis, Jim – Graham, Michael (2023), *The Great Dechurching*, Michigan: Zondervan Reflective.

Dawkins, Richard (1976/2007), *Gen Bencildir*, Tübitak Yayınları.

Dawkins, Richard (2008), *Tanrı Yanılgısı*, Kuzey Yayınları. https://www.youtube.com/watch?v=zF5bPI92-5o&ab_channel=FixedPointFoundation

Dawkins Richard vs Lennox, John (2017), "The God Delusion Debate", 8 February. https://www.youtube.com/watch?v=zF5bPI92-5o&ab_channel=FixedPointFoundation

Dawkins, Richard (2019), *Tanrıyı Aşmak*, Kuzey Yayınları.

https://www.youtube.com/watch?v=RKjiSu4zD5Y&ab_channel=Channel4News

https://www.youtube.com/watch?v=OVEuQg_Mglw&ab_channel=FixedPointFoundation

Deane-Drummond, Celia (2022), "Genetik Mühendisliği: Dost mu Düşman mı?", Russell Stannard (ed), *21. Yüzyıl için Tanrı*, Fol yayınları, s. 107-110.

Deckman, Melissa (2020), "Generation Z and Religion: What New Data Show", 10 February. religioninpublic.blog

Delaney, Carol (2001), Tohum ve Toprak, İletişim Yayınları. https://docplayer.biz.tr/151580860-Carol-delaney-tohum-ve-toprak.html

Demir, Talip (2021), "Transhümanizm ve Sekülerleşme: Bildiğimiz Dinin Sonu mu?", Talip Demir (ed), *Din ve Transhümanizm*, Eskiyeni Yayınları, s. 17-54.

Dennett, Daniel (2007), *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*, Penguin Books.

Dennett, Daniel – LaScola, Linda (2010), "Preachers Who Are Not Believers", *Evolutionary Psychology*, 8(1), 122-150.

Dennett, Daniel – LaScola, Linda (2015), *Caught in the Pulpit: Leaving Belief Behind*, Durham NC: Pitchstone Publishing.

Devlin, Hannah (2023), "Synthetic Human Embryos Created in Groundbreaking Advance", 14 June, theguardian.com

Diamant, Jeff – Mohamed Besheer (2023), "What the Data Says about Abortion in the U.S.", 11 January, pewresearch.org

Diamond, Jared (1995), "Father's Milk", 19 January, discovermagazine.com, s. 83-87.

Diamond, Jared (2015), *Düne Kadar Dünya: Eski Toplumlardan Ne Öğrenebiliriz?*, Ankara: Akılçelen Kitaplar.

Dinç, Gökçen Beyinli (2008), "Görkemli Çirkin", *K Dergisi*, 18 Nisan, (81), 26-29.

Downey, Allen (2014), "Religious Affiliation, Education and Internet Use", 21 March, http://arxiv.org/abs/1403.5534

Dunbar, Robin (2022a), *How Religion Evolved: And Why it Endures*, Oxford University Press.

Dunbar, Robin (2022b), "Do we still need religion?", *The Guardian*, 28 March.

Durrani, Jamie (2020), "What is Crispr and Why Did It Win the Nobel Prize?", *Chemistry World*, 7 October.

Eagleton, Terry (2007), "Din Asla Pes Etmez", *Birikim Dergisi*, Nisan.

Eagleton, Terry (2018), *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, Yordam Kitap.

Eagleton, Terry (2021), *Akıl, İnanç ve Devrim: Tanrı Tartışması Üzerine Düşünceler*, Tellekt Yayınları.

Easterbrook, Gregg (2022), "Anlamın Geri Dönüşü", Russell Stannard (ed), *21. Yüzyıl için Tanrı*, Fol yayınları, s. 49-52.

Eberstadt, Mary (2013), *How the West Really Lost God: A New Theory of Secularization*, Templeton Press.

Eliade, Mircea (2003), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Kabalcı Yayınları.

Epstein, Greg (2010), *Good Without God: What a Billion Nonreligious People Do Believe*, Harper Collins.

Epstein, Mikhail (2019), "Postatheism and the Phenomenon of Minimal Religion in Russia", Justin Beaumont (ed), *The Routledge Handbook of Postsecularity*, New York: Routledge, s. 73-85.

Ferraro, Thomas (2007), "Bush Vetoes Stem-Cell Bill", 21 June, reuters.com

Field, Clive (2017), *Secularization in the Long 1960s: Numerating Religion in Britain*, Oxford University Press.

Field, Clive (2022), *Counting Religion in Britain, 1970-2020: Secularization in Statistical Context*, Oxford University Press.

Firestone, Shulamith (1970), *The Dialectic of Sex*, New York: Bantam Book.

Fischer, Claude – Hout, Micheal (2008), *Century of Difference: How America Changed in the Last Hundred Years*, New York: Russell Sage Foundation.

Fleishman, Jeffrey (2003), "Where Nothing is Sacred", *Los Angeles Times*, 14 July.

Ford, Liz (2018), "Why Do Women Still Die Giving Birth?", 24 September, theguardian.com

Frazer, James (1922/1976), *Golden Bough*, London: Macmillan Press.

Freed, David – Kahloon, Idrees (2019), "Beliefs and Lifestyle", The Crimson's Survey of the Class, features.thecrimson.com

Fromm, Erich (2004), *Hayatı Sevmek*, Arıtan Yayınları.

Fuentes, Agustin (2019), *Why We Believe: Evolution and the Human Way of Being*, Yale University Press.

Fukuyama, Francis (2009), "Transhumanism", *Foreign Policy*, 23 October, s. 42-43, foreignpolicy.com

Fuller, Robert (2001), *Spiritual But Not Religious: Understanding Unchurched America*, Oxford University Press.

Furseth, Inger (2021), Nordic Europe, Davie, Grace, Leustean, Lucian (ed) (2021), *The Oxford Handbook of Religion and Europe*, s. 697-712.

Gabbatt, Adam (2023), "Losing Their Religion: Why US Churches Are on the Decline", 22 January, theguardian.com

Gallagher, James (2022), "Lab-Grown Blood Given to People in the World-First Clinical Trial", 7 November, bbc.com

Galli, Mark (2019), "Trump Should Be Removed From the Office", *Christianity Today*, 19 December, christianitytoday.com

Ganiel, Gladys – Steven, Martin (2021), "Ireland and United Kingdorm", Davie, Grace - Leustean, Lucian (ed), *The Oxford Handbook of Religion and Europe*, s. 648-664.

Gledhill, Ruth (2013), "Church is One Generation away from Extinction, Warns ex-Archbishop", *The Sunday Times*, 19 November, thetimes.co.uk

Graham, Elaine (2021), "Sekülerötesi İmgelemde İnsanötesinin Tezahürü", *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 7, s. 49-71.

Graham, Jennifer (2022), "Perspective: We are Watching 'Post-Christian America' Unfold in Real Time", *Deseret News*, March 22.

Graham, Jennifer (2022), "Young Adults are Losing Their Religion. Are Their Parents to Blame?", 24 April, deseret.com

Grant, Josh (2022), "Census Data Shows B.C. is the Most Secular Province in canada", 30 October, CBC News, cbc.ca

Greely, Henry (2016), *The End of Sex and the Future of Human Reproduction*, Harvard University Press.

Gregory, James (2024), "Greece Legalises Same-Sex Marriage", 16 February, bbc.com

Griffiths, Bede (1979), *The Golden String: An Autobiography*, London: Fount.

Grose, Jessica (2023), "Lots of Americans are Losing Their Religion. Have You?", 19 April, nytimes.com

Grose, Jessica (2025), "The Share of Religious Americans Will Continue to Decline", 12 March, nytimes.com

Grossman, Catty (2009), "Most Religious Groups in USA Have Lost Ground, Survey Finds", *USA Today*, 9 March, usatoday.com

Gubbala, Sneha – William Miner (2023), "Across Asia, Views of Same-Sex Marriage Vary Widely", 27 November, pewresearch.com

Habermas, Jürgen – Joseph Ratzinger (2005), *The Dialects of Secularization: On Reason and Religion*, San Francisco, Ignatius Press.

Hackett, Conrad ve arkadaşları (2018), *The Age Gap in Religion Around the World*, Pew Online Book.

Haeckel, Ernst (1899/2016), *The Riddle of the Universe at the Close of the Nineteenth Century*, London: Watts and Co.

Hallsell, Grace (2003), *Tanrı'yı Kıyamete Zorlamak*, Kim yayınları.

Harari, Yuval (2016), Homo Deus, Kolektif Yayınları.

Harari, Yuval (2016a), "The Future of Humanity" başlıklı konuşma, The Royal Institution, 28 September, https://www.youtube.com/watch?v=XOmQqBX6Dn4

Harari, Yuval (2017a), "Sapiens ve Homo Deus'un Ana Fikri" başlıklı röportaj, Serdar Kuzuloğlu, 16 · Şubat, https://www.youtube.com/watch?v=427Dxb2kL0Y

Harari, Yuval (2017b), "Harari: Dinlerin Geleceği" başlıklı röportaj, Serdar Kuzuloğlu, 16 Şubat, https://www.youtube.com/watch?v=Ers8l8JYIWA

Harari, Yuval (2017c), "Homo Deus: A Brief History of Tomorrow" başlıklı konuşma, University of California Television, 24 April, https://www.youtube.com/watch?v=4ChHc5jhZxs

Harari, Yuval, (2018), *21. Yüzyıl için 21 Ders*, Kolektif Yayınları.

Harris, Sam (2006), Letter to a Christian Nation, New York: Knopf. https://www.youtube.com/watch?v=Hj9oB4zpHww (Şubat 2010 tarihli TED konuşmaları / Bilim Ahlaki Soruları Yanıtlayabilir).

Harris, Sam (2014), *İnancın Sonu*, Kuzey Yayınları.

Harris, Mark (2017), "Inside the First Church of Artificial Intelligence", 15 November, wired.com

Harrison, Peter – Wolyniak, Joseph (2015), The History of Transhumanism", *Notes and Queries*, 62(3), 465-7.

Haynes, Jeff (1998), *Religion in Global Politics*, London: Longman.

Heelas, Paul – Woodhead, Linda (2005), *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality*, Oxford: Blackwell Publishing.

Henao, Luis (2022), "Poll: Religious Americans Less Worried About Climate Change", apnews.com, 17 November.

Henriksen, Jan-Olav – Repstad, Pal (2023), *God After the Church Lost Control*, London: Routledge.

Herbert, Frank (2020), *Çöl Gezegeni Dune*, Sarmal Yayınları.

Hervieu-Leger, Daniele (2000), *Religion as a Chain of Memory*, Cambridge: Polity Press.

Hitchens, Christopher (2003), "Mommie Dearest", *Slate*, 20 October, slate.com

Hitchens, Christopher (2007), God is not Great: How Religion Poisons Everything, Toronto: McClelland and Stewart Ltd. https://www.youtube.com/watch?v=cRsaxXrjk3w&ab_channel=playinhard. https://www.youtube.com/watch?v=9V85OykSDT8&ab_channel=UniversityofNotreDame.

https://www.youtube.com/watch?v=Xc0kbM4tBYE&ab_channel=BerkleyCenter

https://www.youtube.com/watch?v=9V85OykSDT8&ab_channel=UniversityofNotreDame

https://www.youtube.com/watch?v=kwiHkM126bk&t=1276s&ab_channel=ChristopherHitchslap

Hitchens, Christopher (2010), "A Fault Is not a Sin", *Slate*, 17 January, slate.com

Hitchens, Christopher - Dawkins, Richard - Harris, Sam - Dennett, Daniel (2019), *Dört Atlı*, Kuzey Yayınları.

Hout, Michael – Fischer, Claude (2002), "Why More Americans Have No Religious Preference: Politics and Generations", *American Sociological Review*, 67(2), 165-190.

Hout, Michael – Fischer, Claude (2014), "Explaining why More Americans Have No Religious Preference: Political Backlash and Generational Succession, 1987-2012", *Sociological Science*, 1, 423-447.

Hudson, John (2010), "Pat Robertson Blames Natural Disaster Victims", *The Atlantic*, January 14, theatlantic.com

Hughes, James (2002), "The Politics of Transhumanism", http://www.changesurfer.com/

Huxley, Julian (1957), *New Bottles for New Wine*, London: Chatto & Windus.

Huxley, Julian (1968), "Transhumanism", *Journal of Humanistic Psychology*, 8(1): 73-76.

Inglehart, Ronald (1977), *The Silent Revolution: Changing Values and Poltical Styles Among Western Publics*, Princeton University Press.

Inglehart, Ronald – Welzel, Christian (2005), *Modernization, Cultural Change, and Democracy*, Cambridge University Press.

Inglehart, Ronald (2018), *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing and Reshaping the World*, Cambridge University Press.

Inglehart, Ronald (2020), "Giving Up On God: The Global Decline of Religion", *Foreign Affairs* (Sept/Oct).

Inglehart, Ronald (2021), *Religion's Sudden Decline: What is Causing it and What Comes Next?*, Oxford University Press.

Istvan, Zoltan (2017), "The Future of LGBT Movement May Involve Transhumanism", 6 December, huffpost.com

İbn Warraq (1995), *Why I am not a Muslim*, New York: Prometheus Books.

Jeeves, Malcolm "Ruha Ne Oldu?", Russell Stannard (ed), *21. Yüzyıl İçin Tanrı*, Fol yayınları, s. 148-150.

Jefferson, Thomas (1814), "Letter to Horratio G. Spafford", https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/03-07-02-0167

Jenkins, Philip (2007), *God's Continent: Christianity, Islam and Europe's Religious Crisis*, Oxford University Press.

John, Dan (2022), "What If Women Never Had to Give Birth Again?", bbc.com, 8 February, https://www.bbc.com/reel/video/p0bmqfk9/what-if-women-never-had-to-give-birth-again-

Jones, Jeffrey (2021a), "How Religious Are Americans?", 23 December. news.gallup.com

Jones, Jeffrey (2021b), "U.S. Church Membership Falls Below Majority for the First Time", 29 March. news.gallup.com

Jones, Jeffrey (2022), "Belief in God in U.S. Dips to 81%, a New Low", 17 June, news.gallup.com

Judt, Tony (2012), *Kötülük Kol Gezerken*, İstanbul: YKY.

Jurgensmeyer, Mark (2002), "Anti-Fundamentalizm", Ali Köse (ed), *Sekülerizm Sorgulanıyor*, Ufuk Yayınları, s. 223-246.

Karni, Annie (2022), "Same-Sex Marriage Bill Passes Senate After Bipartisan Breakthrough", 29 November, nytimes.com

Kahneman, Daniel (2011), *Thinking, Fast and Slow*, New York: Farrar, Straus and Giroux.

Kasselstrand, Isabella ve arkadaşları (2023), *Beyond Doubt: The Secularization of Society*, New York University Press.

Kindi, Yakup ibn İshak (1974), *Al-Kindi's Metaphysics (On the First Philosophy / er-Risale fi'l-felsefeti'l-ûlâ)*, Albany: State University of New York Press.

Kinnaman, David – Lyons, Gabe (2007), *UnChristian: What a New Generation Really Thinks About Christianity... And Why it Matters*, Michigan: Grand Rapids.

Kinnaman, David (2021), *Beni Kaybettin: Genç Hristiyanlar Neden Kiliseyi Terkedip İnancı Sorguluyor?*, İz Yayıncılık.

Knott, Matthew – Thomson, Angus (2022), "Abondoning God: Christianity Plummets as Non-religious Surges in Census", *The Sydney Morning Herald*, 28 June, smh.com.au

Korosec, Kirsten (2021), "Anthony Levandowski Closes His Church of AI", 19 February, techcrunch.com

Kosmin, Barry ve arkadaşları (2008), "American Nones: The Profile of No Religion Population, A Report Based on the American Religious Identification Survey 2008", (ARIS), digitalrepository.trincoll.edu

Köse, Ali (ed) (2006), *Sekülerizm Sorgulanıyor*, Ufuk Yayınları.

Köse, Ali (ed) (2006), *Laik Ama Kutsal*, Etkileşim Yayınları.

Köse, Ali – Küçükcan, Talip (ed) (2008), *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi*, TDV İsam Yayınları.

Köse, Ali (ed) (2014a), *Kutsalın Dönüşü: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*, Timaş Yayınları.

Köse, Ali (2014b), "Modernleşme, Sekülerleşme ve Din İlişkisi üzerine Yeni Paradigmalar", Ali Köse (ed) *Kutsalın Dönüşü*, s. 11-39.

Köse, Ali (2014c), "Sekülerden Kutsala Yolculuk", Ali Köse (ed), *Kutsalın Dönüşü*, s. 128-145,

Köse, Ali (2014d), "Sekülerleşme Teorileri Bağlamında Türkiye'de Din ve Modernleşme", Ali Köse (ed), *Kutsalın Dönüşü*, s. 171-181.

Köse, Ali (2015), "XXI. Yüzyıl Türkiye'sinde Gelenekle Modernite Arasında Din Algıları ve Dindarlık Formları: Sosyolojik Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 49, s. 5-27.

Köse, Ali (2020), "Depremin Teopolitiği: İlahi Belirleyicilik Rolünü Üstlenmek", *Diyanet Dergi*, Şubat.

Köse, Ali (2021a), *Freud ve Din*, İz Yayıncılık.

Köse, Ali (2021b), *Milenyum Tarikatları*, Timaş Yayınları.

Köse, Ali (2021c), "Yeni Nesil Mehdiyi Beklemek istemiyor", Lacivert Dergi,18 Mayıs, lacivertdergi.com

Köse, Ali - Ayten, Ali (2021), *Din Psikolojisi*, Timaş Yayınları.

Köse, Ali (2022), "Transhümanizm: Yarın Elbet Bizim!", *Pasajlar Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs, sy. 11, s. 189-208.

Kuntz, Adam (2021), "Apatheism: A Primer", 9 May, adamscottkunz.com

Kurt, İsmail (2021), *Transhümanizm ve Tekillik Bağlamında Dinin Geleceği*, Eskiyeni Yayınları.

Kurzweil, Ray (2005), Ted Talks: The Accelarating Power of Technology. https://www.ted.com/talks/ray_kurzweil_the_accelerating_power_of_technology?language=tr#t-348947.

Kurzweil, Ray (2015), *Bir Zihin Yaratmak: İnsan Düşüncesinin Esrarı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. https://www.bilimkurgukulubu.com/genel/bilim-teknoloji/google-yoneticisi-ray-kurzweil-tekillik-2029-yilinda-gerceklesecek/.

Kurzweil, Ray (2016), *İnsanlık 2.0: Tekilliğe Doğru Biyolojisini Aşan İnsan*, Alfa Yayınları.

Küçükcan, Talip – Köse, Ali (2000), *Doğal Afetler ve Din*, TDV İsam Yayınları.

Lamb, Christopher – Sana Noor Haq (2024), "Archbishop of Canterbury Resigns Over Handling of Church Child Abuse Case", 12 November, cnn.com

Lattin, Don (2003), "Living the Religious Life of a None", 4 December, sfgate.com

Ledford, Heidi - Callaway Ewen (2020), "Pioneers of Revolutionary CRISPR Gene Editing Win Chemistry Nobel", Nature, 15 October, s. 346.

Lee, Lois (2017), "Religion, Difference, and Indifference", Quack, Johannes - Schuh, Cora (ed), *Religious Indifference*, Zurich: Springer, s. 101-121.

Lee, MJ ve arkadaşları (2022), "Biden Signs into Law Same-Sex Marriage Bill, 10 Years After His Famous Sunday Show on the Issue", 13 December, edition.cnn.com

Lesage, Kirsten ve arkadaşları (2025), "Around the World, Many People Are Leaving Their Childhood Religion", 26 March, pewresearch.org

Liedl, Jonathan (2023), "Why Half a Million Germans Left the Catholic Church in 2022", 28 June, ncregister.com

Lim, Chaeyoon ve arkadaşları (2010), "Secular and Liminal: Discovering Heterogeneity Among Religious Nones", *Journal for the Scienctific Study of Religion*, 49(4), 596-618.

Livesay, Jacob (2022), "When was Same-Sex Marriage Legalized?" 21 June, usatoday.com

Lohmeyer, Suzette (2022), "A Mass Exodus From Christianity is Underway in America. Here's Why", 17 December, grid.news

Lomena, Andres (2012/13) "Transhumanism: Nick Bostrom and David Pearce Talk to Andreas Lomena", *Literal: Latin American Voices*, Winter, s. 5-8.

Luckman, Thomas (2003), *Görünmeyen Din*, Rağbet Yayınları.

Lynn, Richard – Harvey John – Nyborg Helmuth (2009), "Average Intelligence Predicts Atheism Rates across 137 Nations", *Intelligence*, 37, 11-15.

Madge, Nicole – Hemming, Peter (2017), "Young British Religious Nones: Findings from the Youth on Religion Study", *Journal of Youth Studies*, 20 (7): 872-888.

Malinowski, Bronislaw (1925/1990), *Büyü Bilim ve Din*, Kabalcı Yayınevi.

Manning, Brennan (2005), *The Ragamuffin Gospel*, New York: Multnomah Books.

Maqbool, Aleem (2022), "Pope Francis: Did the Pontiff's Apology in Canada Go Far Enough?" 30 July, bbc.com

Mathijssen, Brenda – Venhorst, Claudia (2019), *Funerary Practices in the Netherlands*, Emerald Publishing.

Mauss, Armand (1969), "Dimensions of Religious Defection", *Review of Religious Research*, 10(3), 128-135.

McArthur, Neil (2023), "Gods in the Machine? The Rise of Artificial Intelligence May Result in New Religions", 15 March, theconversation.com

McCarthy, John (2012), "Republicans Use Religion as a Political Tool", 7 September, huffpost.com

McCarthy, Mary (2013), *Memories of a Catholic Girlhood*, New York: Open Road.

McClure, Paul (2017), "Tinkering with Technology and Religion in the Digital Age: The Effects of Internet Use on Religious Belief, Behavior, and Belonging", *Journal for the Scientific Study of Religion*, s. 1-17.

McLeod, Hugh (2007), *The Religious Crisis of the 1960s*, Oxford University Press.

Messerly, John (2015), "The End of Religion: Technology and the Future", https://archive.ieet.org/articles/messerly20151221.html, 21.12.2015.

Metzl, Jamie (2019) Hacking Darwin: Genetic Engineering and the Future of Humanity, Illinois: Sourcebooks.

Miller, Corey (2019), "How We Lost the Universities?", *Christian Research Journal*, 22 August, equip.org

Monahan, Neil – Ahmed, Saeed (2019), "There Are Now as Many Americans Who Claim No Religion as There Are Evangelicals and Catholics, a Survey Finds", 26 April, edition.cnn.com

Montalbano, William (1992), "Vatican Finds Galileo 'Not Guilty'", November 1, washingtonpost.com

More, Max (1990), "Transhumanism: Towards a Futurist Philosophy", web. archive.org.

More, Max (2010), "The Overhuman in the Transhuman", *Journal of Evolution and Technology*, 21(1), 1-4.

Moss, Lauren (2023), "Census Data Reveals LGBT+ Populations for the First Time", 6 January, bbc.com

Movsesian, Mark (2023), "American Values Decline with American Community", 3 April, lawliberty.org

Mukherjee, Sy (2022), "The First CRISPR Gene-Editing Drug is Coming-Possibly As Soon As Next Year", 1 July, fastcompany.com

Neuman, Scott (2015), "Obama: Supreme Court Same-Sex Marriage Ruling 'A Victory for America'", 26 June, npr.org

Norris, Pippa – Inglehart Ronald (2004/2011), *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*, Cambridge University Press.

Northcot, Micheal (2022), "Klonlama: Ölümsüzlük Vaadi mi Yoksa Tehdit mi?", Russell Stannard (ed), *21. Yüzyıl İçin Tanrı*, Fol yayınları, s. 111-114.

Nosta, John (2017), "The Pastor who Found God in Technology", *Psychology Today*, 15 May.

Nucci, Larry (2017), "Children's Conceptions of Morality, Societal Convention, and Religious Prescription", Carol Harding (ed), *Moral Dilemmas and Ethical Reasoning*, London: Routledge, s. 163-207.

O'Gieblyn, Meghan (2017), "God in the Machine: My Strange Journey into Transhumanism", *The Guardian*, 18 April.

O'Gieblyn, Meghan (2023), *Tanrı, İnsan, Hayvan, Makine*, Altın Kitaplar.

Oswalt, Conrad (2014), "Seküler Çan Kuleleri", Ali Köse (ed), *Kutsalın Dönüşü*, Timaş Yayınları, s. 182-200.

Parker, Kim - Igielnik, Ruth (2020), "On the Cusp of Adulthood and Facing an Uncertain Future: What We Know About Gen Z So Far", 14 May. pewresearch.org

Paul, Gregory (2009), "The Chronic Dependence of Popular Religiosity upon Dysfunctional Psychosociological Conditions", *Evolutionary Psychology*, 73(3), 398-441.

Paul-Choudhury, Sumit (2019), "Tomorrow's Gods: What is the Future of Religion?, 2 August, bbc.com, Türkçesi: "Yarının Tanrıları: Dinin Geleceğinde Neler Var? Geleceğin Dinleri Şu Anda İnşa Ediliyor Olabilir mi?", 6 Mayıs 2022, evrimagaci.org

Perper, Rosie – Snodgrass, Erin (2022), "The 32 Countries Around the World Where Same-Sex Mariage is Legal", 31 October, businessinsider.com

Petrillo, Denny (2012), "The Nones", Gospel Advocate, November, gospeladvocate.com

Phillips, Macon (2009), "President Barack Obama's Inaugural Address", January 21, https://obamawhitehouse.archives.gov/blog/2009/01/21/president-Barack-obamas-inaugural-address

Phillips, Sean (2013), "Should We Care Whether God Exists?", 7 November, web.archive.org

Poushter, Jacob – Kent, Nicholas (2020), "The Global Divide on Homosexuality Persists", 25 June, pewresearch.org

Poushter, Jacob ve arkadaşları (2023), "How People in 24 Countries View Same-sex Marriage", 13 June, pewresearch.org

Pullella, Philip (2016), "Pope Says He Believes Ban on Female Priests is Forever", 1 November, reuters.com

Pullella, Philip (2019a), "Pope: Church Should Admit History of Abuse of Women, Male Domination", 2 April, reuters.com

Pullella, Philip (2019b), "Pope Francis Promises 'Concrete Action' against Sexual Abuse by Catholic Priests", 22 February, independent.co.uk

Pullella, Philip (2023), "Vatican Approves Blessings for the Same-Sex Couples in Landmark Ruling", 18 December, reuters.com

Putnam, Robert – Campbell David (2010), *American Grace: How Religion Divides and Unites Us*, New York: Simon and Schuster.

Quack, Johannes (2017), "Bio- and Ethnographic Approaches to Indifference, Detachment, and Disagreement in the Study of Religion", Quack, Johannes - Schuh, Cora (ed), *Religious Indifference*, Zurich: Springer, s. 193-217.

Quack, Johannes – Schuh, Cora (ed) (2017), *Religious Indifference: New Perspectives from Studies on Secularization and Nonreligion*, Zurich: Springer.

Ramsey, Michael (1963), "Archbishop of Canterbury Raps Book by Bishop of Woolwich", *The Witness*, 23 May, Tunkhannock, PA.

Rauch, Jonathan (2003), "Let It Be: Three Cheers for Apatheism", *Atlantic Montly*, May.

Reedy, Christianna (2017), "Kurzweil Claims that the Singularity Will Happen by 2045: Get Ready for Humanity 2.0", 10 May, futurism.com;

Rees, Tomas (2009), "Is Personal Insecurity a Cause of Cross-National Differences in the Intensity of Religious Belief?", *Journal of Religion and Society*, 11, 1-24.

Remmel, Atko (2017), "Religion Interrupted? Observations on Religious Indifference in Estonia", Quack, Johannes - Schuh, Cora (ed) (2017), *Religious Indifference*, Zurich: Springer, s. 123-142.

Renan, Ernest (1951), *Bilimin Geleceği I-II*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Restivo, Sal (2021), *Society and the Death of God*, London: Routledge.

Roberts, Alison (2023), "More Than 4800 Victims of Sexual Abuse Uncovered in Portugal's Catholic Church", 13 February, bbc.com

Robinson, John (1963), *Honest to God*, Philadelphia: The Westminister Press.

Rocca, Francis (2022), "German Catholic Leaders Press Pope Francis on Married Priests, Women's Ordination", *The Wall Street Journal*, 4 February.

Rochman, Bonnie (2017), *The Gene Machine: How Genetic Technologies are Changing the Way We Have Kids-and the Kids We Have*, New York: Scientific American.

Roof, Wade (1999), *Spiritual Marketplace: Baby Boomers and the Remaking of American Religion*, New Jersey: Princeton University Press.

Rorty, Richard (2009), "Dinsel Zümre Karşıtlığı ve Ateizm", Rorty, Richard – Vattimo, Gianni (2009), *Dinin Geleceği*, Ayrıntı Yayınları, s. 32-44.

Rorty, Richard – Vattimo, Gianni (2009), *Dinin Geleceği*, Ayrıntı Yayınları.

Saad, Lydia (2015), "Support for Nontraditional Candidates Varies by Religion", 24 June, gallup.com

Sagan, Carl (1997), *Pale Blue Dot* (*Soluk Mavi Nokta*), Ballentine Books Edition.

Sagan, Carl (1999), *Karanlık Bir Dünyada Bilimin Mum Işığı*, Tübitak Yayınları. https://www.youtube.com/watch?v=U8HEwO-2L4w&ab_channel=bailesie. Carl Sagan's last Interview with Charlie Rose 27.05.1996.

Salcedo, Andrea (2022), "For Years, a Catholic Priest Used One Wrong Word During Baptism. The Church Now Says the Rituals Were Invalid", *Washington Post*, 14 February.

Schofield, Hugh (2021), "French Church Abuse: 216.000 Children Were Victims of Clergy-Inquiry", 5 October, bbc.com

Sherkat, Darren (2008), "Beyond Belief: Atheism, Agnosticism, and Theistic Certainty in the United States", *Sociological Spectrum*, 28(5), 438-459.

Sherwood, Harriet (2021), "Three in Four Britons Back Assisted Dying for Terminally ill", 4 August, theguardian.com

Sherwood, Harriet (2023), "Church of England Votes in Favour of Blessings for Same-Sex Unions", 9 February, theguardian.com

Shimron, Yonat (2018), "Losing Their Religion: Younger Adults are Less Religious, and not Only in the US", 13 June, religionnews.com

Shimron, Yonat (2020), "Former Christianity Today Editor Mark Galli Converts to Catholicism", *The Christian Century*, 21 September, christiancentury.org

Siegers, Pascal (2017), "Religious Indifference and Religious Rites of Passage", Quack, Johannes - Schuh, Cora (ed), *Religious Indifference*, Zurich: Springer, s. 171-192.

Sinnott-Armstrong, Walter (2012), *Tanrısız Ahlak*, Ayrıntı Yayınları.

Smith, Christian (2025), Why Religion Went Obsolete: The Demise of Traditional Faith in America, Oxford University Press.

Smith, Gregory (2021), "About Three-in-Ten U.S Adults Are Now Religiously Unaffiliated", pewforum.org, 14 December.

Smith, Gregory ve arkadaşları (2022), "45% of Americans Say U.S. Should Be a Christian Nation", pewresearch.org, 27 October.

Smith, Mark (2015), Secular Faith: How Culture Has Trumped Religion in America, University of Chicago Press.

Stackhouse, John (2002), "Where Religion Matters", *American Outlook*, Fall, s. 40-44.

Stanley, Alessandra (2000), "Pope Asks Forgiveness for Errors of the Church Over 2.000 Years", *The New York Times*, 13 March.

Stannard, Russell (ed) (2022), *21. Yüzyıl İçin Tanrı*, Fol Yayınları.

Stark, Rodney (1985), "Europe's Receptivity to Religious Movements", *Religious Movements: Genesis, Exodus, and Numbers*, (ed) R. Stark, New York: Pragon House, s. 301-343.

Starr, Chelsea ve arkadaşları (2019), "Digital Irreligion: Christian Deconversion in an Online Community", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 58(2), 494-512.

Stone, Lyman (2023), "Secularization Begins at Home", 31 August, ifstudies.org

Storm, Ingrid (2009), "Halfway to Heaven: Four Types of Fuzzy Fidelity in Europe", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(4), 702-718.

Stuvland, Aaron (2020), "The Politics of Religious Nones: Exploring the Relationship Between Religious Affiliation and Political Loyalty", March, researchgate.net

Suarez, Ray (2009), *The Holy Vote: The Politics of Faith in America*, Rayo.

Swatos, William – Christiano Kevin (2002), "Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni", Ali Köse (ed), *Sekülerizm Sorgulanıyor*, Ufuk Yayınları, s. 95-121.

Swerling, Gabriella (2022), "More Than 400 Churches Close in a Decade Amid Schocking Threat to Parishes", 3 January, telegraph.co.uk

Syed, Armani (2024), "France Enshrines Abortion Rights in Its Constitution After U.S Rollback", 4 March, time.com

Tarm, Michael – Foody, Kathleen (2023), "Catholic Clergy Sexually Abused Illinois Kids Far More Often Than Church Acknowledged, State Finds" 24 May, apnews.com

Taylor, Charles (2014/2007), *Seküler Çağ*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Taylor-Coleman, Jasmine (2016), "The Americans Who 'Adopt' Other People's Embryos" bbc.com, 18 July.

Teilhard, Pierre de Chardin (1955), *The Phenomenon of Man*, Harper Perennial.

Tekin, Mustafa – Özdemir Muhammet (ed) (2021), *Transhumanizm ve Posthümanizm*, Eskiyeni Yayınları.

Thomson, Anderson - Aukofer, Clare (2011), *Why We Believe in God(s)*, Virginia: Pitchstone Publishing.

Thompson, Derek (2019), "Three Decades Ago, America Lost Its Religion. Why?", 26 September, theatlantic.com

Thompson, Nicole (2022), "More Canadian Than Ever Have No Religious Affiliation, Census Shows", *The Canadian Press*, 26 October, thestar.com

Tirosh-Samuelson, Hava (2012), "Transhumanism as a Secular Faith", *Zygon*, 47/4, December, s. 710-734.

Tomlins, Steven – Beaman, Lori (2015), "Introduction", Lori Beaman - Steven Tomlins (ed), *Atheist Identities: Spaces and Social Contexts*, New York: Springer, s. 1-18.

Totenberg, Nina – McCammon, Sarah (2022), "Supreme Court Overturns Roe v. Wade, Ending Right to Abortion Upheld for Decades", 24 June, npr.org

Twenge, Jean (2009), *Ben Nesli*, Kaknüs Yayınları.

Twenge, Jean (2018), *i-Nesli*, Kaknüs Yayınları.

Urban, Tim (2023), *What's Our Problem? A Self-Help Book for Societies*, Claymont DE: Wait But Why, Inc.

Unsworth, Amy – Voas, David (2021), "The Dawkins Efect?", *Public Understanding of Science*, (30)4: 434-454.

Xie, Echo (2023), "Respect Them Says He Jiankui, Creator of World's First Gene-Edited Humans", *South China Morning Post*, 7 February, scmp.com

Vattimo, Gianni (2009), "Yorum Çağı", Rorty, Richard – Vattimo, Gianni (ed.), *Dinin Geleceği*, Ayrıntı Yayınları, s. 45-56.

Vernon, Glenn (1968), "The Religious 'Nones': A Neglected Category", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 7(2): 219-29.

Vico, Giambattissa (2007), *Yeni Bilim*, Ankara: Doğu-Batı yayınları.

Voas, David – Crockett, Alasdair (2005), "Religion in Britain: Neither Believing Nor Belonging", *Sociology*, 39(1), 11-28.

Voas, David (2009), "The Rise and Fall of Fuzzy Fidelity in Europe", *European Sociolojical Review*, 25(2), 155-168.

Voas, David – Chaves Mark (2016), "Is the United States a Counterexample to the Secularization Thesis?", *American Journal of Sociology*, 121(5), 1517-1556.

Walker, Andy ve arkadaşları (2016), *Super You: How Technology is Revolutionizing What it Means to be Human*, Indiana: Que.

Wallis, Simeon (2014), "Ticking no Religion: A Case Study amongst Young Nones", *Journal of the British Association for the Study of Religions*, 16(2): 70-87.

Warburton, Moira (2022), "U.S. Congress Passes Landmark Bill Protecting Same-Sex Marriage", 8 December, reuters.com

Ward, Keith (2006), *Is Religion Dangerous*, Oxford: Lion.

Weber, Max (1965/1922), *The Sociology of Religion*, London: Mathew and Co Ltd.

Wehner, Peter (2019), "The Deepening Crisis in Evangelical Christianity: Support for Trump Comes at a High Cost for Christian Witness", *The Atlantic*, 5 July, theatlantic.com

Weigel, George (2005), *The Cube and the Cathedral: Europe, America, and Politics Without God*, New York: Basic Books.

Weintraub, Karen (2022), "Man Receives first-ever Heart Transplantation from a Gene-edited Pig", *USA Today*, 11 January.

West, Vincent (2023), "Spanish Cathedral Holds Mass for Victims of Clerical Sex Abuse" 25 March, reuters.com

Westover, Tara (2021), *Talebe*, Domingo Yayınları.

Wike, Richard ve arkadaşları (2022), "What Makes Someone a Good Member of Society?", pewresearch.org, 16 November.

Wilkins-Laflamme, Sarah (2022), "Religion at the Edge: Nature, Spirituality, and Secularity in the Pacific Northwest", NSRN Blog (Nonreligion and Secularity Research Network) , thensrn.org, 10 November.

Wilkins-Laflamme, Sarah (2023), *Religion, Spirituality, and Secularity among Millennials: The Generation Shaping American and Canadian Trends*, Oxford: Routledge.

Wilson, Andrew (1999), *God's Funeral: Decline of Faith in Western Civilization*, New York: Norton.

Wilson, Bryan (1982). *Religion in Sociological Perspective*, Qxford University Press.

Wilson, Bryan (1976), *Contemporary Transformation of Religion*, Oxford: Clarendon Press.

Winfield, Nicole (2023), "The AP Interview: Pope Says Homosexuality is not a Crime", 26 January, apnews.com

Winston, Robert (2016), *Tanrı'nın Öyküsü: Tanrı mı İnsanı, İnsan mı Tanrı'yı Yarattı?*, Say Yayınları.

Wood, Jade – Mccarthy, Justin (2017), "Majority of Americans Remain Supportive of Euthanasia", 12 June, gallup.com

Woodhead, Linda (2016) "Why 'No Religion' is the New Religion", *Prospect Magazine*, 16 May, prospectmagazine.co.uk

Wuthnow, Robert (1998), *After Heaven: Spirituality in America since the 1950s*, University of California Press.

Wynne-Jones, Jonathan (2007a), "Rowan Williams Hits Out at Atheist Dawkins", *The Telegraph*, October 14.

Wynne-Jones, Jonathan (2007b), "Floods are Judgement on Society, says bishops", *The Telegraph*, July 1.

Wynne-Jones, Jonathan (2011), "Clergy Told to Take On the 'New Atheists'", *The Telegraph*, February 6.

Yancey, Philip (1997), *What is So Amazing About Grace?*, Michigan: Grand Rapids.

Yang, Maya (2022), "Man Who Received Landmark Pig Heart Transplant May Have Died of Pig Virus", 16 May, theguardian.com

Yeşilmen, Halit (2022), *Teknolojik Hinterlant ve Din: Sekülerizmin Dijital Zaferi*, Çizgi Kitabevi.

Yeşilyurt, Muhammet (2020), "Hristiyanlığın 'Imago Dei' Öğretisinin Transhümanizmle Uzlaştırılmasının İmkanı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(5), 3624-3650.

Yeşilyurt, Muhammet (2021), "Hristiyan Transhümanizmi: Hristiyanlığın Tekno-Eskatolojik Yeni Yorumu", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 21(2): 821-851.

Yeşilyurt, Muhammet (ed) (2023), *Dinler ve Transhümanizm*, Ankara: Sonçağ Yayıncılık.

Zabala, Santiago (2009), "Teistleri ve Ateistleri Olmayan Bir Din", Rorty, Richard – Vattimo, Gianni, *Dinin Geleceği*, Ayrıntı Yayınları, s. 9-31.

Yoars, Marcus (2013), "'Ragamuffin Gospel' Author Brennan Manning Dies", 13 April, charismanews.com

Zajac, Andrew (2010), "Pat Robertson Links Haiti Quake to Pact with Devil", 13 January, latimes.com

Zuckerman, Phil (2007), "Atheism: Contemporary Rates and Patterns", Micheal Martin (ed), *The Cambridge Companion to Atheism*, University of Cambridge Press, s. 47-68.

Zuckerman, Phil (2008), *Society without God: What the Least Religious Nations Can Tell Us about Contentment*, New York University Press.

Zuckerman, Phil (2009), "Why Are Danes and Swedes So Irreligious?" *Nordic Journal of Religion and Society*, 22(1), 55-59.

Zuckerman, Phil (2012), *Faith No More: Why People Reject Religion*, Oxford University Press.

Zuckerman, Phil (2023), "Why America's Secularization is Good for American Democracy?", 02 August, religionnews.com

Zuckerman, Phil - Galen, Luke - Pasquale, Frank (2016), *The Nonreligious: Understanding Secular People and Societies*, Oxford University Press.

ÖZ GEÇMİŞ

Prof. Dr. Ali Köse

1981'de Antalya İmam-Hatip Lisesinden, 1985'te Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Din Eğitimi alanında yüksek lisans (1988), Londra Üniversitesi King's College'de Din Psikolojisi alanında doktora (1994) eğitimini tamamladı. 1998'de doçent, 2004'te profesör oldu. Hâlen Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı öğretim üyesidir.

Kitapları:

Conversion to Islam: A Study of Native British Converts, *Neden İslam'ı Seçiyorlar*, *Freud ve Din*, *Doğal Afetler ve Din*, *Milenyum Tarikatları*, *Sekülerizm Sorgulanıyor* (ed), *Laik Ama Kutsal* (ed), *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi* (ed), *Avrupa ve İslam*, *Üç Yusuf Bir İslam*, *Popüler Dindarlık: Türbeler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma*, *Enteller Aleykümselam Der mi*, *Din Psikolojisi*, *Kutsalın Dönüşü* (ed), *Dinin Geleceği*.

Çevirileri:

Erich Fromm, *Hayatı Sevmek*; Jeremy Rifkin, *Darwin'in Çöküşü*; John Esposito, *İslam Tehdidi Efsanesi* (ortak çeviri).

PROF. DR. ALİ KÖSE

DİNİN GELECEĞİ

İnsan edimlerinin tüm kurguları, tüm icatları, tüm yenilikleri din dışı alandan geliyor. Din bu yeniliklere, olsa olsa şeklen eklemlenebiliyor. Resim, din dışının üretimi; din ancak eline verilen resmi boyayabiliyor. Din eğer bugüne kadar güçlü, dirençli olmayı başardıysa bunu; kültüre nüfuz etme, kültürel semboller, söylemler oluşturma kabiliyetine borçludur. Ama artık dinin elinde bu güç yok gibi. Geleneksel dinî söylem, nüfuz kaybı yaşıyor. Sosyokültürel desteği olmayan, sembollerini diri tutamayan dinlerin varlıklarını devam ettirme kabiliyeti azalıyor. Her nesil bir öncekine göre dinî kültüre bir kat daha yabancılaşıyor; entelektüel, sosyal ve duygusal anlamda biraz daha uzaklaşıyor. 21. yüzyılda dinin geleceğini belirleyecek temel nokta; kültürü ne kadar etkilediğiyle, geleneksel sembolleri ne kadar canlı tutabildiğiyle doğru orantılı olacak. "Gelenek sadece külleri savurmak değil, ateşi canlı tutmaktır". Ateşi canlı tutmak da öyle görünüyor ki zamanın ruhunu yakalayabilmekle, dinin tarihsel formlarını yenide yaşatabilmenin yollarını bulmakla mümkün. Aksi takdirde din, post tarihsel bir görüntü sergileyen 21. yüzyıla yabancılaşma ve marjinalleşme kaderini yaşamaktan kurtulamayacak.

nobel AKADEMİK YAYINCILIK
www.nobelyayin.com
E-KİTAP
atlaskitap.com
www.nobelkitap.com
ISBN 978-625-397-339-1